PANTRIKURU VANGID

Originaali tiitel
Вахтанг Ананян Пленники Барсова ущелья Государственное Издательство Детской Литературы Министерство просвещения РСФСР Москва 1956

TÕLKINUD A. Gross ja H. Dresen
ILLUSTREERINUD R. Kaljo

SISSEJUHATUS

Palav on Ararati orus. Nii palav, et keskpäevaks muutub õhk tihedaks ja paksuks nagu udu.
Kuiv somp matab endasse maa. Kõik elav peidab end kõrvetava päikese eest. Tiivulised olevused lendavad ära kaugetele jahedatele maadele, tiivutud aga poevad peitu maa kurdudesse. Isegi maod roomavad ära mägedesse — «lähevad suvitama». Kõik kuivab, kuhu vesi ligi ei pääse. Üksnes kaameliohakad kasvavad paljas kõrbes Väike-Araräti jalamil ja paiguti võib siin kohata koirohupuh-maid. Nad täidavad õhku meeldiva mõrkja lõhnaga.
Surmavaikus valitseb sellel tasandikul, mis asub kaugel inimese eluasemest. Siia pole veel jõudnud Razdani ' veed, pole jõudnud ei masinad ega inimesed — meie inimesed, kes oskavad kõrbeid aedadeks muuta.
Ent tunnil, millal lõunamaine päike oleks nagu valmis maad tuhaks põletama, taevas aga pole näha ühtki pilve-kest, paiskub tasandiku kohal kõrguvatest 'mägedest äkki kohinal ja mühinal alla käredavooluline mägioja.
Otsekui vihaleaetud muinasjutulohe tõmbab ta selja looka, möirgab, ja pühkides kaljudelt kive ning mulda, karuohakaid ja rohtu, sööstab pulbitsedes alla, Ararati orgu. Mägioja tormab läbi oru, paiskub Araksi jõkke, lööb sogaseks selle selged veed ja voolab koos nendega merre.
Kus ta sündis ja kust ta tuleb, see salapärane mägioja? ... On ju möödunud juba tervelt kaks nädalat, kui taevast pole sadanud tilkagi vihma ja ümberringi mägedele pole jäänud peotäitki lund. Kust on siis pärit see imeline oja maanurgas, mida kõrvetab päike ja mis januneb niiskuse järele? ...

R a z d a n — Zangu jõe geograafiline nimetus.

Heitunult peatub rändaja selle veemassi ees, mis järsku tõkestas tal tee. Vesi aga ilmub nagu viirastus ja kaob niisama äkki.
Ei möödu mõnda minutitki, kui tühjast «nõvast», mida mööda voolas sogane oja, tõuseb veel ainult kerget auru. Kivid kuivavad taas ja loodust täidab niisugune vaikus, niisugune rahu, et näib, nagu poleks midagi juhtunud.
Rändaja peatub ja vangutab imestades pead. Ta on rabatud, tal on isegi õudne. Ja ta esitab endale selle küsimuse, mille kallal on sajandeid murdnud tagajärjetult pead Ararati oru elanikud: «Mis kummaline oja see küll on? Kust ta tuleb sellel pilvitul, selgel ja palaval päeval?!»
See mõistatus olekski vist jäänud lahendamata, kui alles üsna hiljuti, 6. novembril 1953. aastal, poleks Aigedzori külast mõned koolilapsed mägedesse läinud. Nad suundusid kolhoosi karjafarmi, et vaadata, kuidas elavad nende šeflusalused vasikad.

ESIMENE OSA

ESIMENE PEATÜKK SELLEST, KUIDAS LIHTNE KIRJAKAST SAI ÜHE VÄGA TÕSISE ARUSAAMATUSE PÕHJUSTAJAKS

Kõik juhtus õieti selle kirjakasti pärast. Kui Mürad[1], Aigedzori küla kirjakandja, poleks kasti sel päeval karja-farmi toonud, poleks tekkinud mingisugust arusaamatust ja see juttki oleks jäänud kirjutamata.

Kuid ei saa ju ometi kõike aegsasti ette näha! Häda tuleb ju tihtipeale just sealt, kust sa seda ei tea oodatagi. Teisest küljest aga — kas võis Mürad jätta kirjakasti toomata siia kaugel mägedes asuvasse farmi? Olid ju rajooni kõigis teistes farmides niisugused kastid olemas. Ei või ju Aigedzori farm kõigist teistest maha jääda!

Pealegi olid karjased Aigedzoris nii suurteks kirjameesteks muutunud, et saatsid kaastööd isegi vabariiklikele ajalehtedele! Aga kui palju kirju nad kirjutavad Šaumjani rajooni loomakasvatajatele — vahetavad kogemusi! Aga kirjad omastele? Ei, kirjakastita ei saa läbi . . .

Nii siis juhtuski, et Mürad, see elav ja vilgas vanamees, ilma et oleks mõelnud mingisugustele tagajärgedele, tõi külast farmi helesinisest värskest värvist helkiva uhiuue kirjakasti ja naelutas selle ühe lauda seina'külge.

Naelutas seina külge, astus paar sammu tagasi, toetas käed puusa, vaatas uhkelt ringi ja tegi teatavaks:

Kõigil armeenia nimedel asub rõhk viimasel silbil. Tõlkija.

«Sellest päevast peale mitte mingisuguseid kirju mitte kellegagi külla saata! Mitte kellegagi! Mis sajandil me õige elame? ... Laske kirjad kasti. Saatja saadab. Edasi-toimetaja toimetab edasi. Saaja saab kätte. Nagu linnas!»

Mürad avas oma pauna ja hakkas farmi töötajatele müüma kirjapaberit, ümbrikke ja marke.

Aga lauda taga, ojakese kaldal, mis voolas läbi farmi, juba koltunud ja varisema hakanud lehtedega metsapirni-puu varjus istusid mõned koolilapsed. Eelmisel õhtul olid nad kolhoosist piima järele saadetud autol siia sõitnud, et vaadata, kuidas elavad vasikad, kes olid nende pioneerirühma poolt šefluse alla võetud. Lapsed olid võtnud kaasa ka õpikud ja kordasid nüüd pirnipuu all istudes geograafiatundi.

Üks poiss, toetanud selja vastu puud, luges valjusti ette, iga sõna püüdlikult hääldades. Teised kuulasid.

Poissi hüüti Ašotiks. Geograafias ja loodusteaduses ei olnud tal võrdset mitte ainult klassis, vaid vististi ka terves koolis. Nii hästi tundis ta neid õppeaineid! Ašot luges vaimustusega, kuigi oli selgesti tunda, et õpik teda ei rahulda.. Meie maa loodusest teadis ta palju rohkem, kui oli öeldud õpiku kokkusurutud ja kuivades ridades.

Kui poiss peatüki läbi oli lugenud, suunas ta kaaslastele pilgu oma pikkade ripsmetega palistatud mustadest silmadest.

«See ongi kõik, mis siin on öeldud Kaug-Ida loomariigist,» lausus ta pettunult.

«Jätkub, sedagi on palju!» pomises endale nina alla suure peaga Sarkiss, kes lesis puu all kuivade lehtede sületäiel.

Ta ajas end istuli ja vaatas Ašotile otsa ilmetute hallide silmade raske pilguga.

«Palju? ... Siin on ainult kaheksateist lehekülge Kaug-Idast, aga loomadest, kes seal elavad, pole üldse mitte kui midagi! Viis rida! Ainult nimetused! Nii ja niisugused

ning siis — «ja teised» . .. Isegi üles lugemiseks ei jätkunud ruumi...» Ašot läks aina ägedamaks. «Vene matkajad on Kaug-Idast kirjutanud terveid raamatuid, aga siin? ... Ja seda selle maakoha loomadest,
6
kuhu terve Euroopa mahtuda võiks! Ja ka rikkam on ta Euroopast oma looduse, maakide ja jõgede poolest! ... Te vaid kujutlege, poisid: miljardid kalad tulevad Vaiksest ookeanist Kaug-Ida jõgedesse ja liiguvad vastu voolu üles. Lähevad kudema. Musta laviinina liiguvad nad üles ja jõuavad kõhnaksjäänutena nendesse mägiojadesse, kust saavad oma alguse need laiad ja veerikkad jõed. Ja seal juba paistavad veest välja aina kalade seljad! ... Niisugustel päevadel muutub isegi karu kalapüüdjaks. Istub jõe äärde maha, pistab käpa vette, rabab ühe või teise kala kinni ja viskab kaldale... Kas olete kuulnud?»
«Jälle kaldud sa kõrvale! Me ju õpime geograafiat, aga mitte küttimist, mis sind nii huvitab,» ütles heasüdamlikult naeratades Sušik, ainuke tüdruk «vasika-šeffide» hulgas.
Sušik lamas rohul, küünarnukid maha toetatud, ja kuulas tähelepanelikult Ašotti.
«Kuid see on ju nii tore!» avaldas oma arvamist Šušiki kõrval istuv poiss. «Miks siis mitte kõrvale kalduda, kui ainuüksi juba sõna «küttimine» levitab šašlõki lõhna! ... »
Kõik puhkesid naerma ja Ašot, kes sugugi ei haavunud, jätkas:
«Kuid miks siis, miks pole siin jutustatud metsviinapuust, mis seal kasvab, ja sellest, kuidas liaanid põimuvad puude ümber? Miks pole jutustatud metssigadest, kellest kubisevad orud, hirvedest — niisugustest, nagu neid pole kusagil mujal?! Aga tiigritest? ... Kas olete kuulnud tiigritest, kes elavad sügavas lumes ja kes pakase välja kannatavad?»
Poiss kaldus kogu kehaga ettepoole, tema suurtes silmades lõid loitma, lõid helkima tulukesed, vasak põsk, mis oli täis sünnimärke, tuksatas kergelt ärevusest.
«Kas te võite mulle nimetada maad, kus elavad tiigrid kahekümnekraadises pakases?» küsis ta ja vaatas oma kaaslastele otsa nii, nagu oleks ta ise üles kasvatanud need tiigrid või vähemalt neid nii mitmelgi korral oma silmaga näinud. Ja ta vastas ise: «Ei ole teist niisugust maad! Tiigrid elavad ainult soojadel maadel, kõrkjapadrikutes, džunglites. Nad ei näe lund, ei tunne külma.
7
Aga meil? ... Oi, te peaksite lugema Arsenjevi raamatuid! Te hüppaksite püsti ja punuksite kohe praegu KaugItta! Koduntki läbi minemata! ... »
«Sinu fantaasiaid pole meil üldse vaja, loe seda, mis on raamatus kirjutatud,» ütles Sarkiss kuivalt.
Ta ei sallinud Ašotti, kes äratas temas kiivust teiste poiste suhtes, ta ei kannatanud seda, kui «see kelkija» kogus sõbrad enda ümber ja «luiskas», jutustades neile oma isa jahiseiklustest. Aga need kuulasid kaasakisu-tult, suud ammuli, iseäranis tüdrukud ...
«Kas sa Prišvinit oled lugenud?» küsis Ašot, kes ei soovinud Sarkissi vaenulikkust märgata. «Kas «Džin-sengi» oled lugenud? Vaat seep see ongi!»
Ašot rääkis Kaug-Idast niisuguse õhinaga ja unistavalt, et võis arvata, kui teda ainult lastaks — lendaks ta ise sinna nagu tuul.
««Džinseng»? ... Seda ma olen ju lugenud!» virgus äkki Sušik. «See on nii ilus — just nagu luuletused! Ma mäletan isegi peast: «Kütt, kütt, miks sa ei haaranud teda siis sõrgadest? . . .».»
«Ja oleks haaranudki, kuidas siis teisiti — tarvitses vaid käsi välja sirutada.»
«Muidugi! Ma mäletan: ta istus peidus viinapuuvää-tide vahel, emahirv aga tuli, hakkas lehti näksima ja pistis läbi lehestiku oma sõra. Kuid jalg oli nii ilus, nii liigutavalt kaunis oli see loom, et inimesel hakkas tast kahju. Ja ta ei puutunudki

emahirve. Kas nii, Ašot? Ma võib-olla ei saanud kõigest aru, ma ju lugesin vene keeles,» ütles Šušik nagu end õigustades. «Aga see juur! Teda valvavad relvastatud mehed viisteist-kakskümmend aastat ja ootavad, kuni ta küpseb. Siis kaevatakse ta ettevaatlikult maa seest välja, veetakse kõva valve all Hiinasse ja müüakse seal väga kallilt — ei mäleta, kui mitme tuhande kuldraha eest ära ... »
«Oijeh, tuhat kuldraha ühe juure eest? . . .» virgus Sarkiss.
«Nojah. See juur on ju elujuur. Ta teeb raugad nooreks ... Ta .. . Oi, vaadake õige sinna, farmi seinale on postkast naelutatud! See on tore! Nüüd hakkavad emalt kirjad tihti-tihti tulema! ... »
8
Jutud Kaug-Idast katkesid — kõik hakkasid silmitsema helesinist kasti, mille juurde olid kogunenud lüpsjad ja karjused.
«Oodake õige!» hüppas püsti tormakas ja alati lõbus Gagik. «Esimene olen mina ja ei keegi teine! Ainult.. , kellele ma peaksin kirjutama? Ja millest?»
Gagik ei mõelnud kaua. Tähtis oli võimalikult kiiremini teostada oma järjekordne idee. Ta rebis vihikust lehe, kummardas selle kohale ja hakkas midagi rutakalt kirjutama, naeratades oma ilmselt lõbusa tembu üle.
«Nägemiseni, kallis vanaisa, ma sõidan Kaug-Itta, et tuua sulle «elujuurt», millest on jutustatud Prišvini raamatus «Džinseng». Kui sa jood selle juure leotist, siis noorened otsemaid. Küll see on siis tore, vanaisa: me näeme sind musta habemega! Sa võtad püssi ja lähed jahile koos Ašoti isaga. Sa aina hoopled ja räägid, et oled.praegugi noor. Aga vaat mina teen su tõepoolest nooreks, siis me alles vaatame, missuguseks sa muutud!
Sinu pojapoeg Gagik.
Kirjutan sulle farmis, suure pirnipuu all, kust lähengi oma pikale teekonnale. Võimalik, et võtan kaasa ka Ašoti ja teised poisfd. Seda pole ma veel otsustanud.»
Noored võrukaelad naersid valjusti, kui nad olid kirja ära kuulanud, Ašot aga tähendas talle omase tõsidusega:
«Jäta see, pole tarvis. Mine tea, vanaisa võib tõesti arvata, et sa ära sõitsid. Hakkab veel muretsema . . .»
«Jääb muretsemisega/hiljaks! Ma jõuan enne kirja külasse!» hüüdis Gagik ja jooksis kirjakandja juurde.
Ta ostis margiga ümbriku, pani kirja sisse, tõmbas keelega üle liimiriba, kleepis ümbriku kinni, kirjutas aadressi peale ja viskas postkasti.
Jah, tema oli tõesti esimene kirjasaatja! Ja uhkuse-naeratus valgustas ta ümarat nägu.
Puhanud vana pirnipuu varjus, hakkasid pioneerid jälle oma vasikatega tegelema — kärpisid neil saba-karvu. ja piserdasid lautu veel kord mingisuguse kange vedelikuga.
Oli aeg külasse tagasi minna. Nad võtsid oma portfellid, seljakotid ja paunad ning asusid kodu, teele, kusjuures neile anti rohkesti kaasa juustu ja
9
lavašši'. See oli ju pühadehommik! Kas võib siis lapsi lasta ilma külakostita, mille nad pealegi olid ausalt ära teeninud?
Pühade meelelahutused, trummipõrin ning zurnaa-helid[2] kutsusid lapsi koju ja nad hakkasid äkki ruttama ja sagima.
Sušiki ema, lüpsja Ašhen, kes läks kuhugi, ämber käe otsas, jäi tütart nähes seisma.
«Kuhu sina siis lähed?» küsis ta rahutult. «Jääksid ehk siia! Ma pole sind õieti nähagi saanud ja oma igatsust kustutanud... »
«Kuhu? Kaug-Itta!» vastas tüdruk naerdes; talle tuli meelde Ašoti jutustus.
Kuidas küll Ašotil oli lokendanud nägu! Ja kui imelik poiss ta üldse on: matemaatikatundides magab, aga geograafiatundides särtsub temast otse sädemeid ...

«Pipart sulle keele peale!» erutus Ašhen. «Itta? Mis Itta? ... Mis head seal on, mu tüdruk?»
«Mis head? Karud, kes püüavad kalu, ja tiigrid — needsamad, kes elavad lumes ... » jätkas Sušik endiselt naerdes ja heitis pilgu Ašotile.
Too aga seisis ja kortsutas kulmu. Ta taipas, et tüdruk naerab tema üle.
Keegi hüüdis Ašheni, see suudles Sušikki ja läks, ilma et ta muidugi millestki aru oleks saanud. Pioneerid hakkasid edasi minema.
Kuid nad ei jõudnud astuda sadat sammugi, kui kuulsid selja taga omaealise poisi kurd[3] Hasso häält.
«Kuhu sina siis tuled? .. .» hüüdis ta oma koera. «Oh sind sunnikut küll! Aga kes lambaid valvama jääb? ... »
Kuid koer sörkis kangekaelselt peremehele järele.
«Aga kuhu siis sina lähed, Hasso?» küsis Ašot.
«Külasse. Lähen poest suhkrut ja tikke ostma ... »
Hasso, karjus Avdali poeg, sündis ühel mäestikuteel karja rändamise ajal. Mägedes kasvas ta ka üles, hulkudes koos isaga karja järel. Ta tundis ainult oma ja paari-
' Lavašš — lame, tavaliselt suure karaski taoliselt küpsetatud hapendamata nisuleib. (Tarvitatakse kogu Taga-Kaukaasias.) Tõlkija.
2 Zurnaa — idamaine puhkpill. Tõlkija.
3 Kurdid — rahvas Ees-Aasias. (Toim.)

kolme naaberküla, aga sellest, mis on õieti linn, polnud tal aimugi. Külaski käis Hasso harva, kas siis isale tubakat või poest mõnda muud pisiasja toomas.
Hilissügisestel päevadel ajas poiss lambaid varumis-punkti.
Ta oli kolmeteistkümne-aastane. Pronksikarva, päikesest päevitunud näost hõõgusid kui söed mustad, tulised silmad.
Isa koloz — kurdide vildist peakate, mille ümber oli mähitud siidrätt — oli tal peas, narmad langesid hooletult kõrgele ilusale laubale ja kõrvadele. Teine siidrätt, vana ja kulunud, vedas vöö asemel kokku poisi peenikest pihta. Seljas kandis Hasso abaad — jämedast kodukootud kalevist käisteta vammust — ja jalas laiu triibulisi pükse.
Selles kurdi rahvariides armastas karjapoiss ilmuda külla. Ainult tema kandis Aigedzoris niisuguseid riideid ja taHe meeldis, et kõik teda vaatasid.
«Tore on!» rõõmustas Gagik. «Lähme koos!»

TEINE PEATÜKK SELLEST, MILLENI VIIS ÜHE POISIKESE MÕTLEMATU TEMP

Tee viis lapsed kurust välja mäeseljandiku harjale, mis laskus alla Ararati orgu, ja silmapiir muutus kohe üli-avaraks.
Tagasi vaadates nägid nad eemal kurus, mägedelt alla-jooksva kahe marulise vooluga jõekese ühinemiskohas, karjafarmi uute hoonete punaseid katuseid.
Kuru oli siin niivõrd kitsas, et kõrgetelt, taevasse tungivatelt tippudelt lahtipääsenud kivi veeres mürinal alla otse farmi lautade juurde ja peatus ainult mõne seina vastu põrgates. Talvituspaikadelt üles lumega kaetud seljandike poole tõusvate mägede nõlvad on paljad, hallid ja päikeselõõsast kõrbenud. Allpool, kuni Ararati oruni välja, on taimestik veelgi armetum. Edasi asendavad allpool mägesid paljaste kinkude read. Ainult kinkude vahel voolavate ojakeste kallastel võib märgata

mõningaid eluavaldusi — aedu ja põlde. Kõik muu on kiviklibustik, mis kubiseb madudest.
Ent kui sa-pöörad pilgu nendelt kinkudelt kaugemale, Araksi jõe orgu, siis hellitab kõik su silma ja rõõmustab südant.
Alates Džulfast, kus Araks voolab kivistesse sügavatesse kurudesse, ja kuni Oktemberjani küngasteni välja — peaaegu kahesaja viiekümne kilomeetri ulatuses — katavad orgu aiad, viinamäed ja «valge kulla» istandused. Teisel pool orgu aga, kuni pilvedeni ja isegi kõrgemale pilvedest — päris taevasinani — tõusevad mõlema Ararati — Suure ja Väikese — majesteetlikud tipud. Nende nõlvu katavad kuldkoelised rüüd ja tippe lumivalged mütsid.
Lapsed tardusid paigale, olles rabatud maastiku imelisest ilust. Ja näis, et loodusesse armunud Ašot oli täiesti unustanud iseenda ja teised.
Ent siis ta toibus, pöördus kaaslaste poole ja ütles nagu alati kaalukalt ning kindlalt: «Niisugusel päeval külla tagasi minna tähendab kaotada väga palju. Pöördume õige pisut kõrvale. Ma viin teid mägikitsi vaatama.»
«Need sõnad, Ašot, ei lõhnagi šašlõki järele. Sul pole ju püssi käes,» vaidles Gagik vastu.
«Oh sind küll — muud ei olegi kui «šašlõkk ja šaš-lõkk»! ... Nagu oleksid sa tõepoolest mõni suur söödik. Te vaadake tema kaela — see on ju päris pirnivarreke!» muigas Ašot. «Lähme lihtsalt vaatama kaljusid ja kitsi . . .»
«Nii nad sind ootavad jah,» reageeris Sarkiss ebasõbralikult: «Lamavad seotud jalgadega. Parem lähme õige külasse ja lõbutseme peol. . .»
Kuid Ašot käis peale:
«On juba hilja, demonstratsioonile me niikuinii enam ei jõua. Aga näete, selle mäeharja taga, meist paremal pool, asub Pantrikuru. Ja veel missugune! . .. Tõeline kitsekasvandus. Oi, kui palju koopaid seal on, ning iga koobas on terve kitselaut! Mööda järske kaljunõlvu lookleb kitsuke rada. See viib alla ja seda mööda jooksevad kitsed kurusse. Seal varjavad nad end koobastes. Need on kindlad pelgupaigad — sinna ei pääse huntki ligi.»
12
«Ja sina pääsesid?» küsis Sarkiss umbusklikult.
«Mina? Milleks valetada? Ka mina pole sinna pääsenud — isa ei lubanud. Kuid ülalt olen näinud, kuidas seda rada mööda läks isa koos seltsimeestega... Noh, kas lähme siis? Kõigest tunni aja tee. Saate näha Pantrikuru imesid, jutustate neist külas või kirjutate isegi «Pionerskaja Pravdale». Kõik saavad teada, kui julged pioneerid Aigedzoris elavad! ... »
««Pionerskaja Pravdale»? Kas sa ei taha viimaks, nagu Kamogi, meie maal kuulsaks saada?» heitis Sušik Ašotile uuriva pilgu.
Tüdruku väikese ilusa suu nurkades väreles pilkav muie ja silmades süttisid kelmikad sädemed.
Ašot kohmetus. Ta oli auahne ja ei tahtnud, et seda märgatakse. Kuid saanud endast võitu, tähendas ta teravalt:
«Ma näen, et sinu unistustes püsib alaliselt see Kamo Litškist. Aga mis poolest, ütle mulle, on ta meist parem? . . .»
Ašot reetis enda.
Ta oli palju üle oma kaaslastest: niihästi oma võimete, füüsilise jõu ja osavuse, eriti aga julguse poolest. Koolis peeti teda kõige paremaks naturalistiks ja ainsaks kütiks. Kõik see arendas poisis välja mõninga kõrkuse ja enesekindluse. Ja sellepärast ärritas teda pisut see, et Kamost rääkisid kõik lapsed, iseäranis aga Sušik, nii vaimustatult, nii rõhutatud lugupidamisega.

Mis see oli, kas kadedus heas mõttes, kiivus või mingi teine tunne, seda ei suutnud ta isegi mõista, kuid poissi valdasid aina kangekaelsemalt unistused kangelasteost, mis oleks palju hulljulgeni kui see, millega sai hakkama too Kamo.
«Kõigepealt poleks Kamo võinud sallida mitte mingisuguseid kõhklusi meie ridades. Ta oleks meid julgelt viinud Pantrikuru pantritele lõugade vahele,» segas Gagik jutusse, kusjuures ta Sušikile märkamatult silma pifgutas.
«Kamo, Kamo! ... » kihvatas Ašot ja tema silmades süttisid tulukesed, mis olid kaaslastele ammu tuttavad. Nad teadsid, et nüüd ei hoia teda enam mingi jõud tagasi!

Hasso kuulas pioneere ja imestas: nii selge küsimus põhjustab nii palju vaidlusi! Ta heitis oma kepi õlale ja hõikas koera:
«Noh, Boinahh, läki!»
«Kuhu?» küsis Sušik.
«Kuidas — kuhu? Pantrikurusse ...»
«Kas siis mina olen teie hulgas see kõige arem?» teeskles Gagik haavunut. «Noh, seda me veel vaatame!»
Ja ta hakkas esimesena kindlal sammul edasi minema.
Gagiki kannul pöördusid rajalt ära ja hakkasid mäenõlvale ronima ka teised. Alla jäi ainuüksi Sarkiss.
«Mine, mine, poe ema seelikusaba alla peitu!» hüüdis talle Gagik ülalt.
Solvumisest tumenesid Sarkissi hallid silmad ja tema peenel kaelal paisusid sooned.
«Mis teha?» sähvatas ta peast läbi mõte. «Kas järgneda sellele hooplejale Ašotile või minna koju? Kui lähed koju, pole pärast enam Gagiki naljade eest kuhugi pääsu: see puhub kõik suureks, teeb kärbsest elevandi ja nakkab sääraseid anekdoote jutustama, et ta naerdakse kindlasti välja. Ei, nüüd ei pääse enam kuhugi, tuleb järgneda sellele meeletule Ašotile. Ja kes kurat mind küll käskis sinna farmi minna! Nagu poleks vasikad ilma minuta läbi saanud! ... »
Vastumeelselt, laisalt-laisalt hakkas Sarkiss teistele järele lonkima, siunates mõttes Ašotti tema väljamõeldise pärast ja ennast sellepärast, et ei jäänud eile õhtul oma hubasesse, sooja kodusse.
Lapsed ronisid aeglaselt mäekülge mööda üles. Lõpuks jõudsid nad kaljutippudele, mis ulatusid üle Pantrikuru, ja seisatasid taas võlutuina.
All laius Araksi org, mida kahelt poolt piirasid kõrged mäed. Pilved ja udu oleksid jäänud nagu tukkuma nende teravatel tippudel. Ja kas ei tundu võrreldes nende karmide ja süngete kaljudega eriti maheda ja lahkena nende jalamil laiuv maa? Või ehk annab jõgi, mis orgu hõbedase vööna läbib, sellele maanurgale sõnulseletamatu veetlevuse? Või kaunistavad teda aiad oma imeliste, otsekui kullast valatud viljadega? ... Või ehk teevad keset rohelust rahulikult suitsevad armeenia külad selle maastiku nii kordumatuks ja hubaseks? Aga võib-olla

oleneb see lindudest? Võimalik, et järjest uued ja uued parved, kes lendavad siia Kaug-Põhja randadelt, elustavad seda imekaunist panoraami? ...
Noored seisid ühe Väike-Kaukasuse mäeharu veerul. Arvukad mäeharud jooksevad siin alla, Araksi orgu, mäeahelik ise aga suundub Iraani. Selle kaljused tipud tungivad türkiissinisesse taevalaotusse, ja mähituna violetsesse uduvinesse, kaovad kusagil kaugel horisondil pikapeale silmist.
Paremal, otse vastas, kerkib Suur-Ararat. Praegu ümbritseb seda kerge pilveke. Kõrval aga paistab Väike-Ararat, mis sarnaneb Ararati oru keskele pistetud hiiglasliku suhkrupeaga. Näib, nagu poleks selle mäe pinnal ühtegi mügarat ega ühtegi konarust.

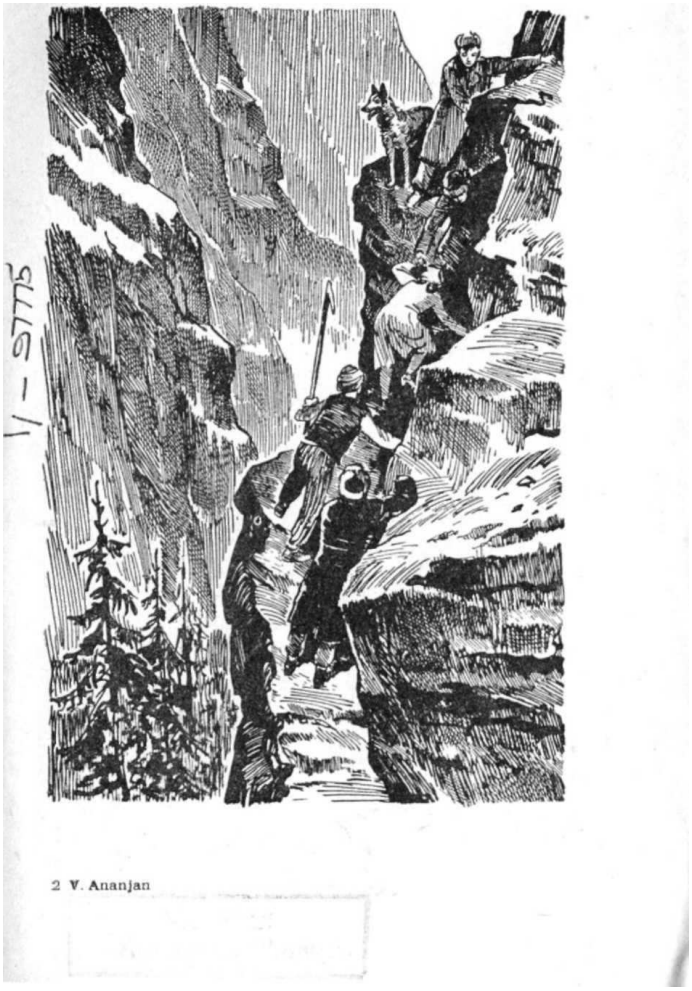

Justkui oleks mõni määratu kosmiline masin selle mäe küljed siledaks triikinud ja talle korrapärase koonuse kuju andnud.
Voolates seda nõiduslikku orgu mööda, moodustab Araks piiri, mis lahutab vaba nõukogude maailma maadest, kus valitseb veel kapital — Traanist ja Türgist. Jõgi voolab teda palistavate kollaste pilliroopuhmaste vahel ja kaob Põhja-Iraani Karadagi mäeaheliku kuristikesse.
«Vaadake, kui palju maid lahutab see jõgi,» lausus Ašot. Silmi päikese eest varjates vaatas ta mõtlikult kaugusesse. «Näete, seal, kuni Väike-Araratini, on Türgi. Vasakul — Iraan. Vanaisa rääkis mulle, et kunagi olid niihästi need mäed kui ka maad meie omad. Kuid türklased ... »
Ašot jutustas, kuid teised peaaegu ei kuulanudki teda. Nad olid nii haaratud, et ei tahtnud praegu mõelda ei julmadest türgi pašadest ega armeenia rahva kannatustest. Poiss aga aina kõneles... Ta armastas väga, et teda kuulataks, ja kaaslaste pikaleveninud vaikimist pidas ta praegu kõrgendatud huviks oma jutustuse vastu.
«Ašot, sa vaata õige parem alla,» katkestas teda kärsitult Sušik. «Seal on ju kevad, tõeline kevad! Vaata, missugused karjad on seal aasadel... »
«Poisid!» vaimustus Gagik. «Me seisame niisugusel kohal, kust isegi ragulkaga võib kapitalismile pihta anda!

Vaata õige, Ašot, näe, sinna, Ararati tipule. Kas näed, inimesed roomavad käpuli? Need on ameeriklased1. Aga see seal vasakul on kindral Ridgeway2 ise! Vaata,

missuguse ihalusega vaatab ta läbi binokli meid ja sotsialismimaailma,» naljatas Gagik, kes tuletas meelde hiljuti kõiki naerma ajanud ajalehtede sõnumit.
Noored teekäijad naersid lõbusalt, kõige helisevamalt naeris Sušik, kellele alati meeldisid väsimatu Gagiki naljad.
. . . Kaljude läänenõlvadel, kus nad seisid, looklesid kitsukesed rajad. Nendel radadel jooksevad osavalt mägikitsed, kes elavad inimesele ligipääsematutes kalju-lõhedes ja koobastes.
Siin võib kohata ka mägilambaid ehk aasia muflone, nagu neid zooloogid nimetavad. Nad elavad rohurikastel mäenõlvadel, nende jalameil, või kõrbelistes, surnud orgudes. Kõige sagedamini võib muflone näha paljastel kinkudel, mis aastatuhandeid tagasi eraldusid mäesel-jandikest ja on nüüd mööda Ararati oru vasakut nõlva laiali pillatud. Juba eemalt on näha, kuidas terve kari sööb ühel neist kinkudest. Nii näibki, et kohe praegu võtavad sind koerad meeletu haukumisega vastu. Tuleb välja karjane, rahustab koerad, sinu aga kutsub oma osmikusse ja pakub sulle värsket lambapiima ...
Ent siin pole ei koeri ega karjaseid.
Küti vilunud silm oleks juba ammugi juhtoina künka tipul ära tundnud. Raidkujuna seisab ta oma kivist postamendil, ja ajanud pea uhkelt selga, peab ümbrust teraselt silmas. See on tunnimees. Kui ta märkab ohtu, hoiatab ta karja terava, mao sisina taolise häälitsusega. Ja kari koguneb, trügib summa kokku, järgmb juhile ning kaob silmapilkselt kinkude vahele. See oli otsekui

1 Jutt on sellest Ameerika «turistide» gruput, kes 1951. aasta suvel ronis Ararati mäele nagu selleks, et otsid;- «Noa laeva».
2 1952. aastal, veidi aega enne seda, kui sell. raamatu kangelased läksid oma matkale, seisis Euroopas oleval i Ameerika okupatsioonivägede ülemjuhataja kindral Ridgeway tõepoolest Ararati nõlval ja vaatas läbi binokli Araksi vasakut kallast, mida mööda kulgeb NSV Liidu ja Türgi vaheline piir. Ridgeway'd ümbritsesid Türgi armee kõrgemad aukandjad.

mõni õhupeegeldus. Ja ümberringi muutub taas kõik tühjaks ning surmvaikseks.
& Ašot teadis kõike seda hästi. Koos isaga oli ta muflone mitmel korral jälgi mööda taga ajanud.

«See seal on Maral-Ba-han ',» näitas Ašot kupli-taolise tipuga madalale mäele. «Räägitakse, et muflonid ronivad sellele mäele ja vaatavad sealt kaua Ararati poole. Milleks — ei tea . . .» Siis juhtis Ašot tähelepanu mäekurule: «Ja see ongi Pantri-kuru. Näete, kolmest küljest piiravad teda kaljud kui müürid. Sellest küljest, mis ulatub Ararati orgu, on ta lahti, kuid sealtki pole väljapääsu: all on kuristik. Teiselpool on aga jällegi kaljud. Ainult lõunatuuled üksi lõõtsuvadki neil kivirahnudel. Üldse on Pantrikurusse kõigest üksainus sissepääs — näete seal seda kitsukest rada? Kõik teised aga lõpevad siin, isegi nõlvaku keskele ulatumata . . . Noh,» hüüdis Ašot, «kellel on neerud, nagu oleks öelnud Gagiki vanaisa, see järgnegu mulle! . . .» Ja kivilt kivile hüpates hakkas ta alla minema. «Neerud» olid nähtavasti kõikidel, sest kaaslased järgnesid Ašotile. Tõsi küll, Sarkiss tahtis viimasel momendil loobuda sellest jalutuskäigust, aga kui seltsimehed tagasi vaatamata

kaugemale läksid ja kiilutao-liselt teravate kivirahnude taha kadusid, hakkas poisil kõhe. Üksi . . . Ainult mornid kotkad kaljusakkidel ja
Maral-Bahan mägioinaste «vaatluspunkt:
18

mägedest äkki puhuma hakanud tormiline tuuleiil ...
«Ära minna? ... Kuid niiviisi ma äkki ei jõuagi külasse,» mõtles ta, ja ähmane hirmutunne ängistas ta südant. Esimest korda pidi Sarkiss läbi " tegema niisuguse katsumuse ja selle tulemused polnud hoopiski mitte lohutavad.
Ta seisis viivu, mõtles pisut, kuid kõhklused ei kestnud kaua.
«Egas' ma ometi aru pole kaotanud, et läheksin neid kaljusid ja kuristikke mööda üksi koju!» Ja vihaselt torisedes hakkas Sarkiss etterutanud kaaslastele järele lonkima.

KOLMAS PEATÜKK SELLEST, KUIDAS MEIE NOORED MATKAJAD, KES LAHKUSID TASASTELT TEEDELT, LIIKUSID EDASI SAATANA RADA MÖÖDA

Vaatad ülalt alla kurusse kuhjunud kivirahnudele, ja pea hakkab pööritama — nii põhjatud on seal kuristikud! Kõrged, sünged kaljud moodustavad läbipääsematuid müüre ja ainult ühesse neist on mäestikuojad uuristanud värava. Just läbi selle värava viiski Ašot enesekindlalt oma kaaslased.
19

«Hoia kaljusakist kinni... pane jalg kindlamalt maha ... ettevaatlikumalt!» õpetas ta alatasa, jälgides hoolitsevalt sõprade iga sammu.
Kaljud koosnevad selles kandis lubjakivist ja neisse on uuristunud sügavad karniisid ning rajad. Kaljude nõlvad sarnanevad vanamehe kortsus laubaga.
Üht seesugust kitsukest kortsutaolist rada mööda liikusidki praegu noored rändurid, lootes kaljust mööda ronides alla mäekurusse pääseda.
«Laske meid ette,» pakkus Hasso end teejuhiks.
Ta sidus oma vöö koera kaelarihma külge ja aitas hoolitsevalt tal rasketest kohtadest üle saada.
Ašot vaatas kõõrdi Hassole. «Kui sina ette lähed, milleks siis mina veel olen?» näis tema pilk ütlevat.
Kuid Hasso ei märganud seda. Ta muretses Sušiki pärast. Tüdrukule, kes muidu oli alati vilgas ja julge, mõjus kuristike nägemine halvasti.
«Alla ära vaata,» pöördus Ašot tema poole.
Sušikile järgnes Sarkiss. Kui Ašot nägi tema kahvatanud nägu, ei suutnud ta end tagasi hoida ja torkas:
«Noh, kuidas on? See siin ei sarnane vist teele, mis viib su papakese aita?»
Ükski kaaslane ei heitnud isegi pilguga Ašotile ette tema teravaid sõnu. Sarkissi isa, Paruiri, ei sallitud külas. Kolhoosi laohoidjana peeti teda tähtsaks isikuks. Tema selja taga oligi Sarkiss kasvanud kõrgiks, upsakaks ja egoistiks.
Praeguses raskes olukorras neelas ta solvamise alla, pühkis laubal pärlendama löönud higi ära ja jätkas sõnatult teiste taga lonkimist, ettevaatlikult astudes konarlikul ja variseval rajal.
Allaminek oli raske, kuid toimus edukalt. Ja ainult üks sündmus, millest maksab rääkida, katkestas selle ootamatult ja lühikeseks ajaks.
Sügisene päike kõrvetas kaljusid. Olid esimesed novembrikuu päevad, kuid oli veel palav. Poisid võtsid kuued seljast ning kandsid neid käsivarrel. Rada liibus siin päris

vastu kaljut, mis paremal pool püstloodis müürina kõrgusesse tõusis, vasakul aga järsku lõppes ja üle sügava kuristiku ulatus.
20
Niihästi lohed kaljudes, neis mõnikord esinevad nõod ja koopakesed kui ka rada ise — kõik oli üle külvatud kitsepabulatega.
«Siin on kitsi,» ütles Ašot sosinal, nagu kardaks ta, et kitsed on kusagil siinsamas lähedal ja võivad' teda kuulda.
Ja tõesti, ta ei jõudnud veel lauset lõpetada, kui lähima kaljumügara tagant jooksis välja suur sokk, ajas ette hiigelsarved ja tormas otse ees sammuvale Ašotile kallale. Kõrvale põigata polnud kuskile. Loom võis kas otsa ringi pöörata ja Pantrikurusse joosta või siis lüüa jalust maha poisi, kes tõkestas tal tee, teist väljapääsu polnud. Soku ilmumine oli nii ootamatu, et Ašotil ei jäänud sekunditki mõtlemisaega. Vaistlikult surus ta end küljega vastu kaljuseina, haaras mütsi ja lõi sellega sokule pähe. Üks sarv tungis mütsi põhjast läbi ja kui Ašot tegi .katset tugeva tõmbega mütsi soku sarve otsast lahti saada, turtsatas loom vihaselt ja raputas pead, nii et ta müts veelgi kindlamalt sarve otsa jäi. Nii jäigi müts sokule. Loom tegi määratu pika kaarja hüppe ja kadus nagu tuuleiil, lehvitades oma «trofeed» kui lippu. Oli ainult kuulda,, kuidas kruus tema sõrgade all krabises ja kuristikku varises.
Sel momendil, kui Ašot sokku lõi, kaotas ta tasakaalu. Veel hetk ja poiss oleks kuristikku kukkunud. Ent kellegi tugev käsi haaras temast õigel ajal kinni. See oli Hasso.
«Istu! .. .» ütles ta, surus käega Ašoti õlale ja sundis teda maha istuma, ise aga ähvardas oma kepiga sokku.
Kuid mis seal enam! Sokk oli kadunud kui vits vette.
Sokule tahtis järele tormata ka Boinahh, kuid Hasso haaras tal kaelarihmast tugevasti kinni.
«Kuhu siis sina, sunnik, kipud? ... Kas sina siis nendel radadel joosta mõistad? . . .» Boinahh ainult haukus ägedasti pahameelest.
Oht oli möödas. Lapsed toibusid ja hakkasid naerma, teietades meelde sokku, kellele müts sarve otsa jäi. Pead vangutades ütles Hasso:
«Sa, Ašot, ära kurvasta. See sarviline saatan oleks ju võinud su kuristikku paisata, sa oleksid pihuks ja põrmuks kukkunud ... Kas siis nii riskeeritakse?»
21
«Aga kas sa ei kuulnud, kuidas su müts appi karjus?» naeris Gagik.
«See müts võib talle pea maksta,» lausus Ašot, kes ikka veel oli vihane ja ärritatud.
«Hoopis vastupidi!» muigas Gagik. «Sinu müts päästis soku: nüüd ei julge talle ükski hunt läheneda . . .»
Ašot ei suutnud kuidagi ootamatusest ja üllatusest toibuda. «Kui sokk meid nägi, oleks ta pidanud ümber pöörduma ja mäekurusse tagasi jooksma. Mis sundis teda edasi, otse minu peale tormama?» mõtles ta segaduses. «Võib-olla, et teda ajas taga hoopis kohutavam vaenlane? . . . Aga kust siis? Ei ole siin ju kedagi ega saagi olla . . .»
Nii või teisiti, aga vahejuhtum sokuga oli möödas. «Noh,» tõusis Ašot püsti. «Jätkame oma seiklusrikast teekonda.»
Mida kaugemale edasi, seda raskemaks ja ohtlikumaks muutus Saatana rada.
«Hoidke nägu seina poole. Ainult seina poole vaadake ja hoidke üksteisest kinni,» andis Ašot korraldusi, kui nad olid kõige kitsama teeosani jõudnud.
Ühes kohas oli vesi raja ära uhtunud ja kaijusse lõhe uuristanud. Ašot jäi selle ees mõtlikult seisma. Kui tema auahnus poleks olnud nii tugev, oleks ta ümber pööranud

ja sõbrad tagasi viinud. Kuid Ašot surus kartuse maha ja hüppas kergejalgselt lõhest üle.
Ta kaaslased astusid ligi ja vaatasid hirmuga sügavasse lõhesse. Põhjagi polnud näha!
«Küll on ikka ilus auk: kui hüppad alla, ei jõua karjatadagi! . . .» ei suutnud Gagik siingi naljast loobuda.
Hasso aga naeratas pilkavalt:
«Kui teie ukse ees maas oleks palk, kas julgeksid seda palki mööda minna?»
«Ja kuidas veel!»
«Ja ei kukuks maha?»
«Ei iialgi!»
«Aga kui see palk heita üle jõe või kraavi?» «Siis oleks raskem.»
«Pole midagi raskem. Sa ainult unusta, et all on auk. Vaata.»

Ja ilma et oleks vaadanudki alla, hüppas Hasso kergelt üle lõhe, nagu oleks see mõni konarus tasasel teel. «Said aru?»
«Mina sain küll aru, aga sina katsu see minu jalgadele selgeks teha! . . .»
Kuid Hasso nõuanded aitasid tõepoolest ohtlikust tõkkest üle saada.
Gagik tundis hirmu, ent kogu tee mõtles ta aina, kuidas sõprade eest seda varjata. Ja sellepärast ta teisi kogu aeg julgustaski:
«Noh, mis te värisete? Rada on kitsas? Mida te veel välja ei mõtle! See on ju asfalteeritud maantee!»
Või jälle:
«Hasso, ma olen sul kannul, sa ära karda!» Või siis:
«Ašot, oota, ma toetan sind, sul vist jalad värisevad.»
Üleni higine Sarkiss ei häbenenudki enam, vaid roomas kõige taga otse käpuli. Kui vähe sarnanes ta praegu selle enesekindla poisiga, kes nina nii püsti ajas, kui ta oma küla tänavail jalutas!

NELJAS PEATÜKK SELLEST. KUIDAS LOODUS EI VÕTNUD ARVESSE SEDA, ET LAPSED PEAVAD ÕIGEL AJAL KOJU JÕUDMA

«Näe, olemegi kuulsas Pantrikurus!» tegi Ašot kaljult maha hüpates pidulikult teatavaks.
«Hurr-a-a-a! Aga kus on sinu poolt lubatud kitsed? Too nad õige minu juurde!»
«Kannata, Gagik, kannata. Päeval kitsed puhkavad koobastes. Pärastpoole näitan, kui üles ronime.»
Kividel istudes silmitsesid noored matkajad uudishimuga mäekuru, kuhu enne seda olid riskinud ronida ainult kütt Aram ja tema seltsimehed, ning nemadki kõigest kahel korral.
Kuru asus keset kõrgeid punakaspruune kaljusid, mis sarnanesid sakkide ja tornidega kindlusemüüridega. Eestpoolt aga avanes ta kuristikuks, kuhu igal kevadel kohinal ja mühinal voolasid mäenõlvadelt tormilised

ojad. Kaljupragudes ja kaljude jalameil kasvasid põõsad ja kaharad sõnajalad ning mõnikümmend madalat puud, nii kummalist ja kõverat, missugused kasvavad ainult ilma veeta maadel. Need puukesed panid visalt vastu kõigile tormidele ja tuultele. Nende võimsad sitked juured olid tunginud sügavale kivise pinna pragudesse ja said oma toiduse maapõue kättesaamatutest sügavustest.

Kurupoolsed mäenõlvad olid kaetud nüüd juba kuivanud stepirohu ja orasheinaga. Niiskematel astangutel ja nõgudes oli orashein nii kõrgeks kasvanud, et polnud nähagi Boinahhi, kes seal lõbusalt haukudes ringi jooksis.
See mäekuru oli mägikitsedele heaks talviseks karjamaaks. Aga kus kustutasid nad nendes veevaestes, kuivades kohtades oma janu? Sest rohked jäljed kõnelesid ju sellest, et kitsi oli siin palju. Tihedas rohus võis näha risti-rästi sissetallatud radu, rohi oli paiguti tugevasti maha sõtkutud. Siin loomad sõid ja puhkasid.
Oma terava haistmismeelega tajus nende lähedalolu ka karjapoiss Hasso, kellele need lõhnad olid tuttavad. On ju mägikitsed kodukitsede esivanemad ja erinevad neist õige vähe nii oma välimuse kui ka lõhna poolest.
Kui meie sõbrad olid hästi puhanud, tõusis Ašot püsti:
«Noh, nüüd lähme looduslikke lautu otsima.»
Voolunõva põhja mööda, mille lühiajalised kevadised veeojad olid sisse ajanud, ronisid nad kaljudele, mis puutusid kokku kuru tagumise seinaga. Ülesronimine oli raske ja võttis palju aega. Siin puhkasid nad pisut ja hakkasid uuesti ronima ülespoole, sinna, kus peaaegu kalju tipu lähedal jooksid paralleelsete ridadena karnii-sitaolised teerajakesed ja süngete kurkudena mustenda-sid koopasuud.
Kitselõhnast ärritatud Boinahh tormas kivide vahel rahutult ringi ja haukus meeletult, kas nüüd rõõmust vabaduse üle, mille talle Hasso viimaks andis, või siis, et hirmutada loomi.
Ja need ei suutnud tõepoolest välja kannatada säärase külalise kohalolu. Mitu kitse jooksid mäelõhest välja ning tormasid selle nõlva mööda üles. Ees, vehkides hiiglasuurte, tupes mõõkadele sarnanevate sarvedega,

jooksis vana juhtsokk. Aeg-ajalt ta peatus ja pööras pea tagasi, just kui selleks, et vaadata, kas teised ikka järgnevad talle. Hetkeks peatusid ka teised sokud, jäädes sel momendil suurepäraseks märklauaks kütile. Kitsed järgnesid neile ruttamata. Ka nemad seisatasid vahetevahel ja ootasid tallesid.
Kui juhtsokk mäe sakilisele tipule oli jõudnud, jäi ta ühele esileulatuvale rahnule seisma ning lõi oma ilusa pea uhkelt selga. Ta oleks end nagu kuuli alla seadnud.
«Kui mul nüüd püss kaasas oleks!» erutus Ašot. Gagik haaras Hasso käest tema karjusekepi ja ähvardas sellega kitsi.
«Minge, minge ära, ma kingin teile elu!» hüüdis ta teatraalse paatosega.
Kaaslased puhkesid naerma, Boinahh aga haukus ja kippus kitsedele järele. Kuid neid juba ei püüa!
«Oh kui kiired ja tugevad nad on!» imetles Sušik.
«Kas te panite ka tähele, kuidas sokud peatuvad ja tagasi vaatavad? Kas saite aru, miks?» küsis Ašot.
Kõik vaikisid.
«Puhkavad vist. Tõus oli nii raske,» arvas Sušik.
«Mis raskus see ka mägikitsedele on! Kui nad oleksid vaid tahtnud, oleksid nad silmapilkselt teisel pool mäge olnud. Sokud seisatasid ainult sellepärast, et vaadata, kas nende eluseltsilised neile ikka järele jõuavad.»
«Ja-jah, kitsetallekeste emad .. .» ütles Sušik mõistvalt.
«Tubli tüdruk, just nii see ongi! Nii et ärge rääkige,, et loomal pole südant,» lausus Ašot inimese tooniga, kes on hästi tuttav looduse saladustega.
«Mitte südant,» parandas teda Sušik, «vaid instinkti ... »
«Ma ütlen — südant, sina aga võid seda võtta instinktina kui soovid, see on su oma asi.»

Kivilt kivile hüpates jooksid kitsed kaljude poole, mis piirasid mäekuru idast. Nad kord kadusid lõhedest läbi-küntud mäenõlva kurdudesse, kord vilksatasid peaaegu märkamatult hallide laikudena selle kitsukestel, samuti hallidel radadel.
Kui loomad nägid, et neid keegi taga ei aja, rahunesid nad ja hakkasid rohtu näksima, ainult aeg-ajalt kartlikult ringi vaadates, kas ei ähvarda neid ehk mingi oht
25
nonde kutsumata külaliste poolt. Kuid äkki sööstsid nad paigalt ja kadusid teisele poole nõlva.
«Mis neid nii väga ehmatas?» imestas Ašot.
«Kas te siis ei näinud? Kas te ei märganud, kuidas seal kivide vahel vilksatas midagi punakat?» pomises Sarkiss, kaugusesse näidates; hirmu pärast suutis ta vaevalt sõna suust saada.
Ent kuidas ka lapsed vaatasid, ei näinud nad midagi peale süngete hallide kaljude.
«Poiss on hakanud viirastusi nägema,» arvas Gagik pilkavalt. «See on vist liigsest vaprusest. . . Hulljulgetega juhtub seda mõnikord.»
Kuid Ašot ei toetanud seda nalja. Ta mõtles endiselt selle üle, mis nimelt oli kitsedele peale ajanud niisuguse paanilise hirmu? Mäekurus pole ei hunte ega ka kütte . . . Ja nüüd tuli talle jälle meelde sokk, kes tema mütsi oli ära viinud. «Ega siis meie teda ära hirmutanud . . . Teda oli rahutuks teinud miski muu.»
Kitsede kadumisega vaibus rahutus, mis noori oli haaranud.
«Lähme siis edasi,» ütles Ašot, kes ei leidnud vastust oma küsimus'"ele, ja hakkas kitsukest rada mööda kaugemale, mäe ülemise ääre poole minema.
Meie noo;ed sõbrad kõndisid vaikides ja mõtlesid ikka veel graatsilistele loomadele, kes nende silmist alles äsja olid kadunud.
Gagik peatus ja pühkis peopesaga märga otsaesist. Nagu kõik teisedki, hingas ka tema raskelt.
«Kas pole tõsi, Ašot, et alla minna on palju kergem kui üles ronida?» küsis ta tõsiselt.
«Oh sind küll! . . . Aga kes veel hiljuti kelkis?» muigas Ašot. Kuid heitnud pilgu päikesele, leidis ta, et on aeg tagasi minna. «Hea küll, lõunaaeg on juba mööda. Käime all ära . . .»
Varsti pidi Gagik tunnistama, et nendes kaljustes kohtades on allaminek vist niisama raske. Tema kõhnukesed jalad tuikasid ja jalatallad hõõgusid.
Kaljude all mustava suure ava ees nad peatusid. See oli sügava pimeda koopa suu. Sealt oli nähtavasti kunagi vesi välja voolanud. Vesi oli uuristanud siia midagi nõvataolist ja kivid siledaks lihvinud.
26
«Siit voolab kevaditi vist allikas välja,» ruttas Gagik oma arvamist avaldama.
«On see vast allikas! Sa vaata, missugune lai voolu-" nõva,» lausus Ašot mõtlikult. «Otsekui jõesäng kohe . .. »
Vesi oli uuristanud ka koopa põhja ja kivid siledaks lihvinud nagu mererannal.
«Ma ei saa millestki aru,» vangutas Ašot pead.
Vaevumärgatav muie libises üle Sarkissi huulte. See muie näis ütlevat: «Oh sind küll! Aga ise pead ennast teadjaks naturalistiks! Eks katsu seletada!»
«Madu, madu!» hüüatas äkki Sušik õudusega.
Ja tõepoolest, kerinud saba ümber põõsa, mis kasvas kaljul koopasuu kohal, tolknes alla hall, lühikese keha ja lameda peaga jube madu — gürza.
«Kividega, kividega! .. .» hüüdsid poisid kooris.
Nemad, Ararati oru elanikud, teadsid, et gürza on kohalikest rästikutest kõige mürgisem. Mitu kodulooma sai külas igal aastal tema hammustuse tagajärjel otsa. Seepärast oli ka arusaadav lapsi haaranud hirm ja erutus.

Mõne kivilöögiga paiskasid nad mao kaljult maha ja lõid ta surnuks.
«Vaadake,» ütles Ašot. «Tal on isegi silmad kaetud nahakilega. Seepärast maod näevadki halvasti.»
«Kuidas! Kas neil siis laugusid pole? Kas nad silmi ei pilguta?» imestas Sušik.
«Ei, nad ei pilguta silmi. Seepärast ongi nende pilk nii külm ja klaasine. Kui hea, et me leidsime gürza! Kingime tema naha kooli muuseumile . . . Oi, mis kondid need on?» Ja Ašot tõstis üles mõned rajal vedelevad kondid. Kuid ta viskas need kohe ära ja ütles: «Tühi rämps. Mägikitse kondid.» Ja hakkas taas edasi minema.
«Aga kui need on mägikitse kondid, kes murdis siis kitse?» mõtles Sušik.
«Oota, Ašot,» peatas ta seltsimehe. «Sa eksid. Siin on vist hunte.»
«Mina eksin?» kihvatas Ašot. «Kas sa siis arvad, et kotkas ei või kitsetallekesi ära viia?»
Kaaslase enesekindel toon ei meeldinud Sarkissile. Ta tahtis väga, et tema «vastane» kas või kordki milleski eksiks. Ta läks tagasi, korjas üles Ašoti poolt minema-

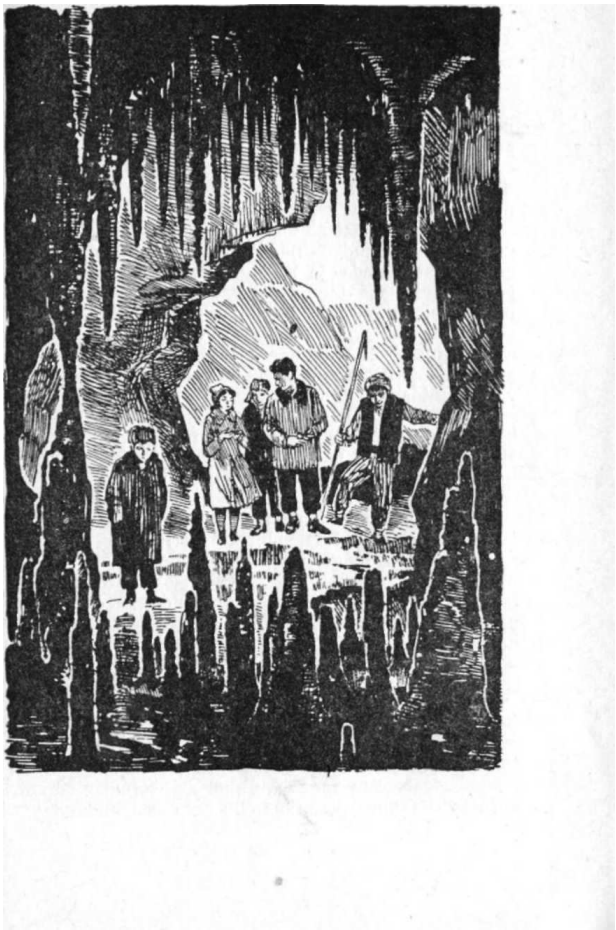

visatud kondid ja sealsamas lähedal vedelevad sarved ning küsis mürgiselt:
«Ah et niisugusele loomale julgeb sinu arvates kotkas kallale tungida?»
Kondid ei kuulunud kitsetallele, vaid suurele sokule, see oli päevaselge.
Ašot kohmetus. Ta ei saanud vastu vaielda.
«Kärvas vist ise,» pomises ta lõpuks vastumeelselt.
Kuid Sarkiss näitas sõnatult hambajälgi ühel kondil.
Hirmutunne valdas lapsi järeleandmatult. Tähendab, siin kurus peab olema mingi kiskja? ...

«Jama! See on kindlasti midagi ammust,» ütles Ašot muretust teeseldes, võttis Sarkissi käest sarved ja lisas: «Ka need kingime loodusloo kabinetile ... Aga kui palju tigusid ja merikarpe siin on! Korjake!»
«Aga, Ašot, mis see on?» küsis Šušik.
Ta käes oli peopesa suurune karp.
Ašot võttis karbi, heitis sellele põgusa pilgu ja viskas põlglikult minema.
«On ikka tore juht küll noortel naturalistidel!» lausus jälle Sarkiss ja tõstis karbi üles. «See on hindamatu väärtusega, tema aga viskab minema.»
«Noh, kui ta on hindamatu väärtusega, eks peida ta siis oma kirstu,» vihastas Ašot.
Sarkiss ei vastanud midagi. «Mis sa temaga ikka räägid! Ta ei saa aru, et kui me leiame siit, nende kaljude vahelt, merikarbi, siis peab see midagi tähendama .. .»
Mäenõlval hulkudes püüdis igaüks leida midagi eriti huvitavat, mingi harulduse. Ašot sattus kahele päratu suurele kotkatiivale ja ruttas hooplema oma leiuga. Gagik leidis kivi, mis oli täis mingisuguseid säravaid täppe ja vandus, et ta on sattunud teemantide leiukohta. Sušik tundis rõõmu karpide ja igasuguste kivikeste üle, Hasso aga andis talle salaja oma «trofeed»: suure kotka-sule, kaljukana punase noka ... Ühest koopast tõi ta välja ning andis tüdrukule terve lillekimbu. Lilled sädelesid päikese käes kõigis värves, kuid neil polnud mingisugust lõhna, sest nad olid ... kivist.
«Kivililled? Kust sa nad leidsid?» hämmastus Sušik.
Poisid piirasid tüdruku sisse. «Lillekimp» käis käest kätte ja põhjustas üldist imestust ja imetlust.
28
Hasso järel astusid kõik ühte koopasse ja jäid rabatuina seisma: kogu põhi oli kaetud nagu mingi kireva vaibaga. Lai ja ere päikesekiir tungis läbi laevõlvis oleva avause ning hämmastust tekitav maa-alune kivililled maailm leegitses ja küütles nende ees kõigis vikerkaarevärves.
Üllatunult ja aralt vaatasid lapsed seda neile seletamatuna näivat maailma, kartes lausuda sõnagi, kartes end liigutada.
Koopa laest rippusid alla purikad, mis sarnanesid jääpurikatega. Ka need läikisid ja särasid, andes sellele maa-alusele lossile nõidusliku ilme.
Poisid tegid katset noppida mõned lilled, kuid see neil ei õnnestunud — nad olid otsekui kokku kasvanud oma kivist lehtede ja vartega. See oli ka arusaadav! Need «kivililled» ja «jääpurikad» polnud mitte midagi muud kui stalaktiidid ja stalagmiidid, mida tavaliselt võib leida lubjakivikoobastest. Vesi tilgub koopa laest alla, lahustab ja viib kaasa lubjakivi osakesi, seejärel aurub pikapeale. Lubjakivi jääb ja moodustab peale kasvades fantastilisi kujundeid.
Pärast koopast lahkumist vaikisid kõik kaua. Ašot lonkis, pea norus. Ta ei tahtnud iseendalegi tunnistada, et ei mõista, ei oska nähtut seletada. Ja et varjata kohmetust, jooksis ta käratsedes alla uurakusse:
«Marjad . . . marjad!»
Sel ajal kui lapsed noppisid Ašoti poolt leitud madalalt puult magusaid astelpihlaka marju, silmitses Hasso rahutu pilguga mägede põhjapoolseid tippe, kuhu kogunesid pilved. Ta ajas pea selga ja tõmbas õhku ninna, otsekui tahaks ta lõhna järgi midagi taibata. Öhk aga oli ootamatult jahenenud. Kollased lehed põõsastel hakkasid haledalt vilistama nagu orvuks jäänud linnupojad. Halba aimates söandas karjus seltsilisi kiirustada.
«Kiiremini, kiiremini, aeg on juba hiline!» hüüdis ta.
Kuid teised olid nii ametis astelpihlakaga, et ei pööranud Hasso hoiatusele tähelepanu. Kui nad aga puu tühjaks olid söönud, ütles Ašot isegi:

«Kes teab, kas me enam kunagi satumegi Pantri-kurusse. Vaatame õige, kas siin pole veel midagi.»
30

Hasso heitis pilgu rahutult jooksvale Boinahhile. Poiss sai aru, et koer oma peene vaistuga tundis ette ilma muutust. Karjamaadel oli Boinahh karjapoisile alati baromeetriks. Ka Hasso ise aimas ette tormi lähenemist. Ta hoiatas veel kord kaaslasi, kuid need jätkasid nõlvadel hulkumist. Muljeid oli nii palju, et lapsed ei märganudki, kuidas lühike sügispäev lõpule jõudis ja päike Suur-Ararati taha vajus.
Kobaras koos võtsid nad kividel istet. Loojuva päikese kiirtes lõkendasid eredalt nende näod, mis olid erutusest ja värskest õhust punetama löönud. Mäestikutuul sakutas juukseid ja sasis musti narmaid Hasso kõrgel laubal. Kui hea oli neil siin olla, looduse lahedas embuses! Kui suurepärane puhkus see oli!
Kõik jäid tänase päevaga rahule ja olid tänulikud Ašo-tile, sest tema ju näitas neile imetlusväärset Pantrikuru!
«Hakkame minema!» andis Ašot käsu. «On aeg koju minna! . .. »
Kuid nad ei jõudnud veel kuru põhjagi ja välja teerajale, mis oleks neid pidanud koju viima, kui tõusis tuul, ja niivõrd tugev, et tuli peatuda. Peab ütlema, et Saatana rajalt alla kuristikku veeremiseks pole' vajagi tugevat tuult — piisab üsna nõrgast tuulest. Tähendab, tuli oodata ilma paranemist.
Noored matkajad istusid kivikarniisile lootuses, et tuul ehk tüdineb viimaks puhumast ja vaibub. Kuid tuul hakkas aina metsikumalt märatsema, ta kohises ja möirgas, rebis põõsastelt ja puudelt koltunud lehti, täitis nendega lõhed ja praod kaljudes, pühkis puhtaks kõik nõlvad ja rajad.
«Vabastab kohta lumele,» lausus Hasso hirmunud häälega, ja tema sõnad poetasid rahutuse laste põue.
Olgu kes tahes, kuid Hasso ei võinud eksida!
Need mõned minutid, mis nad veetsid külma tuule käes, tundusid lastele igavikuna. Kaljud, mis sarnanesid päeval, eredate päikesekiirte paistel kuldsete lossidega, muutusid süngeteks ja õudseteks. Kurusse kogunes ikka enam udu, mis aina tihenes. Ulgus tuisk.
Kitsekari jooksis kaljurahnude tagant välja ning tormas meie noorte salgast paanilises hirmus mööda kuru väljapääsu poole. Viimane kits peatus silmapilguks
31
Saatana raja käänakul, heitis pilgu tagasi tumenenud Pantrikurule ja kadus mäeserva taha.
Isegi kitsed põgenesid ... See oli halvaks endeks.
«Kui hakkab sadama lund, peavad nad siia jääma, sellepärast nad põgenevadki,» välgatas mõte Ašoti peas ja see ajas tal kuuma hoo üle ihu.
«Tuulele ei tule lõppu! Tõuske üles, lähme, proovime välja pääseda,» kargas ta püsti.
Sel momendil pääses kaljult kivi lahti ja veeres mürinal kuristikku. Oiates litsus end vastu maad lõhest välja-piiluv kahar kuuseke.
«Istu maha,» sakutas Sušik Ašotti kuuehõlmast. «Istu maha, muidu võib tuul sind kuristikku viia.»
Kuid Ašot ei andnud järele.
«Lähme,» käis ta kangekaelselt peale. «Võtke üksteisel käest kinni, tugevasti... Nii. Nüüd aga tulge hanereas.»
Lapsed tõusid vaevaga püsti, asusid haneritta ja hakkasid ettevaatlikult minema. Kuid nad ei teinud kahtekümmet sammugi, kui peatusid. Siin muutus rada kitsamaks ja et mitte alla veereda, tuli uuesti istet võtta.

Mis jäi neil teha?
Ašot vaatas tähelepanelikult mäenõlvad üle. Ta otsis mõnda sobivat koobast, kus võiks ulualuse leida. Ent lähedal polnud' mitte midagi näha.
«Lähme tagasi,» ütles ta.
Kuid keegi ei liikunud paigast — õudne oli püsti tõusta. Ilm muutus veelgi pimedamaks. Üks ettevaatamatu samm — ja sa võid saada märatsevate loodusjõudude ohvriks.
Viimaks märkas Ašot lähedal kaljus mustendavat nõgu.
«Pole midagi parata,» ütles ta, «tuleb sinna varjule minna. Ainult kuidas sinna pääseda? .. . Kas oodata, kuni tuul raugeb?»
Kuid seda ei võinud vist lootagi.
«Tulge mulle roomates järele,» tegi Ašot ettepaneku ja hakkas ise peaaegu käpuli edasi liikuma.
Kriipinud põlved ja küünarnukid marraskile, jõudsid nad nõoni ja pugesid kuidagimoodi sisse. Nõgu osutus kaunis laiaks, kuid madalaks. Oli kitsas, ebamugav, kuid ikkagi hea: tagant ja külgedelt kaitsesid lapsi kiviseinad

külmade tuulepuhangute eest... Ühe öö võis niiviisi vastu pidada.
«Pole viga midagi,» julgustas Ašot kaaslasi. «Kannatame koiduni ja siis lahkume kurust... »
Läks pimedaks. Kaljud muutusid päris mustadeks ja jubedateks. Nende hambulised tipud paistsid veel vaevalt silma taeva süngeks muutunud taustal. All aga haigutas tintmusta merena mäekuru.
Üksteise vastu liibunult said lapsed esialgu natuke sooja, kuid peagi jahtusid kivid ja üdini tungiv külm pani nad lodisema. «Ah, kui oleks tuli, kuum tuli!» unistasid nad. Tuleb välja, et tuli — see on elu, tuleta elu ei ole ...
Gagik pani endale istumise alla mütsi.
«Milleks mul hoida käharaid, kui nad nii raskel tunnil ei suuda ilma mütsita pead soojendada? . . .» arvas ta.
Mütsi peal oli soojem istuda, kivist ei õhkunud enam nii palju külma.
Kõfge halvem oli vist küll Sarkissil. Kuidas ta ka end kerra ei püüdnud tõmmata, ei tulnud sellest midagi välja — pikad jalad tikkusid ikka lagedale jääma. «Oh seda tuulepead Ašotti küll! Missugusesse hädasse ta meid tõukas!» mõtles ta kibedusega.
Ainult Hassõ ei mõelnud endale. Vaadates Šušikki vaevas poissi mõte, et see habras, nõrk tüdrukuke peab nii väga külmetama. Karjapoisil polnud eriti külm. Kurdid on ju mägede elanikud. Ööd ja päevad läbi viibivad nad vabas õhus ja riietuvad sellepärast alati, isegi suvel, soojalt. Peale jämeda abaa oli Hassol veel kaasas ka vatikuub. Ta tahtis nii väga seda vatikuube tüdrukule anda, kuid häbenes: «Kes neid teab, mis ütle-vad ... »
Sušik aga oli oma mõtetega kodus, oma soojal koduõuel, kus puudel pisikeste päikestena ergasid granaatõunad. Otsekui seitsme mere tagant kandusid tema kõrva Ašoti sõnad: «Karinatame veidi. Kui koidab ja tõuseb päjke, küll me siis koju saame . .. »
Unetaolises rambuses kuulasid nad Ašotti. Kõiki soojendas üks ja sama mõte: varsti, nüüd juba õige varsti on nad kõdus...
Kui aga pärast ränka, kohutavat ööd lõpuks koitma

hakkas, nägid lapsed õudusega, et mägedest on valla pääsenud pahaendeliselt ulguv, kohutav lumetuisk.

Tähendab, et karjus Hasso oli rääkinud tõtt: tuul puhastab esmalt kõik, valmistab lumele koha ette.
Niiviisi algab meie mägedes talv ...

VIIES PEATÜKK SELLEST, KUIDAS VAHELDUSID LOOTUS JA MEELEHEIDE

Üheainsa Pantrikurus veedetud öö jooksul muutusid lapsed näost märgatavalt kahvatumaks ja kõhnemaks. Kuni aovalguseni ei saanud nad sõba silmale, külm aga sundis nende organismi ära kulutama tunduva osa nende poolt kogutud energiast. Kui koitma hakkas, vaatasid nad üksteisele otsa ja tegid katset naeratada, teeselda muretust.
«Oli kaunis jahe, eks ju?» püüdis Gagik naljatada. «Päris ehtne suvitamine kohe, ausõna! Öhk on nii värske ja puhas... Kogu Pantrikurust ei leia te ühtki mikroobi!»
«Kui me külla tagasi jõuame, küll ma siis teile näitan su .. . su . . . suvitamist! . . .» ähvardas Sarkiss hambaid plagistades.
Kui Ašot varju alt välja astus, pidi tuisk ta peaaegu jalust maha lööma. Kuivad lumekübemed paiskusid valusasti näkku. Kogu ümbrus oli mattunud läbinähtamatusse valgesse lumeloori.
«Tuleb oodata,» teatas ta tagasi jõudes tusaselt kaaslastele. Kuid lisas siiski otsekohe juurde, püüdes kõnelda lõbusama tooniga: «Küll on ikka lugu! Minu isa on arvatavasti kogu küla jalule ajanud, on kihutanud kõik mägedesse meid otsima.»
«Aga minu ema?» nuuksatas äkki Sušik. «Kuidas ta küll nutab! . . . Kas me siis tõesti siit välja ei pääsegi?»
«Siia me ei jää, küll me välja pääseme, ära karda,» väitis Ašot kindlalt. «Kohe, kui tuisk vaibub, siis lähe-megi.»
Kuid lumesadu ei vaibunud. Lund aina sadas ja sadas.

ja keskpäevaks oli ta kuristiku kohal kõik sakiliste kivirahnude vahelised sopid umbe ajanud, kõik ühetasaseks teinud.
Ka Hasso läks välja õhu kätte. Ta vaatas mäekuru kohal meeletus tantsus keerlevaid lumekübemeid, vangutas mõtlikult pead, püüdis peopesale mõned külmad lumeterakesed ja silmitses neid tähelepanelikult.
«No, mis sa ütled?» küsis Ašot, kes taipas, et karjapoiss püüab nende lumekübemete varal midagi kindlaks teha.
«Kauaks jääb sadama, väga kauaks ... Ja tihedalt. Lumi tuleb sügav,» ütles poiss tasa, et teised ei kuuleks.
«Jama!» lõi Ašot halvakspanevalt käega. «Vaata, lumi on ju täitsa peenike!»
«See just ongi halb: kui ta oleks lai, jääks sadu rutem järele.»
Karjuse hääl kostis niivõrd kindlalt, et Ašoti nägu tõmbus märgatavalt pilve. Kes siis veel, kui mitte karjus-kurd, pidi tundma looduse «riukaid»?
Kui poisid uuesti varju alla ronisid, nuttis Sušik tasakesi, püüdes seda igati poiste eest varjata. Ašot, keda ärritas raugematu tuisu tuim kangekaelsus, käratas tüdruku peale: «Nutmine on keelatud, Sušik! Ja-jah, on keelatud. Oleme vait ja vaatame, mis saab edasi. Sina, Sušik, istu Boinahhi lähedale . . . Nii. Suru selg vastu koera. Kui su selg sooja saab, siis sa haigeks ei jää.»
Kõik jäid vait.
Lund "sadas ohtralt edasi. Ka tuisk ei tahtnud vaibuda.

Külas polnud lapsed kunagi saanud tunda hädaohtu, millega loodus mõnikord ähvardab, nad ei tundnud looduse purustavaid jõude. Nüüd aga, kui nad olid jäänud ilma sooja eluasemeta, rõivasteta, toiduta — jäänud ilma kõigest sellest, mida inimene võib vastu seada loodusjõudude pealetungile, said nad otsekohe tunda tema karmust, nad mõistsid nüüd, kui abitud nad on.
Mis kitsedel viga! Praegu on nad oma koobastes rahulikult varjul, õhtul aga lähevad karjamaale, kaabivad sõrgadega lume laiali, saavad kätte niiske, lamandunud rohu ja kustutavad nälja. Jänesed närivad põõsaid. Orav avab oma laod. Karu poeb koopasse ja magab kogu talve.
35
Uinub ka mäger: talvel ei vaja ta toitu. Kõigil neil on kerge. Kõik nad on harjunud ja kohanenud looduse karmusega. Ent kuidas käib inimese käsi? ...
Lakkamatult sadav lumi äratas lastes süngeid mõtteid, kuid ikkagi ei jätnud neid lootus veel maha. «Ei, olgu kuidas on, aga meid leitakse,» mõtlesid nad.
Kuid ootused olid asjatud. Tuisk ei vaibunud ja keegi ei tulnud neile järele ...
Päev oli lõppemas. Lumi sadas väsimatult, vahetpidamatult. Nälg ja janu vaevasid ja sigitasid musti mõtteid.
Mäed mattusid sompu. Näis, et ohtu on ammu käes, kuid keegi ei teadnud öelda, mis kell on: polnud kella. Aeg venis roiutava aeglusega.
«Näed nüüd, kuhu tõi meid sinu loll uljus?» ütles Sarkiss ärritatult.
Tumedad udemed, mis katsid tema põski, tousid har-jastena püsti ja poiss sarnanes nüüd kitkutud kanaga.
Ašot, kes käis tihti varju alt väljas ilma vaatamas, suutis selletagi vaevalt-rahulikuks jääda. Sarkissi sõnad viisid teda tasakaalust välja.
«Aitab kraaksumisest!» kähvas ta. «Täismees võib ka lumetormi kätte sattuda, võib mägedes kinnipeetud saada. Aga sina? . . . Oled harjunud sooja kolhoosi-aidaga!»
Ašoti pahameel oli siiski suurel määral tehtud. Ta püüdis endas summutada südametunnistuse piina. Olgu kuidas oli, aga just tema oli ju tõesti sobrad oma luule-lennuga hädasse tõuganud.
«Pole midagi, kõik lõpeb hästi,» rahustas Gagik.
Ta oli teistest reipamas meeleolus, kuid mote sellest, et nad võivad jääda kurusse vangi, tegi temagi rahutuks. Kas siis tõesti tuleb neil siin kogu talv mööda saata?...
Ainult Hasso üksi istus vaikselt. Ta oli toetanud selja vastu kaljut, võtnud oma truul sõbral Boinahhil kaela ümbert kinni ja vaatas kurus möllavat lumetuisku üpris rahulikult. Vaevumärgatav muie väreles tema suunurkades. «Noh, lumi — ja see on ka kõik ... Ei midagi iseäralikku! Miks te pea kaotasite? ... » näis ta ütelda tahtvat.
36
«Miks sa eemale nihkusid, huškee' Sušik? Võta Boinahhi ümbert kinni, suru end tema vastu, ta on nii soe,» andis Hasso tüdrukule head nõu ja tema näol lõi järsku lõkendama puna, nii üllatav säärases pakases.
Poiss pööras näo ära ja ohkas.
«Oijeh, kus oled sa, suvi? ... Suvi on karjase ema ja isa . . .» pomises ta, siis aga hakkas äkki maheda ning meeldiva häälega laulma vana kurba kurdi laulu, mille tema esivanemad Türgist kaasa olid toonud:
Lu, lu, lu, lu...
Kurdistani kaugetest küladest
kostab valusaid oigeid ja nuttu...
Hasso laulis häbenedes, ta.ei vaadanud Sušiki poole ja nagu püüdis peita tema eest oma nägu.

«Kas onu Avdal peab veel vastu päeva ilma suhkru ja tubakata?» küsis Gagik, ei tea kas nüüd tõsiselt või naljaviluks.
«Peab küll,» vastas Hasso.
«Mis seal ikka, kui lugu nii on, olgu siis pealegi. Homme oleme kodus, miks me siis ei peaks ära sööma seda, mis järele jäi?»
«Jah, sööme"pealegi,» nõustus Ašot.
Ta võttis paunast juustu ja lavašši ja jagas kõik selle kuueks võrdseks osaks — kuues osa anti Boihahhile. Hassod liigutas sügavasti Ašoti headus ja ta vaatas talle sooja, lahke pilguga otsa. Loomupärane häbelikkus ei lasknud karjusel öelda Ašotile tänusõnu.
Hasso keeras juustutüki niiviisi lavašši sisse, et tekkis pikk tõruke, ja hakkas isukalt sööma, aga Boinahh, kes oli oma osa silmapilkselt alla neelanud, ajas punase keele suust välja ning vaatas söövaid inimeselapsi ahne pilguga, et kas ehk ei lange talle veel midagi osaks?
Nälg oli veidi kustutatud, kuid soolane juust tekitas hirmsa janu. Lapsed kaapasid peoga lund ja hakkasid seda neelama, kusjuures üksteist hoolitsevalt hoiatati, et lund süüa on kardetav, võib haigeks jääda .. .
Ei tea nüüd, kas jäi tuul mäekurus vaiksemaks, või said meie noored sõbrad pärast söömist pisut sooja, kuid

'Huškee — õeke.

neid valdas taas unerammestus. Kõigi silmalaud läksid raskeks ja tikkusid kinni vajuma. Kahtlemata andis end tunda ka peaaegu magamata mööda saadetud öö. Niisuguses pool tukastuses möödus veel paar tundi.
Ašoti rõõmuhüüe äratas teised tardumusest:
«Tõuske üles, tuisk on vaibunud! ... »
Kõik kargasid püsti, hõõrusid uniseid silmi, ja esimene asi, mida nad nägid, olid valged kohevad lumehanged.
Noored matkajad hakkasid end liigutama, ohkama, ringutama, nad sirutasid oma surnud jalgu ja käsi. Oli kuulda köhimist, kellegi oigamist.
«Kas kellelgi on pisted? Küll leidsid ka paraja aja!... Kes on haigestunud? Tõstku sorm üles!» hakkas Gagik vatrama.
Kõik tundsid end roidunutena. Mõnel valutas toepoolest selg, mõni oli saanud nohu, kuid huvitav asi! — keegi polnud tõsiselt haigestunud. Kas ütles siin noorus oma sõna, või mobiliseerib organism säärastel juhtudel külma ja ebamugavuste vastu kõik oma sisemised ressursid? ...
Raskem kui teistel oli hellitatud ja õrnal Sarkissil. Pea, mis polnud puhanud sulgpadjal, vaid kõval kivil, oli nagu tina täis valatud ja valutas. Kui ta hingas süga-vamalt, hakkas küljes pistma, selg aga «muutus lauaks», nagu ütlevad aigedzorlased, kui nad on külmetada saanud.
«Minugi nina on kinni jäänud nagu mõnel külmetada saanud oinal,» ütles Ašot.
«Jah, sokk viis õigel ajal su mütsi minema,» vastas Gagik. «Kuid sest pole midagi! Külma peaga mõtlevad inimesed selgemalt. Ronime õige sellest karukoopast välja ja vaatame ringi, mis väljas maailmas tehakse... »
Kuid Gagik ei saanud kahtki sammu astuda, kui vajus vööni lumme. Heitnud pilgu kurule ja mägedele, kissitas poiss tahtmatult silmi. Kõike, kogu ümbrust kattis nagu valge surilina. Surmavaikus, ei vähimatki elumärki, otsekui oleks lumi matnud enda alla koos kaljude ja kuruga ka kõik elava.

Põõsad olid täiesti lume alla kadunud ja puud oma raskeks muutunud valged oksad vastu maad painutanud.

Rada, mida mööda lapsed siia olid tulnud, polnud isegi näha.
Jah, mitte keegi poleks võinud seda ärkamist rõõmsaks nimetada. Parem, kui Ašot poleks neid äratanudki, poleks asjata lootust andnud ...

KUUES PEATÜKK SELLEST, KUIDAS PUUDUS HAKKAS AEGA VIITMATA UKSELE KOPUTAMA

Tuisk vaibus, loodus rahunes, kuid lumi, külm ja sügav lumi jäigi maha.
Tuli minna. Aga kuhu? Alla, kurusse, või kurust välja, vabadusse?...
Muidugi vabadusse, ükskõik kui raske see tee vabadusse ka oleks.
Sügavast lumest paistsid siin-seal välja ainult kivid Saatana raja alumisel serval ja nendes kohtades, kus rada, laienedes muutus väikesteks astanguteks.
Udu hajus, kuid päev jäi halliks ja taevas süngeks. Kiskus õhtule.
«Lähme tagasi, katsume igaks juhuks leida mõne mugava koopa,» tegi Ašot ettepaneku.
«Kas me koju ei lähe? Kas heidame jälle kividele magama?» , küsis Šušik haledalt. «Ašot, ma tahan juua .. .»
«Tuleb leida sobiv ööbimiskoht. Ära heida meelt, Sušik, kannatame veel ühe öö, homme aga pääseme ise välja, või meid leitakse. Noh, võtke üksteisel käest kinni ja lähme!»
Boinahh sai nähtavasti väikeste inimeste kavatsusest aru ja jooksis esimesena ette. Koera kannul liikus ettevaatlikult Hasso, kes oma kepiga rada kõmpis, ja tema jälgi mööda polnud kaaslastel enam nii raske minna.
Jõudnud Saatana rajale, läksid nad alla, jäid tasasel seisma ja ohkasid kergendatult: siin ei tarvitsenud vähemalt karta kuristikku veeremist. Aga kuhu siis nüüd minna?
«Lähme ööbime kivililledel,» soovitas Gagik naljatades.

«Oi, Hasso, aga kus on need lilled? Kas viskasid ära?» kohkus Sušik.
«Miks siis? ... Ma muretsesin need ju sulle,» ütles poiss ja punastus kohmetusest.
«Ei, sinu lilleväljad on liiga kõvad,» vaidles Ašot vastu. «Lähme teise koopasse — sinna, kus me mao leidsime.»
Lumme vajudes ronisid nad üles, kaljude lähedal kobaras koos kasvava harva ja madalakasvulise metsatuka-kese poole.
Nagu alati, läks Boinahh rongkäigu ees. Koer justkui ujus, kord üleni lumme kadudes, kord jälle pinnale kerkides, nagu lainest välja heidetuna.
Sarkiss sammus kõigi teiste taga, tema jaoks juba sissetallatud rada mööda, kuid seegi tee oli talle väga raske. Augud, konarused ja kivid olid varjul valge vaiba all, mis kattis maad, ja Sarkiss komistas ühtelugu nende otsa ning prantsatas täies pikkuses külmale lumele.
«Tulge kiiremini, siis on teil kergem,» kamandas Ašot.
Ja tõesti: jõudu pingutades ja kiiremini kõndima hakates said nad sooja ning elavnesid. Oli tahtmine süüa, kuid veelgi enam vaevas vist küll janu. Kuid Ašot oli kategooriliselt keelanud lume söömise.
«Kannatage, varsti leiame vee,» teatas ta, kuigi polnud selles kaugeltki kindel.

Nad jõudsid kuru tagaseinas kuhjuvate kaljude jalamile. Siin kasvasid väikesed tammed. Nende kõverad ja jändrikud oksad olid kaetud raskete lumetortidega. Eemalt võis puid pidada mingisugusteks kohmakateks valgeteks telkideks.
Lund laiali kaapides jõudsid Pantrikuru vangid viimaks Maokoopa juurde.
Koobas osutus tõepoolest sobivamaks: kõrged võlvid,, siledad seinad ja kitsas suu.
Hasso leidis koopas läbikäigu, mis viis kuhugi mäe sügavusse, ja lipsas sinna.
Varsti tuli sealt kuuldavale tema hääl:
«Rõõmustage, sõbrad, ma leidsin vee!»
Kuid tilkumist — tsilk-tsilk-tsilk! — oli kuulda kusagilt kaugelt ja Hasso ei pääsenud pimedas kuidagi veele

ligi. Ta kobas kaugelt oma kepiga, kuid asjata — kepi ots jäi kuivaks.
Lapsed istusid koopa seina äärde ja vaikisid mõnda aega. Nad tundsid tarvidust arutada tekkinud olukorda ja vaatasid äraootavalt Ašotile.
«Kõigepealt tuleb teha magamisasemed, pehmed asemed,» lausus see väga tähtsalt.
Keegi ei küsinud, millest siis võiks teha neid «pehmeid asemeid» — selge, et lehtedest. Eilne tuul oli hädaliste eest hoolitsenud, oli tarvis ainult minna ja kaljulõhe-desse kogunenud lehti korjata.
Kuid millegipärast ei viinud Ašot neid sinna. Ta seisatas lühikese ja peene tüvega madala puu ees. Juurtest kuni ladvatipuni oli see kaetud igihalja õrna okas-lehestikuga ja sarnanes eemalt väikese rohelise heinakuhjaga.
Ašot raputas okstelt lume maha ja hakkas neid murdma.
«Nendest saame enestele vedrumadratsid,» arvas ta. «Eks murdke siis!»
Poisid asusid kähku tööle, murdsid niipalju kui keegi jõudis, ja tõid oksad koopasse. Selleks et teha viis «voodit»,, tuli murda oksad viielt niisuguselt puult.
Siis jõudis järjekord «aluskottide» kätte.
Kaljulõhesid läbi otsides hüüatas Šušik rõõmsalt:
«Tule siia, Hasso! Vaata, kui palju lehti ma siit leidsin!»
Kivist kaljuräästa all olid lehed jäänud niivõrd kuivaks, et lausa murdusid tüdruku käes. Šušik püüdis haarata terve sületäie, kuid sellest ei tulnud midagi välja — kõik libises tema käte vahelt maha.
«Oota, huškee Šušik,» ruttas Hasso talle appi. «Võta minu pintsak ja puista see lehti täis, mina aga tõmban endal särgi seljast ja teen koti.»
Lapsed ei kogunud mitte ainult lehti, vaid ka pehmeid umbrohuvarsi ja kuiva rohtu. Magamisasemete tegemine dii neid sedavõrd haaranud, et nad unustasid natukeseks ajaks nii nälja, janu kui ka ohu jääda mäekurusse vangi.
«Küll on tore!» hüüdis Gagik, kui ta end oli sirutanud oma kohevale asemele. «Kui sina, Ašot, annad mulle

tule, vee ja leiva, siis ei lähe ma siit kuhugi! Ma mõtlesin niigi juba, kuhu putkata matemaatika eest.» Tuli, vesi, leib! ...
Nende kolme sõnaga väljendas Gagik hästi oma seltsiliste unistusi. Need olid ju kõige minimaalsemad elunõuded. Kui kurusse jäänuid kohe ei leita, kui rada tuleb lumest puhastada mitu päeva, kuidas nad siis ära elavad selle aja ilma tule, vee ja leivata? .. .
Sel päeval olid nad veel üht-teist söönud, võis kannatada, kuidas aga taluda külma ja janii?
Ašot ronis koopa sisemusse, kust nõrgalt kuuldus vee sulinat, kuid pöördus samas tagasi.
«Ei, see vesi on meist liiga kaugel,» laiutas ta pettunult käsi.
«Kui me aga läbikäigu laiemaks kaeva me?» küsis Šušik.

Janu vaevas tüdrukut ilmselt enam kui teisi.
«Kõikjal aina kivi, kuidas sa siin kaevad?... Ei, tuleb leida midagi muud. Kui saame tule, saame ka vee. Tähendab, kõigepealt tuleb mõelda tule muretsemisele.»
«Kas poleks parem minna otsima miskit söögipoolist— kibuvitsamarju või veef midagi muud?»
«Ei, Gagik: ilm hakkab pimedaks minema, praegu ei leia me midagi. Lähme kütet tooma. Liigutage end ometi, ei maksa meelt heita! ... Noh, liigutage, liigutage end juba! . . .»
Kuid kaaslasi polnudki vaja taga sundida. Nad taipasid isegi väga hästi, et praegu oleneb kõik tulest, ilma tuleta nad hukkuvad.

SEITSMES PEATÜKK SELLEST, KUI HÄDASTI OLEKS MEIE NOORTEL VAJA OLNUD ÜRGINIMESE VÕIMSAID KÄSI

Sarkiss ei liikunud paigast. Ta oli kas väga väsinud, või oli teda haaranud meeleheide.
«Mis mõtet on minna kuhugi kütet korjama,» vaidles ta vastu: «võib-olla meil ei lähegi korda tuld saada?»
42
«Enne ostetakse arbaa ', siis härjad,» ütles Gagik ja läks Ašoti järel koopast välja.
Ka Sarkissil tuli maha jätta oma sahisev ase.
Ašot ronis ühe tammepuu otsa ja hakkas murdma kuivanud oksi. Puu all seisvale Sarkissile varises lund pähe, kuid ta ei liikunud paigast.
«Mine murra oksi sellelt madalalt kuuselt,» ütles Ašot. «Mis sa seal seisad nii kangelt, nagu oleksid šampuuri2 alla neelanud?»
Kuid Sarkiss ei jõudnud veel pöördudagi, kui Hasso oli juba kuuse juures, kiskus selle juurtega maa seest välja ning viis koopasse.
Sušik nägi sel ajal vaeva laukapõõsa kallal, ent kuidas ta ka ei püüdnud, ei läinud tal korda isegi oksaraagu ära murda. Külm lumi kõrvetas valusalt kõhnu, peenikesi sõrmi.
«See on sitke põõsas, huškee Sušik, pole vaja, jäta, torgid oma sõrmed veriseks,» veenis Hasso tüdrukut pehme häälega. «Tule siia. Vaata nii... Võta see oks ja . see, noh ja lohista neid enda järel... Pane sinna koopa juurde maha.»
Karjus Hasso oli kogu oma lühikese elu veetnud mägedes ja metsades. Praegu oli ta oma sõiduvees. Ta ronis lumega kaetud kaljusakkidele, otsis lõhedest kaharaid kääbuskuuski, kiskus neid juurtega üles, viskas alla ja hüüdis:
«Huškee Sušik, püüa! ... »
Gagik astus võitlusse vana kännuga, ja ise üleni higine, püüdis ta seda maa seest välja kangutada. Kuid känd osutus kangekaelseks, ta tuli sinnapaika jätta ja võtta käsile kaljulõhe: sügistuul oli sinna kokku kuhjanud suure hulga kuivi lehti.
«Miks te küll pugesite igasugustesse pragudesse ja aukudesse?» jutles Gagik lehtedega. «Tulge ja soojendage looduse kuningat — inimest... »
APikapeale täitus koobas kütusega ja üksnes Sarkiss ei" toonud mitte kui midagi.

1 Arbaa — kaarik Krimmis, Kesk-Aasias, Kaukaasias, pikk-vanker Lõuna-Venemaal. Tõlkija.
! S a m p u u r — praevarras.
43

«Kas kellelgi teist pole juhuslikult mõnda tikku taskusse jäänud?» küsis Ašot.
Kõik otsisid vaikides oma taskud läbi. Ei, mitte ühtki tikku! ...

«Ma proovisin kord suitsetada, kuid sain isa käest nii nahutada, et pidin peaaegu ise suitsema hakkama,» kurtis Gagik. . «Näete nüüd, mida tähendab vanemate sõna kuuldavõtmine! Kui aga oleksid tikud, kas me siis niiviisi külma käes kannataksime?»
«Mis siis ikka, proovime tuld teha nii, nagu seda tegi ürginimene,» ütles Ašot. «Igaüks võtku kaks kuiva oksa ja hakaku neid teineteise vastu hõõruma.»
Kuni noored matkajad maas istudes pühkisid, püüdes saada tuld hõõrumisega — meie esivanemate lihtsal, kuid vaevalisel teel —, avas Hasso oma karjasepauna ja võttis sellest taelaseene. Mõni päev tagasi oli ta selle leidnud vana, pehastunud kännu küljest, kuumas tuhas ära kuivatanud ja kõrvale pannud. Ta tahtis seda pidupäeval isale kinkida.
«Te tehke kuidas heaks arvate, aga mina teen omamoodi,» ütles ta kaaslastele.
Hasso läks kõrvale, pani oma seene lamedale kivile ja tagus seda hästi teise kiviga, et pehmeks teha. Seejärel võttis ta noa, lõikas vaigustest kuuseokstest peerge, soris koopas vedelevate kivide hulgas ja leidis tulekivi. Kõigest sellest oli nähtavasti vähe ja Hasso käristas lahti oma kuue voodri ning kiskus sealt välja mõned vatitopid. Kui karjapoiss oli kõigi nende ettevalmistustega lõpule jõudnud, hakkas ta koopanurgas oma tööd tegema.
«Hõõru, Sarkiss, hõõru tugevasti, niiviisi sa tuld ei saa,» ergutas Sušik kaaslast.
Kuid temal endal ei tulnud samuti midagi välja. Kui ta aga vaatas Ašoti higist otsaesist ja tema kõrgele kerkivat rinda, kaotas tüdruk sootuks usu selle ettevõtte kordaminekusse. Niiviisi vist tuld küll kätte ei saa ...
«Ei tule midagi välja,» tunnistas Ašot raskelt puhkides ega vaadanud Šušiki otsa.
Ta oli täbarasse olukorda sattunud!
Jah, ole lahke, see on raskem, kui juua matsuuni',»

Matsuun — hapupiim.

nõustus Gagik. «Kuid,» jätkas ta juba tõsiselt,» selleks et teha tuld ürgsel viisil, peavad sul olema ka ürginimese käed ... Aga meil? ... Ja ta sirutas välja oma peened pikad sõrmed. «Näete, milleni viib välja igavene paberi-määrimine!»
Nad istusid jälle sõnatult ja oma mõtteisse süvenenult. Särts, särts! . . . kostis kaugest koopanurgast. «Hasso, mis sa seal teed? ... Kas ei tulnud välja?» «Ei,» vastas poiss, tundes end süüdlasena. «Tulekivi ei kõlba . . .»
Kaua istusid nad rusuvas vaikuses. Kuidas, mis kombel saada tuld? See mõte vaevas kõiki. On ju selge, et ilma tuleta on nad kadunud.
«Milleks istuda niiviisi, tegevuseta?» katkestas Ašot viimaks vaikuse. «Jätkake ometi, hõõruge, hõõruge!»
Ja võtnud taas kätte kaks kepikest, hakkas ta neid raevukalt teineteise vastu hõõruma. Mõne minuti vältel kuulduski koopas ainult seda kuiva, üksluist kiuksumist. Kuid kõik jäi asjatuks.
Lõpuks hakkas üks Ašoti kepike selgelt suitsema. Kärsahais lõi ninna. Kõik elavnesid, kuid tuld ei olnud Ikkagi. . .
«Kas siis niimoodi tuld saadakse? Ainult suuri sõnu oskate teha!» ütles äkki Sarkiss pärast pikemat vaikimist.
«Kuidas siis? Mismoodi sina soovitad teha?» ägestus Ašot. Väsimusest värisesid tal isegi käed. «Ürginimene ju . . .»
««Ürginimene»! . . .» katkestas teda Sarkiss. «Leidis kellega võrrelda! Kas sa füüsikat oled õppinud? Eks seleta füüsika seaduste järgi, miks keegi meist ei saanud hõõrumise teel tuld ja mida me peame tegema, et tuld saada.»

Ašot vaikis kohmetult. Küll on lugu! Tema aga arvas alati, et see memmepoeg ei taipa füüsikas mõhkugi!.. . . Mida talle nüüd vastata? . ..
Kui koopas oleks olnud valge, oleks Ašot võinud näha, kuidas endaga rahulolev Sarkiss suureliselt ja pilkavalt muigab.
«Hõõrumispind on sinu kepikestel liiga suur, vaat mis! Sellepärast nad ainult soojenevad, kuid tuld ei anna . . .»
45
Ta vaikis viivu ja lõpetas õpetlikult: «Kui sa midagi ei tea, siis küsi enne teistelt, pärast seda aga tee otsus ja kamanda.»
Märkus oli põhjendatud ja tundus sellepärast Ašotile iseäranis kibedana. Kuid ta ei tahtnud alla vanduda.
«Kas sa joonistust meie õpikus oled näinud?» kihvatas ta. «Millest räägib joonistus? ... »
«Räägib sellest, et sina ei tea, kuidas tuld saada,» vastas SarkisS/rõhutatud rahuga.
«Räägib veel ka sellest, et esiteks tuleb tasasesse lauda uuristada õnarus, torgata sellesse pulga ots ja kiiresti pöörata seda peopesade vahel. Siis on kahe keha hõõrdumispind viis korda väiksem kui oli sinul, tulemus aga viis korda suurem. Kas said nüüd aru? Kas sul on nüüd selge, et ürginimene tundis sinust paremini füüsikat? ... Ja sealjuures ei õppinud ta koolis, jõudis ise selleni... »
Seekord surus Ašot solvumistunde maha.
«Aga kust ma võtan sulle tasase laua? ... Mis sa seal teed, Hasso?»
Vahepeal oli Hasso korjanud terve peotäie mitmesuguseid kive, astunud koopasuule, neid üksteise järel silmitsenud — ja . .. minema visanud. Siis läks ta välja ning vajus otsekohe peaaegu vööni kohevasse, pehmesse lumme.
«Kuhu sa lähed, milleks?» hüüdis Ašot. «Mul on tarvis terava servaga musta tulekivi . . .»
«Öelnud siis kohe. Gagik, minu järel!» Nende kannul väljus ka Sarkiss.
Lumme rada tallates hakkasid poisid kaljude vahel edasi minema.
Ühes kohas, kus madalalt üle maapinna ulatuva kaljuserva alune oli kuiv, peatusid nad ja hakkasid silmitsema kive, millest koosnes kalju.
Sarkiss tõstis üles mingi kollakasvalge kivikese ja vaatles seda tähelepanelikult.
«Sulle öeldi ju, et on tarvis musta kivi,» tähendas Ašot.
«Ära pahanda, Ašot,» segas Hasso vahele. «Ka see on tulekivi. Anna õige siia, Sarkiss, ma proovin . . . Ehtne tulekivi! . . . Lähme!»
46
«Noh, mis on? Kuidas läks? Kas leidsite?» sööstis neile Sušik vastu.
Gagik ajas nii uhkelt rinna ette, nagu tuleks ta tagasi mingisugusest võidukast lahingust.
«Varsti saad teada,» vastas ta salapäratsedes.
Hasso läks jälle koopa tagumisse ossa ja laskus põlvili tema poolt valmis pandud kuivade peergude ja haohunniku kõrvale.
Särts, särts, särts! ... Ja tuleraua iga löögi puhul vastu ränikivi süttisid valged, oranžikaskuldsed, tulipunased sädemed kord üksikute helendavate terakestena, kord tervete vikerkaarevärvi tulejugadena ning lendasid koopapimedusse laiali.
Veidi kaugemal karjuse selja taga kükitasid maha Hasso kaaslased. Ettepoole kummargil vaatasid nad pingeliselt ja kannatamatult Hasso kätele.
Oh, kui vajalik tuli!... See oleks hajutanud selle näotu koopa külmuse ja pimeduse. Tuli . . . Kas olid nad kunagi varem ka mõelnud sellele, kui tähtis on tuli inimese elus? Ei, nähtavasti ei kummardanud meie kauged esivanemad mitte asjata tuld! . . .

Ikka sagedamini lendasid terasetüki alt välja säde-metevihud ja äkki oli koopas tunda põleva taela teravat lõhna.
«Džan[1] tuli!» hüüatas Šušik kohalt püsti hüpates. : Kuid Ašot kattis tal käega kiiresti suu: «Tss!... Ära sega!»
Hasso töötas nii keskendunult, et tema jaoks nähtavasti ei eksisteerinud neil minuteil mitte midagi — ei ümbrust ega seltsimehi. Kuid just seltsimeeste pärast oligi ta ju unustanud kõik maailmas, olles nüüd kummargil kergelt suitseva taelatükikese kohal.- Poiss teadis, et sellest kuivatatud seene tükikesest sõltub praegu nende elu.
Ta võttis kuiva laastu, surus taela selle vahele ja hakkas kergelt ning ettevaatlikult puhuma — nii, et tema hingus ei surmaks sündivat turskest, vaid õhutaks selle süttima ja leegitsema.
«Noh, mis sul seal on?» hüüdis Ašot, kes ei pidanud vastu.
1 Džan — armas, kallis, kullake (armeenia keeles). Tõlkija*

«Oota, oota, kohe,» vastas Hasso leebelt, kuid tõstnud laastu üles, läks ta ihu külmaks: tuli oli kustunud veel enne, kui oli jõudnud sündidagi...
«Säh, sulle! Seal on nüüd su kannatamatus!» heitis Sušik Ašotile näkku ja lahkus koopast.
Temale järgnesid ka teised. Hasso kõndis pea süngelt norus. Ta oli ju tule juba kätte saanud, suure pingutuse hinnaga kätte saanud! Miks küll teda segati, ei lastud asja lõpule viia? ... Nüüd oli karjapoisile selge, miks farmi mehaanik Garegin iialgi mitte midagi ei parandanud tellija juuresolekul. «Tuled homme sel ja sel kellaajal ja saad kätte,» ütles ta ja sulges end üksi oma väikesesse töökotta.
«Miks sa ei jätka? Kus on su tulekivi? ... » küsis Ašot tusatuju varjamata.
«Tulekivi on nüriks kulunud... Teravad servad on maha taotud, ei anna enam sädemeid, kas näed? ... » Ja ta näitas Ašotile väikest nüri kivikildu.
Kogu öö veetsid lapsed külmas koopas. Koopasuu jäi avatuks ja külm tuul puhus takistamatult sisse. Püüdes teha nii, et sõbrad ei ärkaks, läks Hasso koopast välja, korjas suuri kive ja ladus neist midagi müüritaolist, mis kaitses koopasuud. Kui ta pärast töö lõpetamist tagasi tuli ja oma lahutamatu sõbra Boinahhi ümbert kinni võttis, kuulis ta, kui raskelt Sušik unes ohkas ... Ta vaeseke vist külmetas või oli ta «säng» liiga kõva.
Poisi süda läks haledaks. «Kui teda ometi poleks meiega ühes olnud!» mõtles ta. «Tal on raskem kui meil kõigil . . .»
Ta tõusis uuesti ja kattis tüdruku hoolitsevalt paksu sooja kasukvestiga, millega ta oli nii mõnegi öö mägedes mööda saatnud.
Koopa sügavusest kostis monotoonset, vahetpidamatut vee tilkumist, väljas aga ulgus lumetorm. Küll tundub öö pikk, kui inimesel ei ole und!
. . . Hommikul ärkasid nad raske peaga ja halvas meeleolus.
Kõigist varem tõusis üles Hasso. Ta võttis Sušiki pealt ettevaatlikult ära oma kasukvesti: kui poisid näevad, on piinlik; siis lammutas ta kivist «ukse» ja läks juba tuttava kaljusopi juurde.

Üsna kiiresti leidis ta peotäie kive ja hakkas uuesti katsetama.
Taela ja pehastunud puu tükikesed oli poiss juba õhtul peitnud oma põue, et nad ära kuivaksid.
Kui kaaslased läbematusest põledes uuesti kogunesid karjase selja taha, valdas teda rahutus. Käed värjsesid ja ta ei suutnud end keskendada tegevusele, mis nõudis suurt ettevaatust. Tema ju teadis, mitu astet peab säde läbi tegema, enne kui ta tuleks muutub! .. .

Kõigepealt peab süttima tael. Taelalt läheb tuluke üle vatitopile, vatilt — pehkinud puutükikesele. See pehkinud puutükike vindub ja suitseb, kuid tuld ei anna. Tule annavad ainult kuivad laastud. Kuid proovi õige panna neid laaste hõõguvast puutükikesest lõkkele lööma, süttima ja leeki andma! ... Tuli tuleb lõkkele puhuda, aga kuidas? Kõik oleneb sellest, kuidas puhuda, vahemaast, kui kaugelt sa puhud, hingeõhu jõust. Kui puhuda tulele väga lähedalt, võib kopsude poolt eritatav süsihappegaas nõrga leegi lämmatada; kui puhuda kaugemalt, siis ei riiva hingus leeki, vaid paneb ainult liikuma hapnikurikka õhu, ja niipea kui see puudutab hõõguvat laastu, lööb tuli leegitsema.
Kõike seda Hasso teadis muidugi ainult kogemustest ega osanud seltsilistele sääraseid peensusi ära seletada.
Oli hea, et ujedale karjusele tuli Sušik õigel ajal appi. Kuna ta oli siin ainuke tüdruk, rääkis ta julgelt «ülemusega» ja ütles sellepärast:
«Tead, Ašot, ei maksa eilset lugu korrata. Lähme eemale! Milleks te end siia istuma seadsite? .'.. »
Kõik tõusid kuulekalt püsti ja läksid kaugemale. Kuid ikeegi ei suutnud end sundida silmi ära pöörama karjuse käte rütmilistelt liigutustelt ja koopa tumedal taustal süttivatelt tulesädemetelt.
Nagu eilegi lendasid igale poole laiali tulejoakesed, pudenesid laiali sädemete kaskaadikesed. Põnevas vaikuses polnud isegi hingamist kuulda.
Siis tõusis vaevumärgatav suitsujoake üles, Hasso kõrvadeni, pärastpoole veelgi kõrgemale ja keerdus ümber valge kurdi mütsi. Hõõguva taela lõhn hakkas koopas viibijate ninasõõrmeid kõditama.
Arvatavasti polnud nad kogu oma lühikese elu jooksul

mitte midagi oodanud nii kärsitult, nagu nad praegu ootasid leeki. Ja koopapimeduses lõigi ta lõpuks loitma. Esialgu tõi tuli pimedusest nähtavale Hasso parema põse, seejärel lõid punased laigud tantsima koopa kummalistel, koletutel seintel. Põlvitava poisi selja taga hakkas tema vari kasvama ja pikenema.
Kui Hasso rõõmsalt naeratades end kergitas ja püsti tõusis, nägid kõik tema jalge ees maas kuivade oksaraokeste hunnikut, mida kerge praksumise saatel ja tule-keeli välja heites nilpasid lõbusad leegid.
«Hurra-a-a! . . .» hüüdsid noored otsekui käskluse peale.
Kõrvulukustavalt pistis haukuma Boinahh, kes muidugi mitte millestki aru ei saanud, kuid kes nakatus üldisest rõõmust. Koopa võlvide all kaikus kaja.
«Hurra-a-a! . . .» hüüdsid nad veel kord.
Sel silmapilgul ununes neil vist jälle, kui raskes olukorras nad viibivad. Isegi Sarkissi nägu lõi särama.
Koos teistega rõõmustas ka Ašot, kuigi samal ajal tegi talle tuska see, et tule tegijaks polnud tema.
Kurdi karjapoiss aga naeratas heasüdamlikult ja tema silmades, mis sarnanesid mustadele viinamarjadele, särasid tema poolt süüdatud tule sädemed.
«Millega sa tagusid?» küsis temalt Ašot.
«Millega? Tulerauaga muidugi.»
«Aga kust sa ta said?»
«Tuleraud on igal karjasel,» vastas Hasso lihtsalt.
«See on hea! Tuleraud kulub meile marjaks ära. Puhu, puhu,» erutus äkki Ašot. «Su tuli on hinge vaakumas . . .»
Rõõm ei kestnud kaua — sädemed kustusid taas.

Kuid Hasso oskas tuld teha ka vihma käes ning isegi äikese ajal.
Ta lähendas otsapidi kaks hõõguvat oksakest, heitis maha, ajas põsed punni ja hakkas ettevaatlikult ning rahulikult elustama surevat tulukest. Suits tugevnes, hakkas ärritama tema silmi ja pigistas välja pisarad ... Möödus veel veidi aega ja suits tõusiski pilvedena lae poole ning hakkas selle võlvide all tupruma.
Mida enam tuli leegitsema lõi, seda tugevamalt jätkas Hasso puhumist.
Järsku kostis praksatus, leek nilpas poisi kulme ja

salli narmaid tema mütsi ümber ning sööstis punase keelena üles . . .
Kõik tahtsid rõõmu pärast hüpata, kuid nad ei liigatanudki, sest kartsid, et tuli võib jälle kustuda. Ja ainult leegi vastuhelgis võis näha, kui tormiliselt, kui närviliselt nad erutuse tõttu hingavad.
Toored oksad praksusid. Tulekeeltega segunedes tõusis paks suits ja roomas välja. Sõbrad istusid lõkke ümber, nautisid kauaoodatud soojust ja ainult väsimatu Hasso oli ikka veel millegagi ametis.
«Ašot, tahaks juua. . .» ütles Sušik haleda lapsehäälega.
«Juua?» küsis Ašot omakorda mõtlikult. «Veega on meil asjad tõesti halvad. Ma vaatasin kuru üle veel enne seda, kui lumi maha sadas ja ei näinud veest jälgegi.»
«Kust sina tead? Korrutab aina üht ja sama juttu — ei ole ja ei ole! . . .» avaldas Sušik sama jonnaka häälega kahtlust.
«Kui siin oleks vett, siis oleks kuru läheduses kas või veidigi haljast rohtu kasvanud, kas või. . .»
«Aitab juba, oleme veendunud! Võid oma seletused endale jätta,» katkestas teda Gagik. '«Sa ütle parem tead mida: mille sees me lund sulatama hakkame? Kas otsida moni nõgus kivi voi?»
Kuid missugune kivi võib asendada kastrulit?
«Mida ütled sina, Hasso?» pöördus Ašot karjuse poole.
«Mina? Aga mida võiksin mina öelda? Ma muretsen Sušikile vett. . .» vastas Hasso ja punastas tugevasti.
«Vett? Kus on sul vesi?» virgus äkki tüdruk. . «Kohe, kohe annan, huškee Sušik.»
Ta korjas ja pani oma viltmütsi terve hunniku mitmesuguses suuruses kive — mõned olid pähkli-, teised aprikoosi- voi virsikusuurused — ja puistas need tulle.
«Seda teed sa vist selleks, et tuli ägedamalt põleks,» pilkas Gagik ja pilgutas teistele silma.
Kuid Hassol olid sootuks teised kavatsused. Ta väljus viivuks koopast ja tuli tagasi inimpea suuruse lumepalliga. Lumepallil oli pisut piklik, munatao-line kuju — üks ots tömbim, teine terav.
Kui kivid olid tules kuumaks läinud, võttis Hasso kaks kepikest. Nendega nagu tangidega tegutsedes õngitses

ta lõkkest kive ja pani neid üksteise järel lumepalli tömbile otsale. Kuumad kivid vajusid sisinal lumme. Tihe aur täitis koobast nagu sepikoda, kus hõõguvat rauda veeämbrisse kastetakse. Hasso aga aina lisas ja lisas kive juurde.
Lõpuks hakkas lumepalli alumisest teravast otsast nirisema puhast, läbipaistvat vett, kuna kivid ja tuhk jäid üles.
«Joo, huškee Sušik,» pakkus Hasso häbelikult ja ulatas tüdrukule oma «allika».
Sušik keeldus tagasihoidlikult, kuid poisid käisid peale ja siis seadis ta oma suu veenire alla ning hakkas ahnelt jooma. Ei iialgi varem polnud vesi talle nii maitsvana, nii hädavajalikuna tundunud. Vaevab ju janu inimest veelgi enam kui nälg. Talle

tundus, et ta ei suuda oma suud ära pöörata selle peenikese, «kõhnuvast» lumepallist nõrguva nirekese alt.
«Nendes paikades vett ei ole. Seda asendab meil ainult lumi,» lausus Hasso.
Kui kõik olid oma janu kustutanud, võttis karjus kaaslaste suureks imestuseks oma paunast tüki leiba, jaotas selle võrdseteks osadeks ja jagas ära.
«See on minu tagavara,» pomises ta kohmetult, nagu oleks ta selles süüdi, et oli alles hoidnud nii vähe leiba.
Juba kaks päeva ei andnud see leivatükk poisile rahu. See tekitas säärast mässu karjase kõhus, et ta peaaegu pidi eelmisel ööl leiva salaja ära sööma. Kuid ei, Hasso ei ole niisugune. Temasugused ei unusta seltsimehi. Kunagi ei sööks ta ära oma tükki ilma seda sõbraga jagamata.
Kuiv must leib tundus kõigile magusam kui gataa'.
«Ainus puudus sellel leival oli see, et seda oli liiga vähe,» avaldas Gagik tõsisel toonil oma arvamise, korjas mahakukkunud leivaraasud hoolega üles ja pistis suhu.
«Mullegi ju pakkus ema teele kaasa lavašši,» tuli Sušikile meelde. «Miks ma kaasa ei võtnud? Miks siis ometi? ...»
«Huškee Sušik!» kuulis ta natukese aja pärast.

Gataa — magus küpsis.

See oli Hasso, kes oli koopast värske õhu kätte välja läinud ja nüüd kutsus teda.
Kui tüdruk välja jõudis, pistis kurdi karjus, kes ise tihedalt punastas, talle pihku veel ühe tükikese leiba.
«Võta, ma pole näljane ... Ma sõin palju . .. » sosistas Hasso ja ruttas metsatukka tule jaoks kütet tooma.

KAHEKSAS PEATÜKK SELLEST, ET PANTRIKURU VANGIDE OLUKORD OLI HOOPIS RASKEM, KUI NAD ARVASID

Tõusis päike ja tema kiirte all lõid sädelema kaljude sakilised tipud. Taevas oli selge. Kõik pilved olid taevavõlvilt kadunud, otsekui oleksid nad mingi hiiglasliku lunaga hoolsalt minema pühitud.
Lumega kaetud mäeseljandikel istusid kotkad ja vaatasid vaikides Pantrikuru kutsumatuid külalisi. Hiiglaslikena näisid need linnud taevaasuursel taustal. Näis, et need polegi kotkad, vaid et karjused mustades burkades' seisavad liikumatult ja valvavad mäenõlvadel söövaid karju. Või ehk isegi mitte karjused, vaid tundmatud terava silmaga valvurid, kes kaitsevad Pantrikuru looduslikku kindlust...
Päikesetõusu ajal tuli kaljudel kuuldavale ka koitu ülistavate kaljukanade laul. Ei, elu ja rõõm valitsevad ka nendel lumme mattunud kaljurahnudel! . . .
Noorte meeleolu tõusis.
Silmi vidutades vaatasid nad Saatana rada ja mõtlesid: mida küll ometi teha, et siit välja pääseda «laia maailma»?
«Kui meil labidaski oleks, lihtne labidas! ... Kahe päevaga saaks tee puhtaks!» ütles Ašot.
«Sina aga rääkisid, et meile tullakse järele ja et meid üles leitakse,» lausus Sušik pahaselt. Ta uuris tähelepanelikult Ašoti nägu, püüdes mõista, kas.poiss pole teda ehk petnud.
1Burka – vildist ja kitsenahast pikk karvane mantel kaukaaslastel. Tõlkija

«Küllap tullakse ... Kuid pole ju nii lihtne aimata, et me Pantrikurus oleme. Kui kogu ümbrus läbi käiakse, teeb keegi ettepaneku ka siia pilku heita ... Kuid kas meil ei maksaks seni proovida midagi labidataolist leida?»
«Tühja kõhuga ma rada rookima ei lähe!» hakkas Gagik mässama.
Ašot vaatas talle kõõrdi, kuna ta aga ise oli samuti väga näljane, ütles ainult:
«Hästi, lähme otsime marju.»
Kuid kuhu minna? Kõik põõsad ümberringi olid tihedalt lumme mattunud.
«Ašot, kuskohas me eile marju korjasime? Sinna põõsale jäi vist veel natuke järele.»
«Jah, Sušik, lähme marju tooma. Nad on nõos, ma mäletan seda kohta.»
Suure vaevaga lumes sumades jõudsid nad tuttava puu juurde, raputasid sellelt lume maha ja . . . samas kahetsesid seda: koos lumega varisesid ka küpsenud marjad ja neid tuli kohmetavate kätega üles korjata. Siiski tegi iga leitud mari, ka kõige väiksem, lastele niisugust rõõmu, mida poleks teinud vist isegi end puu otsa peitnud suur ladvaõun, mis avastatakse alles pärast saagi koristamist.
Hingeõhuga oma käsi soojendades sorisid nad kaua lumes, kuid marju oli nii vähe, et nende meeleolu langes. Aga mis siis, kui neil tuleb kurusse jääda mitmeks päevaks? Kui palju niisuguseid marju või teisi vilju läheb neile tarvis, et hinge sees hoida? . . .
Ja näljahirm hakkas pikkamööda nende üle võimust võtma. Mis viljad selles kivirikkas ja taimevaeses kurus siis ikka olla võivad? Eriti praegu, talve alguses. Kevadel oleks veel kas või rohtu võinud süüa, kuid nüüd . . .
«Vaata õige sinna, Hasso! Kas need seal pole mitte inimesed? . . . Aho-o-oi! . . . Siia, siia!» hüüdis äkki Ašot ja hakkas kätega vehkima.
Sušikil värahtas süda. Kas tõesti tuldi? .. .
Kuid «inimesed», keda Ašot nägi, ei vastanud talle, isegi ei liigahtanud. Need olid koletu suured tallekotkad, kes istusid kõrgetel valgetel kaljutippudel. Asuurse taeva taustal olid selgesti nähtavad nende tumedad siluetid.

Hasso vaatas neid ja vangutas lootusetult pead.
«Nii me jäimegi siia,» pomises Sarkiss.
«Teiste sõnadega, meist on saanud Pantrikuru robinsonid,» naljatas Gagik. «Kuid Robinsoni ei otsinud keegi, meid aga kahjuks otsitakse ja leitakse.»
Ja jälle tuli lootus «robinsonide» südameisse — nii kindlalt ja lõbusalt kõlas Gagiki hääl.
«Tõepoolest, miks te pead norgu lasksite?» hüüdis Ašot rõhutatud reipusega. «Praegu on kogu meie küla metsades ja mägedes.»
«Muidugi! Muidugi tullakse meid otsima!» naeratas Sušik. «Ka lennuk saadetakse välja. On tarvis ainult suur tuli üles teha, et ülalt nähtaks. Lähme metsa ja korjame oksi... »
«Jah, lähme . . . Tuli tuleb teha . . . Kuid ainult mitte selleks, millest sina kõneled. Tuld on meile tarvis selleks, et külm meid öösel ära ei võtaks ja et me metsloomade roaks, ei langeks. Ja nüüd võtke teadmiseks,» ütles Gagik ootamatu tõsiduse ja meelekibedusega, «olgu teil teada, et ei kolhoosnikud tule meile järele ega ka lennuk hakka meid otsima . . .» Ja näis, et ta alles praegu oma sõnade mõttest aru sai, sest ta kahvatas ja hüüatas meeleheites: «Me oleme kadunud, seltsimehed! . . .»
Lastel oleks nagu külmavärin üle selja jooksnud. Üllatusega vaatasid nad Gagikile otsa: kas on see ikka tema, nende lõbus ja mitte kunagi norutav sõber?
«Miks me kadunud oleme? Mis sa räägid, Gagik? Kas see's pole sinu loosung: «Kõik lõpeb hästi»?»
«Jah!» vastas Gagik. «Võib ju olla, et kõik lõpebki hästi, kuid lootma peame ainult iseeneste peale. Meid ju hakatakse otsima Kaug-Idas . . .»

Tekkis rusuv vaikus. Kõiki oleks nagu pikne tabanud. Mingi nõrkus valdas äkki Ašotti ja ta vajus kivile.
«Muidugi,» sõnas ta rusutud häälega. «Muidugi said nad sinu kirja kätte ja arvavad ... Ka Sušik lobises seal farmis emale karudest. . .»
Ning äsja tärganud lootus varises sealsamas jälle kokku. Päev oleks nagu pimenenud.
«Oleme kadunud . . .» kordas Sarkiss ja tema pikad jalad hakkasid värisema ja huuled tõmbusid siniseks.
Sušik nuttis tasa ja süüdistas endamisi kõiges Ašotti.
55
«Aitab juba, ei maksa meelt heita,» katkestas Ašot vaikuse. «Lähme koopasse ja teeme tule üles. Seal mõtleme, mis teha.»
«Hode jakõ dõrge hazär ... Mõtleme jah,» kinnitas Hasso ja vaatas Šušikile otsa.
«Mis?» küsis tüdruk läbi pisarate.
Hasso naeratas ja paljastas oma erakordselt valged, tugevad hambad.
«See on meie kurdi vanasõna: «Jumal on üks, uksi aga tuhandeid»,» selgitas ta.
«Noh, kui nii, siis võib ju olla, et tuhandest uksest üks ehk avanebki. Lähme! ... »
Ašot tõusis püsti ja hakkas kindlal sammul edasi minema.
Ei saa öelda, et oht Pantrikurusse vangi jääda poleks talle muret teinud. Ta oli teistest vapram, kuid hirmutunne puudutas temagi südant. Kuid samal ajal oli see «juhusteotsija» osaliselt rõõmuski selle üle, et ta oli sattunud niivõrd riskantsesse olukorda. Pealegi lootis ta, et kaaslased valivad ta oma peameheks. Ühendatud jõul astuvad nad tema juhtimisel võitlusse Pantrikuru metsiku loodusega, halastamatusse ja ebavõrdsesse võitlusse! Nad pole ju millegagi relvastatud!
Ašot vaatas tagasi ja märkas, et Gagik sosistab midagi kurva ja väsinud Sušikiga.
«Millest te seal sosistate?»
«Räägime sinust,» kihvatas Sušik. «Sa oled liiga iseteadlik. Sa arvad, et sinust vapramat pole maailmas kedagi!»
Ärritatud tüdruk ei öelnud kõike seda, mida oleks tahtnud talle öelda. Ašot aga oli tõsiselt üllatatud. Ah tema on siis iseteadlik? Millest nad küll säärase järelduse tegid? Vana lugu, need plikakesed ajavad alati tont teab mida suust välja. Neil pole fantaasia raasugi, kus sa sellega! .. . Selle eest saab Gagik temast aru. Ja Hasso samuti . . .
«Arva mis tahad, see on sinu asi,» heitis ta pärast lühikest pausi vastuseks. «Jah, mina kipun edasi, alati edasi! Kas sina pead seda kõrkuseks? Pea, kui tahad. Ma vastu vaidlema ei hakka .. .»
Nad jõudsid oma eluaseme juurde, kloppisid lume jalgadelt maha ja astusid sisse.
56
Koobas oli külmaks läinud — tuli lõkkes oli peaaegu kustunud. Poisid panid tulle terve sületäie hagu ja heitsid sõnatult oma asemetele.
Varsti hakkas lõkkest paksude pilvedena suitsu tõusma. Kuivad haod hakkasid praksuma ja lõid leegitsema.
Meeldiv soojus levis koopasse. Kahvatud näod muutusid roosamaks. Vähehaaval toibusid lapsed üleelatud vapustusest ja hakkasid juhtunule vaatama rahulikuma pilguga.
«Mis siis ikka, mis kõik küll elus ei juhtu. Eks proovime sedagi,» filosofeeris Gagik. «Seltsimeestega koos sa hätta ei jää ...»
Hoolimata sellest, et kõik õnnetusse olukorda sattumist mõttes Ašotile süüks panid, oodati otsustavaid sõnu ja samme just temalt. Nad ju teadsid, et Stepan Saum-jani nimelise keskkooli noortel naturalistidel oli tema isikus asjatundlik ja vapper juht. Kelle peale pididki nad nüüd veel lootma? . ..

Isa kütiseiklustest osavõtjana oli Ašot nii.mitmelgi korral raskesse olukorda sattunud. Järelikult võis ainult tema üksi nõu anda, kuidas sellest olukorrast välja pääseda. Ašot taipas juba, et sõnatul kokkuleppel olid kaaslased ta endi juhiks valinud ja et tal tuli sellega nõustuda.
Ja talle omasel pidulikul viisil, otsekui esinedes mingisugusel koosolekul, alustas Ašot:
«Niisiis, seltsimehed, me peame, näete nii, paljaste kätega, sest meie käsutuses pole. mitte midagi, absoluutselt mitte kui midagi, elama niikaua, kuni meid üles otsitakse, või kuni me ise leiame väljapääsu sellest kindlusest. Samuti nagu Robinsongi peame ka meie ise elatus-vahendeid hankima . . .»
«Samuti nagu Robinsongi! . . .» katkestas teda Sušik nutuselt. «Robinson sattus saarele, kus polnud talve, kus oli soe, kus oli rikas taimestik, aga meie... Ja kui palju tal tagavarasid oli!»
«Jah! Ka laamat lüpsis ta.'.. Millest Robinson puudust tundis?» toetas Gagik tüdrukut.
«Ma ei varja: meie olukord on täbaram kui Robinsonil. Kuid tema oli üksi, aga kui palju on meid? Terve kollektiiv! Ja veel: kuidas kasvatati Robinsoni ja kuidas oleme
57
meie kasvatatud? Kas on siin vahet või pole? . .. Mõelge järele!»
Ašot tundis, et sõbrad vajavad kindlal toonil öeldud sõna. Ja ta jätkas oma kõnet kindlalt ning rahulikult:
«See on tõsi, et maakoht, kuhu meie sattusime, on vaene ja kehv. Ses suhtes oli Robinson meist hulga õnnelikum. Kui me aga hakkame tegutsema organiseeritult, siis peame vastu. Ega meil võitlus loodusega saa kerge .olema. Ja selleks, et selles võitluses keegi ei hukkuks, tuleb kinni pidada kõige rangemast distsipliinist. Selle-pärast teen ettepaneku valida kõigepealt ülem, kellele me kõik allume. Kõik peavad vasturääkimatult täitma tema korraldusi. Jah, vasturääkimatult, nagu rindel. Muidu oleme kadunud. Kas olete nõus? . . .»
«Mis ülemat meil veel tarvis on? Kas hakkad jälle kamandama?» ägestus Gagik. «Kus on ülem!» venitas ta irooniliselt.
«Ärgu ta siis olgu ülem, vaid vanem. Mis vahet siin on? Kuid peab ju olema keegi, kes peaks silmas kollektiivi poolt maksmapandud režiimi täitmist. Olge lahked! Võime organiseerida pioneerisalga,» tegi Ašot ettepaneku. «Ja valime salgajuhi... »
«Ka salka pole tarvis,» vaidles Gagik jälle vastu. «Valime lihtsalt vanema ja las ta siis teenib meid nagu rahvasaadik teenib teda valinud rahvast.»
Ašotil oli veidi teistsugune kujutlus ülema osast, kuid ta ei hakanud vastu vaidlema.
«Olgu, nimetage kuidas soovite — ülemaks, salga-juhiks, vanemaks või veel kuidagiviisi. Kuid valitule alluma me peame.»
«Muidugi! Kui ta ainult hästi teenib neid, kes teda valisid,» lausus Gagik. «Kui ta aga seda ei peaks oskama teha, hoiatan juba ette: me kukutame ta ... salajasel hääletusel . . .»
«Meie juhiks saad sina, Ašot,» avaldas Sušikjdirus-tades oma arvamist, otsekui kardaks ta, et võidakse valida keegi teine.
«Ja-jah, sina sobid vist küll,» ütles Gagik armulikult. «Ainult... Kuid olgu pealegi. Sa sobid.»
«Mispoolest siis?» küsis Ašot umbusklikult.
58
Gagik oli kõnelnud tõsiselt, kuid tema sõnade tagant viirastas Ašotile mingi riugas.
«Mispoolest?» kordas Gagik küsimust. «Kas või juba seetõttugi, et sa oskad isegi kõige harilikumale seltsimeeste-vahelisele vestlusele anda ametliku tooni.»
Ašot kortsutas kulmu ja vaatas Hassole ja Sarkissile. Kuid mõlemad poisid vaikisid.

«Mida siis sina, Sarkiss, ütled?» küsis Gagik.
«Mul on ükspuha . . . Tema meid siia vedas, eks mõelgu nüüd, mis me tegema peame. Mina ei sega,end millessegi vahele . . .»
«Kui tarvis läheb, küll sa siis vahele segad,» lausus Ašot kindlal toonil. «Siin sulle erandeid tegema ei hakata.»
«Kas nägite? . . . Kas ma ei öelnud, et ta on kõige sobivam?» naeratas Gagik. «Ei suuda kõik niimoodi valitseda ja niimoodi kõnelda.»
Niisiis, Ašot valiti juhiks. Sušik oli esimesena selle poolt, kuigi ta arvas, et Ašot on karmim, kui seda just hädasti tarvis on. Ei meeldinud tüdrukule ka tema terav ja käskiv toon. Kuid kes teab, võib-olla nendes karmides tingimustes on vaja, et ülem oleks just niisugune?
«Ma hakkan'teie juhiks,» lõpetas Ašot selle küsimuse arutamise. «Sarkissil on õigus: mina olen teie hädade põhjus ja ma poen kas või nahast välja, et päästa teid ja iseennast. Sul on õigus,» pöördus ta ainult Sarkissi poole. «Kuid sellest oma vaenulikust toonist sa loobu. Ja'et raa virisemist enam ei kuuleks. Meie ülesannetest saan ma aru nii. Me peame mõtlema toidule, peame otsima ükskõik missugust toitu. Tuleb luua elamiseks talutavad tingimused — võib ju juhtuda, et me jääme sellesse kurusse tükiks ajaks. Hakkame valmistama tööriistu, et rookida rada lumest puhtaks, — ühe sõnaga, teeme kõik, mis suudame, et siit välja pääseda. Kui meil ometi oleks kas või nugagi! Noata ei saa me ju mitte kui midagi valmis teha ... »
«Nuga meil on,» sõnas Hasso rahulikult.
«On või?» hüppas Ašot rõõmsalt püsti. Ta silmad lõid nii särama, nagu oleks ta juba leidnud tee, kuidas Pantrikurust välja pääseda. «Ega sa naljata? Näita!»

Hasso võttis taskust suure, robustse, kuid terava karjusenoa ja andis selle Ašotile.
«Sa mu armas kurdist vend!» hüüdis Gagik vaimustatult. «Kust sa selle said?»
«Kuidas — kust? Olen ma siis armeenlane või, et mul nuga pole? Igal kurdil ripub nuga vööl.»
Hasso nuga käis käest kätte ja poisid vaatasid seda huviga, nagu oleks see mõni imeasi.
Jah, nüüd võis vägagi palju ära teha ... Ašot, kes oli jälle võtnud ülemusliku ilme, võttis päevasündmused kokku.
«Noh, nüüd on meil maja, kuigi võib-olla mitte just väga mugav,» ütles ta. «Meil on tuli — ja see on kõige tähtsam. On ka nuga . .. »
«Vabandage, aga riietus? See pole teil ka kukepea,» ütles Gagik, kes tähelepanelikult silmitses kaaslasi. «Mida tähendab juba üksi kurdi abaa! . . .»
Riideid oli neil tõepoolest enam-vähem küllaldaselt. Kui nad hakkasid farmi minema, tibutas peenikest vihma ja igale emale oli see hea ettekääne oma «lapse» põhja-likumaks «sissepakkimiseks». Ašot pidi nõustuma sellega, et ta pintsakule veel sügispalitu peale tõmbas. Samasugust palitut kandis ka Sušik. Ainult Gagik oli riietatud kergemeelselt: tavaline särk ja suvine voodrita pintsak.
Võtnud kõik selle varanduse arvele, või nagu Gagik ütles, «kandnud kõik selle inventari nimekirja», tõusis Ašot püsti ja andis käsu:
«Noh, tõuske üles, lähme toitu otsima! . . .»

ÜHEKSAS PEATÜKK SELLEST, KUIDAS LOODUSE ANNID EI RÕÕMUSTA ALATI INIMESE ROHTU

Kes ütles, et Pantrikuru on vaene, et siin pole toitu? See ei ole õige! Toitu leidub kurus küllalt. Kuid kõik see, mida leidsid meie noored lund laiali röökides, kive

ümber pöörates ja puuõõnsusi läbi otsides, ei kõlvanud sugugi neile toiduks. On ju köök paljude aastatuhandete jooksul

võõrutanud inimese paljustki sellest, mida talle loodus otseselt pakub.
Hoolimata sellest, et lumi oli sügav, toitusid ja elasid ju millestki kõik Pantrikuru elusolendid. Niihästi kitsed, kotkad kui ka kaljukanad. Isegi jänesed, kelle jälgi poisid leidsid. Ainuüksi nemad ise jäid näljasteks, ja mida kauem nad otsisid midagi niisugust, mis oleks võinud kustutada nende nälga, seda enam valdas neid meeleheide. Ja kuidas sa siis meeleheitesse ei lange, kui sa isegi tammepuude alt ei leidnud ühtki tõru! Kõigi tundemärkide järgi andsid aga tammed sel aastal rikkaliku saagi. Sellest rääkisid selget keelt lehtede vahele jäänud tühjad tõrukausikesed.
Kaljurahnude lähedal, mis sulgesid kuru paremalt poolt, märkasid poisid igale poole hargnevate okstega pähklipuud. Kas polnud inimene teda siia istutanud? Metspähklipuude viljad ei erine muide mitte millegi poolest kultuursortide viljast.
«Poisid, kaapige lumi laiali. Pähklid pole ka halb toidupoolis,» ütles Ašot, lootes sealt midagi leida ja ühtlasi ka püüdes .seltsimeeste meeleolu tõsta.
Ja aeg-ajalt külmast kangeid sõrmi hingeõhuga soojendades kaapisid poisid lume puu alt laiali ja vaatasid läbi kõik juurte kõverused ja sõlmed. Ei, nad ei leidnud ühtki pähklit!
«Olgu siis pealegi. Oletame, et oravad korjasid kõik pähklid kokku ja peitsid oma panipaikadesse. Kuid kuhu kadusid tõrud? Kas võib selles suletud kindluses olla karusid?» arutas Gagik.
Kui väsinud ja näljased lapsed kogunesid jälle oma koopasse, ütles Ašot:
«Kõik loomad jätavad lumele jäljed. Jälgede järgi otsustades varjavad siinsed loomad end koobastes. Juba homme lähme, leiame kellegi ja ... »
«... paneme talle pähe kellegi mütsi ning tuleme tagasi,» lõpetas Gagik Ašoti eest.
Naljast said kõik aru — see oli hea nali, kuid keegi isegi ei naeratanud. Mõte, et nad võivad nälga surra, ja ka nälg ise ei andnud rahu.

«Ära teravmeelitse,» sõnas Ašot. «Me leiame abinõu. Meil on nuga. Noa abil katsume teha mitmesuguseid relvi kui ka tööriistu. Kas olete näinud õpikus joonistusi — ürginimese tööriistad? Just niisugused teemegi . .. »
Vastu ei vaieldud ja Ašot pöördus Hasso poole:
«Võta nuga ja lõika igaühele meist üks kepp. Sealt, noorest tammevõsast.»
Hasso hüppas püsti ja sõnakuulmise märgiks surus peopesa idamaise kombe kohaselt vastu paremat silma:
«Missugused kepid? Kas pikad või lühikesed?»
«Kepid olgu niihästi pikad kui ka lühikesed. Tee kirve-varre, labidavarre ja aisa taolisi ... Et lühikesega saaks lähedalt lüüa, pikaga aga kaugelt.»
Ašot rääkis nii asjaliku tooniga, nagu ootaks metsloom koopas istudes ainult seda, millal Ašot tuleb ja hakkab teda materdama oma lühikeste ja pikkade madjakatega.
«Gagik, tule mjnuga kaasa. Sarkiss, sina too mõned suuremad kivid. Sušik jääb tuld valvama. Üldse, Šušik, pea meeles, sina vastutad tule eest. Kui kustub ära — algab jälle igavene jant... »
«Tuli ei kustu! . . . Ma tulen teiega kaasa,» hüppas Sušik püsti. «Küllap minagi millekski kõlban .. .»
Tüdruk hakkas vastu. Ašot ei suutnud pahameelt talitseda.
«Kuid ma ju ütlesin, et sina pead jääma!» kõrgendas ta häält.

«Kuule, Ašot-džan,» segas Gagik vahele, «on kohe näha, et sa ei tunne naisi. Las ta tuleb. Nad ju, kui vähegi midagi peaks juhtuma, tõstavad niisugust kisa, et sa ei rõõmusta.»

. . . Sel ajal kui Hasso koopa lähedal tulevastele relvadele värsi meisterdas, vaatas Ašot üle ümberringi kasvavaid puid ja põõsaid.

«On vaja leida noort ja sitket puukoort, millest me võiksime nööri punuda,» mõtles ta.

Koobas, kus meie noored sõbrad end sisse olid seadnud, asus kuru ülemises osas. Sealt näis kuru alla laskudes ja aina laienedes algavatki.

Pisut allpool oli nähtavasti kunagi olnud lohk. Pikapeale olid paljude aastate vältel veejoad kandnud sinna

liiva ja kõntsa ning selle ümbritseva pinnaga ühetasaseks teinud. Oli moodustunud väike tasane platsike, mis polnud suurem kui rehealune. Selle ühes servas võis näha pilliroovõsa, seal kõrval aga vana paju ja kahte karagatši' — puid, mis tavaliselt kasvavad niisketes kohtades.

Noorel karagatšil on koor sitke ja tugev. Sellepärast juhtuski, et kui Ašot koore läbi lõikas, selle servast kinni võttis ja tõmbas, siis koorus oks kohe üleni paljaks. Varsti oli kooritud peaaegu kogu karagatš ja selle juures maas lamasid hunnikus pikad kooreribad.

«Nüüd on meil ka nöörid,» sõnas Ašot. «Korjake üles ja viige tule juurde. Hasso, võta oma nuga ja jätka tööd.»

Õhtul sidus Ašot tule paistel kive Hasso poolt toodud keppide külge. Kivid olid mitmesugused — suured ja väikesed, teravad, nürid, nukilised. Keppide külge kinnitatuma meenutasid nad vanaaegseid sõjariistu, mida võib leida ajalooõpiku piltidel. Otsekui raamatu lehekülgedelt oleksid tulnud need noaaegsed riistad — kiivas ja kõverad, kuid löögi andmiseks ikkagi kõlbulikud.

«Sellega võib muidugi igale metsloomale pähe koputada, kuid on kahju — ajab kohe sussid püsti,» naljatas Gagik suurt «haamrit» silmitsedes süngelt.

Kaaslased hakkasid naerma, kuid selles naerus puudus lõbusus. Ja ikkagi sisendas «relva» välimus neile mõnesugust lootust.

Kuid Ašot polnud rahul.

«Lüüa nendega muidugi saab, aga lõigata ... Selleks ei kõlba neist ükski.»

«Õige, nad on täiesti nürid,» toetas teda Sušik pettunult.

Ašot läks välja ning veeretas varsti ähkides ja puhkides koopasse kaks suurt kivi. Ta lõi ühe kiviga teist ja purustas need mitmeks teravaotsaliseks killuks.

Koopa basaldist põrand oli nii sile, nagu oleks keegi seda meelega lihvinud.

«Kuule, Sarkiss, võta õige see kivi ja terita selle terav-

1 Karagatš — korgijalakas. Tõlkija.

serv vastu hasarti nagu kord ja kohus ära. Sellest tuleb meie kirves.»

Raske öelda, kas ei meeldinud Sarkissile Ašoti toon või tulid talle meelde vanad solvangud, kuid poiss ei liigutanudki — nagu poleks kuulnud. Ta istus, selg nõjatatud vastu mingisugust kändu, ja vaatas endiselt vaikides tulle.

Ašot ei hakanud käsku kordama. Ta teritas ise kivi ära ja kinnitas selle tugevasti ühe varre külge.

«Nüüd on meil midagi kirve taolist ja samuti kivi-haamer,» tegi ta kokkuvõtte. «Kuid sellest on vähe. Kui meil ei õnnestu siit juba lähematel päevadel välja pääseda, tuleb mõelda tõhusamatele tööriistadele.»

«Sina ainult tööriistadest räägidki! Aga kuidas jääb magamisasemetega?» pahandas Sušik.
Okaspuuokstest «madratsid» olid tõesti ära kuivanud, pudenesid ja varisesid. Kõvad oksad tungisid neist esile ja torkisid. Asemeid oli tarvis värskendada, lisada neile värskeid oksi ja kuivi lehti. Nii vähemalt mõtles Sušik.
«Ta on ju tuntud jahimees •— milleks talle pehme ase?» nähvas Sarkiss.
«Pehme ase? Kas mõtlete vedrumadratsitest?» vastas Ašot pilkele pilkega, kuigi tundis, et Sušikil on õigus.
Kuid oli juba hilja. Lühike päev oli lõppemas, ilm läks jälle pimedaks ja külmaks. Mida võiks niisugusel ajal
leida?
«Noh, toidust ja asemetest mõtleme homme. Otsime,» ütles Ašot. «Praegu aga räägime sellest, kuidas lahti saada sellest neetud suitsust...» Ta hakkas köhima ja hõõruma suitsu tõttu vett jooksvaid silmi. «See suits on mu päris pimedaks teinud. .. Gagik, kas sina ei oska midagi välja mõelda?»
«Miks siis mitte? Kui pikali heita, ei tee suits enam midagi,» vastas Gagik käheda häälega ja osutas pea-viipega maas lesivale Sarkissile: «Kuidas siis jääb, kas heidame pikali? Aga kes siis meie eest töö ära teeb?»
Toored oksad sisisesid ja ajasid suitsu. Koopasuu oli madal ja suitsupilved kogunesid koopasse, tihenesid ning tõusid laevõlvide alla. Tõepoolest, ainult lamades võis end tunda päris hästi. Ja seda «retsepti» kasutas Sarkiss suurepäraselt.

Ašot läks õue ja vaatas koopa väljaspoolt üle. Suits valgus välja ainult koopasuust ja pealegi ve"el laisalt. Kerkides nilpas suits koopast üleulatuvaid kive.
Suitsule väljapääsu võimaldamiseks tuli üles võlvi raiuda avaus. Kuid millega? Kas kivihaamriga? Või. . . Hasso noaga? Midagi muud ju poistel polnud!
Ašot mõtles, mõtles ja tuli'koopasse tagasi, ilma et midagi oleks otsustanud. Tuju oli räbal — kõige sobivam tõsiseks jutuajamiseks Sarkissiga. Nii näis vähemalt Ašotile. Sellest tuli ebameeldiv jutuajamine.
«Sarkiss,» algas Ašot, «su käitumine ei meeldi mulle. Kõik me peame jõudu säästmata töötama, et mitte otsa saada. Aga nii, kuidas sina end liigutad, laisalt-lai-salt... »
«Ma liigutan end nii, nagu olen harjunud!» katkestas Sarkiss teda teravalt.
«Ma tean, et sa oled nii harjunud. Kuid siis olid sa kodus ja sinu jaoks oli kõik valmis, praegu aga pole meil mitte midagi. Näib, et tuli — see on lihtne asi, aga kui palju jõupingutusi nõuab meilt juba ainuüksi vajadus alaliselt hoida tuld. Kui me kõik teeme nii nagu sina, siis ei saa me isegi hagu tule jaoks korjatud, rääkimata juba toidust... »
Märkus oli õige, ja puudutas Sarkissi valusalt. «Tuleb välja, et meie hulgas olen ainult mina looder?» küsis ta ärritatult.
«Mis küll teha selle inimesega? ... » mõtles Ašot. «Kõik tormavad palavikuliselt siia-sinna, igaüks teeb midagi kollektiivi heaks, aga see seal seisab paigal, käed taskus, või lesib tule ääres ja sülitab lakke. Kui tal tahes-tahtmata ikkagi tööle tuleb minna, siis longib nii vaevaliselt, nagu talutataks teda lasso otsas. Ja ta ei taipa, et see on vastik, ei salli märkusi, haavub . .. »
«Ära pane pahaks, Sarkiss, sa ei armasta tööd teha,» segas Sušik leebelt yahele.
«"See veel puudus, et plikad mind ka õpetama hakkavad! Juuksed on teil pikad, aga ... »
«Võid lõpetamata jätta! Tean!» katkestas teda Sušik. «Kuid ma tuletan sulle meelde, et kui meie kool rajas Meilusse puiesteed, keeldusid sina ka osa võtmast.»

«Ja hästi tegin! Hakkan mina siis end ära venitama, tee äärde viljapuid istutama, iga möödamineja aga hakkab neid kasutama? Ei ilmaski... »
Ašot vangutas etteheitvalt pead ja mõtles: «Kuidas küll tuleks rääkida selle poisiga, et ta kas või mõnest asjastki aru saaks?»
Sušik meenutas praegu tööd, mida alustasid noored naturalistid Ašoti juhtimisel, — tööd, mis muuseas auga lõpule viidi.
Aigedzorist kuni aserbaidžaani küla Meiluni, mis on rikas viljapuuaedade poolest, kulgeb puuvillaväljade vahel tasane tee. Selle tee veeres ei kasvanud varem ei ühtki puud ega põõsast, seda aga on ju tervelt neli kilomeetrit! Kõrvetav lõunamaine päike praadis teekäijat, kes suvel seda teed käis, nõretades higist ja unistades varjust... Ja siis otsustasid möödunud kevade algul kahe küla — armeenia ja aserbaidžaani küla pioneerid istutada tee veerde viljapuid.
Oleks pidanud nägema, missuguse vaimustusega lapsed töötasid!
Istutustööde plaani koostas Aigedzori noorte naturalistide ring, kuid tööst võtsid osa peaaegu kõik. Mis puutub Sarkissi, siis tema hoidus nagu ikka kõrvale ja pealegi veel lõksutas keelt: «Mõtelge, kus tahavad inimesi imestama panna!»
Istutanud niiviisi päev päeva järel igaüks mitu puukest, said viimaks armeenia ja aserbaidžaani lapsed tee keskpaigas kokku, hüüdsid valjusti «Hurraa» ja kae-lustasid üksteist tuliselt. Nelja kilomeetri pikkune allee, mille nad omaenda kätega olid istutanud, oli valmis. Nimeks otsustati talle panna «Sõpruse allee». Lastest räägiti vaimustusega nii rajoonis, pealinnas kui ka ajakirjanduses! Ajakiri «Pioneer» avaldas «Sõpruse alleest» terve jutu. Ja mitte asjatult. . .
Kui meie lugeja satuks praegu Aigedzori, näeks ta kahte rida sirgeid noori puid, mis on rivistunud nagu pioneerid ülevaatusel piki Meilu-Aigedzori teed. Ta näeks ka igal puul «kaelas» rippuvat ruudukujulist tahvlikest nende nimedega, kes neid on istutanud ja hooldavad: Meilu poolt küljest — Mehti Abass-oglõ, Kjarim Mustafajev, Hala Mamadkõzõ. . . Aigedzori poolt — kolmel

kõige lopsakamal istikul puiestee algul Ašot Sarojantsi, seejärel Anaid Mirzojani, Gagik Kamsarjani, Sušik Mirakjani nime . . . Mitukümmend nime kummaltki poolt lugedes! . . .
Sammuvad «Sõpruse alleel» inimesed — omad või võõrad — ja näevad, kes paremini ja kes halvemini hoolitsevad oma istikute eest. Puud ise jutustavad sellest sõnatult... Aga Meilu ja Aigedzori kolhoosnikud loevad tahvlikestelt uhkusega oma laste nimesid.
Mööduvad aastad, lastest saavad täiskasvanud, praegustest istikutest aga suured puud. Ja väsinud rändaja, kes puhkab puude varjus ning kosutab end imetoredate viljadega, soovib: «Jäägu alati nooreks käed, kes istutasid ja üles kasvatasid need puud . . .»
Näete kui suure asjaga said hakkama Meilu ja Aiged-zori pioneerid! Suurt rõõmu ja rahuldust pakkus neile see töö. Üksnes Sarkiss ei saanud maitsta seda rõõmu, ja ikka seepärast, et sellel poisil oli halb iseloom ja et ta oli halvasti kasvatatud.
Jõudis kätte hommik. Algas noorte aigedzorlaste Pantrikurus vangis olemise neljas päev.
Üksteise järel, ronisid nad koopast välja, kuid suutmata taluda varajase hommiku külma, läksid tagasi ja puhusid tule lõkkes leegitsema. Jälle kogunes suits koo-pavõlvide alla ja hakkas neid vaevama.
Jälle tuli heita kummuli kõvadele asemetele.
Kui hilja heidab päike pilgu sellesse mäekurusse! Kogu maailma on vist juba soojendanud päikese elustavad kiired, aga siin on kõik lausa udus.

Kuid lõpuks ometi piilus ta idapoolsetelt mäetippudelt ka siia, ja kusagil kaljude vahel varjus olev kaljukana saatis oma meloodilise kiituselaulu päikesetõusule tervituseks vastu.
See laul erutas Ašotti, äratas temas jahimehevaistu.
«Ärge muretsege,» lausus ta sõpradele. «Nüüd me püüame kinni kas jänese või kaljukana. Täna on päris ehtne jahipäev, sügav lumi.. .»
«Aga kas lumi meie jaoks liiga sügav pole?» küsis Sušik lihtsameelselt.
«Meie jaoks võib-olla küll, kuid mitte sinu jaoks. Sina vastutad tule eest, selge?»
67
Poistele aga selgitas Ašot kogenud küti tooniga:
«Kui lumi on sügav, siis on nii kaljukana kui ka jänes sunnitud toitu otsides lund laiali kaapima. Me peame neid luurama ja kinni püüdma just siis, kui nad on lumme kaevunud ... Kas saite aru?»
«Rohkem kui tarvis,» hakkas Gagik naefma ja pöördus Sušiki poole: «Säh, siin on sulle malakas, jää tule juurde. Kui karu tuleb, palu teda oodata. Kui me tagasi jõuame, ei pea me toda kaua kinni: võtame tal kiiresti naha maha.» Kuid märganud Ašoti hukkamõistvat pilku, puhkes Gagik naerma: «Palun vabandust,» ütles ta, «ma vist võtsin sinu ülesanded enda peale.»
«Jah, ja seda pole tarvis teha, kuigi sa muide andsid õige korralduse. Sa, Sušik, jää siia ja püüa meie asemete jaoks veel lehti leida. Ja rohtu kitku sealt, kus lund on vähem.»
«Miks just rohtu?» vaidles tüdruk vastu. «Pehme aseme võib teha ka samblast. Nendel puudel leidub sammalt kuipalju tahes. Me kisume maha ... »
«Olgu, lähme. Seo Boinahh kinni: ta hakkab haukuma, hirmutab ulukid minema.»
Varustanud end «kiviaja relvadega», asusid poisid teele. Ašot lootis, et jänesed võisid öösel tulla karagatši juurde selle pehmet, maitsvat koort näsima. Olid ju lumele veel jäänud mõned «lindijupikesed». Ja tõepoolest — näete nüüd, mis tähendab olla kütt! — vastas-poolsel nõlval võis näha jänesejälgi, mis viisid karagatši juurde. Jänes oli ilmselt juba siin käinud, koort närinud, ringi hüpanud ja niipalju segaseid rajakesi maha jätnud, et vilumata inimesele oleks võinud paista, nagu oleks karagatši ümber terve jänesekari tantsu löönud.
Kuid Ašoti harjunud silm orienteerus kohe selles labürindis ja valis need jäljed, mis viisid välja. Kindlal sammul hakkas Ašot jälgi mööda minema mäekuru lõuna-servale. Ta andis kaaslastele mõista, et need väga vaikselt (ta surus sõrme huultele) talle järgneksid.
Ašot oli lausa nagu palavikus ja läks edasi nii salapärase ilmega, et Gagik suutis vaevu naeru tagasi hoida.
Mida madalamale poisid jõudsid, seda enam laienes kuru, mis lõpuks oma lõunaosas platooks muutus.
68
Siia viisidki jänese jäljed. Lumi oli nii sügav, et poisid hädavaevu edasi pääsesid.
«Oodake!» peatus järsku Gagik. «Tarvis umbkaudu ära määrata, kuipalju ta kaalub.»
«Kes?»
«Jänes.»
«Jäta juba!» sai Ašot vihaseks.
«Kuid milleks meil, vennas, ilmaaegu vaeva näha? Kuni ma pole teada saanud, mitu kilogrammi ta kaalub, ei hakka ma teda tühja kõhuga taga ajama ... »
Mis parata? Kas pahandada? Naerda? Kõigil näpistas nälg kõhtu, pea käis ringi, oli tahtmine karjuda, säärane meeleheide ahistas hinge, aga tema naljatab ...

«Jänesed kaaluvad meie pool keskmiselt kolm kilo,» ütles Ašot huupi. «Lähme edasi... »
«Kolm kilo?» Ja Gagik hakkas sõrmi kõverdades midagi arvutama. «Sisikond — Boinahhile, jääb järgi kaks ja pool kilogrammi... Nahk — kakssada grammi...» pomises ta.
Varsti jõudsid poisid Jäneste varjupaika, nagu Gagik selle väikese platsi oli ristinud.

Juba eemalt oli näha avaust, mille jänes oli lumme teinud. Seal ta end siis varjaski, kui ta just polnud kaevanud tunnelit ja ära läinud.
Kui poisid olid võimalikult vähem kära teha püüdes selle avause juurde jõudnud, jäi Gagik äkki uuesti seisma, vaatas oma kohmakale, ei tea kas kirvele või haamrile, ja küsis:
«Kas see, poisid, pole ikka naeruväärne? ... Neljakesi, hiiglasuurte malakatega — ja ... tormame kallale mingisugusele õnnetule jänesele! Mis te arvate sellest? ... Mina, ausalt öeldes, arvan . .. »
«Tss! . .. » sisistas Ašot vihaselt.
Kuid oli juba hilja: jänes kargas lumes olevast august välja, tegi suure hüppe ja putkas energiliselt sibades viuhti minema. Ta oli nähtavasti raske, sest vajus mitmel korral sügavale lumme, rabeles seal otsekui ujudes, kuid hüppas ikkagi välja ja sööstis edasi, kuni kadus suurte kivide vahele ...
Kahju, et Boinahh oli koopasse jäetud. Poisid kartsid,

et ta võib küttimist segada, kuid just tema olekski vist selle jänese kinni püüdnud ...
«Kuidas maitses? ... » ründas Ašot ärritatult Gagikki. «Mängid sobimatul ajal lolli, eks nüüd sitsi näljasena ja ulu! ... »
«Oh, ma ei piuksatagi enam!» Ja Gagik kattis peopesaga suu, kuigi praegu võis ka suud pruukida.

Jälle hakkasid poisid jälgi mööda edasi minema, vaevaliselt, hingeldades ronisid nad kaljudele, kuid jänes, kes nende lähenemist juba eemalt märkas, lippas ülepeakaela aina kaugemale.
Kaljutippudel aga istusid kotkad ja jälgisid terava pilguga jänese iga liigutust. Üks neist, valgetes karvastes «pükstes» tallekotkas, äigas raskelt tiibadega, tõusis lendu ja hakkas tiirutades liuglema põgeneva jänese kohal. Jänes märkas tagaajajat ja pistis pea lumme, lootes nähtavasti lume all varju leida. Kuid_ ta hilines. Röövlind langes kivina tema peale, surus võimsad teravad küüned oma ohvri selga ja viis ta ära ühe kaljurahnu tipule.
«Noh, Gagik, mitu kilo see jänes kaalub?» küsis Ašot mürgiselt.
Masendatud Gagik vaikis. Kõik oli juhtunud nii ootamatult! Tema aga oli juba ära jaganud, kellele missugune osa saab ... «Ja kuidas ta küll põgeneda silkas, lollike! ... Lihtsalt lollike! Kui talle oli juba kord määratud surra, kas poleks siis olnud austavam, kui Aigedzori kolhoosi pioneerid oleksid ta ära söönud?»
Kotkas aga, kes oli kättesaamatus paigas mugava koha sisse võtnud, sõi nautides sel ajal oma jahisaaki ja vist muigas hädavarestest kollanokkade üle.
Heites vaenulikke pilke tallekotkale hulkusid poisid veel veidi aega mäekuru kivistel nõlvadel, ja kui nad midagi ei leidnud, pöördusid väsinutena, näljastena ja kurbadena koopasse tagasi.
Lühike oli sügisene päev. Nad ei jõudnud nagu kord ja kohus mäekuru ülegi vaadata, kui päike oli juba kadunud.
Gagikile meenus tema vanaisa, õiget juttu rääkis vanamees: «Istud hommikul einet võtma, ei jõua veel kohtugi täis süüa, kui õues on juba pime.»

Kui nad koopasse astusid, tormas Boinahh kiunudes oma peremehe juurde ja surus end vastu tema jalgu, Šušik aga, kes heitis küsiva pilgu oma seltsimeeste süngeks muutunud nägudele, taipas kohe, et neile oli osaks saanud ebaõnn. Kuid tüdruk tegi muretu näo ja ütles lõbusalt:
«Vaadake, missugused asemed ma teile tegin! ... »
Aga selleks et saada paremat kujutlust neist «asemetest», on tarvis teada, et koobas sarnanes suurel määral mäekülge kaevatud hiiglasliku künaga, mille püstakad küljed ja nende horisontaalselt ärapööratud servad moodustasid kummalgi pool midagi laiade kiuilavatsite taolist, kus Šušik parajasti pere-naiselikult askeldas.
Ta oli katnud need «tah-taad» ' kuiva rohuga ja peale pannud sammalt.
Suitsu ajades ja praksudes põles «küna» põhjas lõke, mille leek kõrgele tõustes soojendas mõlemat lavatsit.
«Jah, pärast niisugust jahti väärime me head puhkust pehmel tahtaal. Me oleme selle ausasti ära teeninud,» ütles Gagik ja sirutas end mõnuga ühele asemele. Tema eeskuju järgi tegid teisedki.
«Lumi sulab kiiresti, ei ole enam pooltki järel,» sõnas Ašot. Ta tahtis ilmselt oma kaaslasi jtrrgustada. «Kas kuulete, vesi? ... »
Lapsed jäid kuulatama.
1 T a h t a a — vaiba või riidega kaetud lai seljatoeta diivan. Tõlkija.

Koopas oli kuulda vee kumedat tilkumist. Arvatavasti sulas lumi, mis oli sattunud mäe sügavatesse lõhedesse, ja vesi nõrgus nüüd pikkamööda alla.
«Huvitav, kuhu küll vesi voolab? Kas imbub maa sisse või moodustab kaljude all veekogu?» küsis Ašot nagu iseendalt.

«Lumi sulab nüüd küll, kuid rajad ei vabane ikkagi. Tuul on nad nii täis tuisanud! Kõik tegi tasaseks ... » lausus Sarkiss süngelt.
Temale ei vaielnud keegi vastu. Kõik teadsid: lund oli Saatana rajale kogunenud niivõrd palju, et see ei sula kevadekski ära. Mööda lund oli ohtlik minna: üks ette-vaatamatu samm, vähimgi tasakaalukaotus — ja sa kukud kuristikku. Tasakaalu kaotada säärasel rajal pole aga raske: kui lumi kõvaks külmetab, võid libiseda; kui hakkab sulama — vajud läbi. Saad otsa nii või teisiti. .. Pantrikuru vangidele oli jäänud ainult üks võimalus: korraldada oma «majapidamine» nii, et mitte nälga surra, ja oodata...
Kui pikk on novembrikuu öö! Lõkketule ümber istudes vestlesid «robinsonid» omavahel, koopasuu ees aga jooksis Boinahh ja haukus tigedalt kellegi peale.
Hasso laotas lõkke äärde maha oma abaa, puistas sellele taskust mõned peotäied kibuvitsamarju, luges marjad ükshaaval üle ja jagas need viieks võrdseks osaks.
«Kibuvitsamarjad? See on ju pääsemine!»
«Kust sa said?» küsis Ašot.
«Ülalt. Ainult et neid on vähe: see nadikael karu sattus enne meid jaole.»
«Kas siin luusivad siis karud ringi?» küsis Sušik sosinal.
«Ei, jäljed on vanad. Ta käis siin nähtavasti mõni nädal tagasi ja murdis maha kõik põõsad. Ka tammetõrud korjas ta ära ja vist ka kreeka pähklid. Mitte ühi ainukestki ei jätnud järele see pätajalg!»
«Pole midagi, las rasvub — seda monusam on meil tema liha süüa,» ütles Gagik rahustavalt. «Või te ehk kahtlete selles?»
Keegi ei vastanud. Kibuvitsamarjad olid endale tõmmanud kogu tähelepanu. Nad ärritasid näljaseid sisikondi ja riisusid meie sõpradelt lõplikult une.

Sušiki kõrval istudes heitis Gagik kogu aeg nalja, püüdes kaaslasi julgustada.
«Vaadake, poisid, minu ees on suvi, selja taga — talv. Imelik kliima!»
Ja tõepoolest: Gagiki ees oli «suvi» — lõke lõõmas palavalt — selja taga oli aga tunda külma näpistust...
«Sinust vasakul pool on aga kevad,» heitis Ašot Sušikile pilgu ja puhkes naerma.
«Ja-jaa, Ašot-džan! Ja veel missugune kevad! Rooside ja kannikestega ... »
Sušik naeratas leebelt poiste naljadele, kuid ta tundis end halvasti: kogu keha valutas ja tuikas, eriti selg, nälg aga vaevas otse halastamatult.
Hasso tõmbas vöö vahelt pilliroost lõigatud vilepilli — karjase lahutamatu kaaslase — ja hakkas sellel mängima mahedaid, kurbi kurdi viise. Vahetevahel laulis poiss pisut käheda, kuid meeldiva häälega:
«Lo, lo, lo, lo .
Eks kuulake mind, mäed,
hei, kaljud, hei.. .
Oma leekiva südame avasin teile.
Kas suudavad te tuuled kustutada tuld,
mis lõõmab mu rinnus? Lo, lo . ..
Kas suudab te karge jahedus
kuivatada mu pisarad,
mis nagu Binglimäe ojad voolavad? ...
Lo, lo, lo ...»
«Kuule, Hasso, nii ei kõlba! Sinu lauludest kostab lausa meeleheidet,» tähendas Ašot. «Meil pole niigi kuigi lõbus.»
Kurdi karjapoiss naeratas ja tema päivitusest pronks-pruunis näos välgatasid suured valged hambad.

«Meeleheidet? ... Ei, miks peaksin ma meelt heitma, kui mul on niisugused seltsimehed nagu teie? ... Kas te ka teate, mis on õieti seltsimees? Koos seltsimeestega on surmgi armas... See on Htšezare laul. Ta ütleb oma armastatule Siabandole: ära aja taga metssõnni, ära aja. Kui sa oled kütt, siis sinu jahisaagiks olen mina. Ära aja taga!... Ei kuulanud teda Siabando. Ta oli noor, oli armunud. Veri kees tema soontes. Ta hakkas taga

ajama metssõnni, laskis tema pihta välja oma nooled, haavas teda. Ja siis segas pime saatus vahele: sõnn tõstis ta sarvedele, paiskas maha, lõi puutüvest esile-ulatuva kuivanud oksa otsa ja see oks tungis Siabandole rinda...

Sipani mägi oli mattunud uttu, kuid uduski leidis Htšezare oma jariLeidis ja hakkas teda taga nutma, Siabando aga oigas ja ütles temale: «Ära nuta, Htšezare, ära nuta, mu kallis ... »

Htšezare vastas talle:

«Miks ei peaks ma nutma, kui ma kuulen su ohet, kui ma kuulen su oiet, Siabando? . .. Kivid katavad Sipani kõrget tippu, seal ülal laiub läbipaistva veega järv/ Selle järve veega pesen sinu haava, palun päikest olla talle palsamiks, mu Siabando . .. »

Äraarvamatult kurvana kõlas vaese Htšezare laul karjus Hasso suus. Liigutatult kuulasid lapsed seda laulu.

Boinahh tuli koopasse. Ta heitis pikali, pani pea käppadele ja näis, et temagi kuulas tähelepanelikult. Peni oli rahulik ja häirimatu: kui peremees mängib pilli ja laulab, siis tähendab see seda, et karja ei ähvarda hundid. Tähendab, kõik on korras. . .

KÜMNES PEATÜKK SELLEST, MIS TOIMUS AIGEDZORI KOLAS, KUI SEAL SAADI KÄTTE SAATUSLIK KIRI

Aigedzori küla asub Ararati oru vasakul serval. Juba nimest — Aigedzor2 — on näha, et küla asub mäekurus ja et seal on palju aedu. Väike mägioja niisutab ülemisi külaaedu ja Araksist algav kanal toob vett puu-villaistandustele, mis laiuvad tasandikul küla ees.

J a r — armas, armastatu.

Aigedzor — aiakuru.

See on lõbus küla! ... Ja miks ei peakski ta lõbus olema, kui sügisel on iga kolhoosniku keldris kaks-kolm karassi ' oma aia veini! Ja veini ei jää vähemaks, kuigi kolhoosi esimees Arut püüab aastast aastasse õueaia-maade pindala kärpida.

Kuni oktoobrini välja kuivavad päikesepaistel igal õuel, iga katuse all laialt avatud suudega suured savikannud. Neid võib näha kõikjal. Aga praegu, novembris, käi läbi kogu Aigedzor — ei ühtki karassi! ... Nad on täis Ararati oru «päikesemahla» ja ootavad keldrites pidupäevi.

Niipea kui lõpevad kõik ettevalmistused oktoobri-pidustusteks, astuvad kolhoosnikud, savikruusid käes, oma keldritesse ja võtavad esimest korda kaaned oma kannudelt. Joobnustav veiniaroom paneb pea pööritama — tundub, et võid iga silmapilk teadvuse kaotada.

Nendest päevadest peale algavadki külapeod — pul-mad,'koosviibimised, — ja aigedzorlastel on vaid üks mure: et leida inimest, keda võiks võõrustada oma jumaliku veini ja šašlõkiga . ..

Päris häda kohe on sel ajal sissesõitnul, kes satub külla mingisuguste asjatalituste pärast. Kes ka teda ei kohtaks, kas bfigadir või lihtkolhoosnik, tingimata peab kinni ja tassib enda poole koju. Kui aga mõni ei taha ja punnib vastu, siis pannakse isegi pahaks: «Tähendab, sa ei pea mind inimesekski? Ei taha minu juurde tulla? Ei soovi minu soola-leiba maitsta? ... »
Kahju, et tänavu lumi liiga vara ja liiga ohtralt maha tuli. Lumi jättis aigedzorlased ilma lõbust võtta pidupäevad vastu aias, värskes õhus, istudes jalad konksus sametisel murul. Ja neil tuli katta lauad kodus, koormata need kõigi käepärast olevate roogade ja punase veini pudelitega. Ent keda siis külla kutsuda? Kõigil on lauad kaetud! Kõik igatsevad külalisi ... Ei hakka ju keegi üksi pidutsema!
Ašoti isa, kütt Aram, ja Gagiki isa, aednik Aršak, kohtusid küla peatänaval ja hakkasid teineteist külla kutsuma. Nad mõlemad olid juba mõnusalt auru all. «Kuule; Aršak, mu naine on püüsid praadinud, ja veel

K a r a s s — suur, mehekõrgune savikann.

niisuguseid, et lakud sõrmedki puhtaks. Lähme,» püüdis Aram sõpra oma nõusse saada.
«Milleks? Kas minul pole, millega sind kostitada? Kas mul oma kodukollet pole? Tule minu poole,» käis Aršak peale.
Nad kauplesid kaua, ja kui Aršak meelitamisega midagi ei saavutanud, võttis ta kasutusele jõu: ta võttis Arami kinni, vinnas ta nagu kartulikoti endale selga ja viis ta seda nalja pealt vaatavate kolhoosnikute kõue-taolise naerulagina saatel oma majja.
Juba maja esikus võttis Aršak määratu suurelt karassilt kaane ja andis Aramile käsu: «Noh, võta riided seljast ja hüppa! . .. »
«Sellega sa mind ära ei hirmuta! Olen karuga võidelnud ... Eks sa mõtle, tahtis hirmutada! ... » urises Aram, teeseldes pahandatut.
Kuid siis tuli toast Aršaki naine, käes suur savipeeker:
«Kallis vend Aram, sinu poiss on minu omaga nagu lihased vennad. Joo õige nende hea käekäigu terviseks ... »
Ja vapper jahimees, kes kunagi ei taandunud isegi karude ees, astus kohkunult sammu tagasi — niivõrd suur oli see peeker.
«Ei, vennas, kus sa sellega! Kui joon ära, kaotan pea!» mõtles ta.
Sel momendil koputas keegi uksele ja esikusse vajus üleni lumine küla kirjakandja. Ta võttis paunast kirja ning andis selle sõnagi lausumata Aršakile.
«Onu Mürad, sa oled vist külmetada saanud. Astu sisse ja soojenda end,» palus Aršaki naine kirjakandjat.
«Ei, aitüma. Vanaeit ootab mind, pole aega siin pidama jääda. Mis? Veini juua? Seda võib . . .»
Ja vanamees tühjendas ühe sõõmuga talle antud peekri.
«Oeh! ... » ohkas ta rahuldatult ja kui ta oli pisut hinge tagasi tõmmanud, lisas juurde: «See pole vein, vaid lõvipüm!»
Vahepeal oli Aršak kirja avanud.
«Ohoo, see on ju minu lõvipojalt!» hüüatas ta tuttavat käekirja uurides. «Sa mu kullake! . . . Kuid miks ta siis ise ei tulnud? ... »

«Kuidas nii? Kas ta ei tulnud? Farmist läksid ju lapsed juba eile õhtul ära ... » imestas onu Mürad.
Ja kahetses kohe: Aršaki naine hüüatas: «Oh, õnnetust!» ja pillas käest savipeekri, mille vanamees äsja alles talle tagasi oli andnud.

«Oota'nd, naine, loeme ikka enne lõpuni. Kuhu nad siis kaduda võisid!» ütles Aršak rohkem selleks, et rahustada mitte naist, vaid iseennast, ja hakkas lugema.
«See pole ju mulie! Poiss kirjutab oma vanaisale. Isa!» hüüdis ta tuppa. «Pojapoeg saatis sulle farmist kirja!»
«Või sedasi... Mida's ta kirjutab?» tuli kuuldavale toast.
«Mida? Oota, loen kohe läbi. Kirjutab, et peab sind noorendama. Ha-ha-ha!.. .» prahvatas Aršak mürisevalt naerma. Ent kui ta oli veel mõned read lugenud, läks ta kohe tõsisemaks. «Kuidas nii — Kaug-Itta? Poiss on ogaraks läinud!»
Kuid räägitakse ju tõtt, et joobnule on meri põlvini. Ei poja kiri ega naise mure ei avaldanud Aršakile erilist muljet. Ta hakkas isegi hooplema, et tema poja lapsepõlv möödub samuti nagu kuulsate maadeuurijate elu: ebatavaliselt!
... Kui Aram hilja öösel koju jõudis, leidis ta eest järgmise pildi: naine nuttis kibedalt, tagus endale vastu põlvi ja halises. Saanud teada, et ka Ašot ei ole farmist tagasi tulnud, hakkas Aram tõsiselt muretsema, kuid naise peale käratas ta ikkagi:
«Mis sa nüüd virised! Ega ta laps ole! Ei hakka ta kodus istuma ja sinu seelikusabast kinni hoidma.»
Ta heitis pikali, uinus kiiresti ja ärkas, kui oli veel pime — niiviisi ärkas ta tavaliselt enne jahileminekut.
Hommikuks oli viinauim välja magatud. Aram nägi naist, kes nähtavasti ei olnudki akna juurest ära saanud, heitis pilgu armsa poja voodile, mis oli puutumata ja tühi ning hakkas jälle muretsema: «Kas pole poistega tõesti midagi juhtunud?»
Naine ahhetas ja ohhetas, mudis käsi ja korrutas aina: «Oh, sa mu pojakene ... Oh, pojakene, missuguse kalju alla sa küll jäänud oled?»
«Ma käin brigadiri hobusel kohe praegu farmis ära.

Tulen varsti tagasi — päike ei jõua veel tõustagi,» tähendas Aram süngelt.
«Oota, las läheb valgeks. Kuhu sa niisuguse tuisuga sõidad? ...» püüdis naine teda tagasi hoida.
Kuid Aram võttis püssi ja läks. Mis tuisust või huntidest siin veel rääkida, kui Ašot on kadunud!
Farmini Aram siiski ei jõudnud. Poolel teel kohtas ta Aršakki, kes sealt parajasti tagasi oli tulemas. Juba õhtul oli naine tal käskinud sõita.
«Just nii. Põgenesid Itta,» tegi Aršak lühidalt teatavaks. Ta oli väga rusutud.
«Kust sina tead?»
«Kõigest on näha. Kas kiri on? On! Aga Šušik — see ju ütles emale sulaselges keeles: sõidame Itta, karudele külla, kes kalu püüavad... Kordas vist sinu poja sõnu ... »
Ja Aršak kohmetus: «Ärgu Aram ainult pahaks pangu... »
«Jah, peab ütlema, et ega minugi oma sinu omast parem ole. Kah tuulepea,» lisas Aršak, et viga parandada.
«Kuid mis me nüüd tegema peame? . . . Kas õige hakata neid mägedes otsima ja ajada rahvas jalule?»
«Kui nad mägedes on, tulevad ise, ega nad titad ole! Sinu poeg on kütt, Avdali poeg — karjane, neil on kaasas tark koer. Kui nad oleksid meie kandis, annaks koer sellest kindlasti teada . . . Ei-ei . . . Nagu pullivärsid, kellele tuul on pähe löönud, kadusid, läksid tont teab kuhu ... »
Aršak vangutas pead ja nähvas hobust. Sedasama tegi ka Aram. Ja vaesed loomad, vajudes sügavasse lumme, üleni vahus ja higised, kandsid sügavaisse mõtteisse vajunud ratsanikke küla poole tagasi.
Teade laste kadumisest lendas kulutulena läbi küla. Tõsiste nägudega õpilased piirasid õpetajaid, kooli direktor kõneles telefoni teel rajooni miilitsaülemaga.

Gagiki kiri loeti uuesti läbi, uuesti küsitleti kirjakandjat ja Aršakki, kes oli käinud «kohapeal», räägiti inimestega ja tuldi järeldusele, et lapsed on vist tõepoolest läinud Kaug-Itta.
«Selles eas juhtub seda ... Selles eas on poistel pead alati täis igasuguseid fantaasiaid, iseäranis aga nii-
78
sugustel nagu Ašot. Teda ma juba tunnen . . .» ütles kooli direktor, väikese halli habeme ja kühmus seljaga vana pedagoog. «Tormakas lapsepõlv! Muuseas, ka mina jooksin kunagi kodunt ära,» tunnistas ta, nähtavasti mälestustest erutatud. «Aafrikasse vististi.. .»
«Tähendab pole tarvis küla jalule ajada ja inimesi otsima saata?» küsis kolhoosi esimees Arut. «Oeh! . .. Selletagi on mul muresid küllalt, ja nüüd veel need jõmpsikad ... Päris nuhtlus kohe!»
Ja alati millegagi tegelev Arut hakkas kärkima Arami ja Aršaki peale, süüdistades neid selles, et nad «kasvatavad kolhoosile kõlbmatut kaadrit» ...
«Kui nad juba nüüd põgenevad külast, mis kolhoosnikud neist siis saavad?» käratses ta.
Kuid Sarkissi, Paruiri poja, võttis esimees siiski oma kaitse alla.
«Kes tema on? Tema on midagi tallekese taolist. Kiki-tab aina kõrvu! Aga see Arami pojake — see poiss on nagu ketist pääsnu. Eks ta siis eksitanudki ära selle Sar-kissi. Aga võib-olla isegi, et lihtsalt hirmutas ja viis endaga kaasa. Kõike võis ta teha! ... Tal on isagi samasugune — kas tema mind koosolekutel ei hirmuta? Kah mul kriitik välja tulnud! ... » pahandas Arut.
Aram kuulas seda kõike, veri kees tema soontes, kuid' ta talitses end, et mitte «lasta tuulde esimehe sulgi».
Vaatamata sellele, et rajoonist saadeti igale poole telegrammid palvega jooksikud kinni pidada, otsustasid kõik, et keegi peab ikkagi neile järele sõitma.
Kuid kes? ...
Nimetati laohoidjat Paruiri kui kõige toimekamat.
«Sa räägid hästi vene keelt, oled maailma ja inimesi näinud,» ütles talle Aršak. «Kui sa aga üksi ei taha, siis sõidan ka mina ja Aram ei ütle samuti ära.»
«Aram? ... Kui Aram oleks inimene, siis poleks ta sigitanud röövlit! Eksitas mu poja õigelt teelt kõrvale! ... » käratses Paruir.
Ta kõrvad läksid punaseks, lihav laup kattus higiga, tumehallid silma tuhmusid — niisugune viha valdas teda.
«Ei maksa tülitseda . . . Meil tuleb nüüd lennata, et lapsi teel tabada,» rahustas teda Aršak.
79
«Olgu nad neetud! Ei ole mul poega! Sõitku, kui tahab!» kisas Paruir ärritusehoos; ta ei elanud muidugi teistest sugugi vähem üle oma ainukese poja kadumist, kuid südames ei uskunud legendi selle kohta, et poisid on põgenenud Kaug-Itta.
Noh, kui juba Paruiril «ei ole poega», siis ei saa ju lüpsja Ašhen — kahe lapsega lesk, ja karjus Avdal, Hasso isa, karja maha jätta, sellepärast tuli Aramil ja Aršakil sõita.
Paruir rõõmustas niisuguse lahenduse üle ja kui ta nägi eemalt esimees Arutti, tõttas tema juurde:
«Kas oled näinud' sääraseid tarkpäid? Ütlevad, et jäta töö sinnapaika ja sõida Kaug-Itta... Lollusi räägivad! Millal nad sõitsid? Kus, mis jaamas nad rongile istusid? Miks pole neid keegi näinud? Ja kust nad piletiraha said? ... »
Aruti pisikestes silmades lõid vilkuma kavalad tulukesed.

«Olgu pealegi, Paruir! Aitab juba sellest. Sa pane parem vein valmis, homme hommikust peale hakkame Jerevani saatma.»
Sõnu «pane valmis» ei toonitanud esimees juhuslikult, ei olnud ka juhuslik, et tema silmad sealjuures kilama lõid.
Paruir pilgutas Arutile arusaavalt silma:
«Paneme valmis! Ei või ju saata niisugust veini, mis inimesi mürgitaks, kui nad seda joovad.»
«Kuidas siis nii — mürgitaks? Kas meie vein on mürgine? ... » sosistas esimees etteheitega.
«Aga kuusteist kraadi? Kas see siis polegi sinu arvates mürk? ... »
«Jaa ... Oh sind, röövlit küll! Vähenda!»
«Vähenda!» Esimees Aruti suus maksis see lühike sõna sada tuhat!
Paruiri mõttekäik oli aga umbes järgmine:
«Vähendan, muidugi vähendan. Ei või ma ju lubada, et ausad nõukogude kodanikud jooksid kuueteistkümne kraadi kangust veini, kaotaksid pea ja hakkaksid üksteist solvama ... » Ei, Paruir ei lase seda sündida! Viiekümnele kange ja hea veini vaadile lisab ta paarkümmend vaati mägedest voolavat puhast, selget vett, ja siis

alaneb veini kangus ligilähedalt kümnele kraadile... Päris kena vein! Niisugust veini võib juua, ilma et maksaks karta skandaale.
... Tihedais ridades keldris seisvad vaadid tekitasid nagu alati Paruiri südames rõõmsat ärevust. Kogu tema sisemaailm, tunded, südametunnistus, mured ja rõõmud ning tegelikult ka kogu tema olemus — kõik oli seotud tema hoole alla usaldatud ladudega ja siin hoiul olevate ühiskondlike saadustega. Väljaspool neid ladusid polnud Paruiril ei elu ega eesmärki — mitte midagi! Nagu kala kuival ei oleks Paruir saanud elada ilma kolhoosiaitadeta. Need andsid talle jõu, endausal-duse ja tahtekindluse. Ka sõbramehi oli tal palju — sääraseid, kes tema ees juba kaugelt mütsi peast võtsid.
«Inimene tunneb end_ olevat õndsuse tipul, kui see, kes alles eile veel sind põlgas, teeb sulle täna sügava kummarduse ja küsib lipitsevalt: Kuidas käsi käib, Paruir Abakumovitš? . . .
Kuid ... milleks rääkida nii palju mingisugusest kolhoosi laohoidjast? — küsib lugeja. Jah, tõepoolest, meid ei huvita mitte Paruir, vaid tema poeg Sarkiss.
«Maailm on või, sina aga oled nuga. Lõika niipalju, kui jaksad,» rääkis isa poisile alalõpmata, ja see õpetus juurdus sügavale Sarkissi ajju. Lapsepõlvest peale oli ta näinud, kuidas elab_tema isa, ta matkis teda, ja olles isa poolt kasvatatud, võttis kindlalt omaks, et kogu maailm teenib ainult tema huve.
Nüüd oli Sarkiss sattunud olukorda, kus ta pidi olema olg ola kõrval, käsikäes seltsimeestega, keda ta ei sallinud, kaaslastega, kelle isad ja emad olid ausad kol-hoosnikud ja kes olid kasvatanud oma lastes armastust töö vastu —- visa ja ühiskonnale kasuliku töö vastu.
On arusaadav, et raske oli sellel üdini egoistlikul poisil astuda võitlusse kurjade loodusjõududega.

ÜHETEISTKÜMNES PEATÜKK SELLEST, ET ÜKSKI OLEND EI NÕUSTU VABATAHTLIKULT SAAMA TEISE OLENDI ROAKS

Kui Ašot ärkas ja silmad avas — see oli juba viiendal hommikul — nägi ta, et Hasso lõikab tükkideks to-lahhi — üht oma lühikest, jämedast riidest jalanartsu.
«Mis sa teed?» küsis Ašot temalt pilguga.

Hasso tõstis samuti vaikides üles parema käe ja tegi sellega mõne keerutava liigutuse enda pea kohal.
«Kas lingu?» taipas Ašot.
Hasso noogutas pead.
Ärkas Gagik, hõõrus silmi ja läks koopast välja.
«Õnnitlen!» hüüdis ta lävelt. «Jälle on meetri võrra lund sadanud! .. .»
Poisid võpatasid tahtmatult ja Sušik lõi käsi kokku. Tüdruk oli juba ammu ärkvel — saab siis sellise külma käes magada?
«See on hea, mina just niisugust lund ootasingi,» lausus Ašot rõhutatult muretu häälega. «Varem külmas lumi pealt kõvaks ja kaljukanad jooksid minema, nüüd nad aga ei pääse — vajuvad sisse . . .»
«Aga kuidas me neid püüdma hakkame; kas sabast või peast?» küsis Gagik sapiselt.
«Ja mitu kilogrammi neist igaüks ka kaalub?» ühines Hasso esimest korda vanemate seltsimeeste jutuga.
«Ohoo, Hasso! Hiir. on küll pisike, aga hambad on tal teravad! Kas ka sina heidad minu üle nalja?» imestas Ašot. «Las ma õige vaatan, mis sa seal valmis teinud oled. Noh, lõikasid jalarätid katki, aga kust sa lingu jaoks nööri võtad?»
«Minu suka võiks üles harutada,» ütles Sušik silmi pühkides.
«Ma ei luba puutuda sinu sukka, huškee Sušik! Sa vaata õige, kui palju on mul nöörijuppe!» Ja Hasso näitas oma viiskudele.
Viisud olid tal iseäralikud. Nad erinesid tavalistest selle poolest, et nende peamine osa oli läbi õmmeldud jämedatest mitmevärvilistest niitidest tiheda võrguga.

Poiss harutas osa neid niite üles ja punus nöörid kolme lingu jaoks.
«Kas oskad kivi heita?» küsis ta Ašotilt, kuid siis, otsekui kohkudes, et küsimus võis olla haavav, ruttas parandama oma eksitust: «Noh muidugi oskad! ... »
«Aga sina?»
«Mina? Kuidagimoodi ikka,» vastas Hasso tagasihoidlikult.
«Siis on hästi. Seni aga peseme end lumega puhtaks ... Küll on ikka seda va lund palju maha sadanud! Missugune imetore päev küttimiseks! Täna me hakkamegi küttima,» tegi Ašot teatavaks ja hüüatas äkki: «Halloo, vaadake, punarind!»
Ta võttis Hassolt lingu, pani sellesse ümmarguse kivi ja jooksis põõsaste juurde. Rahutult sirtsutades ja saba raputades hüples seal kärsitult oksalt oksale väike lind. Tema selg ja tiivad olid rohekaspruunid, jalad aga punakad.
Asoti jalad vajusid sügavasse lumme. Heitnud äpardunult linnu suunas mõned kivid, tuli ta üleni higisena ja raskelt lõõtsutades kaaslaste juurde tagasi.
«Ta ei pääse,» lausus Ašot, püüdes oma meelepaha varjata. «Seni.aga lähme kaljukanade järele. Sušik, sina puhu tuli lõkkele, me tuleme varsti tagasi.»
Poisid võtsid oma ürgaegsed haamrid ja hakkasid Ašoti kannul välja minema, kuid jäid koopasuul seisma. Kuidas sa tormad sellesse määratusse lumelasusse? Ja milleks? ...
Lund aga, imepeent lund, sadas ikka veel edasi. Päev oli sünge. Hõre uduloor kattis kuru piiravate mägede tippe. Ühtki kaljukana polnud kusagil näha, mitte kusagilt ei kostnud tema tavalist laulu ...
«Mitte kui midagi ei ole, kuhu sa meid viid? .. .» küsis Sarkiss rahulolematu häälega, kui oli mõne sammu astunud.
Vähe meeldivat pakkus sumamine läbi ' sügava ja käima lume.
Vaevaga oma ärritust varjates ütles Ašot mitte niivõrd Sarkissile, kui Gagikile ja Hassole:

«Säärase ilmaga poevad kaljukanad kaljulõhedesse peitu. Neid tuleb välja hirmutada. Kui nad õhku tõusevad

ja pehmele lumele laskuvad, siis ongi nad meil käes.»
«Käes? Noh, kui nad on käes, eks siis mine ja too ära!» urises Sarkiss, pöördus kaaslaste poolt lumme tallatud teerajalt kõrvale ja kadus põõsastesse. Sealt võis leida midagi kergemini kättesaadavat — kibuvitsa- või paakspuumarju...
«Kas sa ei tule meiega?» küsis Ašot järsult ja tema tulised silmad läigatasid vihaselt.
«Kui tahan — tulen, ei taha — ei tule!» kostis Sarkiss väljakutsuvalt. «Olen ma su ori või?»
«Olgu, küllap sa veel kahetsed... Minu järel, poisid! ... »
Ja pahameelest punetav Ašot hakkas lund laiali paisates minema selle mäenõlva poole, kus igal hommikul olid häälitsenud kaljukanad.
Kaljukanad on paikse eluviisiga linnud ja kui nad on kusagil olnud mõni päev tagasi, siis tähendab, et neid just sealtsamast otsida tulebki. Niiviisi vähemalt arvas Ašot. Gagik aga sammus vastumeelselt. «Lootusetu asi, ent kuidas sa tagasi pöördud? Piinlik oleks,» mõtles ta.
Sel ajal lendas üle poiste pea väike varblasteparv, keda kanakull taga ajas. Linnukesed peitsid end paanilises hirmus põõsastesse.
Ašotti üllatas see. Mida teevad siin Pantrikurus varblased?
Noor kütt teadis, et mägedes ja metsades Varblasi peaaegu ei leidu. Nad elavad inimese naabruses, tema kaitse all — inimese ehitatud kuurides, tema poolt kokku-pandud rõukudes. Inimene kaitseb neid kanakullide ja rebaste eest, ja nad kasutavad tasuta tuhandeid inimese poolt loodud hüvesid.
Kuidas siis sattusid varblased siia, sellesse asustamata kohta?
«Poisid, siin on vist inimesed elanud! .. .» avaldas Ašot erutatult oma oletuse.
Kuid poistel oli muudki teha. Nad viskasid käest oma kivikirved, võtsid välja lingud ja külvasid varblased üle kivirahega.

«Ühe lõin maha, ausõna! Ma nägin, kuidas ta kukkus!» hüüdis Gagik ärevalt ja tormas otsima oma saaki. Kuid Ašot hoidis teda tagasi:
«Pole vaja, Gagik! See polnud varblane, vaid minu kivi. See viirastus sulle. See on ärevusest. Lähme... »
Ja tõesti, kas maksis varblasi taga ajada?
Ei, küttimine, nagu näha, pole kerge asi. On küll vilets linnuke, aga tahab ka elada ja püüab kõigest väest pääseda — kord peidab end põõsastesse, kord jääb lootma oma tiivakestele ja lendab ära ...
Poisid järgnesid Ašotile sinna, kus tema arvates pidid elama kaljukanad. Kuid Gagik ei suutnud ikka veel unustada varblasi. «Kas me siis tõesti ühtegi ei tabanud? Ei, paistab, et see polnud siiski kivi, mis alla kukkus, vaid varblane,» mõtiskles ta ja vaatas igatsevalt põõsaste poole tagasi.
Suure vaevaga said poisid jagu nendest kahe- või kolmesajast sammust, mis lahutasid nende eluaset kaljukanade mäest, nagu nad nimetasid kaljurahnu, mis seisis koopast lääne pool. Kohmaka tornina ulatus see kõrgemale koobast paremalt poolt palistavate mäeseljandike reast.
Kalju oli kaunis lauge ja seepärast kattis lumi tema nõlvu eriti ohtralt. Lume valgel pinnal paistsid ainult siin-seal silma lõhed, kust kasvasid välja kollased rohu-tuustid, mingisuguste taimede kuivad varred ja harvad kidurad põõsad. Missugune muu

taimestik olekski võinud kasvada viletsal maal, liival, mille kandis tuul neisse kaljukurdudesse? ...
Kidur rohi ja kidurad põõsad purustavad sajandist sajandisse oma juurtega kaljusid, pidades ägedat võitlust neid toitva pinnase uute armetute maalapikeste pärast.
Just siin, nende taimede juurte vahel, ongi kaljukanad peidus neil päevil, kui sajab maha sügav lumi. Siit leiavad nad ka mõningat toidupoolist — maast rohuseem-neid ja põõsastelt pungi ning marju.
Poisid polnud veel nende kaljulõhedeni jõudnud, kui Ašot korralduse tegi:
«Loopige kive, tehke kära! .. .»
Poisid otsisid lumest kobamisi kive ja hakkasid neid

käratsedes ja vilistades põõsastesse loopima, Boinahh haukus ägedalt.
Ašoti arvestused osutusid õigeteks. Mitu kaljukana jätsid hirmunult maha oma redupaiga ja jooksid kaljukülge mööda üles. Nende liigutused polnud kindlad. Linnud takerdusid pehmes, äsja alles sadanud lumes, vajusid sisse, mõned aga jäid isegi seisma ja peitsid pea lihtsalt lumme. Nad vististi arvasid, et jäävad niiviisi nähtamatuks. See on neile iseloomustav. _Kui pole kohta, kuhu end peita, õhku tõusta on aga võimatu — pehme lumi ei võimalda toetuda ja end maast lahti tõugata —, pistavad nad hirmuga pea lumme.
Ašotti valdas pahameel — võimatu oli kalju kulge mööda üles pääseda! Muidu oleks nii lihtne olnud kinni püüda neid peadpidi lumme pugenud linde.
«Lingudega, lingudega!» hüüdis ta kaaslastele. «Hasso, kas sul kive on?»
Pots, pots, pots! — heitsid poisid kive. Kuid missugune elusolend nõustub saama teise roaks! ... Ka kaljukanad, nagu punarinnad ja varblasedki, leiavad võimalusi pääsemiseks. Lumme pugedes ajavad nad selle tahtmatult teravatelt kaljunukkidelt maha ja saavad niiviisi toetuspunkti, selle trampliini, mis on neile õhkutõusmiseks vajalik.
Võrr ... võrr ... võrr ...
Lund kaljudelt maha pühkides tõusid kaljukanad üksteise järel õhku ja laskusid maha pisut kõrgemal koopast, kus meie noored olid ulualuse leidnud.

KAHETEISTKÜMNES PEATÜKK SELLEST, MIS SIIS SAAB, KUI VILUMATUD INIMESED TEEVAD KATSET KÜTTIDA

Niisiis, jahisaak lipsas käest. Hasso ja Gagik kaotasid meelehärmist tuju. Ašot aga innustus millegipärast veelgi enam.
«Kas nägite?» küsis ta. «Nüüd on juba varsti kõik korras! Lähme.»
Ent Gagik ei liikunud paigast.

«Kuni ma ei taipa, miks sa nii mõtled, ei lähe ma kuhugi,» tegi ta kindlalt teatavaks.
«Kus mul leidis aja targutamiseks!» pahandas Ašot," kelle lindude lähedus kuumaks oli kütnud. Kuid ta selgitas siiski:
«Kas sa siis ei näe, et nad laskusid lamedale kalju-tipule?»
«Nii... Mis sellest siis? Sa ütle nii, et see mulle arusaadav oleks!» koputas Gagik sõrmega vastu otsaesist.
Ka Hasso ei saanud Ašotist aru. Ta polnud kunagi kaljukanadele jahti pidanud ega teadnud, kuidas neid püütakse. Kuid ta arvas, et praegu pole aeg vaielda ja küsimusi esitada. Kui Ašot käsib, tuleb alistuda ... Niiviisi oli Hasso vähemalt farmis õppinud

käituma. Kui vanemkarjus käsib midagi, siis,tõsta käsi parema silma juurde ja ütle: «Kuulen! Saab tehtud!»
«Puupea!» ütles Ašot Gagikile. «Kas ma siis ei rääkinud, et kui on palju_lund, siis on kaljukanad kas kaljupragudes peidus või poevad lumme? Seal üleval aga ei ole mingisuguseid pragusid, see on lame koht. Kas sa ei näe? Nii kui nad maha laskusid, nii ka kadusid kõik — uppusid lumme. Tähendab, tuleb minna ja nad kinni võtta .. . Kiiremini!»
«Taipasin,» nõustus Gagik.
Sel korral polnud tee nii raske. Kaljutippu pääsemiseks tuli poistel sissetallatud rada mööda oma koopa juurde tagasi minna, siin vasakule pöörduda ja alles siit mäkke ronima hakata. Kuid just siin algasidki tõelised katsumused. Lumi ulatus poistele kuni vööni. Alla tulla oleks olnud lihtne, aga üles ronida . . . Selleks oleks vähemalt pidanud kõht täis olema.
«Hasso, vii Boinahh Sušiki juurde ja tule rutem tagasi,» tegi Ašot raskelt hingeldades korralduse.
«Hästi. Andke, ma viin juba korraga need haamrid ka ära, milleks neid meile vaja on?» #«Jah, vii ära, niigi on raske ...»
All tuli põõsastest nähtavale Sarkissi pea. Ta raputas okstelt lund maha ja silmitses neid tähelepanelikult — otsis marju. Kas ta neid leidis või mitte, kes" seda teadis, kui ta aga ei loobunud sellest tegevusest, siis tähendab, et midagi pidi seal ikkagi olema ...
87
Hasso tuli oma karjusekepiga tagasi ja läks kiiresti ette. Niisuguse lumega oli tema harjunud. Palju kordi oli poiss koos isaga lammastele farmist karjamaale teed rajanud, seal aga labidatega lund rookinud, et lambad kergemini rohtu leiaksid.
Nii oli see ka nüüd. Tugevale kontpuust kepile toetudes hüppas poiss edasi, just nagu peaks ta mingisuguseid tõkkeid ületama. Enne teisi jõudis ta kalju ülemisele servale ja ulatas kepi alla Ašotile.
Karjust järele aimates jõudis ka Ašot samasuguste, kuigi mitte nii osavate hüpetega üles ja tema järel ka Gagik juba sissetallatud rada mööda.
Jõudnud kalju «katusele», jäid poisid seisma, et hinge tagasi tõmmata, kuid peagi hakkas Ašot ettevaatlikult edasi liikuma. Poisid nägid, et miski on teda tugevasti erutanud. Surunud sõrme huultele, nõudis ta vaikimist ja juhtis peaviipega millelegi tähelepanu.
Gagik vaatas ja märkas «katuse» keskel mitut väikest augukest — justkui oleks keegi lumme kive loopinud ja need sinna kadunud, jättes lumele kõveraid, korratuid jälgi. Nüüd oli juba kõigile selge, et iga augu põhjas istub lind ...
Ašot astus veel mone sammu edasi. Ta liikus nii kergesti ja käratult, et kaljukanadel polnud aimugi lähedasest ohust, mis neid ähvardas.
Kui Ašot esimese augu juurde jõudis, pistis ta, kõiki isa võtteid pingsalt meelde tuletades, käe ettevaatlikult auku ja juba ühe või kahe sekundi pärast rabeles tema käes lind.
Oh seda rabelemist! See paneb jahimehe südame tugevamini tuksuma, nii et tundub, nagu tahaks see iga hetk lõhkeda ... Rõõmu pärast tahaks karjuda!
Gagik tormas hoogsalt teise augu juurde, heitis sellele rinnuli peale, tundis oma peos linnu sulgi ja hüüdis:
«Käes, käes, kiiremini!»
Kuid kaljukana rabeles lahti, puistas Gagikil kogu näo lund täis.
«Tss! . . .» sisistas Ašot vihaselt.
Ent Gagik oli vist täiesti pea kaotanud. Ta jooksis ühe augu juurest teise juurde ja vajus neile kogu kehaga peale, kuid rabeles asjatult. Kaljukanad ei lasknud tal

end kinni püüda — nad lendasid ära kord tema kaenla alt, kord käte vahelt, ühe sõnaga — otse küti nina alt.
Ka Hasso sööstis kord ühele, kord teisele poole ja samuti asjatult: samasuguse kära ja kaagutamisega libisesid linnud ka tema kätest.
Ašot seisis, raevust värisedes.
Tema käed olid tegevuses kinnipüütud linnuga — ta polnud jõudnud teda veel ei kuhugi peita ega kaaslastele üle anda, et küttimist jätkata ...
«Lollpea! Mida sa teed?» käratas ta Gagiki peale.
Kuid oli juba hilja: Gagik ja Hasso olid laiali peletanud kõik linnud.
«Miks meie ei mõistnud neid kinni püüda?» küsis Gagik üllatatult.
Tema kõrval seisis Hasso ja naeratas süüdlaselt.
«Lollpea!» kordas Ašot kurjalt. «Kas sa siis ei näinud, kuidas mina püüdsin? Kas võib siis aukudele peale vajuda?' On tarvis lihtsalt tasakesi käsi sisse pista ja ... Ptüi, kellele ma küll räägin! ... Sa oskad ainult inimeste üle naerda, ühe ja teise üle hambaid irvitada ... Ah, kuidas nad küll minema plagasid! ... »
Kahetsus ja pahameel valdasid nii tugevasti Ašotti, et ta oli valmis lumme istuma ja nutma puhkema. Kes teab, kas avanebki neile veel kunagi niisugune võimalus edukalt küttida? Sest niipea, kui lume pealispind pisutki kõvemaks külmub, on kaljukanad pääsenud... Nad jooksevad siis niisuguse kerguse ja kiirusega minema, et «neile ei jõua järele ratsameeski», nagu armastas naljatada Ašoti isa.
Sõnatult, pead norus, pöördusid poisid koopasse tagasi...
«Oi, püüdsite kaljukana kinni?» hüppas Sušik rõõmustades püsti. «Kuid miks te siis norutate?» Ašot ei vastanud midagi.
Vaikides kitkusid nad linnu sulgedest puhtaks ja andsid pea ning sisikonna Boinahhile. Hoidnud lindu peopesal, ei suutnud Gagik end siiski tagasi hoida:
«Kui palju ta küll peaks kaaluma?»
Ašot ei vastanud. Ta oli sünge ja sõnatu. Tema kujutluses tõusid kaljukanad üksteise järel õhku ja lendasid võrinal ära.

«Pool kilo peaks ikka olema,» vastas Gagik iseendale. «Jah, meie kandis ei kaalu kaljukanad vähem kodukanadest. Kümme-kaksteist lindu, igaüks pool kilo ... Nii et, Hasso, meie oskamatuse tõttu lendas meie käest viiskuus kilo liha minema. Kahju, oh kui kahju!» vangutas ta kibestunult pead ja ainult väikese suu nurkades varjas end vaevumärgatav naeratus.
Kana oli tõepoolest suur ja rasvane. Ta küpsetati kiiresti ära, jagati viieks võrdseks osaks ja hakati isukalt sööma. Boinahh püüdis osavalt konte ja koera ahne pilk küsis selgelt: «Kas see on kõik? . . . Kas pole seal ehk veel midagi?»
Kas suutis karjapoiss taluda seda pilku? No muidugi ei jaganud ta Boinahhiga mitte ainult kondikesi.
Sarkiss aga ei andnud koerale luidki — ta näris need puruks ja imes seest- ja väljastpoolt tühjaks.
Pärast «lõunat» heideti puhkama. Ašot, Hasso ja Gagik mõtlesid ikka veel oma esimesest küttimisest; Sušik meenutas ema, Sarkiss aga... Tema tuletas meelde seda, kuidas ta täna hommikul kaaslastest oli eraldunud, kuidas ta ise endale oli korjanud kibuvitsa-ja paakspuumarju ning neid mitte kellegagi jagades söönud ... «Miks nad küll andsid mulle tüki linnuliha?» imestas ta siiralt.

KOLMETEISTKÜMNES PEATÜKK SELLEST, KUIDAS MÕNIKORD ÕNN NAERATAB INIMESTELE, KES SEDA EI VAARI

See juhtus kuuendal päeval.
Sel päeval näis, et loodus hakkab Pantrikuru vangidele andma mingisuguseid lootusi. Taevas oli pilvitu, Pantrikuru lõunanõlvadel sulas lumi, ja veel nii kiiresti, et rasked lumelahmakad mägedelt, kaljudelt, ja puudelt mühinal alla libisesid . . . See, et lumi oli sügav, ei tähendanud midagi: sadanud tänavu enneaegselt maha, võis ta ka kiiresti ära sulada. On ju novembrikuu päike Kaukasuse lõunanõlvadel niisama palav kui näiteks augustipäike kusagil Uraalis.

Sarkiss lahkus koopast teistest varem ja jäi koopasuu ees, kivihaamer käes, seisma, nagu midagi oodates. Või-, malik, et tema peale oli mõjunud juhtum kaljukanadega ja ta tahtis koos kaaslastega tööle minna ...
Päike oli juba kõrgele tõusnud ja lumi sätendas päikesekiirtes nii eredalt, et poisid, kes olid tulnud koopast, pidid silmi kissitama.
Enne teeleasumist pidas Ašot pika kõne.
«Ärge arvake,» algas ta, «et Pantrikuru on tühi. Me lihtsalt tunneme halvasti loodust, või nagu ütleb mu isa, ei oska lugeda looduseraamatut. Tuleb ju kõigile tähelepanu pöörata, igale pisiasjale, uurida iga jälge! Võibolla, et me siis leiame ka midagi... »
«Kas ettekanne on lõppenud?» küsis Gagik muigega.
«Mis pagana ettekanne?» haavus Ašot.
«Palun vabandust — mitte ettekanne, vaid eessõna. Nüüd aga kuulake mind. Mulle tundub, et me peame otsima teist teed sellest mäekurust väljapääsemiseks. Sina aga räägid toidust. . .»
«Ära näe asjata vaeva. Isa rääkis, et ainus tee, mis toob sellesse kurusse ja viib siit välja, on Saatana rada, mida mööda me siia tulimegi. Vaadake: paremal, vasakul ja selja taga õn kõikjal kaljumüürid. Jääb ainult see, mida näeme endi ees.»
Nad läksid alla kuru põhja ning jõudsid selle alumisse äärde. Eespool lõppes see kivikarniisiga, mis sarnanes lameda katusega. Heitnud sinna pilgu, tõmbusid poisid kohkunult tagasi — seal oli sügav kuristik. Kuristiku põhja kiilus kitsa lindina osa Ararati orust. Oli näha, et kõik Pantrikurusse kogunevad vihma- ja suurveed valgusid alla mööda seda kaljut, olid aastatuhandeid lihvinud selle kalju tippu ja rinda.
«Noh, kuidas on, kas ronid siit alla?» küsis Ašot. «Tule õige lähemale ja vaata! . . . Noh? Mis sa seal? . .. » Ašot ei lõpetanud, kuigi ta väga tahtis Gagikki natuke õpetada.
«Mina või? Oige mul asi! Mis siin's ära ei ole? Kus mul kah leidis araverelise! Anna nöör — kohe laskun alla,» ütles Gagik ja astus isegi sammu edasi.
Ent varjanud osavalt ehmatust, taganes ta otsemaid ja tegi näo, nagu otsiks ta kivi, et seda kuristikku visata.

Kivi hakkas kolksuma, põrgates vastu püstloodseid kaljunukke, kolksatas all veel korra ja taas tekkis vaikus.
Poisid silmitsesid sõnatult kaljusid. Jah, ainsaks väljapääsuks kurust oli Saatana rada, mis lookles mäenõlval kuristiku kohal. Praegu, sügavasse lumme mattununa, oli see rada täiesti läbipääsematu.
«Kas tõesti ei avane ta kunagi?» küsis Sušik.
«Enne kevadet küll vaevalt. Vaata, praegu on kell umbes üksteist, kuid päike pole veel temani jõudnudki — nõlv on pööratud läände!»

Vaikides vaatasid nad mäeseljandikku, mida mööda nad olid kurusse tulnud. Jah, lumi ei mõelnudki seal sulada. Seal on kõik kaetud valge lumevaibaga; pole näha ei kaljusakke, ei lohesid, ei nõgusid . . .
Noortest paremal ja vasakul pool kulgesid kaljused mäeseljandikud, mis lähenesid sedavõrd, et peaaegu sulgesid kuru eestpoolt, otsekui oleks kokku tõmmatud mingi kolossaalne eesriie. Nende kõrgete müüride vahele oli jäänud ainult kitsuke ruum — kitsas läbikäik, ja kui oleks toimunud ime ja need kaks müüri oleksid ühinenud, oleks Pantrikuru olnud peaaegu umbselt suletud._ Just niisugusesse ligipääsmatusse paika olidki meie sobrad sattunud.
... Gagiki sõnad nöörist panid Ašoti kujutlusvõime tööle. «Millest küll nööri punuda?» mõtles ta. Kuuldavalt aga ütles:
«Noh, nöörist räägime hiljem. Seni aga mõtleme, kuidas lõpuks ometi mingisugust toitu leida.»
Nad läksid paremal pool kõrguvate mägede jalami poole. Seal kasvasid puud — suured, väikesed, kõverad, pahklikud, ja ainuüksi pihlakas oli oma marjakobaraid tihedalt täis oksad kõrgele taevasse sirutanud.
Hasso ronis suure vaevaga puu otsa — ka tema oli nende päevade jooksul tublisti nõrgemaks jäänud — ja hakkas alla loopima juba närtsinud ja osaliselt ka kuivanud marju. Ühtki neist ei pistnud poiss suhu ...
Pihlakamarjad olid magedavõitu, maitsetud ja kuivanud _ peaaegu ainult seemned —, kuid lapsed olid nii nälginud, et ei märganudki seda.
«Kuidas teeme? Kas igaüks sööb seda, mida kogub,

või korjame kokku ja jagame pärast ära?» küsis Gagik, kuid oli selge, et ta ise pooldab esimest lahendust. .
«Minu arvates tuleks eeskuju võtta Hassost,» arvas Sušik. «Tema ju ei söö!»
Kuid kas kõigil oli niivõrd palju kannatust nagu karjapoisil? Marju korjates unustas Gagik end alatasa ja ei pildunud neid mitte mütsi, vaid suhu ...
«Aga milleks on siin see seen?» hüüatas äkki üllatunult Hasso, kes märkas puu otsas vana, täiesti ärakuivanud seent, mis oli torgatud okka otsa.
Kuid pihlakamarjadega ametis olevad kaaslased ei pööranud sellele mingit tähelepanu.
Boinahh jooksis Hasso juurde. Koer nuusutas pihlakamarju ja seent, kuid ei üks ega teine polnud talle mokka mööda. Istunud puu alla maha, ajas koer .pea selga ja keele suust välja ning hakkas kannatamatult kiunuma. See pidi vist tähendama: «Kas leiate ometi kord ka minu jaoks.mone söödava palakese või mitte?»
Mida küll pidi Hasso peale hakkama! Ta süda valutas koera pärast, kuid kust sa võtad talle toitu? .. . Poiss ronis puu otsast alla ja hakkas koos kaaslastega marju korjama. Pisut eemal käis ringi Sarkiss, oma pikka kogu vaevaga alla kummardades. Marju korjates pildus ta neid endale suhu niisuguse osavusega, mida oli raske oodata sellelt aeglaselt vedelvorstilt.
Kui lapsed olid marjad kokku kogunud, istusid nad maha ja moodustasid ringi. Ašot laotas laiali oma kuue, puistas sellele kõik marjad ja jagas viieks võrdseks kuhjakeseks. Siis andis Hasso talle ka vana seene.
«Kuidas me selle ära jagame?» küsis karjapoiss ja lisas punastades juurde: «Kui annaksime seene meie Sušikile?»
«Kas rohkem ei olnud . . . Oota õige, ma vaatan,»
Ta vaatas hoolega puu üle ja märkas veel kahte valkjat laiku, mispeale ta kohmetult kukalt sügas:
«On küll . . . Kuid nad on peenikestel okstel . .. Neile on raske ligi pääseda.»

Poisid hakkasid puud kivide ja okstega pilduma ja üks seen kukkus alla.
Ašot elavnes.
93
«Me leotame nad pehmeks ja praeme ära,» ütles ta ja pani samas seened lumelobjakasse, mis oli kogunenud ühte kaljunuki õnarusse.
«Õige! Tuleb leotada, las paisuvad — muutuvad suuremaks,» nõustus Gagik. «Kuid su silmadki suurenevad ja helgivad millegipärast. Mis on juhtunud, Ašot?»
«Midagi väga tähtsat!» teatas Ašot paljutähendavalt. «Kas mäletate, ma ju ütlesin, et me tunneme halvasti loodust? Nojah ... Aga nüüd saame süüa pähkleid! ... »
«Pähkleid?»
Nälginud inimeste aplusega mälusid noored aigedzor-lased pihlakamarju ja vaatasid küsivalt Ašotile — keegi ei mõistnud teda.
Ašot naeratas:
«Olete pika taibuga! Need seened ju torkas puu otsa orav! Kuivatas ära ja pani talveks endale tagavaraks . . . Tähendab, et ta elab kusagil siin lähedal, see on kindel.»
«Oravaraguu on kindlustatud!» elavnes Gagik.
Sušiki kõhnukesele näole tekkis naeratus.
«Asi ei seisa selles,» lausus Ašot. «Paljukest sel oraval liha on? Kuke nokatäis! Kuid orav on ju hoolas perenaine, tal peab olema terve ladu toiduaineid! Eks ole? Tähendab, see ladu tuleb leida . . .»
«Oo, nüüd on asi klaar! Aga kuidas seda kiiremini teha?»
«Tuleb otsida mõistusega. Kas näete seda pähklipuud? See asub siit ainult kahekümne sammu kaugusel. Kuid pähkleid puu all pole. Tähendab, orav korjas pähklid kokku ja peitis ära. Te võite küsida, et kuhu? Selge, et kas puu enda õõnsusse või kusagile lähedusse. Noh, ajage end püsti, otsime kogu ümbruse läbi, kõik praod ja augud.»
Poisid vaatasid puu hoolega üle, kuid ei leidnud selles õõnsuse jälgegi. Nad kergitasid tuules murdunud puid, pöörasid pahupidi kuivade lehtede hunnikuid,
kobasid ümberringi kõik läbi, kuid «ladu» ei olnud kusagil.
Sellel soojal nõlval, kuhu ei puhunud tuuled, peegeldasid kaljud päikesekiiri. Sellepärast oli lumi kohati sulanud, lume alt paistis välja veel mitte täiesti koltunud rohi, oli näha kollaseid lehti. Ja maa oli ümberringi
94
kirju. Veel kaks niisugust päeva — ja lumest ei jää jälgegi järele.
Väsinud otsijad istusid soojenenud rädile. «Milleni me küll oleme jõudnud — kavatseme elada selle vaese orava töövaevast!» naljatas Gagik nukralt. «Ta on tibatilluke, pole mu rusika suurunegi! On siis talle jõukohane toita viit inimest? Kui mõtled sellele, hakkab päris häbi kohe . . . Kui ta poleks mitte orav, vaid kits — see kuluks meile marjaks ära! . . . Parem lähme õige ja võtame oma relvad — nad tunnevad tegevusetuse tõttu igavust — ja hakkame koopaid läbi vaatama. Võibolla leiamegi äkki kitsi.»
«Asjata,» lõi Ašot lootusetult käega. «Kas sa siis ei näe? Me käime nii palju ringi, aga kas oleme ühelgi korral kitsejälgedele sattunud? Niipea kui lumi maha tuli, läksid nad ära. Võib-olla hakkasid kartma, et jäävad sellesse mäekurusse kinni.»
.. ..Sel ajal kui Ašot ja Gagik jutlesid, märkas Hasso põõsastes punarinda ja tegi katset teda kinni püüda. Linnuke hüppas põõsalt põõsale ja piuksus ärevalt niikaua, kuni lingust heidetud kivi tema hääle katkestas.
«Põõsastes on palju punarinde, ärge muretsege!» teatas Hasso rõõmsalt kaaslaste juurde astudes, kusjuures ta oma saaki avatud peopesal hoidis.
«Kah mul saak! . . . See lind on vutistki väiksem,» lõi Ašot põlglikult käega.

Hassol vajus kohe pea norgu, Sušik aga vaatas etteheitvalt Ašotile. «Kui ta ise oleks linnukese tapnud, oleks ta kindlasti lõpmatult hoobelnud oma toreda jahiõnnega,» mõtles tüdruk.
«Lumi sulab. See viis, kuidas me kaljukanasid püüame, ei kõlba enam. Kuluksid ära hobusejõhvist linnu-paelad . . . Kust aga võtta jõhvi? Ka teri pole, et püüniste juurde maha riputada . . .» rääkis Ašot poolvaljusti ja nukralt, otsekui mõtleks ta kuuldavalt.
Nii nad seal istusid ja otsisid tekkinud raskest olukorrast väljapääsu. Sarkiss aga, kes oli toetanud selja vastu kaljurahnu, soojendas end teistest eemal päikesepaistel. Ta tukkus ja nägi unes neid õnnelikke aegu, millal isa korraldas rajoonist tulnud inimestele (näiteks revidentidele) toredaid söömaaegu. Mida kõike küll siis
95
polnud nende lõunalaual! Ja kuidas ta oli siis tõrkunud, kui teda sööma kutsuti. Kuidas ta oli piinanud ema sellega, et keeldus maitsvatest paladest, mida ema oli tema jaoks hoidnud! ... Nüüd imestas poiss siiralt, meenutades, kuidas ta oli «jonninud» (nõnda nimetati kodus tema käitumist). Kas ta kõht siis tõesti nii täis oli? Praegu tundus talle, et kui palju inimene ka ei sööks, ei suuda ta iialgi isu täis saada ... Ja üldse, kas oligi kunagi tema, Sarkiss, elus oma kõhu täis saanud? ... «Ah, kui saaks kas või tükikese musta leiba — sedasama, mida visati koerale ja kanadele ... »
Nõrkenuna ja meeleheitele viiduna soigus ta tusaselt. Kuid enesealalhoiuvaist ütles talle, et tuleb liikuda, midagi teha ...
Pistnud käe kivi alla, hakkas Sarkiss kobama kuivades ja lamandunud lehtedes. Ootamatult leidsid tema sõrmed mingi lohukese. Sealt veeres välja pähkel. Sar-kiss surus selle silmapilkselt rusikasse ja vaatas varga kombel ringi — kas keegi ehk ei näe. Ei, kaaslased rääkisid tuliselt millestki omavahel.
Sarkiss laiendas kivialust avaust, kobas veel ja tema silmad lõid kilama nagu kassil, kes on märganud pekki. Seal, kivi all, oligi see pähkliladu, mida nad olid otsinud ... Poiss elavnes märgatavalt. Unustanud kaaslased, unustanud kõik maailmas, hakkas ta täitma taskuid pähklitega, ja kui taskud olid täis, võttis ta kivi ja sulges jälle hoolikalt avause. Orav oleks ju võinud märgata vargust ja kanda pähklid teise kohta!
Ringi piiludes läks Sarkiss põõsaste juurde, mis kasvasid kaljurahnude keskel.
«Kuhu sa lähed, Sarkiss?» hüüdis talle keegi kaaslastest järele.
«Tahan vaadata, kas seal pole kibuvitsamarju,» vastas Sarkiss tema kohta haruldase lahkusega.
«Kas lubad, Ašot, ka minul kibuvitsamarju otsima minna?» tõusis Hasso kohalt.
«Mine.»
Hasso järgnes Sarkissile, kuid ronis siis veidi kõrgemale — teiste põõsaste juurde. Ka teised lapsed valgus9d laiali. Mõnedel õnnestus
96
korjata paar kamalutäit laukapuu- ja unabiimarju[1]. Nad panid kõik taskutesse, et hiljem ära jagada.
Sarkiss aga, peitnud end põõsastesse kaljunuki taha, õgis rutakalt maitsvaid rammusaid pähkleid. Ja mida enam ta sõi, seda suuremaks paisus tema ahnus. Segas ainult see, et Hasso oli lähedal: tuli tasakesi pähkleid purustada ja vaikselt mäluda ...
«Sarkiss,» hüüdis Hasso ülalt, «ma leidsin kibuvitsa-marju! Tule aita mind! .: .»
Sarkiss ei vastanud.
Boinahh jooksis kohale. Ta jäi Sarkissi ette seisma ja hakkas kiunudes ning saba uputades poisile otse suhu vahtima.
«Kas see lontkõrv mind viimaks ehk välja ei anna?» välgatas mõte poisi peas.

Ei tea nüüd, kas hakkas ta häbenema näljast koera, või lõi kartma, et Hasso teda märkab, kuid Sarkiss heitis kalju alla maha ja jätkates pähklite haprate koorte purustamist, kugistas kiirustades maitsvaid õrnu pähklituumi...

NELJATEISTKÜMNES PEATÜKK SELLEST, KUI TÄHTIS ON INIMESE ETTE ÕIGEL AJAL SEADA PEEGEL, ET TA NÄEKS OMA NAGU

Möödus veel kaks päeva, nii rasket päeva, et lapsed olid peaaegu meeleheite piirini jõudnud. Käes ürgini-meste rasked madjakad, uitasid nad päevade kaupa ringi Pantrikuru mägede alumistel nõlvadel, heitsid pilgu igasse lõhesse, kuid ei suutnud leida mitte kui midagi peale mõne kuivanud seene ja närbunud marja.
«Sõbrad, sööge ära kõik, mis näppu satub, kõik, mis on kivist pehmem,» julgustas Gagik seltsimehi.
Kuid mida «kivist pehmemat» võis siis Pantrikurust leida? Kas kõrkjaid, mis kasvasid pajupuude naabruses? Tarvitati ka kõrkjaid — söödi ära nende magusavõitu juured. Tuhniti mullas ja söödi mitmesuguste taimede juuri. Kuid juba õige pea kahetseti seda. Sušikil hakkas
U n a b i i — taim paakspuuliste perekonnast.

pea pööritama ja nägemine tuhmus. Ta vaarus kui joobnu, tegi ja rääkis tont teab mida.
«Mida sa sõid? Või oled sa hirmust segaseks läinud?» päris Ašot ja raputas teda õlgadest, püüdes tüdrukut normaalsesse seisundisse tagasi tuua.
Poisid pöördusid sõnatult koopasse tagasi.
«Need on nüüd sinu mõtlematuse tagajärjed!» torkas Sarkiss Ašotti ei tea juba mitmendat korda.
Tema ei käinud teistega juuri otsimas ega söönud neid, kuid — imelik asi! —"ta oli muutunud elavamaks ja tema häälgi kõlas nüüd palju kindlamalt.
«Ära kraaksu!» katkestas teda Ašot ärritatult.
õhtul läks Gagik uuesti alla orgu ja tuli varsti tagasi.
«Ä-ge kartke, Sušik sõi bangaad',» ütles ta ja näitas mingisuguseid juuri.
«Bangaad? . . .»
Poisid ohkasid kergendatult. Aigedzoris teadsid niihästi täiskasvanud kui ka lapsed, et bangaataime juurtel ja seemnetel on joobnustavad omadused ja et nad võivad saada isegi kerge sonimise ja poolteadvusetu oleku põhjuseks. Kuid kõik need nähtused kaovad kiiresti ...
«On bangaad söönud,» räägitakse külas inimesest, kes on korda saatnud mingisuguse rumaluse või mõtlematu teo.
«Kõik see on sinu süü!» lausus Ašot. «Soovitasid süüa kõike, mis on kivist pehmem, nüüd aga — ole lahke!»
«Jah, see loosung ei õigustanud end,» pareeris Gagik naljatades. «Me parandame loosungi ära: «Sööge kõike kasulikku, mis on kivist pehmem». Kas nii? ... »
Keegi ei reageerinud sellele. Sušik aga, kes lamas lõkke lähedal, magas rahuga. Varsti ta ärkas, hõõrus silmi, tõusis asemel istuli ja küsis unise häälega:
«Kus me oleme?»
«Teie hoovis,» vastas Gagik kiiresti. «Puhusime tule lõkkele ja kavatseme tomateid küpsetada. Jookse õige juurviljamaale ja too. Ja ära unusta pipart ja bakla-žaane . . .»
Sušik pidi tõepoolest juba üles tõusma, kuid toibus kiiresti.

1 B a n g a a — koerapõõrirohule ehk maruheinale sarnanev taim.

«Kas me oleme ikka veel kurus kinni?» küsis ta nukralt. «Tähendab, me sureme ära või? ... » Ja esimest korda kõigi nende päevade jooksul puhkes tüdruk valjusti nutma. Poiste meeleolu langes — Sušiki ootamatu nutt oli kõigi tuju rikkunud. Ja tõesti: surm seisis ju nende koopa lävel! Kõik olid nii kõhnaks ja nõrgaks jäänud, et oli isegi raske lõkke jaoks hagu korjata. Kui pole enam tuld, saab külm koobas nende lõpu tunnistajaks. Seda tajusid kõik . . .
Karjapoiss tahtis nii väga julgustada kaaslasi ja toetada nende jõudu, kuid mida võis ta teha? ...
Häbenedes ja punastades jutustas Hasso lühikese kurdi muinasjutu, mängis siis vilepilli ja laulis, viies koopa elanikud mõneks hetkeks Väike-Kaukasuse sma-ragdsetele mägedele. Kui aga seegi oli otsa saanud, laotas ta nagu tavaliseltki abaa maha, puistas sellele oma taskute sisu ja ütles:
«Sel korral tuleb kuueks osaks jaotada ... Anname ka Boinahhile.»
«Kas ta sööb?» küsis Ašot ja vaatas kahtlusega mets-laukapuu närbunud marju.
«Mis tal muud üle jääb? Tuleb süüa. Ma juba andsin talle prooviks mõned marjad.»
Boinahh sai oma osa ja hakkas kivikesi raginal puruks hammustades tõepoolest sööma marju, millede maitset ta kunagi varem ei tundnud.
«Kas nägite? Koer on meist kogenum. Kivid tuleb katki hammustada. Tegutsege, mina vastutan,» püüdis Gagik ikka veel naljatada.
Teised tegid tema nõuande järgi. Ainult Sarkissile üksi polnud tarvis ette öelda — tema sõi laukapuumarju just «Boinahhi meetodil».
Ent siis lõopesid needki marjad otsa. Oma portsjoni sõi ära ka Boinahh, kuid ta ei jäänud rahule — anti vähe. Ta kiunus ja liputas tugevasti saba, mangudes peremehelt marju.
«Ei ole, mu armas, ei ole,» ütles karjus koerale ja võtnud tema karvase kaela ümbert kinni, nuttis tasa, nii et keegi ei märkaks.

Hasso tunded olid teistele arusaadavad. Nad teadsid, et karjasele on koer väga lähedane, midagi venna taolist.
Ka Boinahh oleks nagu aru saanud. Ta surus end vastu Hasso jalgu ja lakkus õrnalt tema kätt, just nagu paluks ta andestust, et on peremeest kurvastanud... Kuid kaua ta niiviisi ei lamanud. Kuulnud mingisugust kerget raginat, kikitas koer järsku kõrvu, kargas püsti, jooksis Sarkissi juurde, nuusutas tema taskuid ja pistis vihaselt haukuma. Sealjuures vaatas ta poisile niisuguse väljendusrikka pilguga otsa, nagu oleks ta tahtnud öelda: «Noh, too nüüd lagedale toit, mida sa peidad, või muidu kisun su lõhki.»
«Mida ta tahab?» küsis Ašot Hassolt.
Viimane vaikis kohmetult. Ta nähtavasti mõistis oma koera keelt, kuid tõlkida ta seda ei söandanud.
Sinkjalt kahvatu Sarkiss tõrjus energiliselt Boinahhi tagasi.
«Kao, kasi minema!» kärkis ta koera peale.
Kuid koer ei rahunenud ja peaaegu tahtis poisi püksisäärest kinni rabada.
«Mida ta tahab?» kordas Ašot oma küsimust.
«Mida? Kas pole siis selge?» pomises Hasso.
Ja Ašot sai aru. Ta hüppas püsti ja astus Sarkissi juurde.
«Kuule, pööra õige taskud pahupidi,» käratas ta ja vaatas meelepahaga poisi virildunud näkku.

Ent nüüd jõudis kohale Gagik, ja ilma et ta oleks ootama jäänud, ajas ise oma käed Sarkissi taskutesse. Seal oli veel palju pähkleid.
«Mis õigus teil on? . . . Mina leidsin . . . Hoolitsegu igaüks iseenda eest! . . .»
«Või nii?» hüüdis Ašot lausa karjudes. «Aga mis õigusega ja mis südametunnistusega sööd sa seda, mida toovad Hasso ja Šušik, mida meie Gagikiga toome? . . .» Ja võtnud hoogu, andis Ašot Sarkissile tugeva kõrvakiilu.
Sušik karjatas ja lõi isegi käsi kokku. Hasso pööras näo kõrvale — see stseen oli teda rabanud. Isegi Gagik ei teadnud, mis teha, kuidas reageerida niisugusele sündmusele, — naljaga taolisest loost juba üle ei saa ...
Sarkissi näole oli tardunud mingi kummaline, viril

naeratus ja poiss näis selle tõttu veelgi haletsemisväärseni.
Ašot aga oleks nagu jõu kaotanud. Vihast kahvatuna värises ta kogu kehast. Ja kuidas võiski see teisiti olla? Ausa küti pojana oli Ašot kogu oma lühikese eluea kestel allunud põhimõttele: kõike seda, mis langes sulle jahimaal saagiks, jaga seltsimehega. Kui palju kordi oli isa tema silma all ilma vähimagi kahjutundeta, hoopis vastupidi — rahuldustundega — jaganud teiste küttidega tema poolt tapetud looma liha! Alati võrdselt, alati õiglaselt. Isa loobus isegi esiisade seaduse järgi kütile kuuluvast looma nahast ja kintsust. Ašot aga teadis ju, kui suure vaevaga isa mõnikord saagi kätte sai! Kui kaua tuli teda luurata, kui raske oli teda oma õlgadel järsunõlvalistelt mägedelt alla kanda ... Ja ikkagi jagati võrdselt. Niisugune oli vanast ajast kindlakskujunenud tava, seda nõudis seltsimehelikkuse ja humaansuse tunne. Aga see? ... Ei hinganud kellelegi, ei jaganud kellegagi, ja isegi siis, kui ta taskud olid täis, sirutas käe armetu marjapeotäie järele, mille oleksid võinud süüa teised .. .
«Noh? ... Mis me nüüd siis sinuga teeme?» küsis Ašot kõlatult, ikka"veel Sarkissi vastas seistes.
Sarkiss muigas väljakutsuvalt.
«Kas ma siis varastasin või? ... Oota sa, Ašot, kui me siit välja pääseme, küll siis ... Sa veel saad selle kõrvakiilu eest. . .»
«Ähvardab ka veel! Missugune alatus!»
«Mul võib-o!la ei sobi kõnelda, kuid ma ütlen,» segas Hasso kõhklevalt vahele ja pöördus Sarkissi poole: «Sina ära eralda meid endast. . . Meie kurdid ütlevad: karjast mahajäänud lammas on hundi saak. . .»
Sarkiss vastas Hassole põlgliku pilguga ja teistele heitis näkku:
«Kas himustate minu töövilja: Kas kitsikus on käes? Ei lähe läbi, hoolitsegu igaüks iseenda eest! . . .» «Ah nii on siis lood? ... Olgu!»
Mõelnud hetke ja tulnud mingile otsusele, ütles Ašot Sarkissile:
«Seal pähklipuu all tegin ma puid lõkke jaoks. Too need ära, hakkame nendega öösel kütma.»

«Miks siis just mina pean minema?»
«Esiteks, sa oled ennast täis puukinud, ja teiseks, on sinu kord. Mine, või muidu viskame su välja. Jääd lageda taeva alla, külm võtab su ära.»
Ähvardus mõjus. Sarkissil oli isa iseloom: ta oli täismees lammaste hulgas, kuid täismeeste seas oli ta ise lammas.
«Kas ma siis pean üksi minema?» küsis ta juba peaaegu alandlikult ja pea norus.
«Hasso, mine Boinahhiga välja. Seiske koopasuu ees, et ta ei kardaks.»
Kui Sarkiss, kes kandis oma südames salaviha, koopast lahkus, lausus Ašot:
«Kütus oli ettekäändeks. Me peame otsustama, mis me selle värdjaga peale hakkame.»

«Sina, Ašot, oled liiga karm ja toores,» tähendas Sušik leebelt. «Niimoodi sa inimest ei paranda. Solvamised sunnivad teda ainult meile vastu rääkima ja ta muutub veelgi halvemaks.»
«Aga mida ütled sina, Gagik?»
«Mina? Mina ütlen nii: küürakat parandab haud ... selge?»
«Tähendab, et nii jätamegi või? Ei püüagi avaldada talle mõju?» küsis Ašot kibestunult.
«Avaldada mõju? Aga kuidas siis?» küsis Gagik. «Mu vanaisa, sa tead, armastab väga teravmeelsusi. Ja nii ta siis räägib sageli: «Pandi hundikutsikas kirjatarkust õppima. Ütle «k», tema aga ütleb «kits». Ütle «t», aga tema ütleb «talleke» ... Asjata on temaga jännata, ütlen ma teile.»
«Ei, pole asjata!» vaidles Ašot vastu. «See kärnane hing peaks kas jääma siia, või lahkuma siit inimesena. Ütled, et hundikutsikas? Tähendab, tal tuleb kihvad murda ... »
Sarkiss ei tulnud ikka veel tagasi, ja hoogu sattunud Ašot põrutas oma harjumuse kohaselt maha terve loengu.
«Säärased inimesed,» ütles ta, «ei märka oma puudusi. Paljud meie külas lömitavad tema isa ees ja hellitavad teda ennast — Paruiri poeg! Niiviisi saigi temast egoist, enesearmastaja. Kõik see tuleb talle ära seletada, näidata, kes ta õieti on ja kes on ta isa ... Isegi alandada
102
tuleb teda. Ainult siis, kui ta aru saab, et ta pole mitte parem, vaid palju halvem teistest, saab teda aidata tõusta ja end sirgu ajada. See on minu ettepanek. Võib ju olla, et pedagoogid ehk ei kiida heaks niisugust kasvatusmeetodit, kuid selles, et pehme kohtlemine ei aita, olen rna kindel. Niisugune inimene, kui teda pehmelt kohelda, võib sulle veel pähe elama tulla.»
«Su kõne on hea, kuid kahjuks pikavõitu,» lausus Gagik pilkavalt.
«Kas sa hakkad iga minu sõna kaaluma ja kritiseerima?»
«Jah, sul on õigus, hakkan küll. Kuule, Ašot, räägime õige lihtsalt. Milleks sa alalõpmata neid loenguid pead? . . . Mul on sinust kahju . . .»
Ašot kivines silmapilguks. Gagiki ootamatu avaldus pani teda kohmetuma. Praegu oli ju jutt Sarkissist! Punastades kõõritas ta Šušiki poole.
«Aga kas siis iuht ei pea avaldama oma mõtteid?» küsis ta lõpuks. «Kas siis ... »
Gagik vaatas talle rahulikult silma. Kerge naeratus mängles poisi huultel. Talle meeldis, kui Ašot tema okkaüste sõnade mõjul tasakaalu kaotas.
«Milleks praegu minust kõnelda?» alustas Ašot pärast lühikest pausi uuesti. «Mida sinult küsitakse, sellest räägigi. Noh? Mis me siis teeme selle . . . selle . . .»
Kuid Gagik ei jõudnudki midagi öelda. Tema märkus, mis tõepoolest ei puutunud Ašoti poolt ülestõstetud küsimusse, viis nad jutuainest kõrvale ja kuni Sarkissi tagasi jõudmiseni ei suutnudki poisid isekeskis kokku leppida.
Koopasse astus Hasso, tema järel Sarkiss haosüle-täiega. Ta kandis hägusid kergelt — rammusad pähklid vaese orava tagavaradest olid nähtavasti kosutanud tema jõudu.
«Vaat nii. . . Nüüd sa hakkad töötama võrdselt meiega. Või muidu — kuhu see siis kõlbab? «Leivale lähemale, tööst kaugemale», nagu oleks öelnud mu vanaisa.» Sel korral rääkis Gagik harukordse tõsidusega. «Nüüd aga istu ja kuula meie tervituskõnesid.»
«Millest?» küsis Sarkiss kartlikult pilku Gagikilt Ašotile suunates.
103
Ta hakkas vist tõsiselt kartma ähvardust, et teda koopast välja visatakse.
«Millest? Sinust, sinu isast... Eks ole?» pöördus Gagik Ašoti poole.

See on hea. Tähendab ka Gagik on tema «meetodi» pooldaja. Aga Sušik? Ašot vaatas küsivalt tüdrukule, ja võtnud tema vaikimist nõusolekuna, noogutas rahulolevalt pead. «Sarkiss,» alustas ta, «sina uhkustad oma isaga ja iseendaga. Kuid siin on üks arusaamatus ja me tahame sellesse selgust tuua, et sa taipaksid, kuidas on lood tegelikult. Me tahame, et sa veenduksid näiteks selles, et kurd Hasso seisab sinust mitme peajao võrra kõrgemal.»
Need sõnad ajasid Sarkissi marru.
«Kurd Hasso?» kordas ta küsimust summutatud häälega. «Oodake mul, las me vaid pääseme välja siit, sellest neetud kurust... »
Ta surus käed tugevasti rusikasse, kuid märganud Ašoti ähvardavat pilku, vajus kohe kössi ja lõi silmad maha.
«Ja-jah! Kuula ja veendu. Hasso, palun jutusta, miks te viimasel ajal nii halvasti elate? Su ema on ju farmis lüpsja, sina oled karjus, isa aga — tuntud karjakasvataja. Miks te siis nii vaesed olete, mis? ... »
. Küsimus oli esitatud ootamatult. Hasso vaatas segadusse sattunult kord Ašotile, kord Gagikile ja tema pilgust võis välja lugeda: «Pole tarvis, ei maksa rääkida nendest inimestest... »
«Räägi, räägi! Sul ei maksa kedagi häbeneda! Sa nägid ju, kuidas ta pähklid ära peitis? Sina poleks ju seda teinud?»
«Mina?» Hasso naeratas, näidates oma valgeid hambaid. «Ma oleksin surnud selsamal päeval, millal ma seda teinud oleksin,» ütles ta väärikalt.
«Kas said aru, mispoolest ta sinust kõrgemal seisab?» küsis Ašot. «Ja sina pidasid veel endale solvavaks tema võrdlemist sinuga! Nüüd aga kuula. See on sulle kasulik. Jutusta, Hasso.»
Hasso pidi Ašotile alistuma. Ja ta alustas oma jutus-

tust. Piinlikkust tundes ja Sarkissile otsa vaatamata kõneles ta:
«Mida siis öelda? Kogu küla teab seda. Alles üsna hiljuti kutsus farmijuhataja minu isa enda juurde ja käskis lambaid külla viia. ta ütles: «Avdal, vii ära, anna Paruirile üle, las võtab arvele ja annab ära varumis-punkti.» Isa läks ja mina koos temaga. Me viisime lambad ära ja — taevas olgu tunnistajaks — andsime täielikult Paruirile üle. Täpselt sada seitsekümmend kolm lammast. Saime kviitungi ja tulime farmi tagasi. Teisel päeval aga saatis Paruir kirja: «Miks te ei saada ära ülejäänud viitkümmend viit lammast?»
Farmijuhataja luges läbi kviitungi, mille oli toonud isa. «Paruiril on õigus: kus siis ülejäänud lambad on? Ma andsin ju sulle sada seitsekümmend kolm lammast?» Isa jahmatas, sest taipas, et Paruir oli teda petnud, märkides ebaõige lammaste arvu kviitungile sihilikult mitte numbritega, vaid sõnadega. Me ju ei lugenud, me ei oska lugeda armeenia keeles. Ja üldse, kuidas võib, et sa ei usu inimest? . . . Eks me siis läinud — süda saapasääres — külla, Paruiri juurde. Arvasime, et kui ta meid näeb, siis häbeneb suu sisse valetada. Kuid tema vaatas meile otse silma ja ajas kindlalt tagasi. Ta ütles: «Paberile on kirjutatud, et ma võtsin vastu sada kaheksateist, tähendab niipalju ma ka võtsin.» Isa hakkas paluma, kuid sellest ei tulnud midagi välja. Kohus hakkas asja arutama. See kviitung sai meile saatuslikuks. Paberilipakat usuti, meid mitte ... »
Hasso jäi vait. Pisarad valgusid tal silmi.
«Jätka.»
«Mis siin ikka jätkata? Paruir korraldas kõik salaja ära, leidis «tunnistajad». Need kinnitasid, et isa olevat teel farmist osa lambaid rändavatele aserbaidžaanlastele maha müünud. Isa taheti juba peaaegu vangi panna. Hea oli, et parteiorganisatsiooni

sekretär tema kaitseks välja astus ja ka teie isad aitasid.» Hasso vaatas südamliku tunnustusega Ašotile ja Gagikile. «Eks siis otsustatigi, et parata pole midagi, tuleb katta see «puudujääk» — viiskümmend viis lammast... Nüüd me siis töötame ja töötame ega suuda kuidagi lahti saada sellest võlast. Kus on siin veel südametunnistus? ... » kõrgendas
105
karjapoiss ootamatult häält. Ta oli pahameelest üleni kahvatu, silmad pildusid sädemeid. «Kuid pole midagi,» lausus Hasso ja tema häälest kostis ähvardus. «Targad inimesed õpetasid meid: aitasid kirjutada mingisugusele pleenumile ... Räägitakse, et see pleenum ei lase karjasele ülekohut teha ... »
«Noh, Sarkiss, kas taipad, kelle raha te sööte? Ja kus on sinu südametunnistus, kui sa selle poisi töövaevast elad? Sadagu vihma või rahet, märatsegu lumetuisk, Hasso kaitseb karja huntide eest, aga mis teed sina? ... Kas sa ka tead, et ta elab rõskes onnis? Aga kelle rahaga on ehitatud teie ilus maja?»
Nõnda rääkis Ašot. Tema suured mustad silmad põlesid niisuguses pahameeles ja vihatules, et kui Sarkissi asemel oleks olnud kivi, oleks seegi ära sulanud.
Gagik aga vaatas seltsimehe ärritusest ja meelepahast kaameks tõmbunud näkku ja mõtles: «Sel korral räägid sa, Ašot-džan, juba õigeid sõnu. Peksa teda puudaste sõnadega, peksa oma kõnetoolist!»
Sarkiss tõmbus selle ootamatu rünnaku all kössi ja kuulas vaikides, pea norus. Ta nägu jäi varju ja raske oli mõista, mis muljet avaldavad talle Ašoti «puudased sõnad». Ašot jäi vait, huuled aga liikusid, nagu oleks ta veel midagi öelda tahtnud. Kuid ta loobus edasikõnelemisest ja pöördus Šušiki poole:
«Nüüd aga räägi sina.»
«Ma ei tea midagi... ma ... mul...» pomises tüdruk. «Mida sa ei tea? Jutusta, kelle asemel läks sõdima sinu isa.»
Tütarlast oleks nagu välk tabanud. Ta kahvatas, siis punastas järsku ja võtnud südame rindu, ütles järsult ning avameelselt:
«Tema isa asemel... Mu ema nutab veel praegugi, kui ta sellest jutustab. Mu isa kasvatas kolhoosile riisi. Esimestest külvipäevadest peale kuni lõikuseni ei tulnud ta veest välja. Nii saigi ta ägeda reuma. Sooja ilmaga võis ta tööd teha, kui aga algas talv, pidi ta voodisse heitma. Mis sõjamees ta ka oli? Ta vabastatigi sõjaväeteenistu-sest. Siis aga äkki kutsuti ta komissariaati . . . Ma ei tea üksikasju, ma olin ju päris väike, tean ainult, et esimees
106
Arut ja see tema isa olid midagi kokku sepitsenud. Paruir vabastati, minu isa aga tunnistati kõlblikuks. Ta läks rindele ja ... ei tulnud enam tagasi ... »
Sušik ei saanud jätkata. Pisarad tõusid tal kurku. Elustus ununematu valu.
«Noh, said nüüd teada, kes sa oled, kelle poeg sa oled? . . .» andis Ašot uue löögi.
«Nüüd ma räägin Sušiki eest loo lõpuni. Sõja-aastail, kui tema isa oli rindel, ema aga oli siin üle jõu käivast tööst nõrkemas, et kolme last toita, ehitas sinu isa tahutud tuffist kahekordse maja. Kelle töövaevaga? Kas sa küsisid temalt seda, pioneer Sarkiss?»
Sarkissi pea vajus ikka madalamale ja madalamale. Näis, et esimest korda elus liigatas tema südames midagi häbitunde taolist — tunne, mis varem talle täiesti tundmatu oli. Oli häbi isa autute tegude pärast, sellepärast, et tema, Sarkiss, pioneer, sulges nende suhtes silmad, tundis uhkust isa seisundi üle, kasutas seda seisundit. . . «Kuid kas siis minu isa tõesti elas autult saadud rahaga? . . .» see küsimus ei lasknud Sarkissi kogu öö magada. Mõtiskledes püüdis Sarkiss end õigustada: ei võinud ju tema, kellel oli küllalt tegemist oma õppe-tükkide ja mängudega, teada seda, mida teeb isa! Pealegi

tehti ju kõike seda tasa ja targu! . . . Ent ikkagi on häbi. «Küll on häbi! ... » kordas ta endamisi. Kuid kahetsuse hetked asendusid kangekaelse protestitundega. «Kuidas võib kurd Avdal seista kõrgemal minu isast, ja tema poeg, see lihtne, abitu karjapoiss, olla minust kõrgem? Ei, siin on midagi viltu, see on mingi jama . . .»
Niiviisi mõtiskles Sarkiss, kord kahetsedes, kord jälle end õigustades. Ent kuidas see asi ka polnud, missugused vastandlikud mõtted tema peas ka kokku ei põrganud, Ašoti «ebapedagoogiline» meetod avaldas talle teatavat mõju. Kaaslased heitsid talle näkku kibeda tõe ja näis, et selle poisi võltsuhkus hakkas lagunema nagu liivale hitAtud onn. Varises kokku ka kõrkus. Nüüd ei saa ta enam mitte kellelegi ülalt alla vaadata.

VIIETEISTKÜMNES PEATÜKK SELLEST, KUI ÕIGE ON TÕDE, MIS ÜTLEB, ET ÜKS MEES LAHINGUVÄLJAL POLE VEEL SÕJAVAGI

Kui vaadata talvel mäeharjadelt, mis ümbritsevad Pantrikuru, alla Araksi orgu, siis näib, et org on mattunud tihedasse uttu. Kuid ülal, seal, kus asusid meie noored sõbrad, oli õhk puhas ja läbipaistev, taevas rahulik ja päike ere. Ja kui poleks näljasurma hirmu, mis vaevas mägederõngasse suletud vangide südameid, oleksid nad võinud maitsta seda mõnu, mida saab tunda igaüks, kes ronib tasandikelt mägedesse. Tulnud koopast välja, läksid nad Masurile — nii nimetasid poisid koha kaljulõhedes, kus Hasso eelmisel õhtul oli leidnud kibuvitsapõõsaidmis olid täis marju. Sinna ligi pääseda oli väga raske, kuid nälg ajas neid taga.
Koopasuul seistes vaatas Sarkiss kaaslastele järele. Keegi ei kutsunud teda, keegi ei vaadanud isegi tagasi. Ei siiski, Hasso vaatas tagasi ja hüüdis mahajäänud Boinahhi. Koera kutsuti, aga teda? ...
Juba teist päeva ei vahetanud Sarkissiga keegi ühtki sõna. Hommikul läksid kõik marju korjama, tulid õhtul tagasi ja Sarkiss sai korralikult oma osa. Iga päev tahtis ta loobuda sellest, nagu ta arvas, armuannist, kuid nälg sundis unustama nii enesearmastuse kui ka uhkuse. Sarkiss sõi ära kõik, mis talle anti, kuid mingi uus, ala-teadlik tunne ei jätnud teda maha. Võib-olla oli see ikka toosama talle seni tundmata häbitunne? ...
Kaaslased tulid oma retkedelt tagasi nõrkenutena, ent veetsid kogu õhtu lõkke ääres, vestlesid rahulikult, õpetasid Hassole armeenia keeles kirjutamist, jutustasid kordamööda muinasjutte, teinekord aga naersid ka Gagiki naljade üle, mis olid vahel kulunud, vahel aga ka õnnestunud.
Sarkissi nagu poleks olnudki. Tema peale ei vaadanud keegi, keegi ei esitanud talle küsimusi, nagu polekski ta inimene, vaid lihtsalt mingi lõkke ääres vedelev puupilbas.
' «kibuvitsapõõsas» on armeenia keeles «masur».

Sarkiss ise polnud jutukate hulgast, teda nimetati kooliski «vaikijaks». Kuid nüüd oli talle vaikimine talumatu. Nüüd, millal keegi temast välja ei teinud, tundis ta orgaanilist vajadust suhelda inimestega, kõnelda, jutustada ja kuulata. Kui hirmus on olla tumm! ...
Mitmel korral tegi Sarkiss katset jutuajamisse omalt poolt mõne sõna poetada, kuid keegi ei vastanud talle, keegi ei pööranud temale tähelepanu. Kui ta aga läks ja tõi kusagilt laukapuuvilju, ei võetud neid temalt vastu. Kaaslased pöörasid näo ära ja jätkasid lobisemist oma asjadest.

Nende vangipõlve esimestest päevadest peale polnud Sarkiss niigi kuigi lõbusas meeleolus, nüüd aga, kui ta oli jäänud üksi, hakkas ta päris nukrutsema — üksi olles pole inimesel mitte kui millegi üle rõõmustada. Ja esimest korda elus sai poiss tunda kogu üksinduse õudust.
. .. Seisnud viivu ja vaadanud poistele järele, võttis ta siiski südame rindu ja lonkis neile Masurisse järele. Kuid läheneda ta ikkagi kartis, eriti pärast seda, kui eelmisel õhtul olid kõik üksmeelselt talle selja pööranud.
Lapsed pudenesid põõsaste vahel laiali ja hakkasid kibuvitsamarju korjama. Mõnikord lendas nende poolt üleshirmutatuna lehestikust välja punarind, ja kõigis ärkas tahtmatult kütiinstinkt. Kui saaks kätte selle linnukese! Aga kuidas? ... Omal ajal oli Ašot rõhutatud ükskõiksusega suhtunud Hasso edusse, kes osavalt oli linvu kinni püüdnud. Kuid niihästi kaaslased kui ka tema ise mäletasid, kui maitsev ta oli. Aga mis tolku on ainult kibuvitsamarjades!? Nende söömine ei anna jõudu rada puhastada, on tarvis midagi toitvamat, on vaja liha. Kas' ei maksaks õige uuesti mõelda nende väikeste linnukeste püüdmisele? . . .
«Kuidas siis on, lingu ša küll tegid, aga kus on su jahisaak?» küsis Gagik Ašotilt.
Kuid mida pidi tegema Ašot? Kuidas tabada lingust heidetud kiviga lindu? Kivi ei jõua veel ligigi, kui lind juba paigalt sööstab ja ära lendab. Ei, tuleb leida mõni täiuslikum viis . . .
Ašot oli kord külas näinud, kuidas Sarkiss laskis kummipüssiga varblasi, ja Ašotile tuli meelde, kuidas ta

oli Sarkissile seda ette heitnud. Nüüd oli Ašot valmis soovitama seda, mida varem ise hukka mõistis. Kuid kummita sa ragulkat ei tee. Ja kust pidid nad kummi võtma? Poisid kogunesid esileulatuva kaljunuki alla ja mõtlesid, missugust relva leiutada, kuidas teha kas või kummi-püssi. Šušik korjas sel ajal natuke maad eemal kibuvitsa-marju. Tema ei võtnud sellest kõnelusest osa. Äkki astus tüdruk Ašoti juurde ja ulatas talle oma sukapaelad.
«Siin on teile kummi,» ütles ta. «Ma saan niisamagi läbi.»
«Nõrgad,» arvas Ašot kaheldes. «Sääraste kummide abil võid hädaga ainult kõige väiksema linnu surmata.»
Sarkiss küsis Hassolt nuga, lõikas sobiva oksa ja tegi sellest hargi. Jäi üle ainult kummid külge kinnitada. Kuid tema käsi, mis hargiga oli Ašoti poole välja sirutatud, jäi õhku rippuma — Ašot nagu poleks näinudki seda kätt. Ta tegi ise kaks harki ja kinnitas neile kummid.
«Nõrgad,» ütles ta uuesti, kui oli proovinud uut relva. «Teate mis, poisid? Teeme parem vibud. Noolega võib ju kotkastki tappa.»
Ettepanek võeti vastu. Eriti meeldis see Hassole. Ta ise oli nii mitmelgi korral karjamaal vibusid teinud.
Ja Hasso oli esimesena nõus minema ning otsima vibu jaoks sobivat puud.
Kaljudel kasvavate noorte põõsaste oksad on alati väga kõvad. Nii kõvad, et kui lööd kirvega, siis kõlisevad kui teras. Lõunamaine päike on nad niisugusteks teinud.
Hasso lõikas mitu pikka, peenikest mets-unabii oksa ja tõi need Ašotile:
«Kas kõlbavad? ... Tee siis vibud. Siin on nuga.»
Varsti olid vibukaared valmis. Kuid millest teha vibu-nööri? Selleks on ju vaja kõva, tugevat paela.
Ašot vajus mõtteisse, ja kuni ta niiviisi mõtiskledes istus, läks Hasso kõrvale ja võttis endal sõnatult märjad viisud jalast. Ta tõmbas neist välja pargitud härjanaha tükid, mis ta oli ammu seadnud viiskude põhja vahetal-dadeks — kas siis «mustadeks

päevadeks» kõrvale pannud või lihtsalt selleks, et poleks mööda kive nii valus kõndida.
110
Sellest nahast hakkaski Hasso välja lõikama peenikest rihma, kusjuures ta tegi seda nii, nagu kooritakse õuna: nuga eemaldamata ülalt kuni «sabakeseni» välja.
Hasso lähedal pehmel soojal rädil istus Sušik. Tema sinised silmad jälgisid uudishimuga karjuse tööd ja oleksid nagu öelnud: «Ahaa! . . . Hasso leiab alati välja-pääsu, alati aitab ta hädast välja!» Poissi aga pani tüdruku tähelepanu kohmetama — ta käed oleksid Sušiki pilgu all nagu kippunud kangeks jääma.
Kui Hasso oli lõiganud kaks peenikest pikka spiraalset rihma, hakkas ta neid venitama, nööriks punuma ja oma karjusekepile mähkima. Elastse ja tugeva parknahaga oli kerge kõiki neid operatsioone sooritada.
Kui nöörid olid valmis, andis poiss need Ašotile ja ütles tagasihoidlikult:
«Säh. Sa oled minust tugevam, pinguta ise peale...»
Ašot võttis muidugi iseenesest mõistetavana märkust tema- jõu kohta. Ta võttis ühe vibu jaoks valmis pandud oksa, pingutas jõudu ja painutas selle põlve abil looka. Pingutuse tõttu paisusid sooned tema kaelal.
«Seo külge,» sõnas ta puhkides.
Hasso võttis nööri ja sidus selle tugevasti kaare otste külge. Kuid vrbunöör ei pidanud vastu sellele jõule, millega puu püüdis end sirgu ajada, ja läks plaksti katki.
Poisid sattusid segadusse.
«Tuleb punuda kahekordne nöör,» tegi Sušik ettepaneku ja võttis töö ise käsile.
Nöör, mille Sušik kahest rihmast punus, osutus nii tugevaks, et seda poleks, nagu ütles Hasso, «pühvelgi katki tõmmanud».
Kui vibu viimaks valmis oli, pingutas Ašot nööri, laskis ta uuesti vabaks ning nägi rõõmuga, et nöör väriseb nagu sazi' keel.
Kui üks vibu oli valmis, tehti ka teine. Kõik olid väga rahul, iseäranis Sušik. Oli ju temagi osa võtnud neile hädavajaliku relva valmistamisest.
«Jah, niisuguse vibuga võib kärugi maha lasta,» leidis Gagik.
Nüüd tuli veel nooled teha. See polnud kuigi keeru-
' S a z — keelpill.
111
line töö. Nooled vooliti välja rasketest kuivadest okstest ning nad osutusid väga sobivaiks.
«Hea oleks nende otsa kinnitada teravaid tulekivi-tükke,» soovitas Sušik, kes pärast esimest edu oli julgemaks muutunud. «Tuleb välja nagu ürginimestel, kas mäletate? Ajalooõpikus on seda kirjeldatud ... Ja teate mis,» lisas ta juurde. «Teeme Sarkissle ülesandeks leida niisugused tulekivid. Ta oskab seda teha ... »
Sušik tahtis väga poisse Sarkissiga lepitada. See boikott rõhus teda. Kuid Ašot, vaadanud Sarkissile, kes solvunult oli kaaslastest eemale läinud, vaidles kategoo-riliselt vastu:
«Ei, see aeg pole veel tulnud. Me ju otsustasime, et ei pane teda tähele. Ainult see võib talle mõju avaldada ... Gagik, otsi sina mõned tulekivid.»
«Musti, ainult musti, valgeid pole tarvis,» lisas Hasso.
Ta teadis hästi, et valgete ja kollaste ränikividega võib tuld välja lüüa, kuid noolte jaoks pole nad kõlblikud — neil puuduvad teravad servad.
Ja ikkagi läks Sarkiss vaatama kaljukurdusid, kust ta juba kord oli tulekive leidnud. Oli selge, et ta otsib teed kaaslastega leppimiseks.
Taibanud seda, liigutas see Sušikki, kes oli loomu poolest väga tundeõrn tüdruk.
«Vaene poiss! Küllap on vist väga raske üksi olla,» mõtles ta. «Ent kuidas veenda

seda paksunahalist Ašotti? Talle ei saa ju liigset sõnagi öelda — kohe läheb põlema . .. »
Sušik püüdis igati vältida vaidlusi. Tarvitses vaid kellelgi kõrgendada häält, kui tüdruk juba valvsaks muutus ja katset tegi poisse rahulikule läbisaamisele meelestada. Kas või praegugi. . .»
Sarkiss lähenes talle kõhkleval sammul ja ulatas, Ašoti poole vaatamata, peotäie läikivaid musti tulekive.
«Oi, kui teravad!» hüüdis tüdruk liialdatud rõõmuga. Kuid kohanud Ašoti karmi pilku, jäi ta vait.
Sel ajal tuli Gagik kusagilt altpoolt.
«See pole kivi, vaid habemenuga!» kiitis ta oma tulekivi.
Ašot purustas selle ja killud tulid tõesti vaga teravad. Sarkiss seisis viivu ja läks vaikides kaugemale, Ašot aga poleks nagu märganudki ei tema tulekut, ei äramine-
112
kut ega tema poolt toodud kive, mis lebasid Sušiki peopesal. Ta töötas innukalt: asetas tulekivitükke noole otsa tehtud sämpu ja katsus pöidlaga, kas need on ka küllalt teravad ja kindlalt otsas. Ja kui kõik oli valmis, sõnas ta vaimustusega:
«Noh, nüüd vaatame,, kes keda! ... Lähme, Hasso. Aga kuhu siis sina mõtled minna?» pöördus ta Gagiki poole, kes oli ka kohalt tõusnud.
«Ah mina või? Sinu poolt tapetud jahisaaki üles korjama.»
«Ja mina — Hasso poolt surmatud saaki korjama!» naeratas Sušik. «Me oleme teile jahisulasteks.»
Sõprade lobisemine, mis kostis Sarkissi kõrva, mõjus talle rusuvalt, pani tõsiselt mõtlema. Ja silm silma vastu nende mõtisklustega jäigi ta tühjaks jäänud võsastikku. Nii imelik kui see ka pole, aga poiste poolt tehtud relvad sisendasid neisse mingi kindlustunde, lisasid isegi uut jõudu. See pole ju nali — neil olid nüüd vibud ja nooled. On's see halb?
Ašot puudutas ühtelugu õlal rippuvat pikka vibu, näppis õrnalt selle helisevat, pingul nööri ja jätkas endamisi — kuuldavalt pole soliklne! — vaimustatud ettekujutamist ... Tema peas mõlkusid fantastilised unistused ja ta kujutles end juba eelajaloolise kütina, julge ja osava kütina. Minnes ees, vaatas ta aeg-ajalt talle järgnevale Sušikile ja ütles mõttes: «Nüüd sa, punapea, saad veel näha, mis mees ma olen! ... »
«Hasso, linguga kive heitma oled sa vist meister?» pöördus ta karjuse poole. «Kuid võistleme õige vibulaskmises. Kuidas oleks?»
«Kus nüüd minul sinuga võistelda, Ašot-džan,» pomises karjapoiss kohmetult.
Otse poiste jalge alt tõusis siutsudes lendu punarind ja laskus kümmekonna sammu kaugusele uuesti maha. Alati lendab see linnuke niiviisi: vahemaa, mille ta korraga ära lendab, on kümme kuni kakskümmend sammu. Ja alati varjab ta end põõsastes, mis on talle niihästi koduks kui ka kindluseks.

Punarind istus oksal, võngutas saba ja siutsus äre-valt. Ta ei jõudnud veel õhku tõusta, kui ühele põlvele laskunud Ašot juba pingutas vibunööri ja laskis noole
113
lendu. Nagu näha, polnud ta asjatult maast madalast vibulaskmist harjutanud: linnuke langes sedamaid oksalt maha.
Poisid tõstsid niisugust kisa ja kära, tundsid nii suurt rõõmu, nagu oleksid nad tapnud hirve või vä-

hemalt mõne suure linnu, midagi metskalkuni taolist.
Ašot seisis, punarind peopesal. Ta nägu säras heameelest.
Hasso astus tema juurde, pani oma vibu Ašoti jalge ette maha ja taandus aupaklikult.
«Ei, ei, ära vannu alla!» protesteeris Sušik. «Veel pole teada, kes rohkem linde laseb.»
Varsti olid poisid kõik oma nooled välja lasknud, kuid asjatult: rohkem ei saanud nad midagi.
«Oeh! Päris selga vaevab kohe, nii raske oli jahisaak!» kurtis Gagik ja pilgutas Sušikile salaja silma.
Ta selja taga kingapaela otsas kõikus ainus jahitrofee — tibatilluke lind.
Ašotile ei meeldinud see nali, kuid parata polnud midagi — tuli alla neelata. Kuid alla neelata seda, mis järgnes naljale, oli veelgi raskem.
Otsinud üles mõned tagajärjetult väljalastud nooled, tappis karjus koduteel «otsetabamusega» kaks punarinda.
«Hurraa!» tervitas Sušik tema võitu.
«Kui mina tabasin, siis ta ei rõõmustanud,» mõtles Ašot tahtmatult ja see mõte kibestas teda veelgi, enam.
Kui kütid koopasse jõudsid, kitkusid nad samas linnud sulgedest puhtaks ja küpsetasid ära. Boinahh sai oma osa toorelt kätte.

«Aga Sarkiss? ... » küsis Sušik arglikult.
«Ära muretse, me ei unusta ka teda!» vihastas Ašot. «Ja üldse, sina ära õpeta mulle korrast kinnipidamist, ma tunnen ise korda küllalt hästi. Ma olen valmis isegi vaenlasega jagama oma saaki: see on küttide tava ... Lähme koopasse. Seal hakkame kõik koos sööma ja mul on tarvis ka üht-teist öelda .. .»
Kui Sarkissi ette kuivadele lehtedele asetati küpsetatud lepalinnu tükike, siis ta küll kohmetus ja punastas, ent võttis toidu vastu ja sõi ära. Oli näha, et ta on erutatud ja kohmetunud. Seejärel ajas ta end kogu oma pikkuses püsti ja avas suu, kavatsedes ilmselt kahetsust avaldada ja veenda kollektiivi, et ta püüab täita seltsimehelikkuse nõudeid ... Kuid tal ei jätkunud julgust. Ei jätkunud oma haiglase enesearmastuse mahasurumiseks. Piin-likkusetundest hakkas Sarkiss ebaloomulikult köhima — tegi näo, et tal pole midagi öelda ja et üldse polegi ta nii väga huvitatud, missugune arvamine seltsimeestel temast on.
Siiski tundsid kõik, et see on teesklus ja et Sarkissi hinges on käimas mingi tumm ja raske võitlus.

KUUETEISTKÜMNES PEATÜKK SELLEST, MIS OLI AŠOTILE NII VAGA KALLIS

Õhtul, kui kõik olid lõkke ümber koos ja hakkasid nagu tavaliselt jutustama igasuguseid lugusid ja muinasjutte, ütles Ašot:
«Mina saan sõprusest aru nii. Kui öeldakse: «armasta seltsimeest», «ole seltsimehele ustav», siis pole need minu arvates sugugi magusad sõnakõlksukesed. Need on elu nõuded. Seda on vaja selleks, et elada. Kui meid üksteisega seob seltsimehelik armastus, siis ei tapa meid ei nälg ega külm. Hädas me kaitseme ja julgustame üksteist... Kui me üksikult oleksime sattunud Pantri-kurusse, poleks meil olnud tuldki ja me oleksime surnud nälga. Isegi siis, kui inimesel oleks kõik, mis talle on hädasti vaja, oleks ta ikkagi üksinduse tõttu hulluks läinud. Kuulake, mis ma teile jutustan.

Te ju teate, et meie farmil pole rändlaagrites vett. Kord põuasel aastal kuivasid ära kõik allikad, mis olid jailaagil', ja karjased hakkasid kandma vett meie mäe harjal asuvast Sinisest järvest. Sel suvel viibisin ma kaks nädalat seal karjaste juures. Ronisin üles järve äärde, heitsin otse kaldal kasvavatesse lilledesse ja lugesin midagi, mõnikord aga loopisin kivikestega metsparte, kes laskusid veepinnale.
Seal oli juba üsna külm. Hommikuti kattis rohtu härmatis. Aserbaidžaani karjused ütlesid: «Guiruhh on sündinud, on aeg rändkarjamaadelt tagasi pöörduda.» Kui öelda tõtt, Hasso, siis ma ei saanud aru, mis «Gui-ruhh» see on ja miks, kui ta on sündinud, tuleb maha jätta ilusad mäed ja minna alla kurdudesse.»
Koopa hämaruses välgatasid Hasso hambad:
«Nii räägib ka minu isa — «Guiruhh». See on täht, ere täht. Kui ta sünnib, see tähendab ilmub õhtu eel taevasse, muutuvad ööd mägedes otsekohe külmadeks. Niipea kui seda tähte näevad aserbaidžaani rändini-mesed — nad karjatavad koos meiega oma karja ja me sõbrustame nendega —, panevad nad otsekohe oma telgid kokku ja lähevad ära . .. Kuid jätka, mis sa tahtsid jutustada.»
«Niisiis, kui aserbaidžaanlased nägid seda tähte, hakkasid nad kohe teeleminekuks ette valmistuma ja nende eeskujul ka meie.
Me läksime emaga viimast korda Sinisele järvele vett tooma. Äkki kuuleme — taeva all kurluutavad kured. Me tõstsime pilgu taeva poole: terved parved lendavad põhjast lõunasse. Üks kurg nägi ülalt järve, jäi parvest maha ja laskus. Seda märkas teine ja järgnes talle. Ta laskus madalamale, tegi järve kohal ringe, häälitses ja kutsus oma kaaslast — miski ei aidanud ... See esimene heitis kaldal, meie lähedal, maha ja häälitses kaeblikult. Me ei saanud aru, kas oli tal tiib vigastatud, oli ta haige või pikast teekonnast jõuetuks jäänud ...
Teine kurg oli segaduses: kas järgneda parvele või jääda kaaslase juurde? Ta teadis muidugi, et parv on juba teisel pool mägesid, et veel veidi — ja ta ei jõua

J a i l a a g — suvine karjamaa mägedes.

talle järele. Aga kuhu ta üksi enam lendab? Kuid haiget seltsimeest ei jätnud ta ikkagi maha ... Me emaga läksime ära.
Rändlaagrist pole Sinist järve näha, kuid hilisööni kuulsime kure häälitsusi. Kumb neist häälitses? Ja mida ta tahtis? ...
Hommikul tulid meile kolhoosi veoautod järele, kuid kas ma sain ära sõita? Ma ütlesin, et tahan korjata karu-lauku, ja jooksin järve äärde. Kuulen — kurg häälitseb ikka veel. Näen — terve kurg seisab haige juures, püüab nokaga teda üles tõsta, kurluutab, oigab peaaegu, palub teist, et see õhku tõuseks ja temaga koos ära lendaks — võib-olla, et jõuavad parvele järele ...
Kuidagi ei saanud ma sealt ära tulla. Laman järve kaldal ega saa silmi kurgedelt ära pöörata, kõrvus kumisevad aga nende ärevad häälitsused. Alles õhtul tuli tahes-tahtmata maast tõusta ... Ma läksin ja kuulsin kogu.aeg mahajäänud ja end sõbra heaks ohverdanud kure häält. ..
Ja ma mõtlesin. Meie inimesed on ju tuhat korda targemad ja teadlikumad sellest kurest. Kuid mõnedel pole südant. Ei pane nad seltsimehe pärast kaalule oma elu, nagu seda tegi kõnevõimetu lind . . .»
«Noh, aga hiljem, mis sai hiljem?» küsis Sušik kannatamatult. Teda oli see jutustus väga liigutanud.
«Ei tea, ma ei läinud enam üles mäele. Kuid hiljem jutustas üks karjane seltsimeestele, et ta oli näinud Sinise järve kaldal palju pikki sulgi. Rebased olid mingisuguseid linde murdnud. Seal oli siis juba lumi maas ... »

Kõik olid Ašoti jutustusest liigutatud. Missuguseid truid südameid on maailmas siiski olemas! ...
«Ei tea, kas on minu kord või...» Gagik vaatas Sarkissile.
«Tema kord, kuid tal pole meile midagi jutustada. Räägi sina,» vastas Ašot karedalt ja pöördus ära.
«Hästi, ma jutustan. Sel suvel, nagu te teate, käisin ma Sahhalis, pioneerilaagris. Mu õnn, nagu alati, oli minuga: kuhu ma ka ei satu — kõikjal leidub ikka midagi maitsvat. Nii oli ka seal. Me leidsime metsast puuõõn-suse, mis oli täis metsmesilaste mett. Ja veel missugust

mett! Aina sätendas päikesepaistel, otsekui topaasid oleksid pudenenud.
Nii et selle puuõõnsuse me tegime puhtaks. Vaesed mesilased jäid ilma oma tagavaradest, sai otsa ka osa taru peremeestest endist — riisumine nõuab ju ohvreid .. . Kuid meilegi läks see kalliks maksma. Tervelt kuu aega pärast seda, kuni me viibisime Sahhalis, nõelasid meid mesilased halastamatult, kui me vaid metsas oma nägu näitasime. Kas usute?... Vana mesinik ütles, et mesilaste kollektiivset omandit nii kergelt juba ei puutu, see number karistamatult läbi ei lähe. Peale selle maksavad nad kätte ka oma tapetud sõprade eest. .. Nad maksid kätte, see on tõsi. Kuid iga mesilane, kes meid nõelas, sai ka ise otsa ... Te ju teate, et nad pärast nõelamist surevad. Surevad kollektiivi eest, seltsimehe eest,» kõrgendas Gagik häält ja heitis salvava pilgu Sarkissile.
Tekkis rusuv vaikus.
Boikott oli väldanud juba kolm päeva.
Sarkiss ei pidanud vastu. Ta tõusis püsti ja lahkus süngena koopast.
«Mis te arvate, kas mõjub?» küsis Ašot tasa ja noogutas Sarkissi suunas peaga.
«Ma vastan jälle vanaisa ütlusega,» sõnas Gagik. «Hundile loeti evangeeliumi, et ta end parandaks ja lambaid enam ei puutuks. Hunt aga ütles: «Tehke kiiremini, lambad lähevad mäe taha ära . . .»»
«Kuri oled sa ja kurjad on su naljad!» sõnas Sušfk pahaselt. «Milleks on neid vaja, neid sinu . . .»
Ta jättis lause pooleli. Koopale oli lähenenud Sarkiss. Taibanud, et jutt käib temast, jäi ta koopasuu ette seisma.
Kõik vaikisid ja see vaikus rõhus Sarkissi tinaraskelt. Sel minutil kadestas ta isegi kurdi karjapoissi. Missuguse armastusega suhtusid kaaslased sellesse Hassosse! Aga temasse? ... Ei midagi peale põlguse. Kuid kas võib olla maailmas midagi raskemat seltsimeeste põlgusest! ...

SEITSMETEISTKÜMNES PEATÜKK SELLEST, KUIDAS INIMENE LEIAB KÕIGEST HOOLIMATA IKKAGI VÕIMALUSE LOOMA PETMISEKS

Sel õhtul, enne magamajäämist, küsis Hasso Ašotilt:
«Tead sa, kus ma olin loojaku ajal?»
«Tõepoolest, sa olid ära. Kas sa käisid põõsastes kibu-vitsamarju söömas või?»
«Mina ei söö kaaslaste eest salaja midagi!» vastas Hasso väärikalt ja kõigile ootamatu tulisusega.
Keegi ei märganud, kuidas need sõnad panid võpatama oma nurgas lamava Sarkissi.
Keegi ei vaadanud tema poole.
Hasso aga jätkas pehmemalt:
«Ma luurasin, kuhu varblased end peidavad.»

«No-noh? Kas leidsid?»
«Jah leidsin. Kaljukanade mäe all on väike koobas. Sinna ... »
«On neid seal palju?» elavnes Ašot.
«Jah on. Igalt poolt on neid sinna kokku lennanud, kogu koobas on kubinal täis. Kas sa tead, kuidas neid saaks kinni püüda?»
«Miks ma's ei tea! Miks sa, poiss, vaikisid, miks sa ei rääkinud? Noh, tõuske üles! Lähme.»
Ja Ašot kargas püsti, ning veel niisuguse rutakusega, nagu ei jääks Varblastest, kui ta peaks veel viivukeseks hilinema, jälgegi järele . . .
«Anna mulle nuga, Hasso, teie aga võtke kepid ja siduge nende otsa seda rohtu,» tegi ta koopast välja tormates korralduse.
Varsti tuli Ašot tagasi mitme juurte pealt mahalõigatud laukapuupõõsaga. Kaharaid, tihedaid oksi katsid paljud teravad, torkavad okkad. Selleks et põõsaid oleks võimalik käes hoida, puhastas ta kiiresti okastest nende alumised otsad ja jagas kaaslastele välja — igaüks sai põõsa.
«Nüüd — minu järel!»
Kuid kas sai Gagik kohalt liikuda, kui ta polnud täpselt teada saanud, kuhu teda kutsutakse?

«Esmalt seleta ära, kuhu ja milleks?» teatas ta kangekaelselt.
«Kas sa tõesti pole ealeski talvel rehalas linde püüdnud?» pahandas Ašot.
Gagik raputas eitavalt pead.
«Tõsi küll, nad on pisikesed, kuid missugust šorvaad' võib neist keeta! . . . Aga pilaf selle rammuleemega? ... Ei saa millegagi võrrelda! Me valmistame seda igal talvel. Tahad teada, kuidas me varblasi püüame? Kuula. Kui nad kogunevad rehe alla õlgedesse sooja, siis paotame pisut ust, ise aga seisame pilu ees ja hoiame, näe, niisuguseid oksi käes. Siis hirmutame linde, nad tõusevad paanikas õhku ja lendavad otse pilusse, meie põõsastele otsa. Siis me hakkamegi neid okkaliste okstega materdama ja neid langeb maha nagu loogu, ainult korja üles. Selge? Nüüd aga lähme kiiremini, Hasso, seo koer kinni, las jääb maha ... »
Poisid võtsid kaks põlevat tukki, kepjd nende otsa seotud heinatuustidega, võtsid kaasa ka põõsad ja väljusid koopast. Võtnud tuki ja laukapuupõõsa, järgnes neile ka Sarkiss.
Oli öö, kuid näis, et päike oli loojunud alles üsna hiljuti ja hämarik polnud veel jõudnud täielikult maad oma võimusesse võtta. Taevas oli selge ja tähine. Mahedalt sädeles lumi, mis oli matnud kuru valge vaiba alla. Kogu loodus ümberringi magas rahulikku und. Magasid mäed, magasid kaljud. Öise taeva hämaral taustal paistsid selgelt sakiliste tippude mustad siluetid otsekui fantastilised lossid.
Hasso sammus ees ja näitas teed.
Käratult lähenesid poisid Kaljukanade mäele ja jäid seisma Varblasekoopa pimeda suu ees, nagu nad selle koopa teel olid ristinud.
Mis oli siis Ašotil mõttes? Mida nad pidid nüüd tegema? Kas minema tulelontidega koopasse? ...
Ei, Ašot võttis kõigil käest nii tulelondid kui ka tukid. Tukid pani ta kividele — üksteise vastu — ja lähendas nende suitsevad otsad üksteisele. Nii võisid nad kustumata hõõguda kaua aega.

S o r v a a — rammuleem.

Siis viis ta Gagiki kõrvale, andis talle oma palitu ja sosistas midagi kõrva. Gagik noogutas mõistvalt pead.
«Teie aga järgnete minule,» sõnas Ašot ja viis teised koopasse.
Kõigil olid käes okkalised põõsad.
Gagik ei jõudnud veel nagu kord ja kohus palitut üles tõsta, et sellega ja oma kehaga katta kitsast koopasuud, kui teised hakkasid koopa sisemuses karjuma ja vilistama. Tõusis kohutav kära. Kuid varsti see vaibus veidi ja Gagik kuulis paljude tiibade vurinat. Need olid varblased, kes une pealt üleshirmutatuina paanilises hirmus lendasid koopa ühest seinast teise. Vaistlikult tormasid nad väljapääsu poole, kuid, põrganud vastu tõket, mille Gagik oli ette seadnud, tiirlesid taas hirmunult pimeduses. Ka «varblasekütid» ei näinud pimeduses midagi. Neil muide polnudki tarvis näha. Tõstnud laukapuupõõsad kõrgele üles, vehkisid nad nendega pimesi tugevasti, ning paljud varblased, põrganud vastu neid pkkalisi takistusi, kukkusid maha. Teised leidsid varju koopa pragudes, kuid kohutav kära, mida poisid kogu aeg tegid, sundis neid oma pelgupaigast põgenema.
Kui jaht oli kõige suuremas hoos, laskis Gagik uudishimust palitu veidi allapoole ja pistis pea koopasuust sisse. Parajasti sel momendil äigas keegi talle okkalise oksaga tugevasti lagipähe. Gagik kargas tagasi ja avas tahtmatult väljapääsu.
«Mis te teete,» karjatas ta, «kas hakkasite nüüd minu peale jahti pidama või?»
Keegi puhkes naerma, kuid üldiselt polnud poistel naerutuju: ellujäänud varblased leidsid tee pääsemiseks.
«Gagik! Koopasuu sulgeda! Kiiremini!» käratas Ašot.
«Ei, vennas, minu pea pole metsast leitud, et seda igaüks mööda minnes peksaks ... »
Kui poisid nägid sasitud Gagikki, ei suutnud nad naeru tagasi hoida, kuigi tema otsaesine oli tugevasti kriimustatud.
Kannatadasaanu tõmbas musta juuksesalgu alt välja terava okka ja ulatas Ašotile: «Küll oled sina ikka mul jahimees! . .. Kas selleks panid mu siia, et oleks, keda vihaga sugeda?»

«Pole midagi, Gagik! Selle eest anname sulle ühe linnu rohkem ... Sušik, too õige tõrvikud siia, vaatame, kuidas lahinguväli välja näeb.»
Ja tõepoolest, koobas sarnanes lahinguväljaga — kõik kohad olid täis surnud varblasi. Korjanud oma saagi kokku, panid poisid selle mütsidesse ja taskutesse ning läksid lõbusas meeleolus «koju».
Nüüd ei sammunud Hasso ees, vaid kõige taga. Nagu alati ohtlikel retkedel: sinna — eelväes, tagasi — järelväes. Ühe sõnaga — seal, kus oli kõige raskem.
... Loöduserüpes üles kasvanud inimestel on hästi arenenud kõik viis meelt: haistmine, kompimine, maitsmine, nägemine ja kuulmine. Kuid neil on veel ka «kuues meel», mida teadus seni pole kindlaks määranud. Ja kas mitte just see meel ei äratanudki Hassos tunde, et kellegi silmad vahivad talle kangekaelselt kuklasse?...
Poiss vaatas tagasi ja nägi, et tõepoolest põrnitsesid teda põõsaste tagant fosforselt põlevad silmad. Need silmad välgatasid korraks, kustusid siis ja kadusid.
«Kiskja ... » taipas Hasso ja hakkas tukiga vehkides sammu kiirendama.
Kartes kaaslasi hirmutada, ei öelnud ta neile midagi, ise aga aina mõtles ja mõtles. Mis kiskja see küll siin võis olla? Kust ja mis kombel ta siia sai? ...
Karjusel oli selge ainult üks asi: hunt see pole. Hundi silmad olid talle hästi tuttavad. Ja kuidas satubki hunt sellesse kurusse? Ei, see oli teine kiskja ...
Niiviisi mõtiskles Hasso ka hiljem lamades oma kõval asemel jahist roidunud ja juba ammu raskelt magavate seltsimeeste kõrval . .. Kõik siiski ei maganud.

Ašotile tegid sel ööl muret teised mõtted. Seni oli nälg ja nõrkus neil takistanud asuda raja puhastamisele. Sellest oli mitmel korral juttu olnud, kuid Ašot nõudis muud: kõigepealt tuli muretseda toitu. «Kui meil on kõhud täis ning kahe-kolme päeva toiduvarud olemas, siis lähemegi rajale tagasi,» ütles ta. Ja sellega tuli nõustuda.
«Noh, toitu nüüd on,» mõtles poiss. «Oodata pole põhjust... Juba homme katsume õnne. Ainult et meil pole ju mingisuguseid tööriistu. Kas siis palja noaga saab labidat teha? ... »

Kuid uni surus sõba silmale ja Ašot uinus, ilma et oleks jõudnudki otsusele, kuidas ja millega nad seda neetud rada lumest puhtaks hakkavad rookima.
Isegi unes ei andnud see asi talle rahu. Ta nägi, kuidas ta läheb, leeklamp käes, ja suunab palavat leeki Saatana rada katvale lumele ... Lumi sulab, sulab uskumatu kiirusega ... «Minu järel, järgnege minule!» kutsub Ašot rõõmsalt oma kaaslasi ja rühib ise kiiresti-kiiresti edasi. Talle aga järgnevad kergel sammul ning lõbusalt Sušik, Hasso, Gagik... Kõik ruttavad vastu vabadusele. Siin pöördub Ašot ja vaatab, kas ka Sarkiss talle järele tuleb. Kas ei jää ehk maha, nagu tavaliselt? ... Ei, ta tuleb.
«Kas tema siis nüüd maha jääb?» mõtleb Ašot üleolevalt.
Ja nagu tuldlõõtsuv lohe, suitsu ja leeke välja pahvides, põletab leeklamp lund, puhastades järjest enam mustavat rada — koduteed. «Koju, koju! . . .» sosistab Ašot hääletult ja kuuleb unes omaenda häält — helisevat, reibast, kutsuvat...

KAHEKSATEISTKÜMNES PEATÜKK SELLEST, ET JAANALIND, KUIGI TA OMA PEA TIIVA ALLA PEIDAB, EI JAA NÄHTAMATUKS

Meie noorte kaheteistkümnes elupäev Pantrikurus oli neile vist üks rõõmsamaid. Nüüd olid nad üsna hästi relvastatud — sellest andsid tunnistust kas või koopanurkades vedelevad puna-rinna suled.
Kuid see polnud veel kõige rõõmustavam ...
Niipea kui hakkas koitma, tõusid kõik üles, pesid end lumega, puhusid lõkkes tule leegitsema ja hakkasid ihaldusega vaatama koopaseinas olevale .õnarusele, kus oli varjul nende eilne saak. Selle oli Hasso sinna pannud — kaugemale nälginud Boinahhi salajaste kavatsuste eest.
Praegu võttis karjus «külmutuskapist» üksteise järel varblasi, pildus neid Sušikile rüppe ja vaatas küsivalt Ašotile:
«Kas aitab juba või veel? ... »
«Kellelt sa küsid? Toiduainetelao juhataja olen mina,»

segas end Gagik vahele, lükkas Hasso kõrvale ja sirutas käe varblaste poole välja.
«Õige,» nõustus Ašot, «kõiges, mis puutub toidusse, pole meie hulgas Gagikile võrdset. Jäägu tema meie majapidamisjuhiks. Tähendab . ..»
«Mis majapidamisjuhiks? Mitte majapidamisjuhiks, vaid majandusvalitsuse ülemaks! ...» parandas Gagik ja ajas uhkelt ette oma kõhnukese rinna. «Hommikueineks,» selgitas ta, «on igaühele teist ette nähtud seitsekümmend viis grammi linnuliha — see on see kõige täpsem meditsiiniline norm.»
«Ole hea ja kaalu mulle välja need seitsekümmend viis grammi, ainult hästi täpselt,» palus Sušik.
«Loodus ise on juba välja kaalunud. Isavarblasel on kakskümmend kaheksa grammi puhast liha. Emavarblasel... Emavarblasel on kakskümmend neli grammi, noorel

varblasel aga — kakskümmend üks grammi. Keskmiselt peaaegu kakskümmend neli ja pool grammi... Tähendab, igaüks saab kolm varblast. Ladu jääb teile nina-peale võlgu poolteist grammi liha.»
Jätkates naljatamisi jagas Gagik varblased välja.
«Kuid miks sa siis endale neli tükki võtsid?» imestas Ašot.
Gagik võttis sõnagi lausumata mütsi peast ja näitas kriimustust laubal: «Kas unustasid?»
«Ah jaa, me lubasime anda sulle ühe varblase lisaks selle eest, et sulle lagipähe löödi . . . Olgu, söö pealegi. Pärast aga mõtleme, mis meil edasi tuleb teha.»
Kõigepealt on tarvis leida savi ja ehitada ahi, muidu lämmatab meid suits,» ruttas Sušik esitama oma nõudmisi. «Ja teha veel mingi nõu, milles saaks vett hoida.»
«Ja mida ütlete teie?»
«Tuleks teha pika varrega odad.» Ja Gagik näitas, kuidas neid võiks kaugelt visata.
«Odasid läheb meil küll vaevalt tarvis,» vaidles Ašot vastu: «On tulemas päris talv ja kurusse jäävad ainult sulekuuelised.»
«Oh, kui hea!» rõõmustas Sušik. «Tähendab, siin pole kiskjaid?»
«On küll.. . võivad olla .. .» pomises Hasso, kellele

tulid meelde kaks kiiskavat silma, mida ta öösel oli näinud.
Kuid keegi ei küsinud temalt, miks ta nii arvab.
«Ma näen, et te kavatsete siia vist terveks talveks jääda?» hüüatas Ašot. «Mina aga mõtlen teisiti. Seda, millest teie räägite, on muidugi tarvis, kuid sellele aega raisata me praegu ei voi. Toitu meil seni on, nii et lähme rada puhastama.»
Ta vaatas kaaslastele küsivalt otsa. Ja tõepoolest, kas oli tarvis mõelda suitsust või külmast, mis koopasse tungis! Kõik jõupingutused tuli suunata ainult ühele: kuidas kurust välja pääseda.
«Kivistelt kohtadelt on lumi läinud, mujal aga tihkeks vajunud,» sõnas Ašot. «Võtke oma tööriistad ja lähme ... »
Ta oli ikka veel nähtud unenäo muljete võimuses. Talle viirastus ikka veel tuldlõõskav lohe, mis vabastas Saatana rada lumest...
Ettepanek rõõmustas kõiki, isegi looder Sarkissi. Pärast moraalseid kõrvakiile, mida ta nendel päevadel oli saanud, oleks ta nagu mõningal nrääral aru pähe võtnud, kuid olj ikka veel kahevahel: kord näis talle, et seltsimeestel on õigus, siis jälle kihvatas temas uue jõuga solvunud enesearmastus.
Tigedana iseenda ja teiste peale ärkas Sarkiss sel päeval teistest "varem, läks salamahti vaese orava lao juurde, unustas hiljutised südametunnistuse piinad ja võttis pähklite näol toreda hommikueine. Kuid ta ei jõudnud veel söömist lõpetada, kui sörkis kohale «see neetud koer». Ajanud keele suust välja, hakkas ta sabaga maad pühkima ja poisile silma vahtima.
Vihavaenuga vaatas Sarkiss süütut looma, kuid mõistes, et jõuga pole siin midagi ära teha (tuleb talitada isa eeskujul: kui juba tabati varguse pealt, ole hea, jaga saaki sellega, kes sind tabas), manas näole hella naeratuse, purustas mõned pähklid ja heitis need koos tuumadega koera ette.
Boinahh, kes oli juba harjunud taimetoiduga, pistis pähklid silmapilkselt nahka ja küsis veel. Kuid Sarkiss sulges kiviga kindlalt oma panipaiga ja läks kaaslaste juurde tagasi. Siin nägi ta Sušikki, kes vaevu püsis

oma peenikestel jalgadel, tal hakkas tüdrukust peaaegu kahju ja ta pidi juba isegi pähklite järele minema... Kuid see oleks ju tähendanud «lao» avamist kõikidele! Ei, seda ta ei tee ...

«Mis see mulle korda läheb! Hoolitsegu igaüks iseenda eest,» kordas Sarkiss mõttes seda, mida ta oli mitmel korral valjustigi öelnud. See oli ainus asi, mis õigustas teda tema enda südametunnistuse ees.
Kuid miks siis, küsite teie, ei kutsunud poisid Sarkissi tööle?
Sellest rääkisid ka nad ise täna koidikul, kui Sarkiss oli jälle orava lao juurde läinud. Sušik ütles, et on aeg boikott lõpetada: «Kui kaua siis võib inimest piinata!»
«Kui ta kollektiivi ees ei kahetse, ei tee me sellele lõppu,» kordas Ašot oma seisukohta.
«Kas ta siis ei kahetsenud, kui ta öösi varblastele jahti pidas? See tähendab — ta tõestas teoga. Või kas see pole töö? .. . Kust sina tead, võib-olla rabas ta pimedas sinust rohkem varblasi maha?» ägestus Sušik. «Ühe sõnaga, mina olen säärase karmuse vastu.»
«Me oleme karmid sellepärast, et tingimused, kuhu me oleme sattunud, on karmid,» vaidles Ašot vastu. «Miks Sarkiss ei ütle, et tal on juhtunu pärast kahju?» kõrgendas ta häält.
Pärast pikki vaidlusi otsustasid nad oodata veel päeva või paar ja vaadata, kuidas käitub Sarkiss nii tähtsas asjas nagu tee puhastamine — kas ta soovib ilma kutsumata tööle tulla . . .
Kui nad koopast lahkusid, vantsis Sarkiss, kuigi laisalt, nende järel sinna, kust algas lumme mattunud rada.
Teel peatusid nad selles kohas, kus olid hiljuti kohtunud jänesega. «Miks,» mõtles Ašot, varjas «kikk-kõrv» end just siin, lahtisel väljal, lume all, mitte aga mõnes ohutumas nurgakeses, kusagil kivide varjus? Tema poolt uuristatud käikki on veel alles. Arvatavasti leidis ta siit mingisugust toitu. Huvitav, missugust? Vahest ehk kõlbab see meilegi? ... »
Ašot astus mõned sammud jänesetunneli poole, kuid vajus põlvini märga, raskesse lumme ja peatus. Edasiliikumiseks polnud jõudu.

«Tean, tean, su süda ei või loobuda sellest õndsast jänesest... Oh, kuidas putkas minema, kuidas putkas minema tervelt kolm kilo suurepärast šašlõkki!» naeris Gagik.
Ašot ei reageerinud sellele. Ta rapsis endalt lume maha ja läks selle õnnetu raja poole, mis hiirelõksuna salakavalalt kinni plaksatas, kohe kui ta nad siia sisse oli lasknud.
Niikaua, kuni nõlv polnud järsk, liikusid rajapuhas-tajad edasi hanereas, eelkäija jälgedes. Ent mida sügavamaks kuristik nende all muutus, seda õudsemaks läks ka edasiminek. Ja kas polnud põhjust kartmiseks? Alles üsna hiljuti olid nad hüpanud ja keksinud, nii kindlalt jalgadel seisnud, aga nüüd? Kõnnak oli kõigil kindlusetu, lõtvunud ...
Paiguti oli rada vaba, kuid suurem osa oli lume all — kas kõvaksvajunud, pankunud või koheva, alt sulanud, pudrutaolise lume all.
Lapsed peatusid ja vaatasid tähelepanelikult ringi. Rada algas kurust, läks üle kogu kivise kaljunõlva ja ulatus kuni Pantrikuru ümbritsevate mägede vasaku tiivani välja. Kohati rada laienes ja võttis astangu kuju, mille alumist serva võis lume alt vaevalt aimata. Mõnes kohas oli aga lund nii palju, et raja kontuurid olid täiesti kadunud. Kuid üldiselt oli rada niivõrd kitsas, et sellel kõrvuti seismine oleks olnud ohtlik.
«Noh, te soojendage end päikesepaistel, mina aga alustan,» ütles Ašot ja hakkas oma malakaga märga lund alla loopima.
Lumelt vastupeegelduvad päikesekiired paitasid soojade voogudena noorte nägusid ja soojendasid neid. Kas nüüd sellest või siis seetõttu, et Ašot töötas rutates, hakkas tal palav. Ta võttis pintsaku seljast ja andis Hassole.

Kuid Hasso ei võtnud pintsakut vastu.
«Minu kord,» lausus ta lühidalt ja pani tööle oma ljarjusekepi.
«Nende keppidega ei tee me vist midagi ära,» ütles Ašot. «Proovin meisterdada midagi aeru taolist.»
«Palun ka sind, et sa mu majanduslikesse funktsioonidesse vahele ei segaks!» teatas Gagik ja hakkas koopa poole minema.
127
Teel lõikas Gagik kuni pliiatsi jämedusi noori oksi, pani need tule juurde maha ja hakkas seejärel kokku põimima, tehes midagi väikese parve taolist. Ta jändas sellega vist vähemalt tund aega, kuid jäi väga rahule, ja heitnud juhuslikult pilgu «kapikesele», kus olid varblased, mõtles: «Kahju, et meie komandöri pole. Võib-olla, et oleks paari varblasega ehk premeerinudki .. .»
«Tulevad labidad, tulevad!» hüüdis Gagik koopast tulles ja pea kohal oma riistapuuga vehkides.
Boinahh pidas põõsastes hiirtele jahti. Gagiki hüüetest erutatuna hakkas koer valjusti haukuma ja jooksis poisile järele.
«Noh, kas tõid?» küsis Ašot kärsitult, kui Gagik veel kaugel oli.
Punutud eseme, mille Gagik oli teinud, kinnitasid poisid ühe oma kepi külge ja hakkasid sellega kordamööda lund rajalt ära rookima. Töö muutus kergemaks, ja mida kaugemale poisid edasi jõudsid, seda tugevamaks muutus nende lootus näha viimaks laia maailma ...
«Nii ei lähe, sõbrad,» teatas Ašot ootamatult. «Üks osa meist töötagu, teine osa aga mingu mingisugust toitu otsima. Kõigil meil siin seista pole ruumi ega mõtet.»
Kõige kergejalgsemalt käisid kaljudel Hasso ja Gagik. Nemad läksidki läbi tuustima kaljulõhesid. Masurist korjatud kibuvitsamarjad olid otsa lõppenud. Tuli otsida uusi marjapõõsaid. Mõlemad poisid väsisid muidugi väga ära. Lõpuks hakkasid ühes kaugemas nurgakeses, teise nõlva nukil, päikesepaistel helklema mingisugused punased tähnikesed. Kibuvitsamarjad! .. .
Kui Gagik põõsast nägi, rõõmustas ta.
«Oh, te mu armsad «C»-vitamiinid! Oodake, kohe olen teie juures!» hüüdis ta.
See pani Hasso imestama: «Kas Gagik pole äkki segaseks läinud? ... » Kust pidi karjapoiss teadma, mis on õieti vitamiin «C» ja kui rikkalikult leidub seda vitamiini meie päikesepaistelise maa kibuvitsamarjades?
Kuni nad marju korjasid, puhastas Ašot rada, Sarkiss aga seisis ja vaatas vaikides tema tööd pealt, julgemata oma abi pakkuda.
Äkki ütles Ašot:
«Sina, Sušik, mine koopasse ja valva tuld ... Asja-
128
tult tulid sa meiega. On ju otsustatud, mida sa tegema pead ... »
«Kas tuld valvama? Aga kuidas ma lähen tule juurde, kui te kõik siin olete?. .. » vaidles tüdruk haledalt vastu.
Sušik loopis lund kaljuservalt alla, ja jälgides, kuidas lumi kuristikku veeres, rõõmustas lapselikult.
Sarkiss vaatas pealt ja mõistis vist, kui suurt mõnu tunnevad tema kaaslased, nähes oma töö tulemusi. Tema üksi oli ilma sellest rõõmust, ja võtnud äkki südame rindu, astus Sušiki juurde:
«Las ma loobin ka veidi... »
Sušik naeratas ja ulatas talle labida, kuid Ašot tõmbas selle tema käest ja hakkas ise töötama. Kiirete, närviliste liigutustega heitis ta lund alla ja igas tema käeliigutuses oli

tunda raskesti varjatavat ärritust. Sarkiss sai aru, et selle ärrituse põhjuseks on tema, tema sealolek.
«Ta lihtsalt ei salli mind,» mõtles poiss ja tema sisemuses oleks miski nagu kokku kägardunud.
Töö edenes väga aeglaselt ja alles siis, kui lume-rookijad olid söönud kaaslaste poolt toodud mahlakaid punaseid kibuvitsamarju ja pisut puhanud, läks töö lõbusamaks. Muide, mitte niivõrd kibuvitsamarjad, kuivõrd järjest tugevnev usk peatsesse vabanemisse andis neile jõudu.
Niiviisi töötati lõunani. Nad tegid kindlaks, et olid lumest puhastanud peaaegu neljandiku osa rajast. Tõsi küll, mida kaugemale edasi, seda järsemaks muutus kalju. Kohati ulatus ta isegi üle kuristiku ja rada läbilõikavad lõhed olid veel ees. Kuid ikkagi võis seesuguse tempo puhul arvestada, et kuue-seitsme päeva pärast jätavad nad hüvasti Pantrikuruga, kui seks ajaks muidugi uut lund maha ei saja ning kui neil iga päev on toitu.
Kui kõik olid väga väsinudja labidas ei püsinud enam peo*s, küsis Sušik tasakesi Ašotilt:
«Miks sa jonnid, miks sa tal töötada ei lase?»
Sarkiss istus eemal ja vaatas mägedele.
«Noh, oletame, et ma luban. Kas sa arvad, et ta hakkab töötama?»

«Hakkab küll ja kõigist paremini. Kas sa siis ei näe — ta kahetseb ... »
«Kahetseb, sellepärast, et kitsikus on käes. Sina aga oled naiivne ja tunned teda halvasti. Viskab kaks labitia-täit lund alla, siis aga hakkab külas kelkima, et see oli tema, kes meid kurust välja tõi!»
«Ära ole nii julm, Ašot.»
«Olgu, proovime. Mine kutsu ta siia.»
«Sarkiss, tule ja tööta sinagi koos meiega! Ašot ise kutsub!» hüüdis Sušik rõõmsa häälega.
Sarkiss pidi juba vastama: «Kas tõesti? Kas läksite lõpuks targemaks?» Kuid ta hoidis end siiski tagasi.
Ta võttis labida. Kuid töö pakkus talle rahuldust ainult esimesel paaril minutil. Siis ta väsis, väsis nii, et labidas muutus talle piinariistaks. Ei, ta polnud harjunud end pingutama, polnud harjunud töötades higistama. Kas poleks tõesti parem mitte midagi teha? Niisuguse pingutuse tagajärjel võid ju veel hingegi heita .. .
Hea, et Gagik ta välja vahetas. Sarkiss andis meeleldi labida üle.
«Mis sa arvad, Ašot, kas poleks aeg saata Sušik meie armsate varblaste järele?» küsis Gagik, kavalalt silma pilgutades. «Kutsume nemadki appi. . .»
Keegi ei võinud niisuguse abi vastu vaielda ja Sušik läks kohe lõunat valmistama. Päike oli juba vajumas Armeenia-poolsete mäeharjade taha, kui tüdruk tuli puuvarrastel küpsetatud varblastega tagasi. Läbematult kiunudes ja keelt nilbates sörkis Boinahh tema kannul. Iga poiss sai varda kolme varblasega — kolme tibatillukese linnuga, kes pidid kustutama hommikust õhtuni ränka tööd teinud inimese nälja . . .
Asjatult ootas Boinahh, kes poistele pilke heitis, kondikesi. Kas võisid need alles jääda, kui nad olid kord sattunud noorte hammaste alla.
Peagi oli söömaaeg lõppenud ja koik oleks nagu helgemaks muutunud — maailm läks roosaks!
«Noh, tõuske üles!» kamandas Ašot.
Töö algas uuesti. Ašot, kes punutud labidaga lund alla loopis, liikus esimesena rada mööda edasi. Talle järgnesid teised. Ühel oli käes kepp, teisel puujuurikas. Töötati

üldiselt sellega, mis kellelgi pihku oli sattunud, ja liiguti hanereas vähehaaval üksteise järel edasi. Selle rongkäigu lõpus oli Sarkiss. Siin, kõigi teiste taga, polnud tal jäänud mitte kui midagi teha, polnud ka mitte midagi karta: jalga võis toetada lumest puhtaksroogitud rajale. Ohtlikum oli esimestel — neil, kes jõudu pingutades heitsid kitsukeselt rajalt alla lumekampu. Nemad võisid iga silmapilk kaotada tasakaalu ja lennata lume-kamaka kannul alla põhjatusse kuristikku. . . «Ei, Vahva Nazar' sõtta ei lähe... Ainult tema veel puudus seal!»
Kuid nagu lahinguväljalgi leiab kuul tihti argpüksi, kes varjab end kaevikus, nii tabas õnnetus ka Sarkissi, kes kõige enam hoolitses _oma julgeoleku eest. Temaga juhtus just see, mida ta kõige enam kartis.
Ašot oli ammu aru saanud Sarkissi lihtsameelsest poliitikast — teha vaid nägu, nagu töötaks ta. Nähes, kui loiult ja vastumeelselt Sarkiss oma kepiga vehib, ärritus Ašot ikka enam ja käratas lõpuks:
«Kuule, Sarkiss, tule õige siia! Tööta veidi minu kohal, pole mõtet niisama tühjalt kätega vehkida ... »
Mis jäi Sarkissil üle? Kas jälle vastu hakata, kas jätta tähele panemata see üpris vastumeelne ettepanek? Ei, praegu oleks see olnud liiga väljakutsuv.
«Ei maksa parem temaga tülli minna,» mõtles Sarkiss ja hakkas oma kepile toetudes ettevaatlikult, väga ettevaatlikult edasi minema. Juba oli ta möödas talle teed andes vastu kaljuseina liibunud Sušikist; juba oli Gagikki käe ulatuses, kui äkki . . . Neetud kivi! Sarkiss ei tahtnud, et poisid märkaksid tema arglikku, kõhklevat kõnnakut, ja ta tõstis hetkeks oma pea püsti. Selsamal momendil sattuski talle jalgu mingi kivi — poiss komistas, kaotas tasakaalu ja, ilma et oleks jõudnud ahhetadagi, lendas raja servalt kuristikku.
Sušik karjatas kohutavalt. Alt tuli kuuldavale summutatud, patsatusele sarnanev heli, varisevate kivide müra, siis jäi korraga kõik vaikseks.
. . . Boinahh pistis kõrvulukustavalt, ärevalt haukuma.

' Anderseni «Vahvale rätsepale» lähedase muinasjutu «Vahva Nazar» tegelane.

«Oi, kui hirmus! ...» ja Gagik kükitas maha; põlved värisesid tal märgatavalt. «Tule ära!» haaras ta hirmuga Ašoti käest kinni, kes oli lähenenud kuristiku servale. «Kas ka sina tahad sinna kukkuda?»
Ašot astus pool sammu tagasi, kuid jätkas pingeliselt sügavusse vaatamist. Mis oli sealpool kaljuserva, ei läinud tal korda kindlaks teha. Ainult all kaljunukil haljendas jämedate ja jändrike okstega väike kahar kuusk.
«Sarkiss!» hüüdis Ašot, kummardudes üle kuristiku serva.
Kaja kordas tema häält ja vaikis. Lapsed pingutasid kuulmist, kuid ümberringi valitses surmavaikus.
Ašot istus teerajale ja laskis pea kätele langeda.
«Missugune kohutav lugu! Mis ma küll tegin! . .. »
Kõik seisid nagu kivinenud rusuvas vaikuses. Ainult vahetevahel häirisid seda Sušiki nuuksatused.
Kukkus alla ja lõi end kaljurahnude vastu puruks nende raskete päevade seltsimees — raske iseloomuga ja egoistlik, kuid ikkagi seltsimees... Ja just sel ajal, kui ta vist hakkas end parandama, tegi esimesi samme kollektiivi ja sõprade poole...

ÜHEKSATEISTKÜMNES PEATÜKK SELLEST, KUIDAS KOGU MEIE MAA OTSIS KADUNUD LAPSI

Aigedzori küla, mida seni keegi ei tundnud, sai mõne päevaga üle kogu Nõukogude Liidu laialdaselt kuulsaks. Aram ja Aršak avaldasid Kaug-Ida ajalehtedes teated kadunud laste kohta. Sellest kurvast juhtumist jutustas ka raadio. Kuna aga raadiolained ei tunne piire, siis sai kogu meie maa teada viiest lapsest, kes lahkusid Aigedzori külast ja kadusid teadmata kuhu.

Huvi sündmuse vastu kasvas iga päevaga. Isegi grupp polaaruurijaid «Pioneeri» saarelt küsis Armeenia komsomoli keskkomiteelt, kas kadunud pioneere pole veel leitud. «Otsime ikka veel,» vastati neile Jerevanist.

Kirjakandja Mürad ei saanud nendel päevadel rahu. Kui ta varem pidi rajoonikeskuses posti järel käima ülepäeviti, siis nüüd tuli tal seda teha kaks, mõnikord aga

ka kolm korda päevas. Ja ta läks alati lootusega, et saab õpuks ometi tuua muretsevatele vanematele rõõmustava teate. Kuid tervete kimpudena saadud telegrammides ja kirjades, mis saabusid kõikjalt, eriti aga Kaug-Idast, kus vastavalt komsomoli kraikomitee teatele olid moodustatud kommunistlike noorte «salgad Aigedzori laste otsimiseks», polnud mitte midagi lohutavat.

Uraali pioneerid teatasid, et nad otsivad armeenia lapsi oma mägedes ja külades. Naisõpetaja Karagandast, Anna Sergejevna Vinogradova kirjutas: «Niipea, kui teie lapsed leitakse, palun väga teatada meile sellest telegrammiga, et ka meie, teie kauged sõbrad, rõõmustaksime koos teiega.» Ukrainlanna Jelena Zah-hartšenko julgustas armeenia emasid ja avaldas veendumust, et lapsed leitakse. Selgus, et temagi poeg kadus kord ära ja et ta tundis kaua aega muret. Kuid lõppude lõpuks leiti poiss Taga-Karpaatiast. «Minu lollike tahtis maailma näha. Niisuguses eas juhtub seda. Ärge kaotage lootust. . .»

Stalingradi oblastist Karpovka külast aga saadi kolhoosnik Tihhon Mihhailovitšilt järgmise sisuga kiri.

«Aigedzori küla. Kadunud laste vanematele. Minu kauged sõbrad kolhoosnikud! Esimese imperialistliku sõja ajal käisin ma teie toredal maal. Jõin Ararati oru suurepärast veini ja võitlesin koos armeenlastega Türgi rindel. Sõin nendega ühest katlast ja magasin ühes muldonnis. Head, sõbralikud inimesed! Kui ma sain haavata, kandsid nad mu tule alt välja ja ma jäin nende juurde ühte armeenia külasse niikauaks, kuni paranesid mu haavad. Teie külalislahkust ei unusta'ma kunagi.

Kallid seltsimehed kolhoosnikud! Tänavu saime esimest korda vett Tsimljanski veehoidlast, mis rajati Volga-Doni kanalile. Missugune veehoidla see on — terve teie Sevani suurune meri. Selle veega me niisutasime oma uudismaid ja saime nendelt maadelt niisuguse saagi, et ei jõudnud kuidagi ära koristada! Oma normipäevade eest sain ma nii palju vilja ja teisi saadusi, et jätkub kolmeks aastaks. Sellepärast pole mul raske osa võtta nendest kulutustest, mida kannate teie oma kadunud lapsi otsides. Ma palun teid, et te ka minul lubaksite omalt poolt anda panuse sellesse üritusse. Teatage,

mis aadressil ma võiksin raha välja saata. Ma arvan, et te lubate mul seda teha, — on ju minulgi lapsi . . .»

Kui Siran, Ašoti ema, luges selliseid kirju, kiskus tema süda kokku. Naine tundis, et kogu maa elab koos temaga üle tema muret.

Raskelt ja rusuvalt möödusid päevad üksteise järel.

Siran ei pööranud silmi teelt, oodates kirjakandjat Muradi, ja kui vanamees lähenes talle, tahtis naise süda seisma jääda. Ta uuris Muradi nägu, püüdes sealt välja lugeda mingisuguse lootuse jälgi, kuid kõik oli asjata.
«Ei, jälle ei vaata minu poole... Oh sind küll, Ašot!» nuuksus vaene naine, kätega põlvedele lüües.
Mürad aga, kes ladus lauale aina uusi ja uusi kirja-pakke, rääkis lohutavalt:
«Loe ja vaata, mida kirjutavad pioneerid. Terves maailmas on sinu Ašotil sõpru. See kiri on Riiast, see — Taškendist, see — Astrahanist. Ega sa ometi arva, et iga naisterahvas saaks nii suure au osaliseks? . . .»
«Oh, kui leitaks vaid mu pojake, ei midagi muud pole mulle elus vaja! ... »
«Küllap leitakse, ilmtingimata leitakse. . .» rääkis vanamees, ja öelnud veel mõned rahustavad sõnad, tahtis minekut teha. «Noh, ma käin täna veel korra postil ära, võib-olla on midagi uut.»
«Võta istet, onu Mürad, joo kas või klaas veinigi ära,» ütles naine silmi pühkides. Vaene vanamees! Pakases ja tuisuga — ikka peab ta teel olema. See oli ta lõpuks ära vaevanud!
«Joome, kui tuleb aeg, küllap joome,» vastas vanamees. «Pidutseme veel teie pool, Siran, tantsime veel

nii, et liiv laest varisema hakkab! ... Toon sulle rõõmsa sõnumikese. .. »
Ja tema hääl kõlas nii veendunult, et Siran hakkas teda tõepoolest uskuma.
Kuid niipea, kui vanataat jälle väljas oli, läks mehe nägu süngeks, sammud jäid aeglasemaks ja muutusid vankuvateks. «Kas leitaksegi lapsed üles?» mõtles ta murega. Ent niipea kui Mürad märkas kedagi kadunud laste omastest, ilmus tema näole jällegi naeratus:
«Ei ole lastelt teateid veel saanud? Ei? Pole midagi, küllap saate! Ma käin kähku rajoonis ära. Valmistuge õnnitlusi vastu võtma.»

KAHEKÜMNES PEATÜKK SELLEST, MISSUGUSEID ÕNNELIKKE JUHUSEID TULEB ETTE SELLES MAAILMAS

Aeg oleks nagu peatunud. Aastapikkusena tundusid ootamatust sündmusest vapustatud lastele need sekundid, mis nad kuristiku serval mööda saatsid, kuulmist ja nägemist pingutades. Kurus valitsevas surmavaikuses polnud peale nende raske hingamise ja sagenenud südamelöökide mitte midagi kuulda.
Pärast pikka, rusuvat vaikust lausus viimaks Sušik:
«Meie olime tema vastu julmad .. .»
Ta ütles «meie», kuid kõik said aru, kelle pihta ta etteheited olid sihitud. Ja see, keda need puudutasid, tundis südametunnistuse piinu. Kui ta oleks teadnud, et Sarkiss võib niiviisi otsa saada, poleks ta temale muidugi öelnud nii palju kibedaid sõnu!
«Lähme vaatame Jänesevarjupaiga poolt. Võib-olla me näeme teda sealt?» toibus Hasso esimesena.
Nad läksid puhastatud rada mööda alla kurusse ja ronisid sealt kuru vastasnõlvale. Murelike silmadega vaatasid nad nende vastas kerkiva rrfae kaljurahne, lõhesid, õnarusi ja nukke. Kahjuks polnud seal näha jälgegi mingisugusest elust. Ainult kotkad liuglesid raskelt tiibu lehvitades kuru kohal. «Seavad end valmis, haistvad vere lõhna,» mõtles Ašot ja tema süda kiskus kokku ning kurku kerkisid pisarad. «Mis ma

küll tegin!» tuikas järelejätmatult tema peas. Kuid väliselt püüdis ta näida rahulikuna ja isegi karmina.
«Lähme alla, kuru põhja,» tegi ta ettepaneku. Sarkiss tuleb ju üles leida! ... »
Kivide külge klammerdudes ronisid nad alla selle kalju jalamile, kust nende kaaslane oli alla kukkunud. Kuid sealgi polnud midagi peale lume- ja kivilasu. «Jäi mõnele kaljunukile kinni,» arvas Ašot. Siis ronisid nad uuesti üles Jänesevarjupaiga juurde ja vaatlesid seal tähelepanelikult kaljut.
«Minu arvates võis ta kuuse taha kinni jääda,» sõnas Ašot ja tema häälest kostis lootust. «Vaadake, kuusk kasvab just tema teel. Sealt ta ju alla kukkus?»
«Sealt nüüd küll, seda mäletan ma täpselt. Kuid ta veeres säärase hooga, et kuusk poleks suutnud teda kinni pidada,» lausus Sušik lootusetult. «Kui ta oleks kinni jäänud, siis oleks midagi ikka näha olnud — vähemalt käsi, jalg või pea ... »
«Seal peab mingi lapike maad olema, sest kust saaks puu muidu niiskust? ... Tal peab ju olema kas voi meetri suurune platsikegi!» .
«Oh, sind küll!» lõi Gagik käega. «Kaotasid pea, nutad aga mütsi taga! Milleks on meil vaja sinu maalapikest? Sa leia meile Sarkiss üles! . . .»
«Seda ma ju räägingi: Sarkiss peab olema sellel maalapikesel . . . Kaljunukk ja kuusk ise varjavad teda meie eest. . . Lähme uuesti rajale.»
Nad läksid sõnatult. Kõik olid mõtlikud ja kurvad. Ainuüksi Ašot pomises kogu tee vältel mõned sõnad.
«Kui see maalapike oleks ometi laiem ja lumi sügavam! .. .»
Ent keegi ei püüdnudki tungida nende sõnade mõttesse. Kõik olid arvamusel, et nende seltsimees on jäädavalt kadunud, ja mitte ükski «maalapike» ei saanud neid lohutada.
Kui Ašot jõudis sinna, kust Sarkiss oli alla kukkunud, võttis ta rihma vöölt, sidus selle oma rinna ümber, ulatas otsa Hassole ja ütles:
«Hoia kõvasti. Ja sina, Gagik, hoia kinni Hasso'd.»
Kui Ašot tundis, et rihma ots on kindlates kätes, heitis

ta otse raja servale maha, laskis enda kuristiku kohale rippu ja vaatas alla.
«Seal ta on!» teatas Ašot. «Kuuse alt paistab kuue-hõlm ... Hoidke mind jalgadest, ma vaatan paremini.»
«Noh?»
«Kas elab? . .. » «Ei liiguta . . ,»
«Kas lund on seal palju?»
«Ei tea ... Kohe vaatan järele. Hoidke mind tugevamini jalgadest... Ei, mitte nii... Te ei oska hoidagi! Siduge vöö kummagi jala külge. Nii... Nüüd mässige, pange nende otsad — üks selle, teine teise kivi taha ja niiviisi hoidkegi . . . Nüüd on hea, ma siis lähen . . .» Ja Ašot laskis end peaaegu kogu kehaga üle kuristikuserva rippu.
Sušik sulges hirmuga silmad ja oleks vist karjunudki, kui poleks kartnud poisse ehmatada.
Tema hirm oli siiski ilmaaegne. Lasknud end rippu, haaras Ašot kätega tugevasti kinni kiilutaolisest kaljunukist, ja sai endale niiviisi kindla toetuspunkti. Kui ta mone minuti selles asendis oli viibinud, hüüdis ta:
«Aitab! Tõmmake mind tagasi!»
Ta tõmmati .kiiresti üles ja pandi jalgele. Silmad olid poisil verd täis valgunud, kaelal ja otsmikul aga sooned üles paisunud.
«Lumi, mille me alla loopisime, kogunes nukile kuuse lähedale,» sõnas ta, «Sarkiss vajus lumme. Võimalik, et ta on elus. Sarkiss, Sarkiss! . . .»
Vastust ei tulnud.

Boinahh haukus rahutult ja vaatas samuti ühtesoodu alla. Koer sai väga hästi aru, mis oli juhtunud, ja tundis lõhna järgi, kus kadunud poiss asub.
«Noh, vait!» vihastas Hasso tema peale. «Lase kuulata!»
Kuid Boinahh ei jäänud vait ja Hasso oli sunnitud tal vööga koonu kinni siduma.
«Ahoi, kus sa oled, kuroo kus? . . .» hüüdis ta raja servale astudes.
Ei mingit vastust.

1 Kuroo — (kurdi k.) poiss.

Jõuetus hingevalus vajusid lapsed juba lumest puhtaks roogitud kividele. Kuristiku kohal liuglesid kotkad, kullid "häälitsesid pahaendeliselt. Kraaks, kraaks, kraaks! — lendasid madalalt üle kaks musta varest. Lindude hääled panid lapsi võpatama. Nad vaatasid arglikult üksteise otsa ja kartsid küsida, miks röövlinnud olid järsku nii elavnenud. Igaüks teadis ju, mida tähendab nende ilmumine...
Lendasid kohale kaks suurt tallekotkast, laskusid kuuse lähedale maha ja kõõritasid kurjade silmadega alt üles laste poole.
Hasso peletas nad kividega minema, kuid nad tulid tagasi. Ka teised kotkad lendasid siia ja hakkasid kaljurahnude kohal tiirlema.
Üks tallekotkas, kes oli kõige julgem või lihtsalt näljast hullunud, laskus otse kuuse juurde maha ja kas haaras küüntega Sarkissist kinni või siis toksas teda nokaga, sest alt tuli kuuldavale oie, selle järel aga ka nõrk ja kaeblik hääl:
«Oi, oi! ... Suren! . .. »
Kotkas oli nähtavasti poisi teadvusele äratanud.
Lapsed hüppasid püsti ja hakkasid linde ägedalt kividega pilduma.
«Sarkiss!» hüüdsid nad. «Ära karda, Sarkiss!»
«Me oleme siin, Sarkiss!»
«Hoia end tugevamini! . . . Tugevamini! . . .»
Sušik nuttis jälle, kuid seekord rõõmust.
«Ta on elus, elus, eks ju? ... » kordas ta.
«Kui ta ütleb «suren», siis tähendab, et ta on elus,» järeldas Gagik.
«Oodake, laske aru pidada, mis teha, urahtas Ašot nende peale. ««Elus, elus»! Sellest on vähe, et ta on elus! Aga kuidas me ta sealt kätte saame?»
Ašot vajus mõtteisse ja tema tõsidus kandus üle ka teistele, kes kärarikkas rõõmupuhangus olid unustanud kõige peamise.
Tõepoolest: kui Sarkiss jääks kas või ühekski ööks sinna lumme, saaks ta paratamatult otsa.
«Kuulge, ärge heitke meelt, hoidke mind jalgadest kinni,» tegi Ašot korralduse.

Ja tema häälest said kõik aru, et raskel tunnil peab inimene tegutsema, aga mitte käsi laotama. Tegutseda tuleb aga otsustavalt ja enesekindlalt.
Ašot laskus jälle kuristiku kohale rippu ja hüüdis:
«Püüa püsti tõusta, ära karda! ... »
«Suren, suren .. .» oli kuulda alt, otsekui põhjatust kaevust nõrka oiet.
«Aitab soigumisest!» käratas Ašot. «Roni lumest välja! . . . Siia, siia . . . Siiapoole . . . Selle serva poole . .. Kaljule lähemale ... Kuuled sa, miks sa kuuse poole roomad? Kuuse taga on kuristik! . .. »
Ašoti hüüete põhjal said teised selge kujutluse, mis all toimub.
«Siia, siia! Kuidas «pole»? Seal kaljuseina all peab olema tingimata kuiv koht! ... Seal peab olema varju-alune . . . Kas on? Eks roni siis selle alla, kuiva kohta. Kiiremini! Kuulge, tõmmake mind üles, pea tahab lõhki minna,» hüüdis Ašot poistele.

Kui ta üles tõmmati, ei saanud tema peale haledus-tundeta vaadata: ta nägu sarnanes keedetud peediga. Tõmmanud pisut hinge tagasi, hüüdis ta uuesti alla:
«Kuidas on, kas leidsid kuiva koha? ... »
«Jah ... Olen surnud, surnud ... jalg, õlg ... »
«Jalg ja õlg, see on tühiasi, oleks vaid pea terve. Kas kuiv koht on suur? Mahud ära?»
«Seinas on nõgu . . . Oi, olen surnud! . . .»
«Ära ulu, ei sa sure!» käratas Ašot jälle avardavalt. «Säh, võta see malakas. Kui kotkad kallale tulevad, nõjatu vastu seina ja löö nad tagasi.» Ta kummardus ja viskas alla Hasso kepi.
«Mis me teeme? Ta ju nokitakse surnuks,» oigas Sušik.
«Ärge soiguge ometi! . . . Mis teha? Paneme käed rüppe ja istume maha. Gagik ja Hasso, minge uuesti marju korjama, meie Sušikiga lähme aga kütet ja tuld muretsema.»
«See pole poiss, vaid tuli!» hakkas Gagik naerma.
Kuid temagi taipas, et kui anda Sarkissile marju ja kütet, võib ta mõne aja selles õnaruses, kuhu teda saatus oli tõuganud, vastu pidada ...
Juba poole tunni pärast leidsid Gagik ja Hasso kibuvitsapõõsad

ja korjasid marju, Ašot aga laskis rajalt alla hagu ja hüüdis Sarkissile:
«Kuule, poiss, oled sa tummaks jäänud või? ... Tee häält! Kuhu hagu visata, siit pole näha.»
«Vasakule, vasakule viska . . . oeh! ... »
«Kas see, mis ma sulle viskan, jääb ikka pidama või kukub kuristikku?»
«Jääb küll... Oi, ma suren ... Memmeke! . .. kostsid alt Sarkissi oiged.
Nähes kuuse taga kuristikku, sai ta alles nüüd aru, kui lootusetu oli tema olukord, ja ta hakkas veelgi valjumalt nutma ning anuma:
«Kullakesed, päästke mind, päästke! ... »
«Ära nuta ja halise!» vihastas Ašot. «Jäta töinamine, või muidu jätame su sinnapaika ja läheme minema — jääd kotkastele roaks! . . .»
Sušik vaatas laitvalt poisile otsa:
«Kui kuri sa oled, Ašot!»
«Ma pole kuri. Hoopis vastupidi, ma tahan teda julgustada ... Kuuled, ta jäi ju vait? ... Sarkiss, tõmba oksad õnarusse ja tee tuli maha. Säh, püüa tuld, viskan . . .» Ja Ašot viskas talle mõned koopast toodud suitsevad tukid, põlevad otsad ülalpool. «Püüa kiiremini. Pane nende otsad kokku ja puhu, et nad leekima lööksid.»
Tekkis vaikus. Mõne minuti pärast hüüdis Ašot jälle:
«Kuule, Sarkiss, mis sa seal teed?»
Vastuse asemel kerkis alt suitsusambake.
«Õhutab tuld!» hakkas Ašot naerma. «Kas nägid, kuidas mu ähvardus aitas?» pöördus ta Sušiki poole.
«Meetod on hea, pole midagi ütelda,» vastas tüdruk rahulolematu häälega.
Sellest ajast peale, kui Sarkiss kuristikku kukkus, ei paistnudki ta Sušikile enam sugugi nii halvana, vaid tundus isegi päris meeldiva poisina.
Kuid Ašot jätkas vanema hääletooniga oma õpetuste jagamist:
«Raskes olukorras peab alati olema karm, mõnikord isegi julm. Kõige heasüdamlikum väejuht on lahingu ajal karm. Kui suureks kasvad, küllap sa siis aru saad ...

Mis sa arvad, Sušik, mitu varblast tuleb Sarkissile anda?»
«Kõik!» vastas tüdruk kindlalt. Ašot puhkes naerma.

«Ma teadsin, et sa nii ütled. Eks mine siis ja too nad ära. Ainult ära küpseta neid, las ta ise küpsetab.»
«Nii et võib kõik ära tuua?» hüüatas Sušik, ja mõistnud Ašoti näoilmest, et see on nõus, oli vist valmis poissi kas või suudlema. Kuid ei julgenud muidugi.
Kuni Gagik ja Hasso luusisid põõsaste vahel ringi, tõi Sušik mõned varblased — kogu nende tagavara! Hea veel, et «majandusjuhti» polnud kohal.
«See on kõik, mis oli üle jäänud,» ütles ta Ašotile pettunult.
«Miks? Oleks nagu pidanud rohkem olema ... Kuid olgu!» Ja Ašot astus raja servale ning hüüdis: «Võta vastu oma osa, Sarkiss! ... »
Päike oli juba loojunud, kui Gagik ja Hasso tagasi jõudsid. Nende mütsid olid marju täis.
«Kas puistata talle kõik?» küsis Hasso lihtsameelselt. Gagik hoidis tema kätt tagasi.
«Majapidamist juhin mina,» tuletas ta meelde. «Püüa, Sarkiss, korja" üles! ... Noh, kuidas on, kas su luud-kondid on terved? On või? Tänu jumalale! Räägitakse, et kogu Pantrikurus ei leidu ühtki kontide paigale-seadjat... »
Kuristiku põhjas tihenes udu ja hakkas sealt aeglaselt mäetippude poole kerkima. Möödus veel veidi aega ja hämarik mattis kaljud, täitis kõik nõod, lõhed ja silus tasaseks kuru kortsulise palge.
Sõbrad jäid teerajale hilise ööni. Nad töötasid vähe, rääkisid rohkem Sarkissiga juttu — julgustasid teda ja viskasid talle kütet.
Öösel läks ilm järsku külmemaks, kõik külmetasid, kuid keegi ei avaldanud soovi koopasse minna. Näis, et ne,nde südamed olid kasvanud selle raja külge, kuristiku kohal oleva järsaku külge, kust nende poole kerkis suits. Sarkissi lõkke tulekeelte vastuhelgid valgustasid aegajalt ümbruskonna rünkaid ja kaljude nõlvu ...
«Kuule, poiss, sa käi õige ümber lõkke, saaksime su varjugi näha. Oleme hakanud tundma igatsust su pika

kiitsaka kuju järele,» naljatas Gagik esimest korda pärast läbielatud õudset sündmust. Ja naljal, nagu näha, oli edu. Ei möödunud mõnda minutitki, kui ümberringi kaljudel hakkasid tugevamalt hüplema lõkke vastuhelgid, seejärel aga tekkis hiiglaslik must viirastus ja hakkas õõtsuma Pantrikuru kiviseinte valgel pinnal. Määratu suured käed tõusid ja sirutasid mäetippude poole. Otsekui hiiglane Tork-Ankehh ' oleks järsku kerkinud kurust ja püüab nüüd oma palkidena pikkade kätega murda kaljusid ja visata nendega vaenlast . . .
«Ai! Noh, nüüd ma kustutasingi oma igatsuse! . . .» pahvatas Gagik naerma. «Jaluta, jaluta jah, Sarkiss, me vaatame sind ja tööstime ennast.»
Ašot vaatas üle järsaku serva alla ja hüüdis:
«Sarkiss, mis sa arvad, kas me võime ära minna, või peame ööseks siia jääma?»
Sarkiss ei vastanud.
«Kas näete? Jälle mõtleb ainult iseendale,» lausus Ašot tasakesi kaaslastele.
«Noh, kuidas siis jääb, Sarkiss?» hüüdis ta uuesti.
«Jätate mind üksi? ...» tuli alt kuuldavale. Hääl oli hale ja nutune.
«Ära karda, nüüd ei lähene sulle ükski murdja — sa oled ligipääsmatus kindluses.»
«Me oleme ju lähedal . . . Me hüüame sind tihti,» poetas Hasso oma sõnakese sekka.
«Noh, mis sa siis selle peale kostad?» käis Ašot peale. «Teised lõdisevad siin külmast, kahju on neist. . .» Tema hääles oli tunda etteheidet.
«Mis mul ütelda . . . Eks tehke, kuidas heaks arvate . . .» tuli kuuldavale.
«Tead, mis ma sulle ütlen. Võta kepp, kaabi lõkke kuusele lähemale ja heida kuumadele kividele. Jää kogu ajaks õnarusse, selle tagaseina ja lõkke vahele, — nii, et eest kaitseks sind tuli, tagant aga sein. Kas said aru?»

«Jah sain.»
'Tork-Ankehh — armeenia rahvajuttude ja legendide kangelane.
142
«Kas said hästi aru? .. . Kui kivid sinu all ära jahtuvad, kaabi neile uuesti söed peale, ise aga heida lõkke asemele. Niiviisi on sul alati soe. Selge?»
«Oh, kuidas valutab! . . .»
«Pole midagi, pea vastu . . . Noh, head ööd .. .»
«Head ööd!» kostis peenike ja õrn Sušiki hääleke.
Ei tea nüüd, kas hakkas Sarkissil häbi või soojendas, see hääl midagi tema sisemuses, kuid rohkem ta ei hädaldanud.
Teised läksid pimedas ettevaatlikult alla kurusse ja tulid tagasi oma koopasse.
Astunud sisse, suundus Gagik otse selle õnaruse juurde, kus hoiti toiduaineid.
«Mu kullakesed, olete vist, vaesekesed, küllalt külmetada saanud? Ma kitkun teil kohe suled seljast ja soojendan teid tulel ... Oi, aga kus nad siis on, mu varblased?» hüüdis ta.
Ašot ja Sušik seisid koopa lävel ja naersid tasakesi.
«Ašot, ladu on tühjaks tehtud! ... » karjatas Gagik pahameelega.
Kuid Ašot ei vastanud millegipärast. Teda nagu poleks erutanudki see teade.
Sušik astus lõkke juurde, laskus põlvili ja hakkas tuhka laiali kaapima. Hõõguvad söed tulid nähtavale. Tüdruk korjas need hunnikusse kokku ja hakkas neid lõkkele puhuma. Hasso, kes istus kõrval, lõikas peerge ja asetas neid süte peale.
«Egas ometi rotid varblasi minema viinud!» ei rahunenud Gagik. «Ašot, kas siin võib olla rotte? . . .»
«Kes seda teab ... » kehitas Ašot tehtud ükskõiksusega õlgu.
Umbusklikult vajus Gagik lõkke äärde kössi.
«Küll on ikka lugu, jälle jäime toiduta!» pomises ta pead vangutades.
Kuid rusuv mõte toidust ei teinud muret ainuüksi Gagikile . . .
Kogu öö kuni hommikuni käisid poisid aeg-ajalt väljas ja vaatasid kaljuseina. Tuli põles ja kuuse juurest ulatus alla kurusse pikk, kõver vari.
«Sarkiss, kuidas käsi käib, Sarkiss? . . .» hüüdsid seltsimehed ja need hääled täitsid poisi südant julgusega.
143
Ta tundis, et need hääled seovad teda eluga, et ta oleks pääsmatult kadunud, kui poleks olnud läheduses neid häid, toredaid sõpru ...

KAHEKÜMNE ESIMENE PEATÜKK SELLEST, KUIDAS RASKETEL SILMAPILKUDEL INIMESE MÕISTUS HAKKAB KIIREMINI TÖÖTAMA

Sel oma vangipõlve kolmeteistkümnendal ööl meie noored peaaegu ei maganud ja lahkusid hommikul koopast halvas meeleolus. Ka loodus ei tõotanud head ilma.
Taevas oli sünge ja pilves. Süüa pole midagi, kütust ei ole . . . Mida nad võisid viia seltsimehele, kes oli jäänud
kaljule? . ..
Vaikides ja vastumeelselt hakkasjd nad põõsaid juurtega välja kiskuma ning murdma kõrvetavalt külmi puuoksi. Jõud oli kõigil otsas, oksad aga panid veel vastu, nagu ei tahaks nad alla anda ja võitleksid oma elu eest.
Vähehaaval said lapsed sooja, kuid meeleolu ei paranenud.
Mida pidid nad nüüd tegema? Kuidas päästa seltsimeest, kes oli suurde hädasse sattunud? Ootamatult avaldas Gagik protesti.
«Salgajuht,» pöördus ta Ašoti poole, «sa viid meid vale teed.» «Miks siis?»

«Ma ei tea, miks, kuid tean ainult, et sa oled eksiteel. Niiviisi võime me kõik otsa saada. Kuni lumi pole uuesti rada umbe ajanud, peame ainult ühele asjale mõtlema — kuidas siit välja pääseda.»
«Aga kuidas jääb Sarkissiga?» ei taibanud Ašot.
«Sarkissiga? . . . Palju tema meie peale mõtles?» ägestus Gagik ootamatult. Nälg ja puudus olid ära vintsutanud ka selle alati rahuliku poisi. «Las kannatab, kuni me katsume raja lahti kaevata. Siis vabastame temagi.»
Gagiki sõnad erutasid kaaslasi. Selle loo tõttu võisid nad ju tõepoolest alatiseks jääda kurusse.
Korjanud kokku murtud oksad, läksid nad sõnatult rajale.
«Kuidas käsi käib, Sarkiss?» hüüdis Ašot ülalt.

«Kõik valutab... tõmmake mind siit välja ... Ütlen isale, ta tasub kõigile rikkalikult... »
Kui poisid neid sõnu kuulsid, tõmbusid nende kulmud kortsu. Eks mine ja anna oma elu selle selli eest! ... Nagu oleks kellelgi neist vaja Paruiri kingitusi! ...
«Tasu koha pealt pea parem suu!» vihastas Ašot. «Muidu jääd veel küttest ja ka toidust ilma ... » Ning summutades häält, lisas juurde: «Ennäe tegelast! Sarnaneb oma poodnikust isale, pakub altkäemaksu
Ptüi! . . .»
«Kas ma ei rääkinud, et hoopis tähtsam on meil praegu jätkata oma tööd?» pahandas Gagik.
«Aga mida ütled sina, Hasso? Sa aina vaikid.»
«Mis mul öelda on, Ašot, kas see pole siis selge? ... »
Sušik tõstis küsivalt Hassole oma suured silmad. Huvitav, mis küll peitub selle tagasihoidliku, sõnakehva poisi südames?
«Muidugi on selge,» kinnitas Gagik. «Võtke labidad, hakkame teed puhastama, pärast seda aga võtame plaani ka tema päästmise.»
«Sa, Gagik, said minust valesti aru,» vaidles Hasso kohmetult vastu. «Meie, kurdid, kas päästame seltsimehe, või sureme koos temaga . .. Edasi lükata seda ei tohi.»
Ja nagu oleks Hasso hakkama saanud mingi piinliku teoga, nimetades kiitvalt oma suguvendi, laskis ta pea longu ning hakkas Sarkissi jaoks muretsetud oksi järsakust alla viskama.
Sušik vaatas karjapoisile niisuguse õrnusega, et viimane tundis kogu aeg endal tütarlapse sooja pilku. Nüüd vaatab Sušik tema põsele, poiss pöördub, tüdruk aga vaatab tema kõrva, tema kukalt, kaela ...
Ašotile aga jätsid need sõnad hoopis teise mulje. Ta viskas labida käest, loi pea uhkelt selga ja küsis:
«Mis sa siis, Hasso, arvad, et meie armastame oma seltsimehi vähem kui kurdid?» Ja ta tegi rõhutatud pidulikkusega teatavaks: «Me ei lahku Pantrikurust enne, kuni me pole vabastanud oma seltsimeest. Selge?»
«Selge!» vastasid kõik kooris.
«Ja nüüd — Tammikusse . . .»
Kuid Gagik peatus äkki, ajas kaela õieli, nina püsti ja nuusutas õhku.

«Imelugu!» kehitas ta oma kitsukesi õlgu. «Alt tuleks nagu šašlõki hõngu! ... Kuule, Sarkiss, ega sa ole juhuslikult oma jalga tulle unustanud?»
Sarkiss ei vastanud. Kuid šašlõki lõhna oli selgesti tunda tõusmas kohast, kus lamas poiss, ja see lõhn muutus aina teravamaks, aina talumatumaks näljastele lastele.

Ainult Ašot ja Sušik teadsid, milles asi seisab, ja suutsid vaevaga naeru pidada, kui nad nägid Gagikki nii ähmi täis ja üllatatuna.
«Kust sai Sarkiss šašlõkki?» murdis Gagik pead. Ta ei suutnud end talitseda ja hüüdis alla, üle kuristiku ääre kummardunult: «Ega sa, Sarkiss, ole seal ometi kotkast sulgedest puhtaks kitkunud?»
«Mis kotkast? ... Linnud ... » kostis nõrgalt kalju alt.
«Linnud? Kuidas said linnud sinu kätte? . . .»
Kuid märganud Sušiki naeratust, sai Gagik kõigest aru.
«Oh sind, reeturit! ... » ähvardas ta tüdrukut sõrmega ja lisas tasa, otsekui iseendale: «Jah! Kas võib naisterahva peale lootma jääda? Kas polnud see Almastkes andis Tmkaberti kindluse võtmed vaenlasele üle?»
Nad läksid Tammikusse — niisuguse nime oli Ašot andnud nurgakesele kuru parempoolse mäeseljandiku all, kus kivide vahel korratult kasvas mõnikümmend puud.
Kui nad kohale olid jõudnud, ütles Ašot:
«On vaja Sarkissi jaoks leida pika ja peene tüvega puu.»
Ülesanne oli raske. Kust leiad sa siit, sellest kivisest ja tuultele avatud kohast, niisuguse puu? . ..
Otsiti kaua ja lõpuks peatuti kahe noore paju ees. Üks neist oli pisut pikem ja sihvakam kui teine. Ašot näitas sellele ja ütles:
«Ta pole teab kui pikk, kuid valikut ei ole . . . Ka pind puu all on pehme — on kergem teda juurtega välja kiskuda.» Ta sülitas pihku ja ronis paju otsa. «Teie tehke sedasama . . .»
«Kas ka mina pean puu otsa ronima?» küsis Sušik.
' Almast — O. Tumanjani poeemi «Tmkaberti vallutamine» naistegelane.

«Ei, sina mine otsi marju.»
Ašot ronis päris puu latva, haaras sellest kinni ja laskis end kõrgel maa kohal rippu. Paju paindus tema raskuse all, kuid ei raksatanudki.
«Oi, sa kukud!» karjatas Sušik.
«Mine sinna, kuhu sind kästi!» vihastas Ašot. «Teie, Hasso ja Gagik, aga haarake ladvast kinni ja jääge ka rippu nagu mina.»
Kolmekesi jäid nad puu latva rippu. Haljas ja nõtke paju paindus peaaegu maani, kuid juured olid tal nähtavasti tugevad — pidasid pingele vastu.
«Ašot, ma ei suuda enam!» hädaldas Gagik. Talle tundus, et ta käed võivad iga silmapilk keha küljest lahti rebeneda.
«Jätke, ei tulnud välja!» ütles Ašot kaaslastele ja ronis nende järel puu otsast maha. Võtnud paju all istet, hakkasid poisid mõtlema.
«Mitte juured pole tal tugevad, vaid meie oleme liiga kerged,» konstateeris Gagik nukralt.
Ašot urgitses kepiga maad.
«Näete, mis teda hoiab,» näitas ta jämedale juurele, mis oli puule kindlaks kaitsjaks mägedest kallaletormavate tuulte vastu. «Hasso, too «ürginimese kirves».»
Kui karjus oli ära läinud, pöördus Gagik Ašoti poole:
«Ütle puhtast südamest, kas Sarkiss on seda väärt, et me tema pärast nii palju vaeva peame nägema? ...»
Ašot ei vastanud talle midagi, ainult vaatas etteheitvalt otsa. Ja alles pärast pikka vaikimist lausus paatosega:
«Tema pole inimene, kuid meie peame olema inimesed! Alati ja kõiges!»

Hasso tuli tagasi ja poisid hakkasid järgemööda kivi-kirvega materdama paju jämedat juurt.
«Kas see on mõni kirves?» pahandas Gagik. «Ta ei raiu, vaid näsib nagu hambutu pühvel!»
'Neil tuli kurja vaeva näha, enne kui läbiraiutud või õigemini läbitambitud juurikas lõpuks järele andis.
«Noh, aga nüüd ronime uuesti otsa.»
Kui nad end jälle olid paju latva riputanud, tulid maa sügavusest kuuldavale mingisugused summutatud oiged ja raginad. Paju paindus, kuid pani ikka veel sur-
male

vastu. Lõpuks, kui puu enam raskust ei talunud, hakkas ta kaeblikult ägisema ja prantsatas maha.
Selles võitluses said poisid veidi kannatada: Hasso venitas jala ära, Gagikil läks siniseks kämmal, mille ta kivi vastu oli löönud, Ašot aga kriimustas käsivarre. Kuid siiski rõõmustas see väike võit kõiki.
«Oksad murrame kütteks, tüvest aga teeme redeli,» teatas Ašot. «Noh, hakkame peale.»
Peagi oli paju tüvi okstest puhas ja poisid lohistasid ta esmalt koopa juurde, sealt aga suure vaevaga ka Saatana rajale.
Katse lasta see improviseeritud redel järsakust alla ei õnnestunud: tüvi osutus liiga lühikeseks. Ei olnud abi ka tüve külge seotud vöödest. Puu pääses poiste käest lahti, põrkas kuuse lähedal vastu kaljunukki ja peatus. Üks ots toetus väikesele platsile, kus kükitas Sarkiss, teine naaldus vastu kaljuseina.
«Sarkiss! Proovi õige seda redelit pidi üles ronida!» hüüdis Ašot.
«Lühike . . . väga lühike, kes siis seda mööda saab üles ronida?» tuli järsaku alt kuuldavale lootusetu hääl. Poisid muutusid jälle kurvaks.
Pool päeva kulus neil selle redeli tegemiseks ja kõik jooksis liiva. Kui palju vaeva ja aega läks asjatult kaduma ... Oleks võinud ju puhastada teerada vähemalt paarikümne sammu pikkuselt, see aga on tee vabadusse!
Mis siis nüüd teha? Mida välja mõelda? ... Ka nälg vaevab nii halastamatult. . . Pole lihtsalt soovi ei tõusta ega midagi teha.
«Gagik, Hasso, marjad, marjad! Tulge kiiremini siia! . . .» kuulsid nad Sušiki peenikest häält, mis aitas neil rusutud meeleolust üle saada.
Kõik hüppasid püsti.
Nad leidsid tüdruku väikese okkalise astelpihlaka otsast. Puu all istus Boinahh ja kiunus kannatamatult pehmet, maitsvat marja oodates. Kuid Sušikil polnud aega temaga jännata: ta noppis vilju ja korjas neid oma kulunud seeliku sabasse.
Astelpihlaka marjad, ja veel missugused marjad! ... See, kes neid on novembrikuul metsasügavusest leidnud,

teab, mis see tähendab nälginud (ja ka mitte ainult nälginud) inimesele.
Lehed olid puult ammu langenud ja marjad rippusid nähtavalt, neid ei varjanud miski. Nad sarnanesid väikestele, sõrmkübara suurustele anumatele, mis olid täis kleepuvat ja magusat mahla. Nende marjade ümmargused sakilised tipud vaatavad pilkumatult otsekui ripsmetega palistatud silmad põhjatusse taevasse.
Kui kõik olid küllalt söönud, Boinahhi nälg kustutatud ja Sarkissi osa kõrvale pandud, avas Ašot jälle «nõupidamise» selle üle, kuidas päästa hädast Sarkiss, kes rippus neil kaelas nagu raske veskikivi, takistades nende pääsemist vabadusse.

Olukorra läbi arutanud, tulid noored otsusele, et on tarvis teha pikk köis. Sarkiss seob selle kuuse külge ja laskub seda mööda alla. Sest nüüd oli juba selge, et tõsta poissi Saatana rajale on veel raskem kui lasta teda alla kuru põhja. Aga kuidas seda teha? ...
Ainsaks köie valmistamise materjaliks võis olla kara-gatši elastne ja õhuke koor. Poisid töötasid palehigis kuni õhtuni ja kiskusid vaesed puud täiesti paljaks.
Pärast istusid nad kogu öö tule ümber ja punusid pikka köit. Igaüks töötas oma osa kallal. Viimaks olid jupid valmis ja tugevate sõlmede abil ühendatud. Kõik vajusid raskesse unne. Kuid uneski vaevas neid mure-mõte: aga mis siis, kui köis katkeb? . ..
Viimasena heitis sel ööl magama Hasso: kui ta nagu tavaliselt hakkas koopasuud kividega kinni laduma, tuli talle koer meelde: «Kuhu kadus Boinahh?»
Poiss võttis kellegi kepi ja tahtis minna otsima, kuid ta ei jõudnud üle lävegi astuda, kui kuulis kerget kiu-natust. Ärritatud Boinahh tormas koopasse ja surus end peremehe jalge vastu. Koopasuu ette oli musta seinana kerkinud udu. Näis, et keegi varjab end seal ja varitseb koera, et teda lõhki kiskuda. Boinahhi silmad olid täis hirmu, ta värises kogu kehast ja surus saba jalge vahele.
Hasso silitas teda ja sosistas sõbralikult mõne rahustava sõna. Kuid Boinahh värises edasi ja püüdis sügavamale koopasse pugeda.
«Mis oli juhtunud?» mõtles Hasso kahtlevalt. «Kas

hunt? ... Kuid Boinahh poleks kunagi hunti nii väga kartma löönud.»
Poiss läks koopast välja ning viskas juba lävelt kivi põõsastesse. Ei midagi... Kõik oli ümberringi nii rahulik ...
«See on vist seesama ...» mõtles karjus, kellele tulid meelde pimeduses põlenud silmad, mida ta hiljuti oli näinud. Sügavaisse mõtteisse vajunult sulges ta koopasuu kividega, ronis koopasse, ja selle asemel et nagu tavaliselt lõkkes tuld vähendada, tegi selle veelgi suuremaks — metsloomad kardavad tuld. Hasso võttis oma neljajalgsel sõbral karvase kaela ümbert kinni ja tombus oma kõval asemel kerra. Surunud end peremehe vastu, ei lakanud koer veel kaua värisemast...

KAHEKÜMNE TEINE PEATÜKK SELLEST, ET ISEGI KOER EI TALU TOORUST

Viieteistkümnes päev, mille noored Pantrikurus mööda saatsid, oli niisama udune, niisama kurjakuulutav nagu eelmisedki.
Pilved katsid päikest ja ta kiired ei pääsenud koopasse, ei saanud valgustada selle tuhmunud seinu. Sellepärast ei aimanudki Pantrikuru vangid, kui nad ärkasid, et taevalamp oli juba poole oma päevasest teekonnast ära käinud.
Eilse päeva rasketest elamustest ja vaevast ning unetust ööst väsinutena oleksid nad arvatavasti kuni õhtuni maganud, kui mitte Sarkissi meeleheitlikud hüüded poleks neid äratanud.
Ašot lammutas kiiresti koopa kivist ukse, jooksis välja ning hõikas:
«Tuleme, tuleme, kannata!» pöördus siis kaaslaste poole ja küsis mõtlikult: «Aga mida me talle küll anname?»
«Jaa, selleks, et köit mööda alla kuristikku laskuda, peab vist küll olema väga hästi söönud,» nõustus Gagik.
Eelmisel õhtul korjatud marjadest oli järele jäänud

õige vähe. Nad sõid need marjad vaikides ära, jõid sulatatud lund peale ja tõusid püsti.
«Sušik, sa vii Sarkissile kibuvitsamarju ja püüa teda julgustada. Ütle, et me tegime pika nööri, ainult... Hasso, kas me ei laseks enne maha mõne punarinna . . . Mis sa arvad sellest?»
«Sušik oli Ašotiga nõus, kuid kiirustas teda:
«Küttimiseks pool tundi, mitte rohkem . . . Ärge kauaks jääge, poisist on kahju. Ja mida teeb Gagik?»
«Gagik hakkab Sarkissile kütet korjama ... Ei, pole vaja — me vabastame ta ju täna. Gagik korjab hagu, kuid meie jaoks.»
Kui-Ašot oli ülesanded kätte jaganud, võttis ta vibu ja nooled ning väljus koos Hassoga koopast. Kõhklevalt ja kartlikult sörkis Boinahh peremehele järele.
Teel jutustas Hasso Ašotile nii pimeduses põlenud silmadest kui ka koera imelikust käitumisest.
«Lähme otsime jäljed üles,» tegi karjus ettepaneku, «nende järgi saame teada, missugune loom siin ringi luusis.»
Kuid seal, mäe kivisel lõunanõlval, kus Hasso oli näinud salapärase looma fosforselt helkivaid silmi, polnud enam ammu lund, tähendab, et jäljedki olid «ära sulanud». Et minna kaugemale, lumistele nõlvadele, selleks polnud aga poistel ei aega ega jõudu.
«Öösel helgivad nii ainult kassi silmad,» mõtiskles Ašot. «Oo, see oli vist manul! ... »
Manul on Kesk-Aasia metskass, kes mõnikord satub Araksi orgu Mugani steppidest. Ašotile meenus, et kord olid Jerevani Teaduste Akadeemia töötajad palunud tema isa muretseda neile see loom. Ja Aram oli ta jälgede järgi leidnud ning teda kaua taga ajanud. Vilunud kütti hämmastas selle kassi julgus: raskelt haavatuna tormas ta jahimehele kallale, püüdes kõrri kinni karata. Kuid peotäis haavleid surmas looma.
«Just seesugune kass siin arvatavasti oligi,» mõtles Ašot ja rahunes pisut: see pole veel nii väga hirmus ...
«Olgu, vabastame esiteks Sarkissi, sinu nähtamatu looma aga võtame pärastpoole käsile,» ütles ta. «Oi, punarind!... Oota, mina lasen... Mine kiiremini kaugemale.»

Siiski pidi Ašot asjatult hulga nooli välja laskma, enne kui tal õnnestus esimest lindu tabada. Ja sellegi napsas ära see röövel Boinahh ning silkas Tammikusse, kus Hasso oli vahepeal jõudnud puu otsa ajada orava ning mõtles nüüd, kuidas teda kinni püüda.
«Anna siia, kurivaim! ...» karjus Ašot ja jooksis koerale järele.
Iga kütt tahab otsekohe näha oma saaki — teda korralikult silmitseda, puusale vöörihma külge riputada, et seega oma jahimehekirge rahuldada ... Aga kust võis Boinahh seda teada? ... Tema võttis kuulda ainult oma sisemist häält: «Kui sattus sulle saak lõugade vahele — vii peremehele!»
Ašotti vihastas koera teguviis. Ta hakkas teda kividega loopima ja kui ta koerale järele oli jõudnud, loi veel jalaga.
Karjapoiss nägi seda. Veri tulvas talle palgesse, tõmmus näos lõid silmad eredalt leegitsema ... Parem oleks Ašot teda ennast nii südametult löönud, kui seda abitut, nälginud koera! ...
«Võta,» lausus poiss külmalt, andis Ašotile linnu ja pööras talle selja.
Orav istus nüüd ühel ülemisel oksal ja vaatas väikesi silmi vilgutades alla.
Hasso pingutas nii tugevasti nööri, et vibu paindus peaaegu võruks, nool pääses lahti ja vihises üles nagu kuul... Vastu oksi põrgates lendas orav alla. Kuid kas Boinahh oleks lasknud tal maha kukkuda? ... Ta kargas ligi ja — karnapsti! — püüdis loomakese lennult kinni.
«Anna siia!» nõudis Ašot toorelt.
Kuid Boinahh taandus, urahtas vaenulikult ja andis orava Hassole.

Ašot ärritus ikka enam. Hasso allub temale, aga see vilets koer hakkab vastu, ei kuula sõna!
«Ma sunnin teda tapetud jahisaaki minule ära andma!» teatas ta järsult.
«Eks katsu,» ütles Hasso rahulikult, kuid kerge muigega.
«Ütle talle, et ta tuleks minuga ja otsjks mulle ulukeid. Ja kui ta ei oska, leian mina abinõu tema väljaõpetamiseks!»
152
«Ta oskab ... » kostis selle peale karjapoiss mornilt. «Oskab natuke. Isa õpetas.»
Pöördus siis koera poole ja ütles pehmelt: «Boinahh, mine temaga! . . .»
Boinahh sai aru ja järgnes vastumeelselt Ašotile. Koera silmadest võis selgelt välja lugeda veel unustamata solvangut.
Piki kalju jalamit edasi minnes käskis Ašot:
«Boinahh, otsi! ... »
Koer nuuskis laisalt ja kaua lõhesid ja põõsaid. Järsku jäi ta lamava härja taolise kivi juurde seisma.
Käsi pinguletõmmatud vibunööril, lähenes Ašot ettevaatlikult.
Boinahh seisis, parem esikäpp üles tõstetud. Ta polnud jahikoer, kui ta aga eriti teraselt midagi kuulatas, tardus ta alati säärasesse pinevasse poosi — nii nagu seda teevad rebased. Näis, nagu oleks ta kivinenud. Koera valvelolek kõneles sellest, et kivi all on varjul mingi uluk. Koer ei näe teda, kuid tunneb lõhna .. .
«Jänes magab . . . Tolle jänese kaaslane . . . Küll oleks hea, kui saaks teda kinni püüda või tappa!» sähvas Ašoti peas rõõmus mõte.
Ja täiesti ootamatult kerkis silme ette Šušiki valge näoke siidjate k-ullaste juuste raamis. Kui lahkelt vaatavad tüdruku sinised silmad, kui ta näeb kaaslaste häid tegusid ja nende südamlikkust! ...
Hinge kinni pidades lähenes Ašot ettevaatlikult, hoides vibu laskevalmis. Ei midagi! Ta kummardas ja vaatas kivi alla — tühi. .. Ainult kärbes, suur must kärbes, lendas sumisedes mingisugusest praost välja . . . Ja niipea kui kärbes oli välja lennanud, laskis Boi-nahh käpa alla, nagu oleks ta täitnud oma raske kohustuse.
Ašotile tundus isegi, et peni muigas kahjurõõmsalt. . .
«Ja selle tühipalja kärbse pärast vedasid sa mu siia? . . .» vihastas ta ja haaras kivi.
Kuid Boinahh lidus juba eemale, ise lõbusalt kiunu-des* otsekui rõõmustades selle üle, et oli poisi kulul osavasti nalja heitnud.
Selja taga hakkas keegi tagasihoidlikult naerma. Ašot pöördus — see oli Hasso.
«Näed, isegi koer ei talu toorust,» rääkis tema pilk.
153
Ašot lõi kohmetult silmad maha ja hakkas üles Saatana rajale minema.
Gagik ja Sušik olid juba seal. Nad tõid nööri ja ootasid kärsitult küttide tulekut.
«See oli alles suurepärane jaht! ... » hüüatas Gagik seltsimeestele vastu minnes.
«Orava naha kingime Sušikile — las heidab õlgadele ja läheb klubisse ballile. Liha riputame koopas nurka üles. Kuni kevadeni jätkub meile täiesti! Ja see? ... Mis lind see teil on? Metskalkun või?»
Ašot ei reageerinud naljadele, ka tema ise ei tundnud sugugi seesugust rõõmu, nagu tunneb edukalt jahikäi-gult tagasi tulnud kütt. Selle eest tundis seda rõõmu erakordselt kurdi karjapoiss. Kui ta nägi Sušiki käes loomakest, mõtles ta: «Kas ta ka saab teada, et see olin mina, Hasso, kes tappis orava? . . .» Ent kust pidi ta seda teada saama? Hasso ise ju ei ütle, ta ei luba endale alandada seltsimeest... Ja veel pealegi tüdruku juuresolekul ...
Sušik keksis, koheva karvaga nahka vastu põski surudes. Ja kui Ašot seda nägi, muutus ta veelgi süngemaks: «Kui mina oleksin selle orava maha lasknud, poleks ta

nii rõõmus olnud,» mõtles Ašot kibedustundega. Ta meeleolu oli ilmselt rikutud. Nii karjuse pahane pilk kui ka koera üllatav käitumine — kõik see oli nii ootamatu! ...

KAHEKÜMNE KOLMAS PEATÜKK SELLEST, KUIDAS AŠOT SAAVUTAS SEDA, MILLE POOLE TA NII VISALT OLI PÜÜDNUD

Gagiki hüüe äratas Ašoti mõtisklustest.
«Kuule, poiss,» hüüdis ta Sarkissile. «Lendad ilma langevarjuta, meile aga teed tüli!»
«Aitab juba kõnedest!» lõpetas Ašot Gagiki jutu. «Lähme kiiremini alla kurusse ja katsume teiselt poolt kindlaks teha kõrguse, kuhu Sarkiss kinni on jäänud. On ju vaja teada, kui pikk peab olema meie nöör.»
Nad läksid alla ja Ašot, kes üles kaljule vaatas, kaalutles midagi endamisi üsna kaua. Sarkiss aga kükitas oma kitsas orvas kahvatuna ning läbielatud kannatustest

äravaevatuna ja vaatas mägedele. Oli veel hea, et kuusk oma kaharate läbipõimunud okstega varjas tema eest kuristiku, muidu oleks ta süda võinud hirmu pärast lõhkeda ja ta oleks abi ära ootamata alla veerenud ...
Kui Sarkiss oma kaaslaste hääli kuulis, alustas ta tavalist hädaldamist:
«Kullakesed, tõmmake mind siit välja!... »
Keegi ei vastanud talle.
«Päästa mind, Ašot-džan, võib-olla läheb sinulgi mind kunagi tarvis!» anus Sarkiss.
Ašot naeratas kõrgilt.
«Milleks minul peaks sind tarvis minema!» lausus ta nagu endamisi.
Meeleolu oli tal räbal ja kogu oma hingepõhja kogunenud pahameele valas ta praegu Sarkissile kaela.
Sušik vaatas teda ja vangutas etteheitvalt pead. Tema pilk näis ütlevat: «Pole hea, Ašot, ei maksa olla nii pika vihaga.»
«Mis sa mind vahid? Kas esimest korda näed? ... » vihastus Ašot, kui oli märganud seda pilku. Talle tundus sel päeval, et kõik on meelestatud tema vastu, Boi-nahhist alates.
«Tõmmake mind siit välja, kullakesed!» tuli taas kuuldavale Sarkissi nutune hääl.
«Kuidas sind välja tõmmata? Pole sääraseid abinõusid ... »
«Kuidas, pole? Kas tõesti?» hakkas Sušik muretsema. «Kas siis köiega ei saa?»
Tema ärevad silmad kiindusid Ašoti ümmargusse näkku.
«Võib ju olla, et abinõu ongi olemas, kuid siin teda pole — läks ära peidetud pähklite juurde!» sõnas Ašot järsult.
«Kui südametu sa oled! Koolivend on hukkumas, sina aga tuletad pähkleid meelde ... Häbi!... »
«Mitte pähkleid, vaid tema hinge tuletan ma meelde. Saagu kas või nüüdki aru, et ilma seltsimeesteta pole ta midagi väärt.»
Ašot tundis, et viha lööb temas uuesti keema ja veereb voogudena südamesse. «Kõik loevad täna mulle epistlit!» mõtles ta vaenulikult. «Nahahoidja on see Sarkiss! Eks

sa näe, missuguseks tallekeseks on muutunud... Saaks vaid oma naha ära päästa!»
«Sarkiss, sa räägid alati, et iga inimene seisku iseenda eest. Mida sa siis meilt tahad?»
«Ma eksisin, Ašot-džan, päästa! ...»
Ašoti näole ilmus lai rahulolu naeratus. «Mis, oled nüüd pehmeks tehtud või? . .. » küsis see naeratus. Viimaks ometi pärast pikka, visa võitlust saavutas ta seda, et Sarkiss kahetses. Ja tema meeleolu paranes selle tõttu otsekohe.

«Kas uskuda?» pöördus ta kaaslaste poole. «Kas usume või mitte, aga me peame ta hädast välja aitama. Mis parata!» kehitas Gagik õlgu.
«Hasso, mine rajale ja viska talle köis, las seob otsa kuuse külge,» tegi Ašot korralduse, ilma et ta oleks vaadanud valmisolevalt seisvale karjapoisile, kes oli käe kõrva äärde tõstnud.
See aga mõistis, mis vaevas nende juhti, ja rääkis endamisi: «Pole viga, küllap sinagi muutud pehmeks, ku-roo, ja kui pehmeks veel! .. .»
Möödus ligi pool tundi, enne kui Sarkiss, haaranud köieotsa pihku, sai selle viimaks kuuse külge siduda. Köie teine ots jäi kuristiku kohale tolknema.
«Tohoo hullu! Nagu kaameli saba!» tähendas Gagik pettunult. «Lühike! . . .»
«Sarkiss, seo kepp köie külge!» hõikas Ašot alt. Sarkiss tegi nurisemata ka selle töö ära. Kuid ka köie külge seotud kepp jäi maast umbes meetri kõrgusele kõlkuma.
«Mis teha? Karagatšid olid paljaks kooritud.
«On vaid üks väljapääs,» ütles Ašot. «Tuleb kuhjata köie alla lund, las hüppab.»
«Kas te oma köit ka proovinud olete? Ega ta ometi katke?» küsis Sarkiss kartlikult.
«Miks ta katkema peaks? Sa oled kõhnaks jäänud, ega sa kanast palju rohkem kaalu,» lohutas teda Gagik. «Ära karda ... »
«Ei, Gagik, tal on õigus, on tarvis ära proovida, Sarkiss, päästa õige ots lahti, me vaatame, kui vastupidav see nöör on.»
Vormitu, kõver ja sõlmjas köis, mis näis nii tugevana,

ei kõlvanud kuhugi. Poisid sidusid ta ühe puu oksa külge, ja ükskõik kes selle otsa end rippu laskis, kukkus ilmtingimata . . . Köis rebenes. Tähendab, kogu unetu öö töövaev läks vett vedama! ...
«Tjaa-a, toredasti oleksime vabastanud Paruiri pojukese, ausõna!» naeris Gagik nukralt. «See oleks olnud tõesti «vennalik» abi!»
«Häda on selles, et talvel kuivab karagatši koor ära,» õigustas end Ašot. «Kui sa aga kevadel oleksid proovinud punuda niisugusest koorest nööri, poleks see katkenud . .. Kuid mis parata, tuleb leida midagi muud . .. Šušik, kas marju on veel? On? Anna siis Sarkissile, las sööb, meie aga mõtleme seni. Ainult et niiviisi, ilma tegevuseta istuda ei või. Lähme töötame seni rajal, küllap me pärast välja mõtleme, mis teha.»
Varsti olid nad jälle Saatana rajal. Ränk töö algas uuesti, i
Kui Sarkiss nägi mäelt langevaid lumekamakaid, arvas ta, et kaaslased on ta unustanud.
«Mis saab minust?» tuli järsaku alt kuuldavale tema nutune hääl. «Aga mida te minu heaks teete?»
«Me lähme külasse sulle abi tooma,» naljatas Gagik jälle õelalt ja narritas teda: «Minust. . . minu heaks . .. mulle! ... »
«Jaa, ma tean, mida te teete ... Ainult iseeneste peale te mõtlete . .. Memmeke, kallis! ... »
«Ära röögi! Me töötame ja samal ajal ka mõtleme . . . Köis osutus kõlbmatuks ja redel lühikeseks,» selgitas Ašot.
Õhtul viskasid poisid Sarkissile orava ja punarinna, ise aga läksid halvas meeleolus koopasse tagasi.
«Hoiaks ta kas või nahagi alles, et me saaksime selle Sušikile kinkida,» mõtles Hasso. Ta oli ikka veel oma kordaläinud jahi muljete mõju all. Sellel on juba kord niisugune võlu. Ja kui armetult tühine saak ka ei oleks, kui selle keegi teine ära viib, siis viib ta ka küti südame kaasa.

Õhtul istusid «koopaelanikud» tule ümber ja mõtlesid. Veel kordagi polnud neid haaranud säärane lootusetus.
Gagik pidi täna jutustama mingi loo, kuid ta oli kaotanud kogu oma huumorimeele ja ei tahtnud kõnelda.

Kõik mõtted keerlesid selle ümber, kuidas vabastada õnnetut kaaslast.
«Noh, kuidas siis jääb, Gagik?» kiirustas teda Sušik.
«Olgu, ma jutustan,» otsustas ta viimaks.
Ja ta kaaslased kuulsid mitut lühikest lugu, mis olid nagu meelega seotud Sarkissi kukkumisega kaljult.
Gagik jutustas loiult, tujutult, ja ikkagi oli kõigis nendes jutustustes tunda seda elurõõmu, millest õhkus kogu poisi olemus. Juhtumused, mida ta kirjeldas, olid traagilised, kuid lõppesid õnnelikult ja lõbusalt.
Kõigepealt rääkis ta loo, mis oli juhtunud ühe Garniist pärit oleva naisega, kes oli otsustanud elust lahkuda.
Perekonnatragöödia oli viinud naise Azadi jõe kaldal kõrguvale kaljule. Siin ütles ta maailmale viimast korda hüvasti, sulges silmad ja kukutas end kuristikku . ..
«Oi, vaeseke!» hüüatas Sušik.
«Ei, mu kallis, polnud ta vaeseke midagi. Praegu elab ta väga hästi oma külas. Ainult lonkab, ja sedagi üsna vähe.»
«Kuidas! Jäi ellu? Mis ime läbi?»
«Maailmas imesid pole. Sa tead, et naised meie vanades külades kannavad väga laiu seelikuid. Ja mitte ainult ühte, vaid korraga mitut. Nii et kui tuul puhub madalalt, siis kergitab ja paisutab tingimata need seelikud üles. Näib, et nende perenaine võib iga silmapilk õhku tõusta! . . .»
«No-noh!» Ettepoole kummardunult kuulas Sušik kõige elavama huviga. «Ja mis siis sai!»
«Siis? ... See naine sooritas kõige hiilgavama maandumise jõe kaldal... Kahju, et sina pole niimoodi riietatud, muidu oleks sinu seelik Sarkissile kõlvanud. Ta oleks selga ajanud ja ... maandunud nagu langevarjuga.»
Traagiline algus oli ka teisel jutustusel:
«Garmrašeni külas püüdis karu väljal kinni kolhoosi esimehe naise ja paitas oma õrnade käppadega naise ümaraid põski.»
«Oi, Gagik, ikka mõtled sa välja midagi ebatavalist!»
«Ei, tõesti . . . Niisiis. Vanapäts hakkas naist taga ajama. See kohkus poolsurnuks, jookseb eest ära, mesikäpp kannul... Naine jõuab järsaku äärde. All — kuris-

tik, taga va pätajalg. Niikuinii tuleb surra. Eks ta siis hüpanudki kuristikku. Ja mis juhtus? Needsamad seelikud päästsid — paisusid nagu langevari... Kuristik oli aga sügav! .. . Kui ta poleks juhuslikult kuivade lehtede hunnikule kukkunud, oleks ta kindlasti tublisti viga saanud ... Niisiis,» lõpetas Gagik oma jutustuse, «ma ar-vangi: kas ei võiks meidki hädast välja aidata midagi kuivade lehtede hunniku taolist? Vast ehk kitkuda rohtu,, toppida sellega meie särgid täis ja panna need nagu padjad üksteise otsa ... Sarkiss kukub nende otsa ja ei saagi viga. Kas tahate? Oi, oodake, see on alles, leid! ... »
Jutustades oli Gagik kogu aja sõrmede vahel veeretanud ühest otsast kõrvetatud pikka tammeoksakest. Ta tahtis seda katki murda ja tulle visata, kuid oks ei murdunud. Imelik lugu: külmunult murdus ta kergesti, nüüd aga, kuumaks aetuna, ainult paindus.

«Kas taipasite?» rõõmustas Gagik ja hüppas püsti. «Juba homme vabastame Sarkissi tema vanglast! Me lõikame tammeoksi, ajame nad tulel kuumaks ja teeme-võrusid. Võrudest aga pika keti. Selge? ... »

KAHEKÜMNE NELJAS PEATÜKK SELLEST, KUIDAS MEIE NOORED LEIUTASID IKKA UUSI JA UUSI ABINÕUSID SÕBRA PÄÄSTMISEKS

Jõudis kätte kuueteistkümnes päev.
Jõuetu ja kahvatu päike oli juba ammu tõusnud, kuid Pantrikuru vangid ei väljunud ikka veel koopast. Tulises, kuumust õhkuvas tuhas ajasid nad soojaks noori tamme-oksi ja tegid neist võrusid. Võrud aeti üksteise sisse ja kinnitati karagatši kiudja koorega.
«Oksad on lõppenud,» teatas Hasso.
«Ei,»seal peaks vist veel olema. Sori tuhas.»
Hasso soris, kuid tõmbas välja ainult ühe väikese oksa.
«Pole midagi, tulgu sest kas või väikenegi võru. Oodake õige, loen ära. Uks, kaks, kolm ... » Ašot liigutas hääletult huuli. «Meie ahelas on kakskümmend neli lüli. Tead

sa, Gagik, võta keti otsast kinni ja mine välja. Ohoo, on oma kümme meetrit pikk!»
«Kui aga talle raskus otsa riputada, venib veelgi pikemaks,» arutas Gagik.
«Jaa, kui Sarkiss tema otsa rippu jääb, venivad ümmargused võrud ovaalseks. Kuid ... Ikkagi ma kardan, et jääb lühikeseks... Aga noh, lähme uusi oksi tooma! ... »
Seda oli kergem öelda kui teha. Katsu sa murda pöidlajämedust oksa. Vetruvana ja vintskena paneb ta vastu nagu teras.
Näljased lapsed, kes kogu öö polnud maganud, jätkasid kuni lõunani oma keti pikendamist, kuni selles oli lõpuks kolmkümmend kuus lüli.
«Minu kannatusele on tulnud lõpp,» kuulutas Ašot. «Kohe proovime ära ja lähme.»
Sušik ja Gagik haarasid kinni ühest, Hasso ja Ašot teisest otsast ning käskluse peale «algame» hakkasid nad ketti järskude tõmmetega kummalegi poole sikutama. Kuid ükski ahela lüli ei purunenud.
«Tore!» ütles Ašot, kes oli katsetamise tulemusega rahul. «Lähme . . .»
Kaljude poolt oli kuulda Sarkissi kaeblikku halamist: «Šušik, halasta kas või sinagi! ... Ma külman ära! ... Viska mulle hagu . . . mõned marjad . . .»
«Oota, me tuleme!» hüüdis Ašot, ja kui nad järsaku-servale olid jõudnud, lisas juurde: «Sulle pole enam ei hagu ega marju tarvis — me laseme su kohe alla.»
«Kuidas? Millega? . . . Kullakesed, tehke kiiremini! Kas ma pole teie sõber?»
«Kas ainult sõber? ... Sa oled meie silmaterake, sa oled kõige armsam, kõige kallim . . . Igatsusest sinu järele olen oma une kaotanud . . .» kõneles Gagik, suure vaevaga naeru tagasi hoides.
Vaikseks jäänud Sarkiss aga kuulas ega uskunud oma kõrvu. Mis ajast peale oli tema Gagikile silmaterakeseks muutunud? Ega ta ometi naera tema üle? . ..
Kuid ta ei jõudnud veel lahendada seda mõistatust, kui maalapikesele, kus kasvas kuusk, langes sahinal mingisugune isevärki kett.

«Seo see kõvasti kuuse külge,» kuuldus ülalt, ja Sar-kissi jalge ette kukkus nöör, mis oli punutud ikka sestsamast karagatšikoorest.
Mõne minuti pärast rippus see kummaline kett kuru kohal.

«Noh, lähme vaatame,» sõnas Ašot. Kui nad aga nägid oma redelit alt, hüüatas ta. «Suurepärane! Ainult et ikkagi lühike.»
«Pole viga, küllap hüppab,» ütles Gagik rahustavalt.
Pärast oma eilseid jutustusi suhtus ta niisugustesse hüpetesse üpris optimistlikult. Kui seal, metsas, ei kukkunud surnuks tüse naisterahvas, siis ei saa kõhnaks ja kergeks jäänud Sarkiss üldse viga.
«Kuid pehme jalgealune peab tingimata olema,» ütles Sušik.
Murdnud oksad pea kõigilt koopa lähedal kasvavatelt kuuskedelt, kuhjasid poisid need keti viimase lüli alla hunnikusse, tõmbasid siis kuued seljast, nööpisid need eest kinni ja tegid neist sel kombel omapärased kotid. Kotid täideti lumega ja tõsteti hunnikule.
Ja ikkagi tundus neile, et sellest on vähe. Siis hakkasid nõlvadelt, mida soojendas päike, alla kurusse veerema lumepallid. 'Esiotsa olid need umbes arbuusi suurused, kuid kasvasid teel ja jõudsid kurusse juba tervete «vaatidena». Nii tekkis kurus kaunis kõrge lumekink.
Hea oleks muidugi lisada veel mõned võrud ja pikendada ketti, kuid selleks ei jätkunud enam aega. Päev Pantrikurus kõrgete mäemüüride vahel oli väga lühike. Pimenes. Noored värisesid külmast.
«Noh, Sarkiss, roni alla,» tegi Ašot korralduse.
Sarkiss kummardus, vaatas alla ja põrkas kohkunult tagasi.
«Aga kui rebeneb?» küsis ta võppudes.
«Ei rebene. Pista jalad võrudesse ja roni-ettevaatlikult alla. Viimasest võrust haarad kätega kinni ja hüppad kingule, mille me siia tegime.»
Värisevate sõrmedega klammerdus Sarkiss kuuse tüvesse, kuid tõmbas käed otsemaid tagasi.
«Külm . . . Kõrvetab kohe . . . Ootame homseni. Kui päike tõuseb, siis tulengi alla . . . Praegu on juba pime . . .»

Ta tõi esile veel mõned põhjused, mis teda takistasid seltsimeeste poolt tehtud redelit mööda alla ronimast, kuid oli selge, et peamine neist oli hirm.
Ašot kiristas hambaid.
«Olgu, pole midagi parata, lähme,» ütles ta. Jätnud oma kuued lumekuhja, läks päästesalk koopasse tagasi.
«Sušik, puhu õige tuli lõkkele. .. Kuid me vist viisime kogu kütte temale . .. »
Ašot oli nii ärritatud, et ei tahtnud isegi Sarkissi nime suhu võtta. Tõepoolest, kui palju aega ja jõudu oli see poiss neilt röövinud!
Külmast lõdisevad ja näljased lapsed saatsid koopas mööda veel ühe kurnava, uneta öö.
«Oh, Boinahh, oleks sul Tšambari mõistus ja osavus, oleksime ammu siit väljas,» heitis Gagik koerale ette. «Tšambar oleks osanud kurust välja pääseda, lipata, külasse ja tuua siis inimesed . . .»
«Mis Tšambarist sa siin veel räägid? . . .» haavus. Hasso. «Kas siis on minu omast targemat koera üldse olemas? . . .»
Hasso jaoks ei leidunud maailmas muidugi Boinahhi-väärilist koera.
«Või missugune Tšambar? Kas sa Litški kütist Habe Assaturist oled kuulnud?»
Hasso raputas eitavalt pead.
«Ja tema pojapojast Kamost?» küsis Sušik.
«Aga minu onupojast Grikorist?» päris Gagik.
«Kas Grikor on ikka tõesti sinu onupoeg? ... Ei usu!» teatas Sušik.

«Kas sa siis ei näe, et tema ongi see Grikor?» noogutas Ašot Gagiki suunas. «Otsekui ühe õuna teine pool. Seesama iseloom, needsamad naljad . . .»
«Ei, Ašot, minust Grikori ei saa,» vaidles Gagik kurvalt vastu. «Saan nüüd mina temaga võistelda! Mida kõike ta küll pole teinud! Ronis Mesilasekaljule mett tooma, tungis Gilli järve kõrkjapadrikusse ja korjas kormoranimune ... Ta leidis kõikjalt toitu, mina aga kükitan tule ääres ja hädaldan nälja pärast. Kui Grikor oleks meiega, oleksime me elanud vaat nii!» Ja Gagik puudutas käeservaga kõri. «Siitsaadik oleks kõike olnud.»

«Ja kui meil oleks olnud niisugune salgajuht nagu Kamo, me oleksime nüüd .. .» lipsas Sušiki suust, kuid ta sai oma eksitusest aru ja jäi vait.
«Mis võin mina parata!» punastas Ašot kohmetusest. «Kui nemad oleksid sattunud Pantrikurusse, poleks nad vist samuti välja pääsenud.»
«No-noh, palun ülemat mitte puutuda,» astus Gagik seltsimehe kaitseks välja. «Meie grupp ei ole millegi poolest halvem Kamo ringist ja mina — oma onupojast Grikorist.»
«Kas teate ka, et mina olen Habe Assaturi näinud!» elavnes Ašot. «Kord sügisel käis ta meie pool. Ta sai minu isaga sõbraks, käisid koos kitsejahil. Missugune tore mees! Ainult habe on tal väga naljakas — imepikk. Kui ta ruttab, siis pistab habeme põue, et tuules ei lehviks. Ja käib nii kiiresti, et ei jõua talle kuidagi järele.»
«Ja Tšambar on tal muidugi kannul, saba kringiis?»
«Jäh, Tšambar on tal kannul .. . Kui ometi isa teataks vanamehele, et me oleme ära kadunud! ... Ta vast olekski tulnud üle Agirdži lume, üle mägede ja otse meie juurde farmi. . .»
«Aga äkki kirjutab minu ema minust vanaemale?» ütles Gagik janüppas selle mõtte üle rõõmustades isegi püsti. «Muidugi kirjutab! . . . Grikor tuleb tingimata, pistab kohe oma nina Aigedzori veinikarassidesse ja ütleb: «Vanaisa Assatur, siin on parem kui meil, jääme õige alatiseks siia. Veini ja sissesoolatud söögipoolist on palju . . .» Ah,» unistas Gagik, «kui äkki, näete, sellel mäeharjal, tuleks nähtavale Grikor! Hoiaks käes küf-taad 1 lavašis. «Kuule, Gagik-džan, püüa! Küftaa tuli! . . .» oleks ta hüüdnud.»
«Jäta meie piinamine! Kogu mu sisikonna pöörad oma juttudega pahupidi!» sai Ašot vihaseks ja lahkus koopast.
Kusagilt mägede tagant valgustas kuu häguselt Ara-rati udust siluetti. Oli külm ja vaikne.

Küftaa — lihakäkkidest valmistatud toit.

KAHEKÜMNE VIIES PEATÜKK SELLEST, KUIDAS SÜNNIB INIMLIKKUS

Koidikul kuulsid noored mingisuguseid imelikke plaksatusi — nagu oleks keegi lähedal tulistanud väikse-kaliibrilistest püstolitest. Tule ääres istudes naeris Hasso südamest — niivõrd paaniline ilme oli tema kaaslastel.
Jälle oli kuulda pauke. Lõkkest lendasid välja veri-punased hõõguvad söetükikesed, tuhka paiskus igale poole laiali, nagu oleks tules mingisuguseid lõhkeaineid.
«Mis sa naerad?» küsis Ašot, lõket kahtlustavalt kõõritades.
Hasso võttis tulest mõned lõkkes küpsetatud tammetõrud ja ütles kaaslastele: «Sööge, see on hea toit... Külm on neid näpistanud, sellepärast pauguvadki,» selgitas ta.
«Kust sa said?»

«Leidsin: Käisin varahommikul Boinahhiga jahil. Säh, Boinahh, võta, söö sinagi... »
«Jah, see annab meile jõudu juurde. Tõrudest tehakse kohvigi,» ütles Gagik oma osa süües. «Ainult Sarkissile ma ei soovitaks neid anda.»
«Miks?»
«Ei ole hea. Poiss muutub raskeks — kett ei pea vastu . .. » naeratas Gagik loiult.
Kui päike tõusis ja kurus muutus soojemaks, väljusid kõik koopast ja kogunesid jälle kaljurahnul rippuva redeli alla.
«Sarkiss, roni oma koopast välja, on vist juba aeg!» hõikas Ašot.
Vankuval sammul lähenes Sarkiss kalju äärele.
«Haara kuusest kinni ja pane jalg esimesse võrusse.»
«Ei saa. Leidke midagi muud,» konkus Sarkiss, kes oli vaadanud kuristikku.
«Hästi, sinu oma asi. Jää sinna,» ütles Ašot väliselt osavõtmatuna.
Sušik tahtis juba paotada suud, et protesteerida, kuid Ašot peatas teda pilguga.
See aga, mida tüdruk pidas julmuseks, avaldas oma mõju. Sarkiss pistis jala esimesse võrusse ja hakkas hirmust värisedes alla ronima.
164
«Alla ära vaata, pigista silmad kinni.»
Ka need nõuanded aitasid. Sarkiss ronis aeglaselt allapoole, pistes jalgu kobamisi ühest võrust teise. Võrud venisid, kuid olid tugevad ja pidasid poisi raskusele vastu.
Lõpuks jõudis ta viimase võruni.
Sõbrad jälgisid põnevusega tema liigutusi. Kõigi südamed põksusid ärevalt. Ainult Šušik ei vaadanud. Ta sulges silmad ja peitis end Gagiki selja taha.
Istunud tagakäppadel ja ajanud keele suust välja, vahtis Boinahh uudishimuga erakordset vaatepilti.
«Stopp, ära liiguta, kett on lõppenud!» hüüdis Ašot.
Ja Sarkiss tõmbas kiiresti jala tagasi, mis asjatult oli kobanud järgmist toetuspunkti.
«Nüüd tuleb sul viimasest võrust kätega kinni haarata ja hüpata. Ära karda, all on pehme lumi.»
«Kas on ikka pehme? . .. Eile oli ta küll pehme... » ütles Gagik mõtlikult ja hüüdis äkki: «Oota, ära hüppa, ma proovin, missugune lumi on!»
Heale «pehmele» alusele oleks ikka küll tulnud Sar-kissil hüpata! Kohevad lumekamakad oli külm öö jooksul kokku liitnud ja need olid jääpankadeks muutunud.
Üllatavalt õigel ajal oli Gagik äkki sellele mõtelnud. Veel mõni silmapilk ja Sarkiss oleks selle jäätunud künka vastu vigaseks kukkunud ...
«Roni tagasi!» käsutas Ašot.
Erutusest lõi tal otsaesisel pärlendama higi. Ta sarjas end mõttes oma ettevaatamatuse pärast.
Gagik jälgis sõnatult tema näoilmet. Ta kibeles ütelda midagi mõjuvat, kuid ei söandanud.
«Oled sa nüüd sellega nõus, et isegi nii kogenud juht nagu sina võib eksida? . . .» küsis ta lõpuks pehmelt ja sõbralikult.
Ašot kohmetus ja ei vastanud. Ta oli küll Gagikiga nõus, kuid ei tahtnud siiski seda kuuldavalt tunnistada.
«Küll on number! . .. » venitas Gagik mõtlikult.
«Tuli, poisid, tuli tuleb üles teha,» soovitas Hasso. «Tuleta ei tule midagi välja.»
Kuni lõunani mässasid nad oma riietega. Tegid tule üles, tirisid suure vaevaga selle juurde oma kuued, mis
166
olid täis rasket, kõvakskülmunud lund, ja hakkasid neid lahti sulatama.
Hasso ja Ašot olid ametis võrude valmistamisega.

«Sarkissi vabastamine tuleb jälle edasi lükata,» lausus Ašot kibestunult. «Sarkiss,» hõikas ta, «päästa kett lahti ja viska meile alla!»
Nad lisasid sellele veel mõned võrud, kui palju oli aga neid veel vaja, et Sarkiss võiks otse alla kurusse ronida!
«Oodake, minu kolbakeses tekkis geniaalne mõte,» surus Gagik sõrme vastu otsaesist ja hüppas püsti. «Me päästame oma lemmiku kohe praegu ja lõplikult. Ta on juba liiga kaua olnud üksinduses, tont võtaks! . . . Sarkiss,» hüüdis ta pead selga ajades. «Kas sa saad kinnitada pajutüve niiviisi, et see tugevasti toetuks vastu seina ega nihkuks paigast, kui sa peale ronid? Kas saad?
Noh? . . .»
«See püsib niigi kindlalt paigal. Alumise otsa pistsin ma prakku, ülemine aga on surutud kahe kivi vahele,» kostis mäelt kõlatu ja rahulolematu hääl.
«Siis lähme, sõbrad!» andis Gagik käsu. «Lähme ja vabastame selle pikakaelalise linnupoja!»
«Kuhu me lähme? Mis korraldusi sa teed?» sai Ašot pahaseks.
«Ašot, ära arva, et sa oled siin kõige tähtsam,» sõnas Gagik ootamatu tõsidusega ja hakkas ees minema.
Keegi ei teadnud, mida ta mõtleb teha, kuid võtnud keti kaasa, järgnesid kõik talle vaikides.
Nad jõudsid Saatana rajale ja peatusid järsakul, mis kõrgus selle orva kohal, mis Sarkissile oli peavarju andnud. Äpardunud köie jupi mähkis Gagik tugevasti rajast esilekerkiva kivinuki ümber, sidus selle külge puust keti ja heitis alla.
«Noh, kuidas on, Sarkiss, kas keti ots puudutas palki?»
«Jah, peaaegu ... Oi, mida te tahate teha?» hakkas ta jälle hädaldama. «Ma suren . . .»
«Enne surma ei sure, mu kallis . . . Roni parem palki möeda üles . . . Noh, kuidas on,» pöördus ta A|oti poole, «kas said lõpuks aru, mida ma tahan teha?» Ja Gagik koputas sõrmega endale vastu otsaesist: «See pole pea, vaid kõrvits, mis on täis ajusid.»
Kaaslased naeratasid, kuid mitte niivõrd Gagiki nalja

peale, kuivõrd sellepärast, et nad nähtavasti leidsid lõpuks ometi võimaluse Sarkissi vabastamiseks. Ainult Ašot polnud rahul, ta oli sünge. Mis see siis on? Mitte tema, vaid Gagik vabastab selle tüübi! Milleks siis tema vanemaks valiti? . . .
Sarkissi oiged vaibusid ja mõnda aega oli järsaku alt kuulda ainult mingisugust robinat.
«Noh, kuidas on?» küsis Gagik kärsitult. «Kas ronisid juba tüve otsani? Ronisid või? ... Nüüd roni võrusid mööda üles. See on tõeline redel, eks ole?»
Sarkiss ei vastanud midagi, kuid köis venis pingule ja hakkas kägisema. Nähtavasti ronis poiss juba ketivõru-sid mööda üles.
Gagik säras rõõmust. Ta vaatas kord Ašotile, kord Sušikile ja tema pilk ütles: «Kas nägite?!»
Ašot muidugi nägi, ja tema enesearmastus oli puudutatud.
Köie kägin lakkas. Alt tuli kuuldavale summutatud nutt.
«Mis seal juhtus? Oi, ma ei ela vist seda üle!» hüüatas Gagik nutuselt. «Ära nuta, kulla vennas, haletse oma selgeid silmi! . . .»
Sušik hammustas närviliselt huuli, Ašot aga küsis karmilt:
«Miks sa üles ei roni?»
«Minu raskuse all on võrud kõvasti vastu kaljuseina surutud. Ma ei saa neist kinni haarata ega jalga kusagile toetada. Oi, oi, ma kukun alla, memmeke kallis!»

«Ära virise, vennas, jääd veel kõhnemaks,» andis Gagik head nõu. «Pista parem jalad võrudest läbi ja istu, puhka natuke. Me mõtleme midagi välja.»
«Ulatame talle minu kepi, las haarab otsast kinni,»
soovitas Hasso.
Kaaslased nõustusid sellega. Hasso heitis rajale maha ja ulatas oma kepi alla.
«Tõuse kogu oma volaskipikkuses püsti ja siruta käsi välja. Noh, kas said kätte?»
«Sain küll!»
«Tõmba nüüd kingad jalast ja seo nad vööle.»
Sarkiss täitis sõnakuulelikult selle korralduse.
168
«Ha ara mõlema käega kepi otsast kinni ja roni üles . . , Jalgadega toetu vastu kaljut, me aitame.» «Noh, hoia kõvemini kinni! . . .»
«Tagasi ära vaata!»
«Kas haarasid kinni? . . . Roni siis ometi, roni! . . .» julgustasid sõbrad Sarkissi ja Ašot, Gagik ning Hasso, hoides suure vaevaga kitsukesel rajal tasakaalu, tirisid kolmekesi järsaku alt välja oma hädavaresest teekaaslast
Lõpuks seisis Sarkiss nende ees.
Olles haaratud inimese meeleliigutusest, kes on päästetud ilmselt kindlast surmast, pidi Sarkiss juba oma päästjate ette põlvili laskma, kuid Ašot võttis tal õlgadest kinni, raputas teda ja ütles kindlalt, kuid sõbralikult:
«Pole vaja, Sarkiss ... Püüa ainult aru saada, mis-oleks sinust saanud ilma meieta . . .»
Sušik tegi Ašotile mõttes etteheite: leidis ka aja õpetuste jagamiseks! . . .
Kui poisid olid kividele istet võtnud ja veidi toibunud, lisas Ašot sellele, mida ta oli öelnud, veel mõned samasugused kindlad ja kaalukad sõnad.
«See on hea,- et sa pääsesid,» ütles ta. «Meie südamelt on raske kivi ära langenud. Kuid seniajani ei suuda ma aru saada, kuidas sa võisid öelda: «Hoolitsegu igaüks iseenda eest!»»
Sarkiss istus, pea norus. Ta meenutas last, kes on valmis nutma puhkema.
«Talle pole vist tarvis enam midagi rääkida,» arvas Ašot ja võttis labida, andes sellega mõista, et on aeg tööle asuda. Kuid nüüd tõusis ootamatult püsti kahvatu ja äravaevatud Sarkiss, kes polnud veel toibunud üleelatud vapustustest, kiskus Ašoti käest labida ja proovis väsimusest värisedes ning viimast jõudu pingutades rada lumest puhastada. Ta tegi seda niisuguse tuhinaga,, millist ta polnud vist elus iialgi üles näidanud.
*<Mis sul arus on?» toibus Ašot. «See pole sinu töö . . . Hasso, vii ta minema, las puhkab.»
Kuid Sarkiss vaidles kategooriliselt vastu:
«Te olete küllalt minu pärast vaeva näinud. Nüüd on minu kord töötada .. .»
169
«Ära sega! Kui ta hakkab mõistust pähe võtma, siis ei maksa segada,» püüdis Gagik sosinal Ašotti veenda.
«Kahju on temast, ei või nii... Küllap on tal vigas-tusigi. Ta tuleb üle vaadata ja teha sidemed,» halises Sušik pisarsilmi.
Kuid samal ajal tundis tüdruk ka uhkust. Kas ta ei rääkinud, et Sarkiss pole parandamatu? Talle vaieldi vastu: «Hundikutsikas!», «Ta ei võta aru pähe!» Noh, kellel oli siis nüüd õigus! . . .
«Anna siia, Sarkiss, sina ei tohi . . .» Võttis Ašot leebelt labida tema käest ära.
Kui Sarkiss, kes väsinult kivile oli istunud, pead tõstis, nägi Sušik tema kulmu kohal suurt sinist muhku.

«Oi, tule taevas appi!» hüüdis tüdruk, kastis räti külmas lumelobjakas märjaks ja surus selle Sarkissi meelekohale.
«Kuule, poiss, mis sul veel valutab?» muretses ka Ašot.
«Põlv . . . säär . . . selg . . .» oigas Sarkiss.
Sušik läks eemale. Poisid võtsid Sarkissil riided seljast ja vaatasid ta üle. Mitmes kohas oli muhke, marrastusi ja siniseid laike. Iseäranis tugevasti oli vigastatud käsi, millel veri oli paksuks koorikuks hüübinud.
«Miks sa siis meile midagi ei öelnud? Ja tahtsid veel niisuguses seisukorras töötada!» heitis Ašot talle ette.
«Kui mulle meelde tuleb, et pääsesin surmasuust, paistab kõik muu tühiasi... »
«Tubli poiss, nii peabki olema. Elus tuleb ette ras-kematki. Igasugust valu peab põlgama,» ütles Ašot tunnustavalt. «Paneme talle õige külmad kompressid — põrutuste puhul on see kõige parem vahend. Kahju, et viina ei ole, viinakompress oleks veelgi kasulikum.»
«Te aina naerate kurdide üle, et nad mütside ümber rätte kannavad, aga näete, minu oma kulubki marjaks ära,» ütles Hasso ja võttis oma mütsilt vana siidräti. «Ning võtke ka siidvöö . . .»
Rättide ja taskurätikuga sidusid poisid kõik vigastused ja kriimustused Sarkissi kehal kinni, seejärel aga talutasid ta koopasse.
«Andke mulle kepp, siis kobin ma ise alla,» ütles ta.

Sarkissile seni tundmata uus, soe tunne tärkas ühes tema hingesopis. Kui hea, et ta on koos seltsimeestega! ... Kui hea, et seltsimehed on nii tähelepanelikud ja hoolitsevad! Tõepoolest, mis tükke ta küll tegi, missuguseid rumalusi rääkis! «Igaüks hoolitsegu iseenda eest» ... Ei, see oli suur eksitus. Elu ilma seltsimeesteta ei ole ...
Majandusala juhataja Gagik kavatses tähistada suurt võitu toreda õhtusöögiga. Selgus, et tal oli koopa kaugemas nurgas, ühes kõikide eest varjatud praos mingi salajane panipaik. Gagik astus koopaseinas olevale nukile, pistis käe prakku, kobas seal ja pani midagi oma mütsi.
«Küpsetage ja sööge! . . .» teatas ta, kui ta tule juurde tagasi oli tulnud ja mõned varblased kivile puistanud. «Ma hoidsin neid mustadeks päevadeks . .. Kuidas siis teisiti?» hooples ta oma majandusmehe annetega.
Üllatus, mille valmistas Gagik, tõstis tublisti juba langema kippuvat meeleolu. Igaüks sai kaks varblast ja rusuv näljatunne andis pisut järele.
... Juhtum Sarkissiga oleks lapsi nagu mitme aasta võrra vanemaks teinud. See sündmus tugevdas nende visadust, suurendas elukogemusi ja usku oma jõusse, see veenis neid selles, et ka kõige raskemates tingimuste* nad mitte ainult et suudavad endil elu sees hoida, vaid, kui ähvardab oht, võivad üksteist ka päästa.

KAHEKÜMNE KUUES PEATÜKK SELLEST, KUI VISALT VABANEB INIMENE LAPSEPÕLVES OMANDATUD HALBADEST KALDUVUSTEST

Ohtu eel, kui ärakurnatud lapsed koopas puhkasid, mõtles Sarkiss: «Kas ei tuleks neid viia orava lao juufde, teha see lahti ja öelda: «Andke- andeks, seltsimehed ... Te päästsite minu elu, ma ei või enam varjata teie eest toitu. Laske hea maitsta! ... »
Kuid kohe tuli talle meelde, kui suure vaevaga oli ta koopasse tulnud. Tähendab, ta on väga nõrk ja ükskõik

missugune haigus — gripp, angiin või kopsupõletik — viib ta hauda.
Hirm võttis uuesti Sarkissi üle võimust ja jällegi ärkas temas tuttav egoismitunne.
«Nemad saaksid igaüks ainult kaks kamalutäit pähkleid, sina aga saad neist söönuks tervelt kümme päeva. Ära tee rumalust, oma elu on kallim . .. » sosistas talle mingi sisemine hääl.
Poisi südames algas tumm võitlus ja ta ei suutnud astuda otsustavat sammu.
Peab ütlema, et pähklid, mis poisid olid mõni päev tagasi Sarkissi käest ära võtnud, olid alles — vedelesid nurgas, kuhu vihane Ašot nad oli visanud. Uhkus ei lubanud neid puutuda isegi mitte kõige suurema nälja
ajal.
Vahetevahel tahtis Hasso väga võtta pähklid ja sööta need salamahti ustavale Boinahhile. «Roojase pala sööb ainult koer ära,» mõtles ta arvatavasti, ja ikkagi ei söandanud ta seda teha: kes teab, mida ütlevad kaaslased! Hasso tahtis juba küsida nende arvamust, kuid ei saanud võitu oma ujedusest.
Kuumalt lõõmava lõkke ümber istudes mõtlesid poisid, mis neil edasi tuleks teha. Raja puhastamine ei tundunud nüüd neile enam nii raske ülesandena. Tõepoolest, kas võis võrrelda seda tööd nende tohutute pingutustega, mis neil tuli teha selleks, et Sarkissi hädast välja päästa?
Ašot avaldas need mõtted kaaslastele ja pani nad uskuma, et kahe-kolme päevaga puhastavad nad raja ning pääsevad lõpuks kurust välja.
Kuid kõigepealt tuli kõrvaldada üks tuskatekitav «pisiasi»: rusuv näljatunne.
Sarkissi päästmine muutis nad moraalselt palju tugevamaks, kuid füüsiliselt olid nad nõrgaks jäänud. Nende päevade jooksul olid nad ära söönud kõik, mis neil oli, toidu otsimiseks aga polnud jätkunud aega ega jõudu.
Sellepärast otsustatigi, et ühed lähevad rajale, teised aga hakkavad toitu muretsema.
«Noh, kui te kord juba peate mind spetsialistiks toidu alal, siis võtan mina selle töö käsile,» teatas Gagik.
Sušik pidi jääma koopasse tuld valvama ning Sarkissi

eest hoolitsema. Ašot ja Hasso aga pidid minema rajalt lund rookima.
Kuni kõike seda arutati, pöördusid Sarkissi mõtted jälle pähklite juurde tagasi. «Kui juba Ašot ütles, et kolme-nelja päeva pärast pääsevad nad kurust välja, miks ei võiks siis kaaslastele avada oravalao saladust?» mõtles ta, ja oli juba silmapilk, millal ta äärepealt pidi ütlema: «Minge kõik rada puhastama, toitu meil on . .. »
Kuid ei, ta ei suutnud kuidagi endast võitu saada. «Vaata ette, äkki hakkab jälle lund sadama ja sa jääd siia terveks talveks,» tagus ajus ja poiss otsustas: «Ei, ootan veel mõne päeva, vaatan, missuguse pöörde asjad võtavad .. .»
Vabanenud nendest mõtetest, hakkas ta kuulama Šušiki ja Ašoti juttu. Nad rääkisid Hassost.
«Niisugune poiss ja pole millegipärast pioneer!» imestas Šušik. «See on lihtsalt kummaline!»
«Kuid sa ju tead, et farmis pole ei kooli ega pioneeriorganisatsiooni,» selgitas Ašot. «Kes siis selles süüdi on?»
«Varem, kui me elasime meie külas, käisin ma küll koolis,» sõnas Hasso, «kuid siis ma ei võinud veel pioneeriks saada, oHn väike .. .»
«Mina aga arvan, et meie ise võime sind pioneeriks vastu võtta,» teatas Ašot ootamatult. «Sa oled selle täiesti ära teeninud.»
«Õige!»
«Just nii!»

Teistele meeldis väga Ašoti idee, Hasso aga isegi punastas ja ta otsaesisel lõid pärlendama suured higipiisad.
«Kes on vastu?» küsis Ašot tähtsalt ja hädavajalikke formaalsusi säilitada soovides. Kuid kes siis võis vastu olla? Isegi Sarkiss vaatas karjusele naeratades.
Ašot võttis oma kaelast punase räti ja sidus selle kohmetunud poisi kaela.
«Sa pead andma tõotuse, andma vandetõotuse,» ütles ta.
«Ma püüan elada nii nagu vaja,» lausus Hasso vaikselt. «Ma püüan teha elus midagi väga vajalikku,
173
inimestele kasulikku . .. Kui usute, on hea, kui aga ei usu — küllap näete . . . See ongi mu tõotus . . .»
Ja kuigi need sõnad ei seisnud pioneeriorganisatsiooni põhikirjas, liigutasid nad noori oma lihtsuse ja siirusega.
«Sa ütlesid suurepäraselt!» plaksutas Gagik käsi.
Innustunud Ašot aga tegi veel ühe ettepaneku:
«Me peame hoolitsema selle eest, et Hasso Pantri-kurust lahkudes oskaks armeenia keeles lugeda.»
«Lugeda? .. . Kas see tähendab seda, et me jääme siia nii kauaks?» muutus Sušik õige rahutuks.
«Ei . . . Hasso õpib väga kiiresti lugema,» rahustas teda Ašot. «Üht-teist ta ju ikkagi teab ka . . .»
Lõbusalt laulis sel õhtul Hasso vilepill ja kõigil oli süda kerge. Neid rõõmustas see, et nende sõber sai pioneeriks, et vabadusse viiv rada ikka enam ja enam lumest vabanes, ja muidugi ka see, et Sarkiss oli pääsenud . . .

KAHEKÜMNE SEITSMES PEATÜKK. SELLEST, ET ENNE TORMI ON ALATI VAIKNE

Järgmisel hommikul astus Hasso koopasse, laotas oma abaa maha ja puistas sellele taskutest terve hunniku hästi küpseid ja suuri astelpihlaka marju. Liigutatuna kaaslaste suhtumisest temasse, oli ta peaaegu kogu selle öö ärkvel olnud ja juba pimedas läinud neile toidupoolist muretsema.
«See on töötegijatele ja haigetele,» tegi «ökonoom» Gagik korralduse.
Oma osast ta loobus ja läks välja, kusjuures ta koera endaga kaasa kutsus.
«Lähme jahile, Boinahh. Ei kadesta ma praegu Pantri-kuru loomi!»
Koer nõustus vaikides, Boinahh on juba kord niisugune: teda võis lahkusega alati enda poole võita.
Ašot ja Hasso täitsid taskud astelpihlaka marjadega ja läksid Saatana rajale tööle, Sušik aga siirdus Tammikusse kütet tooma.
Kasutades kaaslaste äraolekut suurustles Gagik koera ees:
174
«Kas sa tead ka, Boinahh, kui palju kotkaid ma taevast alla tooksin, kui mul oleks jahipüss käes! ... »
Kuid koer näis ainult muigavat, et küllap me sind juba tunneme ... Ei olnud ju koeral kogu Pantrikurus mööda-saadetud aja jooksul juhust näha ühtki lindu, kelle Gagik oleks maha lasknud.
Lund oli nüüd veel ainult all, platool ja kuru läänenõlvadel. Ida- ja lõunapoolsel küljel oli aga kuiv ja soe. Sellepärast arvas Gagik heaks minna just nimelt sinna.

Kaljud olid siin tervete korrustena üksteise otsa kuhjunud ja ainult kitsukesed astangud lahutasid neid. Harva ettetulevatel maalapikestel kasvas kollane rohi ja siin-seal võis näha madalaid põõsaid.
Gagik ei võtnud kaasa ei vibu ja nooli ega ka lingu, sest tal endalgi polnud lootust saagile.
Poiss tiirutas tublisti tund aega kurus ringi ega kohanud mitte mingisuguseid loomakesi, ja marjugi korjas ta vähe, kõigest ühe kamalutäie kukerpuu marju, mis olid nii hapud, et neid oli võimatu süüa. «Midagi.säärast tuli-haput on hea ainult rasvase pilafiga, näljasele kõhule pole see aga ette nähtud . . .» arutas Gagik kibestunult, jätkates põõsaste, uurimist. Ja äkki tormas Boinahh haukudes ühe sellise põõsa juurde, mis kasvas väikesel lamedal astangul.
«Haistab looma lõhna,» turgatas Gagiki peas mõte.
«Võta, hoia kõvasti kinni! Ära lase minema, ma tulen!» hüüdis ta ja ronis järsku nõlva mööda üles.
Gagiki jalad nõtkusid, süda kloppis tugevasti. «Ega ma ometi haigeks ole jäänud?» ehmatas ta äkki, istus, kivile ja katsus oma pulssi. «Ei, esialgu lööb veel . . . Milleks ma siis istuma jäin? . .. »
«Ära lase minema, Boinahh, ära lase, ma tulen! . . .» hüüdis ta uuesti ja tõusis kiiruga püsti.
Boinahh aga jätkas vihaselt haukumist ja pistis kord pea põõsastesse, kord jälle kargas tagasi, otsekui oleks nõelata saanud.
Kui Gagik kohale jõudis, tõstis koer pead. Tema mustal ninaotsal oli näha verepiisku.
«Mis võin ma teha, kui teda ei saa mitte millestki kinnigi haarata? . . .» rääkis koera pilk. «Niipea kui sa talle lähened, tõmbub kerra ja

veel missugusesse kerra! Üleni teravaid nõelu täis! Eks katsu puutuda! . . .»
Vaesel Boinahhil polnud mitte ainult nina, vaid ka suu ja keel ära torgitud .. .
«Lase, see pole nüüd enam sinu asi,» tõukas Gagik koera eemale. «Sa leidsid — hea seegi, muu on aga meistri mure ... Mõtle kus asi, siil! Liha pole tal rohkem kui kanal ... Tahtis kah rõõmustada! ... Halloo, Sušik!» hüüdis ta valjusti koopa poole. «Kas kuuled, Sušik? Rakenda vanker ette, siil tuleb koju toimetada ... »
«Oota, Gagik!» vastas tüdruk peenikese häälega. «Ära puuduta teda, ma tulen ... »
«Ära puuduta!» Ta pole ju ometi hulluks läinud, et puudutada seda torkivat kera!
Gagik tõukas siili jalaga, pani oma mütsi alla ja veeretas looma mütsi sisse, et saaki pidulikult kaaslastele viia.
«Lähme, Boinahh!» hüüdis ta koera.
Kuid see poleks nagu kuulnudki.
«Tule, tola!» meelitas Gagik. «Sa ära tema okaste peale vaata. Seest on ta täis liha ja rasva. Tule, saad oma osa . . .»
Kuid koer oli kangekaelne ja ei tahtnud lahkuda mingi kivide vahel oleva pilu juurest. Ta kord kargas selle pilu juurde, kord jälle hüppas vihaselt lõrisedes tagasi.
Gagik jäi seisma:
«Mis seal on? Kas leidsid veel midagi? Kas tõesti? Ütle . . .»
«Kellega sa seal räägid?» lähenes Sušik rutuga. Ta hingeldas raskelt.
«Boinahhiga . .. Mine vaata, mis ta seal haugub. Kas leidis midagi või klähvib niisama?»
Kuivadel lehtedel kivide vahel nägi Sušik veel ühte väikest halli okkalist kera.
«Gagik, ma leidsin siilipoja! ... » hüüatas tüdruk rõõmsalt.

«See pole kuigi tagasihoidlik avaldus!» vastas Gagik. «Mitte sina ei leidnud, vaid Boinahh. . . Eks võta ta siis endale rüppe . . . Ainult mitte kätega, vaid kepiga, veereta kepiga ... Nii...»
Kui nad tule juurde tagasi jõudsid, ütles Gagik, et tema ise valmistab siililiha roa — «šašlõkk-sürpriisi».

Ašotile ja Hassole pidi pehme siililiha tõepoolest olema üllatuseks — nad ei teadnud ju midagi...
Ent kuidas Gagik ka vaeva ei näinud, ei suutnud ta panna siili «tundma end nagu kodus» ... Kuni loomakesf ei puudutatud, pistis ta okaste vahelt välja oma tumeda koonukese, kuid niipea kui Gagik tema poole käe välja sirutas, tõmbus ta uuesti okkaliseks tombukeseks.
«Siil avab end ainult vees,» tuli kuuldavale Sarkissi nõrk hääl. «Otsi vett.»
Gagik võttis nõuannet kuulda. Varsti leidis ta nende eluaseme lähedal kaljus üllatavalt sobiva õnaruse ja täitis selle lumega, mida ta kogus kaljusimsi alt varjust. Kui kaua pidi aga ootama, kuni lumi sulab? ... Tuli teha nagu Hasso — ajada tules mõned kivid kuumaks ja visata need lumme, ise aga minna koju tagasi.
Gagik jättis siilid Sušiki hoole alla ja läks uuesti jahile. Ta jooksis palju ringi, kuid peale mõne peotäie kibuvitsa- ja paakspuumarjade ei leidnud ta midagi. «Mis siis ikka, see on mulle preemiaks siilide eest,» otsustas poiss ja sõi ise need marjad ära.
Nõnda möödus pool päeva. Lõunaks tulid Ašot ja Hasso väga näljastena rajalt tagasi ja, nägude järgi otsustades olid nad oma tänase.töö tulemustega rahul. Nähtavasti are-nesid asjad hästi.
Ašot märkas kohe siile — ühte väga suurt ja teist üsna tillukest.
«Ühtki kuuli ma ei raisanud,» ei viivitanud Gagik hooplemisega. «Siilid on juba äragi jagatud: väike saab mulle, suur teile nelja peale, sisikonnad — Boinah-hile . . .»
«Ei anna, ma ei lase väikest puudutada... » ütles Sušik, tõusis püsti ja võttis ettevaatlikult okkalise kerakese peopesale. «Tule, tule minu juurde, muidu tapavad need halastamatud poisikesed su ära ... » Ja maha istunud, pani ta siilipoja endale sülle.
Kogenematu siilipõnn pistis varsti väikese niiske nina-otsa oma okaste vahelt välja ning hakkas nuusutama tütarlapse riideid.
«Mui väikseke, kui kena ta on! ... » imetles Sušik. «Mitte kellelegi ei anna ma sind, võtan su endaga koju kaasa . . .»

Tüdruk oli nähtavasti unustanud nii nälja kui ka üleelatud vapustused.
«Olgu pealegi,» nõustus Gagik armulikult. «Aga suure võtame jalamaid õnneks .. .»
Ta pani siili mütsi ja tõusis püsti.
«Seleta mulle, mida sa tahad teha?» küsis Ašot nõudlikult.
«Seletada? Kuula siis: panen siili vanni, et ta end lahti keriks, seejärel aga laseme tal minna kõige liha teed .. . Niiviisi saan ma kilpkonnadegagi hakkama, ausõna.»
«Tuleb välja, et sa sööd kilpkonnigi?» küsis Sušik vastikustundega.
«Kilpkonni? ... Mis see kilpkonn siis on? Tegelikult on ta kana, kes endale soomusrüü selga on tõmmanud. Ta liha on nii maitsev, et viib keele alla! . .. Noh, lähme siis minu kaevu juurde!» lausus Gagik, võttis mütsi koos siiliga ja läks koopast välja.
Talle järgnesid Ašot ja Hasso.
Õnarus kivis oli pikk, kuid madal, ja seetõttu ei saanud siil end lumest sulatatud vees lahti kerida. Kuid vee enda nägemine viis Gagiki uuele mõttele.

«Suurepärane mineraalveeallikas!» hüüatas ta rõõmsalt. «Pane siia igal hommikul lund, lõuna ajal aga kummarda ja joo vett. . . Kas kuuled, Hasso? Sinu veesaamise moodus on vananenud.»
«Jah, sul on vist õigus,» nõustus Ašot. «Ja see pole meie korterist kuigi kaugel . . . sammu sada,» mõõtis ta silmaga vahemaad. «Ainult, et öösiti hakkab vesi vist külmuma.»
«Meie aga viskame sinna kuumaks aetud kivi,» leidis Gagik kohe hea nõu. «Hasso, sinu moodus võib veel kõlblikuks osutuda . . . Kuid olgu, hakkame tööle, sest enesetapmisega lõpetada see siil vist küll ei kavatse. Hea seegi, et meie haledasüdamelist Sušikki siin pole.»
Umbes tunni aja pärast oli «šašlõkk-sürpriis» valmis. Siil osutus väga pehmeks ja rasvaseks.
Kui kõik olid oma kõhud täis söönud, oma uuest vee-mahutist janu kustutanud ja veidi puhanud, oli päike juba Araratini vajunud. Kuid väljas oli nii soe, nii meeldiv olla, et keegi ei tahtnud koopasse minna. Elu hakkas neile päris naeratama! Täna leiti siil, homme leiavad ehk
178
veel midagi. Kõht pole küll teab kui täis, kuid pole viga! Sest kolme-nelja päeva pärast... Ja siis ... Oh, missuguse rõõmuga omaksed neid vastu võtavad!.. .
Mõte peatsest kojujõudmisest erutas lapsi kogu öö.
Keegi ei võinud arvatagi, et Pantrikuru valmistas oma vangidele uue nuhtluse.
Nii rahulik on ainult enne tugevat tormi . . .

KAHEKÜMNE KAHEKSAS PEATÜKK SELLEST, KUIDAS ÄKKI ÄRKAS UKS UINUVAID LOODUSJÕUDE

Kõik olid juba ammu magama jäänud, ainult Hasso istus tule ääres, liigutas aeg-ajalt süsi ja mõtiskles kõige erinevamatest asjadest. Ta mõtles näiteks ka sellest, miks leidub kõigis koobastes (tema aga oli neid näinud palju) tavaliselt kitserooja, selles aga, kus nad olid ulualuse leidnud, seda ei ole. Miks kitsed kõigis koobastes käivad, selles aga mitte? ...
Leidmata sellele mõistatusele lahendust, heitis Hasso pilgu kaaslastele ja tal hakkas neist kahju: kui halvasti nad, vaesekesed, magavad! Ta tõmbas endal seljast oma abaa ja kattis sellega ettevaatlikult Sušiki. «Hea tütarlaps,» vilksatas mõte tal peast läbi, «hea õde oleks ta olnud . . . Kahju, et mul pole õde . . .» Ja poiss naeratas vargsi ning kurvalt.
Siis silmitses ta tähelepanelikult ja silus hoolikalt oma punast kaelarätti. Eredavärviline riidetükk lõi lõkke paistel lõõmama, otsekui üks selle tulekeeli. Ja Hasso rõõmustas nagu laps. Kuid ei, ta polnud enam laps. Pärast antud tõotust tundus poisile, et ta on nagu muutunud pikemaks, tõsisemaks, vanemaks. Aga kirjaoskus? ...
Hasso võttis oma paunast vihiku, kuhu oma viiskümmend korda oli suurte, ebaühtlaste tähtedega kraabitud tema nimi. Need olid ta esimesed katsed õppida kirjutama armeenia keeles. Nimi «Hasso» vihiku kaanel oli sinna veetud kõverate tähtedega, järgmistel lehekülgedel — aina paremini ja paremini. Kui siin oleks toitu, ei tahaks Hasso vist üldse Pantrikurust ära minnagi — nii väga meeldisid talle uued kaaslased. Viimasel ajal
179
polnud tal ju üldse sõpru. Farmis on ainult täiskasvanud inimesed, noori ei ole. Tema aga unistas kaaslastest, tundis nende järele igatsust ja sellepärast kiindus kogu südamega nendesse «pimeda saatuse» poolt tema teele saadetud kooliõpilastesse.

Ja kui palju nad teavad! Kuulad neid ja satud kord Iraani, kord Indiasse, kord jälle mingisugusele kaugele maale Jaapanisse ... Nad teavad isegi seda, missugused loomad elavad nendel maadel, missugused metsad, mäed, mered ja jõed on seal... Iseäranis Ašot... Tõsi i küll, ta on mõnikord väga käre, isegi jäme, kuid on inimesi, kellega vist teisiti ei saa. Võta kas või see Sarkiss ... Ah, kui halvasti see tookord tal välja kukkus! Inetu pähkliteloo meenutamine tegi poisi tusaseks. Ta tõstis pead ja suunas tahtmatult pilgu pähklitele, mis vedelesid koopanurgas. Halvasti, oh, kui halvasti see välja tuli! Hasso isegi punastas häbi pärast, kui talle see jutuajamine ja kõrvakiil meelde tuli... Kuid kelle pärast oli tal siis häbi! Kas Sarkissi pärast, kes saatis korda autu teo, või Gagiki pärast, kes häbi tundmata otsis seltsimehe läbi (Hasso ise oleks pigem maa alla vajunud, kuid poleks seda teinud), või siis Ašoti pärast? Ta ju ütles Sarkissile sääraseid sõnu, et neid ei saa puuda meegagi alla neelata. Kui inimene on .pidanud neid kuulma, ei jää talle vist küll muud üle kui surra. Kas võib maailmas elada ilma auta? ...

Kõik olid näljased, kuid keegi ei puudutanud neid pähkleid. Isegi Sarkiss ei söandanud neid ei süüa ega ka seltsilistele pakkuda. Ja Hasso ... Ta sureks ennem nälga, kui puudutaks «roojast pala»... «Kui suurel määral peab küll inimene olema oma kõhu ori, kui ta söögi pärast tõi ohvriks oma au! . . .» mõtles Hasso. Kuid . .. need õnnetud pähklid võiks siiski koerale anda. Temal ju enesearmastust pole ...

Ja taas tuli poiss sama mõtte juurde tagasi. Vaene koer, mis temast küll on saanud! Küljed on sisse vajunud, ribid võib ükshaaval ära lugeda ... Pole tal jõudu isegi õieti haukuda. Kui aga maha heidab, ei tea, kas magab või on minestuses. Oh, Boinahh! Olid päris lõvi kohe, kui sa kolhoosikarju valvasid ja huntide eest kait-

sesid... Ja kas hundid oleksidki saanud ära viia lambaid, kes olid Boinahhi valve all? ... Pimedatel öödel pani peni mäekurud kaikuma nii valju haukumisega, et kiskjad olid valmis «hiireuru eest pool elu andma», tuli Hassole meelde kõnekäänd.

Poisi põski mööda veeresid pisarad. Ta pani käe koera karvasele kaelale ja ütles tasakesi: «Boinahh! ... »

Koer avas silmad, liputas loiult saba ja nilpas kuiva keelega üle peremehe käe. Koera kurvas pilgus oli nii palju armastust ja truudust, et Hasso ei pidanud vastu. Ta tõusis otsustavalt püsti, võttis kepi ja hakkas välja minema. Kuid kuhu minna? Kust saada toitu oma «karvasele vennale», nagu kurdi karjused oma koeri nimetavad.

Hasso pilk langes jälle pähklitele. «Koeral pole enesearmastust,» mõtles ta jälle. «Ta sööb ka roojase pala ära.»

Poiss võttis oma noa ja hakkas pähkleid üksteise järel lõhestama ning koerale söötma Ja see sõi mõnuga, tänulikult saba Uputades. «Boinahh ei ole lihtne koer,» õigustas end karjapoiss. «Kui palju on ta farmis tööd teinud, kui palju kolhoosile kasu toonud! . .. »

Hasso söötis koerale kõik pähklid, kusjuures ta ise mitte ainustki ei maitsenud. Ainult mõned tuumad pistis ta salamahti Sušiki taskusse ja läks siis rahunenult oma asemele ning heitis magama. Tema ja Ašot lamasid tulest kaugel — kõige soojemad kohad olid nad loovutanud teistele. Tulele kõige lähemal lebas aga Sar-kiss. Ta oli nähtavasti unes vaistlikult oma asemelt maha roninud ja kõige soojemale ning mugavamale kohale asunud.

Vaevalt hakkas karjus magama jääma, kui kusagilt kaugelt tuli kuuldavale huntide ulgumine — pikk ja kurjakuulutav. .

«See on Kotkamäe tipul,» tegi Hasso kohe kindlaks. «Mu vaene isa ... Istub praegu kössitõmbunult lauda ees, japundžaa' ümber mähitud ja tuletab vist mind meelde... »

' Japundžaa — burka — vildist ja kitsenahast pikk karvane mantel kaukaaslastel.

181
See mõte tegi poisi väga nukraks. Ta sulges silmad, proovis jälle uinuda, kuid miski oleks teda nagu seganud, mõtted hajusid, läksid segi.
Kerge veekohin, mida tavaliselt oli kuulda koopa sügavusest, millegipärast tugevnes. Või näis see talle nii? Ei... Vesi kohises, kobrutas ja peagi tulid kuuldavale niisugused helid, et väikese ebauskliku mägilase südames ärkas hirm ja õudus. «On need deevid?. .. Sortsid?» mõtles ta. Vanad karjused olid Hassole jutustanud nii palju hirmsaid lugusid kurjadest vaimudest, et poiss oli valmis uskuma deevide* olemasolusse.
Kuid praegu tahtis ta ennekõike magada. Ta sulges silmad ja mõtles läbi unerammestuse: «Kui see on vesi, kus oli ta siis varem, kust ta tuli ja kuhu voolab? ... Ah, kui pääseks vee juurde . . . Vesi võiks vabastada nii paljudest muredest! ... On siis kerge iga kord, kui tahad juua, kive kuumaks ajada ja nendega lund sulatada? ... »
Hasso ei mõelnud enam mitte mingisugustele deevi-dele, surus end mugavalt vastu Ašotti, liibus vastu tema selga ja mõtles: «Oleks vaid soe, kõik muu pole praegu tähtis . . .»
Ja siis paiskus kõrvulukustava mürinaga, nagu oleks maapõues midagi plahvatanud, koopa pimedast sügavusest kobrutades ja kohisedes ning vahtu üles pekstes välja võimas veevoog . . .

TEINE OSA

ESIMENE PEATÜKK SELLEST, MIDA KÕIKE EI MÕELNUD VÄLJA RAHVAS, KUI TA OLI HARIMATA JA EBAUSKLIK

Koidikul oli ilm selge ja külm.
Aigedzori põldude vahelisel teel sõitis veoauto vaadi-koormaga. Kabiinis autojuhi kõrval, soojas kasukas, tukkus magusasti kolhoosi laohoidja Paruir.
Auto peatus äkki järsu nõksatusega. Tõuge oli nii tugev, et Paruir pidi peaaegu oma suure lihava laubaga purustama kabiini klaasid.
«Mis juhtus? .. .» ärkas ta võpatades üles.
«Vaata — vesi.»
Valgetele, lumme mattunud põldudele paiskus mägedelt kohisedes ja mühisedes sogane, pulbitsev veevoog. Ta tormas mööda otse auto nina eest ja . . . kadus nagu viirastus. Ainult niiske lai jälg lumel kõneles veel sellest, et kõik see polnud unenägu. Ilm polnud veel päris valgeks läinud, muidu oleks Paruir ehk märganud, kuidas metsikult tormav vesi kandis oma harjal tema kadunud poja kooliranitsat... Ja ta oleks selle tingimata ära tundnud! Teist niisugust kallist nahkranitsat polnud Aigedzoris mitte kellelgi . . .
Paruir ei olnud ebausklik, kuid nähes seda erakordset nähtust, kiskus tema süda hirmust kokku ja ta lõi salamahti, et autojuht ei märkaks, isegi risti ette: «Ole sa neetud, kuri saatan! Mis see küll peaks olema? . . .»
Kuid see hirm polnud juhuslik. Seda tundsid juba Paruiri kauged esivanemad.
183
Juba igivanal ajal panid Aigedzori elanikud tähele seda imepärast voogu ja alati tekitas see neis paanilist hirmu. Kord kuus, mõnikord aga ka kaks korda kuus paiskus ta mägedest alla, tormas läbi kõrbe ja sööstis mürinal Araksi.
Ta võis ilmuda niihästi käredal talvel kui ka pilvitul, palaval juulikuu päeval, kui mägedes polnud lund ja kui juba kaua polnud sadanud vihma.

Nagu hirmuäratav višap ' paiskus ta pidurdamatu hooga Pantrikuru kaljurahnudelt alla, lõikas läbi Ararati oru ja kadus mõne minuti pärast.
Mille muuga kui kurjade vaimude tahtega võisid vanad ja ebausklikud Aigedzori elanikud endale seletada nii salapärast nähtust? Ja nad ütlesid: «Need on vanasarvikud, kes põrgus oma suurt katelt kummuli pööravad. Kallavad vana vee välja ja valavad uuesti täis. . . Patuste hingi keedetakse iga kord värske veega . .. Vana keeduvesi voolab aga pahinal orgu ...»
Mööda nõva, mille oli tekitanud vesi, ronisid inimesed üles mägedele, peatusid Pantrikuru jalamil veel märgade kaljude juures ja .. . lõid risti ette. Ülespoole ronida nad ei julenud. Ja polnud kohtagi, kuhu ronida ...
Inimesed lõid risti ette, lugesid palveid, mis peletasid sortse (neile oli seda õpetanud isa Karapet — olgu muld talle kerge, «haritud» preester oli ta!), ja läksid ära, süda täis hirmu ja kahtlusi.
Kellele olekski võinud tollal pähe tulla mõte minna kurusse, seal järele uurida ja teada saada, mis siis põhjustab seda kummalist voolu! ... «Äraseletamatud on sinu teod, oh issand,» ütles isa Karapet, ja soovitas talupoegadele sügavamõtteliselt, et nad jumala asjadesse oma nina ei topiks.
Elas tollal Aigedzori külas keegi mees Artem Saro-jants, kes ei uskunud ei jumalat ega kuradit. Häda sunnil lahkus ta külast ja jõudis jalgsi Bakuusse. Sinna, naftatööstusettevõtetesse, mis tollal kuulusid välismaisele miljonärile Nobelile, jättis Artem oma raudse tervise, oma võimsate käte rammu, ja tuli palju aastaid hiljem halli raugana külla tagasi.

Višap — lohe armeenia muinasjuttudes.

Artem Sarojantsil polnud maad, aga perekonda tuli toita. Ja siis läks ta tasandikule, mis laius Pantrikurust allpool, kündis seal, kaugel külast, sahaga üles väikese lapi kuiva, päikeselõõsas kõrbenud maad. Palju higi valas ta seda lapikest kündes, haris üles uudismaatüki, külvas peale nisu, istutas mõned viljapuud, pistis mulda mõned viinapuuvõrsed ja vaatas piinavas ootuses kaua kaljudele: kas ehk vanasarvikud ei lükka juhuslikult ümber oma katelt tema istandustele ...
Kuid sarvikutele ei läinud vähimalgi määral korda see, et all on veepuuduse tõttu hävimas puruvaese põlluharija istikud. Jändasid seal oma suure katlaga ega saanud kuidagi ümber tõugatud!...
Vana Artem aga, kes oli muuseas kütt Arami vanaisa, aina vaatas ja vaatas vaskseid kaljusid ning ootas.
Koduküla inimesed hakkasid tema üle irvitama:
«Eh, sind kültT loodad põrguliste peale! Mis seal's ikka, eks oota, küllap nad sulle juba vett annavad! ...»
Kuid ootamatult saatsid «põrgulised» Artemile ikkagi õnne ja ta «teenis ära oma igapäevase leiva» . . . Tõsi küll, veevoog viis ära osa tema istandustest, kuid selle eest niisutas hästi teist osa.
Artem Sarojants oli tark mees. Ta istutas pistikud sügavatesse aukudesse. Voog täitis need augud veega ja viljakandva kõntsaga. «Kuid sortsid sel aastal ka enam tilkagi vett ei peaks andma, aitab sellest ikkagi,» mõtles Artem.
Ja nii kasvas päikesestkõrvetatud tasandikule tõepoolest lopsakas aed. Kolm aastat hiljem andis aed rikkaliku saagi. Ka viinapuud ajasid end üles ja kandsid imetoredaid kobaraid.

See haljas oaas pehmendas kõrbe ilmet. Missuguseid puuvilju küll ei kasvatanud Artemi «paradiisiaed»! Niihästi viinamarju, veripunaseid granaatõunu kui ka mahlakaid päikesevärvi virsikuid .. .
Kuid isa Karapet needis ära selle «saatana aia» ja sellepärast ei ostnud keegi Artemilt ei puuvilju ega viinamarju, keegi ei joonud tema poolt valmistatud veini.
«Saatanaveega on see aed kastetud,» kuulutas preester ja keelas inimestel istuda lauda Artemi juures:

sest kõik, mis leidus sellel laual — leib, puuviljad, vein, — kõik oli ju niisutatud «saatanaveega» . ..
Kuidas Artem ka ei püüdnud veenda koduküla elanikke, et pole olemas ei põrgut ega kuradeid, ei tahtnud keegi teda kuulatagi. «Ei või ju tema rohkem teada kui isa Karapet, kes sai hariduse Etšmiadzinis', kes on lõpetanud vaimuliku seminari! .. .»
Artem ehitas oma aeda väikese osmiku ja elas seal eemal uudishimulike ja umbusklike pilkude eest. Mõnikord saatis «põrgu» talle vett, mõnikord kiratsesid tema põld ja aed kaua janu käes. Ka saaki ei saanud ta alati, kõik aastad polnud ühesugused — kord õnnistas, kord mitte.
Nii veeretas elutark Artem kurva südamega oma vanadusepäevi õhtu poole. Aasta-aastalt rauges tema jõud ja viimaks suri ta vaikselt oma üksildases elupaigas.
Artemi aed jäi peremeheta ja metsistus. Keegi ei puutunud seda aeda, ei käinud seal, ainult mägedest alla-tormav voog niisutas teda vahetevahel ja tormas siis hoogsalt edasi. Kuid puud õitsesid siiski ja kandsid vilja. Metsloomad — siilid, jänesed, kitsed, kes jooksid mägedest soolaväljadele, — igasugused linnud ning isegi maod, — kõik tundsid mõnu nende magususest ja küllap vist avaldasid oma loomakeeles tänu heale vanamehele, kes jättis neile nii rikkaliku pärandi.
Ent samuti, nagu mattus liiva ja muutus kõrbeks kunagi õitsenud Mesopotaamia org, mis oli kaotanud hoolitseva käe, nii närbus ja tühjenes järk-järgult ka Artemi haljas oaas.
. . . Kui Paruir üleelatud ehmatusest toibus, lausus ta väriseva häälega:
«Kihuta, Simon, kihuta! Põgeneme sellest neetud paigast!»
Autojuhi peenikeste, alles hiljuti tärganud vurrukeste all vilksatas vaevumärgatav muie, kuid ta surus pedaalile ja varajase hommiku hämaruses hakkas auto uuesti Aigedzori poole vurama.
' Etšmiadzin — armeenia Gregooriuse kiriku vaimne keskus.

TEINE PEATÜKK SELLEST, KUIDAS SA UNISTAD PÄIKESEST, KUI KÕIKJAL ON PIME

Hasso jäi hirmust keeletuks. Ta seisis põlvini vees, värises ja hüüdis mõttes appi jumalat Samsi '.
«Kas oled soolasambaks jäänud või? Jookse ruttu välja! Päästa on vaja!» hüüdis Ašot, seistes koopasuul.
«Päästa!» See sõna pani poisi jahmatama. Kas pole ehk veevool kaaslased ära viinud? ...
Kuid Hasso, kes jalgupidi vees sumas, ei jõudnud koopast veel väljagi, kui veevool lõppes. Kobrutades ja kohisedes oleks ta nagu nende eest põgenenud ja patuses niisuguse mürinaga alumistelt kaljudelt alla, et maa lausa värises.
Veest välja tirida ei tulnud kedagi. Samuti nagu visklevad kalad kuivaks jäänud jõe põhjas, mille sängis on vool paisuga tõkestatud, nii rabelesid veevoo poolt koopast välja paisatud lapsed siin selle kuru nõlvadel.

«Mu jalg, mu jalg! ... Päästke! ... » tuli ööpimedusest kuuldavale Sarkissi nutune hääl ja selle järel Sušiki peenike, meeleheitlik hüüe: «Ma suren! . . .»
Komistades jooksis Hasso alla, lõi valusasti ära oma jala, kuid ei peatanud.
«Tulen, tulen, huškee Sušik!» hüüdis ta tütarlapsele, kes paanilises hirmus koopast põgenedes oli libisenud ja kukkunud. Haaranud põõsast kinni, lamas ta maas ja oigas nõrgalt.
«Ära karda,» kummardus Hasso tema kohale, tõstis ta üles ja kandis süles kuiva kohta.
«Gagik, Gagik! . ..» kordas Ašot murelikult.
«No mis sa seal karjud? Ma võtan külma dušši!» vastas poiss tehtud rahuga. Selgesti peegeldus ta näolt üleelatud kohkumus, kuid kes siis pimedas seda märgata võis?
«Tule parem siia, kanname Sarkissi ära,» kutsus ta Ašotti.
«Hea seegi, et kõik on elus! ... »
Ašot ohkas kergendatult, kuid tema süda vasardas
' Sams — päike. Kurdid olid vanasti päikesekummardajad.

ikka veel tormiliselt, nii suur oli üleelatud vapustus. Ja miks ei peakski inimene ehmatama, kui ta kõige magusama une ajal satub äkki kohutava veevoo võimusesse? ...
«Oi, oi, ettevaatlikumalt, mul on kõik puruks litsutud!» soigus Sarkiss, kui poisid proovisid teda üles tõsta ja kuiva kohta kanda.
«Sa, Sušik, võta riided seljast... Võta riided seljast ja vääna oma kleit hästi välja. Kiiremini... Ma ei vaata, ma pööran sulle selja . .. Noh! ... » kiirustas Hasso tüdrukut.
Nuttes ja lõdisedes väänas tütarlaps välja oma läbi-märgi riideid, Hasso aga, kes oli selja pööranud, püüdis teda igati julgustada.
«Ära karda, õeke, ära karda. Ma teen kohe praegu niisuguse tule üles, et taevalgi hakkab palav... Ära karda, ma panin sinu jaoks kuivad riided valmis... Aga kus on siis minu Boinahh? Boinahh, ae, Boi-nahh! ... » muutus ta rahutuks.
Kusagilt kaugelt vastas koer nõrga haukumisega, mis pikkamööda lähenes.
«Boinahh on terve, kallis Boinahh!» rõõmustas Hasso ja poisi silmi valgusid pisarad.
«Kuidas on, kas väänasid kuivaks?» pöördus ta jälle Sušiki poole. «Nüüd pane see endale selga ... »
Kui vesi tulvas koopa sügavusest, ujutas ta üle peamiselt need, kes magasid koopa keskel, tule ääres. Ašotil ja Hassol, kes lamasid kaugemal kivilavatsil, olid riided peaaegu kuivaks jäänud. Ja nüüd tõmbas poiss kõhklematult särgi ja sooja kampsuni seljast ning käskis Sušikil need endale selga ajada.
«Nüüd aga,» lausus poiss peaaegu käskivalt, «nüüd tantsi ja keksi! Ära seisa paigal. .. Noh, hüppa, hüppa ometi!... Ma tulen kohe ... »
Ja ta jooksis kaaslastele appi. Suure vaevaga tõstsid nad kolmekesi märja ning läkastava Sarkissi üles ja kandsid ta sinna, kus istus Sušik.
Sarkissi raskuse all ägisedes ütles Gagik:
«Milleks küll, ütle ometi, oled sa nii pikaks veninud? Kulla mees, kas su luud-kondid on ikka terved? On või? Noh, siis on hästi, pea vastu! Kõik läheb korda ... »

«Gagik naljatab jälle, tähendab me oleme juba väljaspool ohtu,» mõtles Sušik ja muutus julgemaks. Ta jätkas Hasso nõuandel ikka veel hüplemist, kuigi ta sealjuures tundis piinlikkust: mis tantsust võis juttu olla säärasel hirmsal tunnil!
Kui Sušik väsis, võttis ta veidi eemal istet, kuna poisid riietasid ühisel jõul Sarkissi lahti, väänasid vee tema rõivastest välja ja peatusid aru pidades: «Kas panna talle märjad riided selga tagasi või jätta ta parem paljaks?»

Sarkiss oli arvatavasti tuimaks muutunud, ta ei kurtnud enam millegi üle.
«Ta tuleb soojaks hõõruda,» soovitas Hasso. «Aga mispärast sina istud?» pöördus ta Sušiki poole. «Kas ma sulle ei öelnud, et tantsi! . . .»
«Ma väsisin ära .. . Kui kaua sa ikka tantsid!»
Kuid Hasso käis peale:
«Talvel, kui algavad külmad, tantsivad metsas kõik meie karjused, et mitte ära külmuda. Kas sa ei tea seda?»
«Kas ka siis, kui nad hädas on?» «Jah, tantsivad ka siis.»
Ja Hasso hakkas suuga tantsuviisi mängima, midagi lesginka taolist. See tundus kõigile teistele kummalisena, ainult mitte väikesele karjusele endale. Kuigi tavaliselt häbelik, hakkas ta praegu ka ise tantsima ja pealegi veel nii tõsiselt ning keskendunult, nagu täidaks ta mõnda edasilükkamatut, tähtsat ülesannet. On ju külmadel päevadel ja öödel karjastele tants samasuguseks tööks, nagu näiteks puude lõhkumine või lauda puhastamine. See pole neile sugugi meelelahutuseks, vaid külmast pääsemise abinõuks, ja tantsides need inimesed ei naerata, ei hõiska reipalt ja lõbusalt nagu pidupäevadel, ei...
«Sain sooja, oeh! . . . Noh, tantsi ometi, tantsi, Sušik. Ja feie, poisid, tehke samuti,» käis Hasso peale.
Kõik võtsid üksteisel kätest kinni ja hakkasid keerlema ning keksima, kuigi süda oli murelik ja kurb.
Kui sel silmapilgul oleks mõni kütt kuru ümbritsevatelt tippudelt siia vaadanud, oleks ta vist mõelnud, et

maailmas on paheretid tõesti olemas: öösiti tulevad nad välja ning tantsivad kivide vahel.
Vahetevahel jäid nad seisma, puhkasid pisut, siis aga jätkasid jälle oma sunnitud, väsitavat tantsu.
«Ma suren, suren ... » hakkas Sarkiss pärast toibumist uuesti soiguma.
«Suremiseks pole praegu aega,» tähendas Gagik tõsiselt. «Kuule, las ma hõõrun õige su selga ... Liiguta ometi kas või käsigi! Mis sa konutad seal nagu hunnik õnnetust?»
Öö oli külm, läbimärjaks saanud lastele ei andnud tants kuigi palju sooja ja Hasso tegi uue ettepaneku.
«Poisid,» ütles ta, «kopsud hakkavad külmetama selja poolt. Tuleb selga soojendada. Hakkame üksteisele selga puhuma. Näete nii...» Ta surus huuled vastu Ašoti selga ja hakkas kõigest jõust puhuma.
«Oijeh, sa kõrvetasid mu selja ära!» hüüatas Ašot lõbusalt. «Noh, Sušik, sea oma selg ette!» Ja ta hakkas Šušikki soojendama. Sedasama tegi Gagik Hassole, Sušik aga puhus agarasti Sarkissile selga.
«Mis su jalaga on juh ... juh ... tunud?» küsis Sušik Sarkissilt. Keel ei tahtnud tütarlapsel sõna kuulata.
«Luu on katki... » vastas Sarkiss nuttes.
«Liiguta, liiguta käsi, ära vingu, midagi pole sul katki!» müristas Ašot.
Sarkiss võpatas, elavnes ja hakkas korratult kätega vehkima.
«K-k-kas peame koiduni vastu?» küsis Sušik ja puhkes järsku nutma. Talle tundus, et kõiki neid ähvardab surm. Sureb temagi, ilma et näeks oma ema . . .
«Ärge kartke,» rahustas Hasso sõpru, «varsti, koidab. Vaadake seda tähte. See on Karvan-gran — Karavanide Hukutaja. Ma pärast seletan teile, kust säärane nimi pärit on. See täht tõuseb taevasse enne koitu. Allpool aga, selle kalju tipult, vaatab meie peale Hommikutäht, ja näete see seal on Koorem Poole tunni pärast hakkab koitma. Ärge kartke, lähme kalju külje alla.»

Ka Ašot oskas veidi tähistaevast lugeda — isa oli teda õpetanud. Kuid ei tema ega ta isa suutnud karjas-

1 Hommikutäht — Veenus. Koorem — Suur Vanker.

tega võistelda! Karjased määravad tähtede järgi eksimatult aegagi.

«Jah,» kinnitas ta autoriteetselt, «tuleb veel natuke kannatada. Varsti tõuseb päike, karta pole midagi. Noh, mu pikakoivaline vend,» pöördus ta Sarkissi poole. «Las mc kanname su siit minema ja läheme ise ka ära. Koidu ajal tõuseb siin tuul.»

Ja nad hakkasid kaljude poole minema. Ühe kalju karniisi all leidis Ašot kaunis sügava kuiva õnaruse ja paigutas sinna Sarkissi, kes kogu oma raskusega kaaslastele nõjatudes suutis hädavaevu uude kohta kom-berdada.

«Hasso, kas sa ei tea ehk mõnda abinõu, kuidas uuesti tuld saada?» küsis Ašot.

«Ei, kuroo . . . vesi viis kõik minema — nii ränikivi kui ka tuleraua . . .» Karjapoiss seisis >pea norus, vaikis hetke ja lisas: «Peame veel tantsima . . . Kui aga koidab, küll me siis midagi välja mõtleme.»

Ja et kaaslasi liikuma panna, tõmbas ta jälle vöö vahelt välja oma vilepilli. Hakkas kõlama uljas tantsuviis.

Ärakülmunud lapsed innustusid, panid käed üksteisele õlgadele ja hakkasid uuesti keerlema. Veri lõi soontes kiiremini tuikama.

Kuid nad väsisid peagi.

«Pidage vastu, juba koidab,» julgustas Ašot sõpru. «Kes meelt heidab, see jääbki siia, külm võtab ta ära ... Karta ei maksa. No mis siin siis ära ei ole? . . . Rindel läksid meie isad jäätunud riietes läbi jõgede.- Isegi tuld ei tehtud, et vaenlane neid ei näeks. Nad külvati üle kuulirahega, paljusid haavati, paljud langesid, kuid ikkagi läksid mehed edasi. Meie olukord on aga mitu korda parem. Meie vastas pole vaenlast, keegi meid ei tulista ega pillu pommidega. . . Kõigest paar tundi oodata! Kas me siis tõesti ei suuda vastu pidada?..'. Vaadake, kuidas idas värvid muutuvad. Näete, Ararati tipp-helendab juba . . .»

Hasso puhus oma pilli, tuues sellest kuuldavale meeldivaid, mahedaid, tema enda loodud viise: kurdi karjased improviseerivad alati. Kuid näljast nõrkenud, külmast kanged ja veel märgades riietes lapsed liigu-

tasid end vaevu, sundisid end hädaga kulutama viimast jõudu tantsimiseks, mis pidi neid soojendama ja surmast päästma.

Minutid möödusid aeglaselt, raskelt.

Mitte kunagi varem polnud noored niisuguse teravusega tundnud päikese, tema elustava soojuse puudumist.

Lõpuks nõrkesid nad täiesti. Hommikueelne külm sundis neid kerra tõmbuma. Kogunenud kobarasse kokku, liibusid nad üksteise vastu, pugesid kuivade lehtede hunnikusse, mis tuul oli kaljuõnarusse kokku ajanud, ja jäid vakka . . . Hasso haaras oma truu, veel täiesti märja Boinahhi ümbert kinni ja suunas tummas ootuses pilgu Ararati tipule. Peagi valgustas kuldne kiir mäe lumivalget mütsi, see hakkas särama ja sätendama. Rõõmuhüüe tungis poisi rinnast:

«Sams, Sams! .. .» Ta surus parema käe rinnale ja tegi päikesele sügava kummarduse. «Sams, Sams, päästa mind, päästa mu sõbrad!» pomisesid poisi kaamed huuled. Siis laskus ta põlvili, sirutas käed päikesele vastu ja pomises palve, mis isa oli talle õpetanud: «Sams, mu jumal, anna meile valgust ja rahu ... »
Täiesti kangestunud ja tuimaks jäänud lapsed tõstsid pead. Päike tõusis, heites purpurset sõba Väike-Aasia mäeahelike tippudele. Hõbedana lõid helkima igilume väljad nende nõlvadel. Ja otsekui peegeldudes vastu
192
laste südameist, elustasid eredad päikesekiired neid oma valguse ja soojusega ... «Päike! ... Päike! ... » kordasid nad Hasso järel ja lootus jälle tunda kogu selle imekauni maailma veetlevust ärkas nende südameis ...

KOLMAS PEATÜKK SELLEST, ET SÕPRA TUNTAKSE HÄDAS

Nii võtsid meie noored vastu oma vangipõlve kaheksateistkümnendat päeva. Ašot tõusis esimesena püsti ja sirutas oma kangestunud liikmeid. Ta nägi, kuidas kurdi karjus palus päikest, kuid leidis endas küllalt taktitunnet, et end tagasi hoida ja mitte poissi välja naerda ning jätta talle pidamata usuvastane loeng. Võimalik, et Ašotile tuli meelde hiljutine vahejuhtum Boinahhiga, karjus Hasso lõkendama löönud nägu ja tema silmades helkinud haavumisetulukesed. «Ei, tema eneseväärikuse tunnet puudutada ei tohi,» mõtles Ašot ja selle asemel, et käskida, tegi sõbralikult ettepaneku:
«Tead, Hasso, korjame õige rohkem kuivi lehti ja rohtu... »
Mõlemad poisid seisid hädavaevu jalgel. Nende kõhnu kehi vapustasid külmavärinad. Alles pärast suurt pingutust läks poistel korda nõrkusest jagu saada ja võtta käsile kaaslased, kes olid veelgi halvemas seisukorras.
Kui Hasso ja Ašot olid korjanud kuivi lehti, matsid nad Sušiki, Gagiki ja Sarkissi üleni nende al'la. Tekkis midagi künka taolist, mille otsa nad panid veel mingisuguste kaljulõhedest leitud igihaljaste põõsaste oksi.
«Noh, nüüd saavad nad sooja,» lausus Ašot rahuldustundega. «Aga siiski on tuld vaja. Kas siis ikka tõesti pole kuidagi võimalik tuld saada? ... Sest kui meil tuld ei ole, võime otsa saada, jääme kopsupõletikku ja sureme ära . .. »
«On võimalik küll. Tuleb ainult otsida kuradi-küünt.. .»
Olgu muuga kuidas oli, aga neid «kuradiküüsi» — musti ränikive, apsude — oli Pantrikurus külluses. Poisid leidsid neid varsti ja Hasso hakkas Ašoti soojast
193
pihtkuuest välja kiskuma vatitoppe. Ent kuidas karjus ka ei tagunud noaga vastu tulekivi, lüües sellest välja sädemeid, vatt ikkagi ei süttinud, sest ta oli niiske . . .
Peagi tuli päike üleni mägede tagant välja ning kerkis piiritule taevavõlvile. Külmad kaljud hakkasid soojenema ja rädil kaste kuivama. Nendel tuulte eest varjatud päikesepaistelistel nõlvadel soojendab novembrikuu päike kuumalt, nii nagu suvel põhjamaades.
Ašot ja Hasso laotasid niisked kuued kividele ja silmitsesid sõnatult oma kõhnunud kehi.
Hasso oli ennegi kõhn. Nüüd aga oli temast järele jäänud ainult luu ja nahk. Väga kõhnaks oli jäänud ka Ašot, kes oli alati silma paistnud oma atleetliku kehaehitusega.
«Paigal istudes hakkab meil jälle külm,» ütles ta kaaslasele. «Lähme otsime õige midagi...»
Ašot ja Hasso ronisid kaljudele. Kolades siin lõhedes ringi, leidsid nad kukerpuupõõsa, mis oli täis hapude marjade punaseid kobaraid, ja poisid asusid ahnelt

nende kallale. Ainult mõte nälginud kaaslastele peatas neid. Kui nad olid Hasso mütsi ja kõik taskud marju täis korjanud, läksid nad alla. Nad tõmbasid jälle selga oma niisked riided ja jäid seisma lehehunniku ees, mille all lebasid nende kaaslased. Sealt kostis summutatud oigeid, tõmbles kellegi paljas, hunniku alt väljaulatuv jalg. Kui Ašot ja Hasso hunniku lahti ajasid, tõusis kerget auru. Lehtede all lamavad lapsed olid sooja saanud ja nende riided hakkasid kuivama.
«Ettevaatlikult... jalg... puus...» oigas Sarkiss.
«Ka minul on põlv üles paistetanud,» kurtis Sušik. «Oota, ma vaatan,» ütles Ašot kummardudes. «Ära häbene midagi! Nii jah .. .»
Tütarlaps oli löönud põlve kivi vastu ära ja sinna oli tekkinud kanamuna suurune sinkjas muhk.
«Pole midagi, selle vastu on meil abinõu.»
Ašot lõikas puult tüki siledat koort, pani selle tüdruku vigastatud põlvele ja sidus oma taskurätikuga tugevasti kinni — nii tugevasti, et Sušik pidi peaaegu nutma puhkema. Teda vaadates läks ka Hassol süda haledaks. Näis,
194
nagu oleks tal sama valus kui tütarlapsel — nii hädiselt krimpsutas ta oma nägu.
«Kannata, õeke, kannata,» tröötis ta Sušikki. «Säh, söö marju . . . Mina aga teen kohe tule üles,» lohutas ja pettis poiss tüdrukut nagu last.
«Missuguseid magusaid meloodiaid ma kuulen!» tõstis Gagik pead. «Kas need on Hasso armastuslaulukesed või?»
Karjapoisi kahvatutel, aukuvajunud põskedel lõi õhetama ere puna ja kaelal paisusid sooned.
«Ta on minu õde, mis sa lobised!» ütles ta pahaselt ja ähvardas Gagikki kepiga.
«Ah siis sellepärast katadki sa teda oma abaaga? ... » ei pidanud Gagik vastu.
«Perekondlikest tunnetest või? . . . Arvad, et ma pole märganud? ... Ei, vennas, ma magan alati üks silm lahti... »
Hasso nägu hakkas uuesti õhetama, Sušik aga hüüatas hämmastunult:
«Abaa? ... Aga kus ta siis on, see abaa?»
Tal oli meeldiv kuulda, et see väike kurd tema eest hoolitses.
«Abaa? . . .» kordas Hasso kohmetunult küsimust. «Arvatavasti kiskus vesi ta sinu pealt ära ja viis minema.»
«Kahju . . . Minu süü tõttu jäid sa nüüd rõivast ilma.»
«Millest ta räägib?» mõtles karjus. «Kas võib siis tõsiselt meelehärmi tunda säärase pisiasja pärast? ... »
Nad sõid vaikides kukerpuumarju ja võtsid siis Sarkissi käsile.
Ta viidi kõrvale, võeti riidest lahti ja vaadati tähelepanelikult üle. Jalg oli põlvest nikastunud. Vanadele marrastustele ja kriimustustele oli juurde tulnud palju uusi, sest veevoog oli poisi vastu kive paisanud.
Rädil lamades oigas Sarkiss kogu aeg, ja kui keegi teda puudutas, karjus ta nii, nagu tahetaks tal jalga otsast ära kiskuda ...
«Mis me siis nüüd peale hakkame?» küsis Sušik segaduses.
Keegi ei vastanud. Tõepoolest, mitte kellelgi neist polnud varem olnud juhust anda abi inimesele, kes on nikastanud jala.
195
Kurdi karjus Avdal oli farmis kuulus selle poolest, et oskas nikastunud liikmeid paigale panna ja loomadel luumurdeid ravida. Mägedes teab muide iga karjus, kuidas lahasse panna murdunud jalaluud ja kuidas sidet teha. Maanurgas, kus teerajad on järsud ja kaljud teravad, on nikastus harilik asi. Karjused oskavad anda esmaabi hätta sattunud seltsimehele. Seda on neile õpetanud elu, mis on täis ootamatuid juhtumusi.

Hasso vaatas alati pealt, kuidas tema isa ravis vigastusi ja pani paigale nikastatud liikmeid. «Õpi, laoo', elus läheb tarvis,» rääkis Avdal.
Pärast lühiajalist ja rusuvat vaikust tõusis Hasso püsti ja lähenes Sarkissile.
«Las ma õige vaatan,» ütles ta kõheldes ja sirutas käe Sarkissi jala poole välja.
Kuid see pistis meeletult kisama:
«Oi, oi, ta tapab mu ära! ... »
«Oota, kannata natuke, las raa vaatan ... Noh, nüüd on vist selge. Näe vaata, Ašot. Kas näed? See on just see, mida «õunaks» nimetatakse. Ta on oma pesast välja karanud, kas näed? ... »
Sarkissi kõhnal jalal oli see näha nii selgesti, et polnud vaja mitte mingisuguseid tõendeid.
«Pane paigale, kui oskad. Ainult kiiremini, kuni jalg pole veel liiga paistetanud,» sosistas Ašot.
Paistetus aga muutus tõepoolest otse silmanähtavalt suuremaks.
«Heida pikali.. .» palus karjapoiss mahedalt Sarkissi. «Niimoodi jah. Ašot, võta minu rätik ja seo jala külge. Sinna, pahkluu ümber. Gagik, sina hoia Sarkissi peast. Nii. Nüüd tõmmake. Tõmmake tugevamini jalga . . . Mina aga hakkan paigale panema...»
Ašot ja Gagik tõmbasid. Sarkiss pistis nii hirmsasti röökima, nagu oleks teda tapetud, kuid keegi ei pööranud sellele tähelepanu, ainult Šušik surus meeleheites põsed peopesade vahele ja pööras pilgu kõrvale.
«No nii, nüüd on ta vist paigale pandud,» ütles Hasso.
«Ärge ainult lahti laske, hoidke jalga nii, venituse all,
muidu kargab «õun» jälle välja.»
i Laoo — pojake.

Hasso kiskus karagatšikoorest kiiresti linte ja punus neist nööri. Selle ühe otsa mähkis ta raske kivi ümber, teise aga sidus Sarkissi haige jala külge ja pani selle alla väikese kännu. Nüüd oli jalg kogu aeg venituse all.
Sarkiss karjus metsikult ja oigas, ta nõudis, et teda ei puudutataks ega liigutataks.
«Kannata, Sarkiss-džan, kannata. Niipea kui luu kindlalt paigale jääb, ei liiguta me sind enam,» rahustas teda Ašot, imestades ka ise oma leebust.
«Seltsimehed, tuli, tuli! ... » hüüdis äkki Hasso. Ka siis, kui ta oleks leidnud peotäie briljante, poleks ta vist nii suurde vaimustusse sattunud.
«Kus? Kus? Mis tuli?»
«Vaadake Ašoti kuube, varrukaserva... See on tael! ... »
Kuub oli Sarkissi seljas. Poisid vaatasid, kuid ei näinud midagi.
«Mis tuli, Hasso, kus?» Karjus aga hüüdis:
«Sarkiss, Sarkiss, ära liiguta käsi, nühid tahma maha!»
Kaaslased jälgisid Hassod üllatatult. Ka Sušik puges lehtede alt välja ning silmitses pingsalt karjapoissi. Isegi Boinahh jooksis ligi ning vahtis küsivalt oma peremehele otsa. «Leidsid vist jänesesisikonna, et nad nii väga rõõmustavad,» mõtles ta arvatavasti. Hasso aga tõstis suure ettevaatusega Sarkissi käe üles ja näitas käisest väljatolknevale ammu mustaks söestunud vatitopikesele.
«See on tael!» selgitas ta. «Kohe muutub ta tuleks ... Andke mulle kuivi pehkinud puutükikesi.»
Kuub tõmmati Sarkissi seljast suure vaevaga ja väga ettevaatlikult ära, Hasso lähendas tulekivi mustale varrukaservale ja hakkas noaga energiliselt vastu räni-khvi lööma.
Vihmana hakkasid sädemed lendama. Must, kunagi varem juba põlenud vatt lõi varsti suitsema, muutus päris punaseks ja õhus oli tunda kärsahaisu.

Kõik pidasid hinge kinni.
197
Punane voodike süttis aina tugevamalt ja varsti nilpas teda tulekeel — varrukas hakkas põlema ...
«Andke pehkinud puutükid siia! Puhuge! Nii... Aitab, muidu põletate ära. Noh, asi on korras, kustutage nüüd varrukas . .. »

NELJAS PEATÜKK SELLEST, MIDA ÕPETASID LASTELE RASKETE PÄEVADE KOGEMUSED

Varsti istusid kõik jälle tule ümber, ja unustanud üleelatud hirmu ning külma, puhusid rahulikult juttu.
Pärast sünget ja rasket ööd tundus päev eriti selgena ja maailm rõõmsana. Pärast seda, kui surm nii lähedalt oli möödunud, näis elu lastele peaaegu kaunina, vaatamata sellele, et nad olid jäänud ilma neistki viletsatest mugavustest ja asjadest, mis neil olid olemas varem: magamisasemetest, kütusest, koolikottidest, raamatutest, vihikutest. . . Ašotil kadus palitu, Hassol — abaa; kadus Sarkissi müts, Sušiki üks king. Ja ikkagi, teinud läbi uue katsumuse, omandasid nad kogemusi ja usku oma jõusse.
«Mis see oli, Ašot? Mis koletis see tuli ja läks?» küsis Hasso, kui kõik olid pisut sooja saanud ja puhanud.
Talle oli Ašot autoriteediks. Tema peab teadma kõiki maailma saladusi!
«Ma ju nägin kõike,» lisas ta juurde. «Vesi tungis kalju alt välja — pauhh! . . . Otsekui oleks kalju oma rinna õhku täis tõmmanud ja siis välja hinganud ... »
«Mitte päris nii, Hasso, kuid veidi sinnapoole. Mina aga magasin ja nägin unes, et me kitkume .Sušiki hoovis kana ja tahame ära küpsetada,» hakkas Gagik oma muljetest jutustama. «Ja siis järsku paiskas see veevoog mind koopast välja nagu värske vein lööb korgi pudelilt ... Ma lõin temaga rinnad kokku, tema aga pistis punuma ... Oleks ta, kurivaim, lasknud kas või kanagi enne ära süüa ... »
Ašot oli juba ammu taibanud, et see oligi toosama yeevoog, mis niisutas tema esiisa aeda. Ta jutustas selle
198
loo kaaslastele ja selle järgi, kuidas Hasso teda kuulas, mõistis ta, et karjus on tõsiselt erutatud.
«Mitte mingisuguseid kuradeid siin ei ole, Hasso,» ütles Ašot. «See on vesi. Ta koguneb maapõue sügavustesse. Kas mäletad, me kuulsime kogu aeg tilkumist — tsilk, tsilk, sorr, sorr .. . Seal tilkus vesi allmaabasseini. Ja kui see täis sai, voolas vesi üle ääre. Ainult miks nii suure jõuga, sellest ei või me aru saada. Jutustame pärast oma isadele, siia tulevad spetsialistid ja hakkavad uurima ... Nüüd aga sõbrad, lähme ja vaatame, mis meie eluasemest on saanud ... »
Hasso kartis ikka veel, kuid vastu vaielda ei julgenud. Gagik aga ütles:
«Ma lähen murran tule jaoks oksi.. .» ja äkki tuli tal meelde: «Kas said nüüd aru, Ašot, miks meie koopas kitsejälgi polnud?»
«Jah, tõepoolest!» taipas äkki Ašot ja isegi lõi endale peopesaga vastu otsaesist. «See on ju väga tähtis! Tähendab, mägikitsed teavad, et sellest koopast paiskub aeg-ajalt vett välja! See on enesealalhoiu instinkt. . .»
Ja hämmastusest pead vangutades läks Ašot kurikuulsa koopa juurde. Talle järgnes Gagik.
Koopaesise nõlva oli vesi kividest ja allpool lumestki ra puhastanud. Siin-seal vedelesid väljapaisatud oksa-a risuhunnikud. «Oi, mu palitu! . . .» rõõmustas Ašot. See rippus tõepoolest mingi põõsa küljes. Teatava hirmutundega astusid poisid

koopasse. Vett eal ei olnud, kuid kaugest nurgast oli kuulda 'isesugust ilinat, vulksumist ja pladinat. Ašot ja Gagik kuulasid neid helisid nii kartlikult, nagu võiks iga silmapilk vesi jälle mühisema ja välja paiskuma hakata.
Ašot astus mõned kõhklevad sammud edasi, laskus iärjale põrandale ja roomas koopa sisemusse. «Jaa,» sosistas ta, «tühjenenud bassein täitub uuesti, usagilt mäe sügavusest nõrgub sinna vett. Kuid miks see bassein nii suure hooga vee välja paiskab, pärast seda aga uuesti nagu sulgub? . .. »
Poisid jõudsid ühte nurka, mis oli täiesti kuiv — vesi oli kõrvalt mööda jooksnud. Lehehunniku alt piilusid neid kohkunult kaks väikest musta silma.
199
«Nii et sina, kallike, jäid terveks!» rõõmustas Ašot, Sušiki lemmikut, väikest siili märgates.
Siilipoeg tõmbus otsemaid okkaliseks keraks, kuid Ašot võttis ta siiski ettevaatlikult kinni ja pistis oma märja palitu taskusse.
Poisid tulid sellest kurikuulsast koopast välja. Kui ebakülalislahkeks ta siiski osutus! Missuguse uue raske tõkke veeretas ta nende teele!
Mis nad nüüd tegema peavad? Kas otsida uut korterit? Teha uued asemed? Korjata jälle kütet? Voi ehk jätta kõik sinnapaika ja jätkata tööd rajal?
Niisuguste kibedate mõtetega jättis Ašot hüvasti nende «pöörase» eluasemega.
«Oi, mu siilike on elus!» hüüatas Sušik rõõmsalt, kui Ašot võttis loomakese taskust välja ning andis tütarlapsele. «Aga kuidas on koolikotiga? Kas ei leidnud? ... »
«Sinu koolikott on alles. Püüa.»
«Aga kuidas ta kuivaks jäi?» imestas Sušik. «Ta oli ju minu kõrval!»
«Öösel riputasin ma ta seinale,» ütles Hasso, «et ta ees ei oleks ... »
«Jälle «tutvuse poolest»! Oh, Hasso, Hasso, sa aina soosid ligimesi,» ähvardas Gagik teda sõrmega.
«See on hea, et Sušiki raamatud alles jäid,» lausus Ašot. «Me võime mõnikord isegi lugeda . . . Öösel, vabadel tundidel . .. Sarkiss, mis su jalg teeb? Kas on parem? Ega ta valuta enam? Noh, tubli poiss! Koik see läheb mööda — kõik raskused, kõik rängad päevad . . . Inimene aga jääb. Kui koju jõuame, ununeb koik, ei unune ainult ei see halb ega see hea, mida me siin teinud oleme,» rääkis oma pidulikule toonile truuks jäänud Ašot. «Nüüd aga teeme katset üldistada õppetundi, mille me saime viimastest vintsutustest. . .»
Koosolekute ja kõnede harrastaja Ašot ei saanud ilma nendeta läbi ka praegu.
«Tuletagu teist igaüks meelde, kuidas ta käitus sel ajal, kui vesi välja paiskus, ja hiljem ... » algas ta tuliselt ja laskis uurival pilgul üle seltsiliste käia.
Sarkiss lõi silmad maha, Sušik aga naeratas:
«Mina nutsin ja hüüdsin ema ... »
«Ilmaaegu,» lausus salgajuht õpetlikult. «Meil tuleb
200
võib-olla veelgi taolisi raskeid katsumusi üle elada, ja nende vastu on tarvis ette valmistuda.»
Näis, et vintsutused ei olnud Ašotti üldse murdnud. Küll oli sellel poisil ikka tahtejõud! Tema hääl kõlas kaljude vahel kindlalt ja kõlavalt, ainult nagu alati pisut liiga pidulikult.
«Ma tahan teile jutustada ühe loo,» alustas ta pärast väikest pausi. «Kord, kuulsin ma oma vanaisalt, sõitis Sevani järvele tolleaegsest Peterburist teadlane akadeemik. Ta tahtis külastada kloostrit. Klooster aga asus saarel. Siis ta paluski Tsamakaberdi [1] kalureid, et nad ta kohale viiksid. Kalurid nõustusid ja asusid oma kala-paadil teele. Noh, purjetavad. Teadlane küsis ühelt kalamehelt: «Kas sa, sõber, aritmeetikat

tunned?» — «Ei, härra.» — «Kahju,» vangutas härra pead: «veerand sinu elust on kaduma läinud.» Küsis teiselt: «Aga kas sina grammatikat tunned?... Ja geograafiat? ...» — «Ei, -härra, me oleme kirjaoskamatud inimesed, kogu meie elu möödub ainult siin, järvel.» — «Kahju, pool teie elust on kaduma läinud,» ütles võõras. Poole tee peal tõusis torm. Kalurid võtsid riided seljast. Üks neist küsis: «Aga kas sina, härra, ujuda oskad?» — «Ei oska.» — «Kahju, kogu su elu on kaduma läinud: kohe praegu läheb meie paat ümber. . .» Milleks ma kordasin teile seda minu vanaisa jutustust?» jätkas Ašot. Kuid Gagik segas vahele.
«Saime aru, saime aru! Pe-da-goo-gilistel kaalutlustel,» venitas ta varjamatu irooniaga. «Sa, vennas, jääd endale truuks . . .»
Ašot ägestus, kuid hammustas huulde. Kes teab, võibolla polnud praegu toepoolest kohane kutsuda kaaslasi üles mehisusele? Kuid miks siis mitte? . . . Ašot oli arvamisel, et taolised vestlused pole kunagi liigsed.
Mone silmapilgu vaikisid kõik, seejärel pöördus Ašot, otsustanud mitte pöörata tähelepanu Gagiki iroonilisele väljaastumisele, Sarkissi poole:
«Ma tahan sulle midagi öelda. Ära vihasta, ma edaspidi ei räägi enam ebameeldivaid sõnu, see on viimane

'Tsamakaberd — väike neem Sevani järvel, kus varem asus kaluriküla.

kord. Kuule, Sarkiss, sinu isa ei jää ju igavesti laohoidjaks, eks ole? Tähendab, ka sina ei saa alati kasutada ainult seda, mis on teiste poolt valmis tehtud. Tuleb aeg, millal sina ise pead omaenda tööga elatis-vahendeid muretsema. Sina aga oled ju harjunud lesima puu all ja ootama, et pirn sulle ise suhu kukub ...»
Kõik pahvatasid naerma, ka Sarkiss naeratas kohmetunult.
«Vaata Hassod!» kõneles edust vaimustatud Asot. «Temast peame me kõik eeskuju võtma! Sina aga vaatasid ju alati tema peale halvakspanevalt. . .»
Hasso punastas, ja kui ta tundis endal Sušiki lahket pilku, sattus täiesti segadusse. Ta oli elanud farmis, karjuste ja mõne vana naise seltsis, — sõpru, poisse, rääkimata juba tüdrukutest, tal ei olnud. Karjapoiss oli ju alati käinud karjas: suvel mägedes, talvel Mugani stepis. Mis tüdrukuid seal olla võiski!... Just sellepärast arvatavasti panigi teda Sušiki juuresolek eriliselt kohmetama. See tõukas teda ka tegutsema ja vapraid tegusid korda saatma. Poisi peas tärkasid unistused ... Ta tahtis teha midagi erakordset, midagi niisugust, mis otsekohe oleks tõmmanud temale poiste tähelepanu, peaasi aga — lahke näoga tütarlapse, selle tüdruku tähelepanu, keda ta oma õeks nimetas . . .
Kuid mida siis tundis Sarkiss? Tema südames valitses segadus. Need poisid, arvas ta, ei salli teda ja tema isa teod on neile vastikud. Ja ikkagi päästsid nad kahel korral tema elu . . . Sarkiss mõistis, et üksi oleks ta tingimata kadunud. Võtnud end lõplikult kokku, lausus ta piinlikkust tundes:
«Ma olen teie ees süüdi, sobrad... Minge ja otsige seal. . . punaka kivi all pähklipuu lähedal . . . Seal on toitu, võtke ... »
Kõik vahetasid sõnatult pilke.
«Pähklid?!» kargas Gagik esimesena püsti. «Mis te siis veel siin ootate? ... » Ja kepiga vehkides jooksis ta punaka kivi juurde.
Boinahh liputas ärritatult hatust saba ja vaatas küsivalt peremehele, nähtavasti soovides aru saada, mis siin õieti sünnib.
Hasso tõusis püsti ja ruttas Gagikile järele. Karja-

poisile järgnes Sušik. Nad jõudsid oravalao juurde just sel momendil, kui Gagik oli juba avanud selle ja täitis taskuid pähklitega.
«Oh, küll suudleksin ma su koonukest!» rääkis ta sealjuures, mõeldes nähtavasti oravat. «Te ainult vaadake, kui suure hoolega ta siia on pähkleid kokku kandnud. Ja kõik selleks, et päästa meid surmast. Oh-ho-hoo! Need pole pähklid, vaid... kes sööb, see mõistab, kes ei söö, see ei mõista.»
Gagiki katkendlikud hüüatused kostsid ka Sarkissi kõrvu. Suunanud pilgu taevas rändavale pilvele, ta lamas ja mõtles, et lõpuks on temagi ellu astunud seltsimehed — head, südamlikud sõbrad. Kunagi pole tal olnud niisuguseid sõpru, tema aga pole muide nende järele tarvidustki tundnud. Nüüd aga, olles ümbritsetud sõpradest, nende soojusest ja tähelepanust, hakkas ta tundma, et ta_süda on läinud kergemaks, puhtamaks, ja elu on selle tõttu muutunud hoopis teiseks ...
Pidanud veidi nõu, otsustasid poisid ajutiselt loobuda tööst rajal. Mis töö see ka on, kui pole kusagil sooja saada, puhata ja magada! Kõigepealt tuli leida uus koobas, luua seal talutavad tingimused, välja puhata ja toibuda viimaste päevade vapustustest. Kuid kõigi nende murede hulgas oli ikka ja jälle kõige tähtsamaks, kõige pakilisemaks — toiduküsimus .. .

VIIES PEATÜKK SELLEST, KUIDAS MEIE NOORTEL TULI KÕIKE OTSAST PEALE ALUSTADA

Jah, õnnetuseks pidid nad kõike otsast peale alustama. Pimedad loodusjõud olid neilt röövinud kõik — eluaseme, kolde, toidu, relvad, võimaluse puhastada rada edasi. Sellest ei saanud praegu juttugi olla, sest ees sersis tähtsam ülesanne: leida uus koobas ja teha see elamiskõlblikuks.
Ašot ja Hasso läksid säärast koobast otsima. Sušik jäi Sarkissi juurde, Gagik aga sai ülesande leida midagi toidupoolist.

Ašot ja Hasso ronisid mäele.
«Lähme Varblasekoopasse, seal peaks olema kuiv ja soe, kui seal linnud ööbivad,» pani ette Hasso.
Ašot nõustus vaikides ja nad pöördusid kaljude poole, mis piirasid kuru paremalt poolt. Seal, nende jalamil, mustendas koopasuu.
Varsti jäid poisid seisma ja tõmbasid hinge tagasi.
«Siin hakkab külm,» arvas Ašot: «koopasuu on liiga lai. Tuleb otsida madala ja kitsa sissepääsuga koobas.»
«Jah,» nõustus Hasso. «Kui aga suu on kitsas, laskub suits väga madalale ja sööb silmad peast,» sõnas ta. «Aga sellest läheb suits kergemini ja kiiremini välja. Koopasuu laome kividega kinni ja ta muutub kitsamaks.»
Muul ajal poleks Ašot nõustunud, kuid viimaste päevade sündmused olid nagu teinud ta leplikumaks. Sõnagi lausumata astus ta koopasse. Kummarduda ei tulnud, kuid mida kaugemale nad läksid, seda madalamaks muutus koopa ligi ja laskus pikkamööda, nurka moodustades, päris vastu põrandat. Just sellepärast kinnitaski Hasso, et niisuguses koopas ei hakka suits lae alla kogunema.
Kui poisid jälle väljas olid, märkasid nad, et siin, kaugel nende endisest elupaigast, on kaunis palju risu ja rohtu. Alles olid jäänud ka nõlvu mööda hajali kasvavad kidurad kuusekesed.
Ašot ja Hasso korjasid kiiresti kütust, murdsid kaharaid kuuseoksi ja pöördusid seltsiliste juurde tagasi.
Gagik võttis nad lävel vastu:

«Miks sul, Ašot, silmad säravad? Leidsid vist suurepärase eluaseme?» pistis ta vatrama. «Ainult mina isiklikult ei roni mitte mingisugusesse koopasse nii selge ilmaga ... »
Päike soojendas toepoolest nii, et kellelgi polnud tahtmist pugeda külma kivikotti. Möödunud ööl olid meie noored nii kõvasti külmetada saanud, et olid nüüd peaaegu õnnelikud, ja kuidas ka Ašot ei nõudnud, et on aeg hakata kolima uude elukohta, ei suutnud keegi end sundida kohalt tõusma.

KUUES PEATÜKK SELLEST, MISSUGUSED OOTAMATUSED VARITSEVAD INIMEST, KUI TA PÄRAST KÕRGELE AMETIKOHALE ASUMIST UNUSTAB TAGASIHOIDLIKKUSE

Magus rammestus valdas sel päeval Pantrikuru vange. Eriti nautis seda Sarkiss. Poiss lamas selili, käed pea all ja haige jalg tule poole sirutatud. Liikumatu pilk suunatud sinavasse taevalaotusse, taastas ta mälus ja elas läbi päeva sündmusi. Mõnikord libises üle tema näo sünge vari, kuid peaaegu otsekohe asendas seda õnnelik naeratus.
Sulgenud silmad, elas Sarkiss ikka ja jälle uuesti läbi kord oma kaljult allakukkumist, kord veevoo marulist jõudu —- lühikest, kuid vist niisama hirmsat silmapilku. Aga jalg? Ah, kui kole valu see oli! Ka siin abistasid teda sõbrad. Nad ju ei teadnudki, et päästsid ta suurest hädast.
Ja Sarkissile tuli meelde juhtum, mis leidis aset siis, kui elektrifitseeriti kolhoosi rehepeksuplatsi. Montöör Ruben kukkus posti otsa_st maha ja nikastas puusaliigese. Rubenit ei viidud õigel ajal kirurgi juurde ja ta lamas tervelt kaks nädalat kodus, pärast aga ei saanud enam midagi ära teha. Isegi professor ei aidanud. Ütles, et kolmeteistkümnendal päeval oleks veel saanud jalga päästa, hiljem aga — ei kuidagi. Nii jäigi Ruben lombakaks ja käib karkudega surmani...
Just säärasest suurest õnnetusest oli karjapoiss Hasso päästnud tema, Sarkissi!
«Kannata ometi veidi, Ašot!» kostis Sarkissi kõrvu Gagiki hääl.
Kuid Sarkissi see ei huvitanud ja ta pöördus tagasi oma mõtete juurde ning kaaslaste hääled oleksid nagu kaugenenud.
«Ja kas Ašot on vähe ära teinud? ... Tema ju päästis mind otse surmasuust! ... » mõtles Sarkiss kasvava tänutundega edasi. «Ainult et Ašotti ja Hassod lahutavad terved mäed ja kuristikud ... Hassol on kuldne süda. Tema teeb head tähelepanu äratamata, sind sellega riivamata, Ašotil aga on kõik teistele näitamiseks

... Teeb midagi suurt ja head, kuid nii, nagu viskaks sulle näkku, ja vaata veel, et ei heida sulle ette... Jah, kui Ašot peab oma epistleid, tunned sa, et ta arvab endal olevat õiguse rääkida heategija tooniga... Et näe, tegin midagi sinu heaks, ja nüüd oled sa tema võlglane. See pole hea! ... »
Ja kuidas ka Sarkiss ei püüdnud, ei suutnud ta endas maha suruda vaenutunnet Ašoti vastu. «Kuid mille üle nad seal vaidlevad?» Ta jättis oma mõtted ja jäi kuulatama. Ah soo, Ašot tahab vist kolida uude koopasse, Gagik aga vaidleb vastu. See Gagik ei ole ikka veel leppinud sellega, et Ašot ei luba endale vastu vaielda, eriti Šuši ki juuresolekul. Kas siis võib ülemusele vastu rääkida, tema autoriteeti õõnestada? ...
Pilkav naeratus libises üle Sarkissi kurnatud näo. «Kas sa näe, kui ägedaks läks teine! Gagik on teda kindlasti millegagi riivanud.»
«Miks te ei allu? Mis te mind siis valisite? . . .» Ja äkki tuli kuuldavale Gagiki rahulik hääl! «Jäta ometi, Ašot, see niisugune meiega rääkimise viis! Me oleme ühevanused

ja pole üldse tarvis, et keegi meist kohtleks teisi nagu mingi ülemus, — jagab käske, teeb korraldusi! õpi parem kaaslastega nõu pidama ja mõtteid vahetama ... »
Sarkiss märkas, et Gagik on ebatavaliselt tõsine, Ašotil aga tõmbleb närviliselt vasak põsk, kus sünnimärke polnud õhetavas näos peaaegu enam võimalik eraldada. Kuulates kärsitult Gagikki, kõõritas Ašot aegajalt Sušiki poole, kuid tüdruk poleks nagu üldse kuulanudki.
«Tõsi küll,» jätkas Gagik, «masside survel,» ta torkas endale sõrmega rinda, — «masside survel oled sa eilsest päevast peale veidi demokraatlikumaks muutunud, kuid see pole veel... »
«Ma olen seesama, kes olin! . . .» katkestas teda Ašot järsult.
«Ei ole, oled natuke muutunud. Sa ei räägi enam «tee õige seda, sa ütled — «teeme»... See on hea. Ent ikkagi tahad sa kamandada. Pead tsipake vastu, siis aga ütled jälle teravusi. Jäta, vennas, see ei too
206
ju kasu. Kui sulle meeldib, et sind kuulda võetaks, räägi heaga. Kui aga .. .»
Need «kui agad» nagu kogu Gagiki «süüdistuskõne» üldse riivasid valusasti Ašoti enesetunnet. Ta oli viimastel päevadel tõesti püüdnud olla kaaslastega pisut pehmem ja järeleandlikum. Kuid nüüd ... «Ei! Paistab, et nendega teisiti hakkama ei saa!,» sähvatas ärritusehoos Ašoti teadvuses, ja suutmata end talitseda, paiskas ta neile järsult näkku:
«Ilma minuta oleksite te üldse kadunud! . . . Kõik! . . .»
Gagik oli seni püüdnud rääkida poolnaljatleval toonil, kuigi see sel korral ei tahtnud tal hästi õnnestuda. Ent kuulnud Ašoti viimaseid sõnu, tõmbus ta nägu märgatavalt pilve ja ta ütles pärast lühikest vaikimist:
«Hästi, Ašot. . . Kui sa oled endast nii kõrgel arvamisel, siis paistab, et oleks kõige kasulikum sind teisega asendada. Ja mina räägin sellest seltsimeestega. Nii on parem eelkõige sulle endale ... »
Ašot pahvatas pilkavalt naerma:
«Kes mind asendab? Kas arg Gagik või...» Ta oli valmis igaüht nimetama mingi haavava hüüdnimega, kuid taipas äkki, et rumal oleks teisi enda vastu üles kihutada ...
«Gagik, aitab! Ašot, palun sind, jää vait... » segas Sušik vahele. Ta silmad olid täis muret ja süda kloppis rahutult.
«Ei, Sušik, ei, nii seda jätta ei või!» ägestus Gagik. «Sa tuleta vaid meelde: «Et ma virisemist ei kuuleks!», «Ära toina!», «Tee seda, mis sulle on kästud!...» Mis toon see on? Kuidas ta räägib meiega? Kui me praegu tema upsakust ei taltsuta, kasvab temast despootlik bürokraat! Tahate, ma tõestan teile, et Ašoti autoriteet on ülespuhutud? Olete nõus? Proovime õige hääletada tema poolt... Salajasel hääletusel muidugi... »
Väliselt jäid kõik ükskõikseks, kuid oli turtda, et noori hakkas säärane «eksperiment» isegi huvitama. Pealegi veetles oma tõsidusega juba salajase hääletuse protseduur ise...
Gagik võttis Sušiki koolikotist vihiku, rebis sellest välja lehe, jagas osadeks ja tegi mõned sedelid.
207
Ašot jälgis põlgliku muigega kaaslast ja tema mustades silmades läigatas hämmastus: kuidas see juhtus, et nii pehme ja sõnakuulelik poiss muutus äkki tõsiseks, kurjaks ja otsustavaks? ... «Tal on arvatavasti minuga mingisugused vanad arved klaarida,» mõtles Ašot ja hakkas mälus sorima, millal ja missugust kurja ta oli Gagikile teinud. Kuid talle ei tulnud muidugi mitte kui midagi meelde.

«Või kadestab ta seda, et ma olen vanem?» oletas Ašot endamisi. «Jah, muidugi! Tahab ise ülemaks saada ... Küllap sa juba saad, kuidas siis! ... » Ja Ašot hakkas seltsimehe naiivsuse üle naerma.
«Mis sa seal naerad? Arvad, et teen nalja? ... » ägestus Gagik ikka enam. «Siin on su sedel! Seal on viis nime. Neli tõmbad maha, ühe jätad. Pärast viid ära ja viskad näe selle kivi taha.»
«Piinlik lugu tuli välja,» mõtles Hasso, kuid tagasihoidlikkus ei lasknud tal vaidlusesse vahele segada.
Sarkiss vaikis, kuid polnud ka nähtavasti Ašoti ümber-valimise vastu. Sušik istus mõtteisse süvenenult. Ent siis, otsekui tulnud otsusele, ütles ta Gagikile:
«Hästi, anna ka mulle selline sedel ja pliiats ... »
Ähvardus, mis tundus Ašotile tüdruku hääles, rõõmustas teda. Sušik on juba kindlasti tema, Ašoti, poolt! Mis puutub Sarkissi, siis talle oli ta ju nii palju head teinud! . . . Oleks lausa tänamatu hääletada oma päästja vastu! «Ka Hasso on muidugi minu poolt,» kaalus Ašot kiiresti oma šansse. «Aga kui lugu on nii, siis tähendab neli häält viiest on kindlustatud! Mina ju hääletan ka! Ja Gagik jääb üksi... »
Ja tajunud jälle oma jõudu, ütles Ašot väljakutsuvalt:
«No miks te kõik kõrvale pöördute? Julgusest tuleb puudu või? Vaata, Gagik! Mina ei karda! Otse sinu silma all tõmban maha sinu nime... Säh sulle salajane hääletus! . . .»
«Ei, vennas! Olgu me pealegi arad, kuid hääletus tuleb salajane. Hasso, vaata siia. Seda esimest nime oskad sa lugeda — see on sinu nimi. Teine on Sarkiss, kolmas . . .»
«Ka seda oskan ma lugeda . . . See . . .» pomises karjapoiss kohmetult.

Gagik puhkes naerma:
«No muidugi oskad! See on ju Sušiki nimi.»
««S» täht algab konksukesega nagu minu kepil, sellepärast ma seda ei unustagi,» tõttas Hasso end õigustama.
«Ja-jah ... Ja lõpeb kringliga nagu Boinahhi saba ... Kas nii? ... Noh, jätame naljad! Kuule: neljas on Ašoti nimi, viies minu oma ... »
Ainsa nende käsutuses oleva pliiatsiga tegid noored valijad sedelitele oma märkused, rullisid need siis kokku ja viskasid kivi taha.
«Nüüd, Ašot, on tarvis valida häälte lugemise komisjon,» sõnas Gagik. «Kuna mina ja sina oleme huvitatud pooled, las loevad nemad ... »
«Häsji,» lausus Sušik, «küll me juba Sarkissiga ära loeme.»
«Aga Hasso?»
«Noh, tema oskab armeenia keeles ainult oma ja minu nime lugeda, teie omasid aga üksteisest ta ei eralda,» puhkes tütarlaps naerma.
Nüüd ta juba rõõmustas ümbervalimiste üle ja põles läbematusest teada saada, kes ja kui palju keegi hääli saab. Väga huvitava asja mõtles Gagik välja!
Ja Sušik jooksis sedeleid tooma. Kui ta tagasi jõudis, istus ta Sarkissi juurde, ja koos hakkasid nad hääli lugema.
««Hasso»... sosistas Sušik. «Suru sõrm peopessa, Sarkiss. Kas surusid? Veel «Hasso», veel... Oi, kolm!» hüüatas tütarlaps rõõmsa üllatusega.
Ašot ja Gagik tegid eemal istudes näo, et tegelevad millegi muuga. Tegelikult aga kuulasid nad pingsalt sosinat, mis nurgast neile kõrvu kostis. Näis, et seal otsustati küsimust, kas neil olla või mitte olla ...
Viimaks tõusis Sušik püsti ja astus sedeleid käes hoides kaaslaste juurde. Ta ilme oli pidulik ja nägu säras rahuldustundest. Tüdruku sinistes silmades sädelesid soojad tulukesed, kuid samal ajal varjas end neis ka kerge pilge.

«Tulin võitjaks!» mõtles Ašot enesekindla uhkustundega, ent naeris samas iseenda üle: «Rõõmustan nii, just nagu oleks võinud teisiti minna!» Ja ta laskis kõr-
210
gil pilgul üle kaaslaste käia. Ta ei mallanud ära oodata, millal ta saab iseenda triumfi tunnistajaks.
Sušik aga venitas nagu meelega — tema ju teadis juba tulemusi!
«Kas teate, mis välja tuli?» küsis ta lõpuks, püüdes rahulikuks jääda. «Üllatavalt tuli kõik välja ... ei, mitte üllatavalt, vaid lihtsalt hästi, nagu oleks pidanudki olema . .. Nüüd on meie vanemaks — Hasso ...»
Ja Sušik vaatas teraselt poistele: missuguse mulje tema sõnad neile jätsid?
Sarkiss naeratas sõnatult. Ta oli ilmselt täiesti rahuldatud. Gagiki mustades silmades helkisid pilkavad tulukesed. Ta pühitses võitu. Hasso ahhetas ja punastas kõrvalestadeni. Et kohmetust varjata, pööras ta selja ning hakkas Boinahhi silitama. Ent Ašot? ... Ašot lihtsalt kivines. Esiotsa ei uskunud ta isegi oma kõrvu.
«Kuidas! Te kindlasti eksisite lugemisel!... » hüüatas tä.
«Ei, me lugesime õigesti... Näed, vaata. Sarkissil on üks hääl «poolt», neli «vastu»; Sušikil — viis «vastu»,» ja ta puhkes heasüdamlikult naerma, «Gagi-kil — kaks «poolt», kolm «vastu», Hassol — kaks «vastu», neist üks, ma arvan, oli tema ise. Ja Ašot... üks «poolt» ja neli «vastu».»
Oli näha, et heasüdamlikul tüdrukul polnud kerge «kohtuotsust» ette lugeda, sest ta teadis, kui valusasti see puudutab Ašoti haiglast enesearmastust. Ja sellepärast ta ohkaski, lõpetades niisuguse kergendustundega, nagu oleks ta raske kandami õlgadelt maha heitnud.
Ašot oli masendatud. Löök rabas teda oma ootamatusega. Küll on lugu! Ta ju pidas ennast siiralt kõige paremaks poiste peameheks. Kes siis peale Gagiki võis tema vastu olla? ... Ja Gagik — mis vastane tema ka on? Hetk hiljem hakkab naljatama, nagu poleks midagi juhtunud. Alles äsja oli ta ju temaga vestelnud endise rahuga ... Ei, sün on tegemist mingi arusaamatusega ...
No muidugi! Näe Gagik pöördus tema poole ja ütles nagu kõige ustavam sõber silma vaadates rahulikult:
«Sinul polnud minust kahju (sõna «arg» kõrvetas ikka veel tema südant), aga näed meil on sinust kahju
211
ja sellepärast me ei ütle, kes oli see üks, kelle käsi ei tõusnud sinu nime mahakriipsutamiseks ... »
Ašot kahvatas nii, nagu oleks teda varguse pealt tabatud.
See teine löök oli veelgi ootamatum kui esimene. Kõik lõid pilgu maha, et mitte näha, kuidas see löök mõjus iseteadlikule ja uhkele poisile. On ikka sel Gagikil temast «kahju» küll! ... Kas võis veel selgemat vihjet olla? ... »
Isegi nii lihtsameelne poiss nagu Hasso, kes polnud üldse tuttav valimiste läbiviimise meetodiga, isegi tema taipas, et ainsa hääle Ašoti poolt andis Ašot ise. Ah, kui narristi, kui rumalasti see välja kukkus!
Hasso tõusis püsti ja tuues ettekäändeks, et tal on vaja lõigata oksi vibu jaoks, läks põõsastesse. «Kas nad heidavad mu üle nalja või? ... » mõtles ta. Kui oleks teada olnud, et keegi ei anna häält Ašoti poolt, oleks Hasso muidugi talle oma hääle andnud. Piinlik, väga piinlik lugu tuli välja! Tema oleks Ašoti asemel vist küll maa alla vajunud ...
Kuid nähtavasti oli Ašotil endalgi just samasugune soov. Just nagu oleks tal puss südamesse torgatud. Ta polnud sugugi vähem solvatud kui Mossi kui selle õe pulmas Saro ta kogu küla nähes reetlikult selili pani.

«Ära vihastu, Ašot,» pöördus Gagik sõbralikult tema poole. «See viib ainult paremuse poole. .. Sulle on säärane õppetund kasulik. Mind ju ka ei valitud, eks ole? Mina aga ei pahanda ... Ega siis kõik ei saa juhid olla! Ma tean, sina seda ei oodanud. Kuid alati juhtub nii, kui juhid liiga upsakaks lähevad. Säärastele juhtidele võib-olla suu sisse ei räägita midagi, kardetakse, kuid juba esimestel valimistel kukutatakse nad haledalt läbi. Noh? . .. » Gagik püüdis oma tavalisele poolnaljai-levale toonile üle minna.
«Noh, Ašot, ära noruta! Mitte kui midagi hirmsat pole juhtunud. Tõuse üles, on aeg uude elukohta kolida ... »
Keegi ei lausunud enam sõnagi. Hasso lõikas oksi ja meisterdas midagi kanderaami taolist. Selle peale tõsteti Sarkiss ja poisid kandsid ta kaljukanade mäele.
1 Mossi ja Saro — O. Tumanjani poeemi «Anušš» kangelased.

«Kas valutab väga?. . .» küsis kanderaami kõrval kõndiv Sušik murelikult.
Sarkiss naeratas — kurvalt, kuid tänulikult. Valutab, muidugi valutab ... Kuid kas võib haigele olla paremat rohtu kui sõbra lahke ja muretsev sõna? ...

SEITSMES PEATÜKK SELLEST, KUIDAS KÜSIMATA, KAS PANTRI-KURUS ON KA ARSTI, TULI HAIGUS

Hasso osutus väga iseäralikuks ülemaks — mitte kellelegi ei andnud ta mingisuguseid käske! Kui ta näiteks nägi, et Sušik lõdiseb ja vaevu jalgel püsib, läks ta ise vana pähklipuu alla ja tõi nii suure hulga kuivi lehti, et tüdruk pidi peaaegu uppuma sellesse pehmesse ja sooja .sängi.
«Meile on vaja veel palju niisuguseid lehti,» ütles ta otsekui iseendale, heitis pilgu päikesele ja sügas kukalt.
«Milleks?» küsis Gagik, kes huviga jälgis karjapoisi tegevust.
«Milleks? Koopasuu tuleb kitsamaks teha, muidu ei ea haiged vastu.»
«Meil on üks haige ja tema lamab lõppe taga, teda ülm ära ei võta.» «Ei, Sušik on vist ka haigeks jäänud,» ütles Hasso vaikselt ja nukralt. «Savi meil ei ole, tähendab müüri kivide vahele tuleb panna lehti. See pole kuigi kindel, kuid selle eest topime kõik praod ja uksed kinni. Siis on soojem . . .»
Ja kuna selles kivises ja veevaeses paigas polnud tõepoolest võimalik leida mitte ainult savi, vaid ka muda, tuli Hasso ettepanek vastu võtta.
Uus salgajuht ei kutsunud kedagi endaga ühes, ent ometi, kui ta sidus oma särgi varrukad kinni ja muutis selle niiviisi kotiks ning läks lehti tooma, järgnesid Ašot ja Gagik talle.
Poisid tõid palju lehti, panid koopa juurde hunnikusse ja Hasso hakkas tööle. Seletust ootamata tegid kaaslased sedasama, mida Hasso ees tegi.

Poisid korjasid võimalikult tasaseid ja lamedaid kive » ning ladusid neid koopa läve ette umbes poole meetri laiusesse ritta. Seejärel panid nad tsemendi või savi asemel paksu kihi lehti, neile peale aga — teise rea kive. Niiviisi kerkis müür, mis tegi koopasuu kitsamaks.
Kui müür oli juba kaunis kõrge, peatus Hasso ja ütles higi pühkides jälle otsekui iseendale:
«Nüüd aga tuleks alustada samasuguse müüri ladumist teisel pool. Müüride vahele jääb kitsas läbikäik. See ongi siis meie uks ... »
Koopa lähedal ja all, selle ees, oli kive palju ja töö edenes jõudsasti. Ašot töötas vaikides ja keskendunult. Gagik kiikas silmanurgast tema poole ja naeratas. «Oi, kui haavunud ta on! ... » mõtles ta. Ent see, et Ašot oli «oi, kui haavunud», tuli asjale väga

suuresti kasuks. Sukeldunud ihu ja hingega töösse, liikus ta pingeliselt, närviliselt, kandis niisuguseid kive, missuguseid Gagik poleks suutnud maastki lahti tõsta ...
Kui mõlemad müürid olid umbes meetri kõrgused, võttis Hasso kaks tema poolt varem raiutud ritva ja pani need põikpuudena müüriotstele — teineteise kõrvale.
Tema kavatsus muutus kaaslastele järjest selgemaks: jäi üle laduda kivid ka nendele põikpuudele, ja lahti jääb ainult kitsuke ja madal uks, millest pääseks kummargil läbi ainult üks inimene.
Gagik rõõmustas teesklematult, kui ta nägi, kuidas töö edeneb, kuid samal ajal oli tal kahju, et lähedal pole kedagi, kellele võiks salamahti silma pilgutada: «Kas näed nüüd, kui asjalikuks osutus minu kandidaat?» Ei saa ju seda öelda Ašotile!...
Ja ikkagi sügeles Gagiki keel nii väga, et ta unustas valimistega seoses olnud ebameeldivused ja suutmata end tagasi hoida, pilgutas Ašotile silma. «Kas nägid, mida suudab see tasane poiss? ... » küsis tema pilk.
Ašot ainult kõõritas Gagiki poole, kuid ei lausunud sõnagi.
Vahepeal muutus töö keerukamaks. Nüüd tuli laduda kive ja lehti juba suures kõrguses: käed ei ulatanud, kive oli raske tõsta. Tuli laduda hunnik, millele siis Hasso astus. Tema pani kive paigale, teised aga andsid talle ehitusmaterjali kätte.
214
«Sealt, ülalt, ära täiesti kinni pane, jäta auk suitsu jaoks,» muretses Gagik.
Hasso naeratas: «Nagu ma ise seda ei teaks! ...»
Müüriehitamisega said poisid õige hilja valmis, lõpetasid lõkketule paistel. Müür tuli hea, paks ja tihe. Läbi säärase seina külm juba sisse ei tungi. Kuid muidugi polnud ta küllalt kindel: tarvitses vaid kergelt tõugata, ja ta võis kokku variseda . . . Tähendab, koopasse minnes ja sealt tulles pidi hoiduma ukse riivamisest...
Töö lõpetanud, kutsus Hasso Boinahhi ja läks koos temaga alla Tammikusse.
«Kuhu sa, Hasso, lähed? ...» hüüdis Gagik talle järele.
«Puid tooma ... »
Küll on ikka vanem! Midagi ei räägi! ... Seda, mis sul teha tuleb, aima ise, teist teed pole . . .
Ja Ašot ning Gagik leidsid, et ka neil tuleb minna kütet tooma. Kuid nad ei läinud Tammikusse, vaid kurikuulsa koopa juurde, kust neid veevoog oli välja visanud. Selle lähedal oli palju vee poolt kokku kantud ning põõsastesse kinnijäänud oksarisu.
Kui poisid tagasi jõudsid, oli Hasso juba kodus. Tule ääres istudes torkis ta puunaaskliga oma lagunenud viisku.
Sušik magas oma soojal asemel, kuid väga rahutut und. Ta põsed lõkendasid. Tütarlapsel oli nähtavasti kõrge palavik.
Varsti ta ärkas ja küsis juua.
Kuidas tal küll janu kustutada?... Võiks ju nagu alati kive kuumaks ajada ja neid lumme panna, kuid...
«Külm vesi teeb kahju. Hea oleks talle teed anda . . .» lausus Ašot tusaselt.
«Teed! ... Kuid milles seda keeta? Kus on nõud? ... Ja kust lõpuks teed võtta?» kahtles Gagik.
«Nõusid valmistada pole raske,» tõstis Sarkiss pead. «Mäletad, me lugesime koolis, kuidas eelajaloolisel ajal anumaid valmistati.»
«Kas savist? .. . Aga kust me nende kaljude vahel savi võtame?» kehitas Ašot õlgu.
«Aga mis see on — kas see pole savi?» näitas Sarkiss,
215
end asemel vaevaliselt üles ajades, lõkke ääres vedelevat punakat kivi. «Savi? ... »

«Jah, kivistunud savi...» Ja kui ta nägi, et tast ei saadud aru, hakkas Sarkiss selgitama.
Ta rääkis häbenedes, kohmetu ja isegi tusase hääletooniga. Ta ju pakkus kogu selle aja jooksul esimest korda ka midagi omalt poolt, tegi esmakordselt katset millegagi abistada kollektiivi. Siit siis see arglikkus ja ebalev olek.
«Kas pole siis selge,» rääkis ta, «et need punakaspruunid kaljud meie ümber on lubjakivist? Lubjakivi aga tekib ju meres. Siin oli vanasti ka meri, tähendab ka savi peab olema. Teda uhtusid siia mägiojad ja vee raskuse all ta kivistus. Pärastpoole aga rõhusid teda veel maakihid ... »
Kaaslased kuulasid Sarkissi tähelepanuga. Nad teadsid, et Sarkiss on huvitatud geoloogiast ja unistab pärast kooli lõpetamist Jerevani ülikooli geoloogiafakul-teeti astumisest. Kui ta pakkus Hassole räni asemel mingisugust kollakasvalget kivi, siis polnud see ju ka juhuslik. Kivisid tundis ta põhjalikult.
«Jah, kuid praegu on see ikkagi kivi, aga kivi pole meile tarvis, me vajame savi... » teatas Ašot.
«Aga kui me ta vette paneme, kas liguneb pehmeks?» küsis Gagik.
«Liguneb küll,» kinnitas Sarkiss, kuid ruttas kohe juurde lisama: «Sajandite jooksul muidugi... Kui te aga leiate kusagil lähedal niiske koha, siis võib seal leiduda niisuguseid kive, mis on juba saviks muutunud.»
Ja Sarkiss heitis kerge ohkega asemele tagasi. Teda väsitas nii pikk kõnelus — ta oli veel liiga nõrk.
«Oh,» lõi Gagik endale laksu vastu otsaesist, «see põrguvesi on ju sajandeid sealt koopast voolanud!.'.. Lähme, poisid, seal roostiku all peaks leiduma savi! .. .»
Sarkiss naeratas ja noogutas peaga, kinnitades Gagiki aimdust.
Poisid võtsid kaasa hõõguva tuletuki ja Hasso tõmbas oma magamisasemest välja mõned kuuseoksad. Pimeduses komistades läksid nad Pajuvõsasse, süütasid seal kuuseoksad ja hakkasid nende valgel roostikku koos

juurtega välja kiskuma. Teravate keppidega kaevasid poisid niisket mulda, kuid see polnud savi, vaid ainult taimejäänustest tekkinud huumus, mis oli paljude aastate jooksul siia kogunenud.
Kuusetunglad põlesid ära ja kustusid. Hasso süütas lõkke ja jätkas kaevamist kord siin, kord seal.
Pisut allpool roostikust oli koopast väljapaiskuv voog kujundanud väikese kallakuga järsaku. Lõkketule paistel nägi Hasso sellel kallakul punakaspruuni vööti. Ta uuristas seda sõrmega: savi! ... Poiss haaras kivikõpla ja hakkas seda savi kärmesti kaevama.
«Mis sa seal teed, Hasso?» hüüdis talle Gagik ülalt. «Kas ei tule midagi välja? Kas me ei läheks parem koju?»
«Mis ma siin ikka võiksin teha? Kaevan savi,» vastas karjapoiss südamerahuga.
«Savi? ... Sa mu kullake! Miks sa siis vait oled ega räägi midagi?!»
«Mis siin ikka rääkida? Tööd on tarvis teha ... »
Ašot ja Gagik läksid alla ja kui nad nägid kollast savi, asusid Hassole agarasti appi.
«Missuguseid nõusid me nüüd küll saame!» vaimustus Gagik juba ette. «Niisuguse potissepa-töökoja löön üles, et... Kuule, poiss, sa võta kas või kanastki eeskuju: muneb muna ja kohe pistab kaagutama — annab kogu maailmale teada. Aga sina? ... Leidsid niisuguse varanduse ja ei kõssagi!»
Hasso tagasihoidlikkus ei hämmastanud Gagikki esmakordselt.
Mida sügavamale nad kaevasid, seda niiskemaks muutus savi, poole meetri sügavusel oli savi päris märg.

«Džan!» rõõmustas Gagik. «Kaevame sügavamale, siit võime me võib-olla vettki leida!»
«Ei, hiljuti koopast väljavoolanud vesi on siin lihtsalt maasse imbunud,» avaldas Ašot oma arvamist.
Nad võtsid, igaüks suure käntsaka savi ja läksid koopasse tagasi. Teel lõikas Gagik paarkümmend peenikest pajuvitsa.
«Kas sa korvi punuda oskad?» küsis Ašot Hassolt.
«Ei ole ette tulnud,» tunnistas karjapoiss.
«Mis siis ikka, sõtkume seni savi.»

Mõlemad nad hakkasid vaikides tööle, Gagik aga istus eemale ja ei märganud isegi, kui tukkuma jäi. Kuid juba mõne minuti pärast paotas ta nagu jänes ühe silma ja ütles: «Näen, et ilma minuta te toime ei tule. Ašot, ühendame minu mõistuse ja sinu jõu, siis me juba jänni ei jää. Andke vitsad siia ... Teie aga sõtkuge seni savi.»

KAHEKSAS PEATÜKK SELLEST, KUIDAS INIMENE, KES TUNNEB MÕNDA TÖÖD, EI JAA KUNAGI HÄTTA

Gagik võttis pajuoksi, puhastas need lehtedest, pihtis otsapidi maasse ja hakkas midagi punuma. Ta tegi seda nii kiiresti ja osavasti, nagu poleks ta kogu elu mitte midagi muud teinudki. Kodus oligi Gagik tõesti palju korve punnud: suuremaid, millega ta kandis õleheksleid lehmale ette, ja väikseid — puu- ja köögivilja jaoks. Igal sügisel täitsid nad kogu perega — ema, isa ja tema — neid korve kuldsete viinamarjakobaratega, tomatitega ja teiste viljadega, mida Ararati oru viljakas pind nii rikkalikult kasvatab.
«Inimene, kes tunneb tööd, ei jää kunagi hätta,» sõnas Gagik asjaliku tooniga, korvi kallal nokitsedes. «Kuulake, missuguse muinasjutu ma teile jutustan. Täna on muuseas minu kord. See muinasjutt kulub ära nii sulle, Hasso, kui ka eriti meie sõbrale Sarkissile. Näete, ta teeskleb nagu rebane surnut, tegelikult aga kikitab kõrvu ja kuulab minu tarku sõnu (ja tõepoolest, kerge naeratus libises üle Sarkissi huulte). Niisiis... Vanal hallil ajal kohtas Vatšagan, meie Agvanimaa kuninga ainus poeg, jahilt tulles tütarlast Anaidi, Hatsiki küla karjuse tütart. Ta palus tütarlapselt juua, kuid vesi, mida see talle andis, mitte ainult ei kustutanud janu, vaid süütas noormehe südames terve tulekahju. Ja kuidas võiski tulekahju puhkemata jääda, Hasso-džan? See Anaid polnud ju tütarlaps, vaid gasell, tõeline gasell ... Silmad olid tal tumedad nagu minul, kulmud — nagu lõiketeraga voolitud, niisugused nagu meie Sušikil, patsid ulatusid vööni... Ise

sihvakas nagu plataanipuu ja julge ning tark oli ta. Isegi Hatsiki küla vanamehed küsisid temalt nõu. Eks proovi niisuguse vastu külmaks jääda! Ja armuski temasse kuningapoeg Vatšagan nii, et kaotas pea, nagu kõik armunud. Ta astus oma ema, kuninganna ette ja ... «Üks kahest,» ütles ta, «kas võtate ta mulle naiseks, või ma lähen kloostrisse ja hakkan erakuks .. .» Anna õige mulle, Ašot, see vitsaraag. Milleks te suud ammuli ajasite? Kui kuulate, siis kuulake, aga savi sõtkuge edasi. Minu vanaema oskas lõnga kedrata ja samal ajal vanaisaga edukalt sõnasõda pidada . . . Ahaa, Sušik-džan, sa naeratad? Tähendab, ka sina kuulad? Kuula, kuula... Kuni ma jutustan, teen ma ka sinu teenõud valmis. Niisiis, kuningas andis pojale järele ja saatis õukondlasi Hatsiki külla karjuse tütart kosima. Kuid vaadake vaid, missuguseks uhkeks tüdrukuks ta osutus: «Ma ei taha saada kuningapoja naiseks!»
«Tohoo!» hüüatas Hasso, kes suure huviga kuulas Gagiki jutustust.

«Jah, nii ta just ära ütleski. «Kui kuningapoeg tahab minu meheks saada, las õpib enne selgeks kas või ühegi käsitöö!» Talle vastati: «Kuule, tütarlaps, ta on ju kogu maa valitseja,, teda teenivad kõik, milleks talle käsitöö? ... » Tema aga vastu: «Kes seda teab, mis võib juhtuda. Võib-olla, et see, kes oli teener, saab käskijaks, aga kes oli käskija, saab teenriks . . .» Näete, kui targad olid need, kes selle muinasjutu lõid! Läks ju täide nende ettekuulutus! . . . Niisiis, Anaid ütles nõnda ja lisas juurde: «Mis kasu on sellest, et ta on kuningapoeg? . .. Vaata, kaotab ühel ilusal päeval kuningriigi ja millest ta siis elama hakkab?» Sa kuula, Sarkiss-džan, see puudutab ka sind ... Endamisi sa võib-olla räägid praegu: «Jälle haarati mul kraest kinni . . .» Ära pahanda, vennas, siin pole midagi pahaks panna. Vaata ise: Ašot võib elada küttimisest, mina korvipunumisest, Sušik oskab pesu pesta, Hasso — lambaid karjatada . . . Aga rrrida sina teha oskad? Jah, käsitöölisel on kuldsed käed! ... Sa ainult vaata, missugune korv mul välja
tuli! . . .»
«Mis siis edasi sai, Gagik?» küsis Sušik kannatamatult.
«Niisiis, prints Vatšagan hakkaski hädaga ametit
219
õppima. Möödus aasta ja ta oskas juba kuldlõngadest brokaati kududa. Ta kudus brokaadi, õmbles sellest toreda jaki ja saatis selle Anaidile. Näeb tütarlaps, et prints on tõepoolest suurepärase korvi teinud ... Ptüi, mis korvi! ... Jaki, jaki! . .. parandas end Gagik, vaatas kaaslaste nägusid ja märkas rahuldustundega, et nad olid ajutiselt unustanud oma mured. Isegi haiged kuulavad. «Anaid nõustus. Peeti imeuhked pulmad. Kogu Hatsik oli šašlõkilõhna täis. Siis ütles kuningapoeg Vatšagan: «Kuni siin pole minu nooremat venda Gagikki, ei söö ma tükikestki seda šašlõkki. . .» Kust võis ta teada, et tema vennake Gagik oigab siin, Pantrikurus, nälja käes? ... Kuid olgu pealegi, ma ei hakka teid piinama.
Ei möödunud mõnda nädalatki pärast pulmi, kui kuningas ja kuninganna surid ja troonile astus nende poeg Vatšagan. Just sel ajal hakkasid küladest ja linnadest salapärasel kombel inimesed kaduma. Täpselt nii nagu meie: läksid farmist külasse ja kadusid äkki, leidsid end kusagilt pimedast urkast, umbes samasugusest nagu Pantrikuru.
Uus kuningas mõtleb: «Lähen õige, tiirutan oma maal ringi ja vaatan, mis seal on ja mida ei ole, vahest ehk saangi teada, kuhu minu alamad kaovad.»
Ta pani Anaidi troonile, ise aga tõmbas talumehe riided selga ja läks oma kuningriiki mööda hulkuma, rahva hädasid tundma õppima. Inimestesse suhtus ta aga oma naise, lihtsa karjuse tütre mõjul hästi . . . Vanad mehed ütlevad,» katkestas Gagik oma jutustuse, «et armastus muudab inimesi. Ei tea. Aga kas teist on kas või ükski seda tunda saanud? Ei ole? Noh hästi siis, muidu poleks te terveid öid magada saanud ja oleksite kõhnaks jäänud ...
Jõuab Vatšagan Peroži linna Kura jõe kaldal. Elasid selles linnas paganausulised pärslased.
Vatšagan läks turule. Näeb, et tuleb habemik mees, ülempreester, tema kannul aga teised, väiksemad preestrid. Nad ostavad mitmesuguseid kaupu, panevad suurtesse pakkidesse kokku ja annavad need pakikandjatele kanda.
Ka Vatšagan võtab ühe säärase paki ja järgneb pakikandjatele. Ta tahab koos nendega preestri eluruumidesse
220
pääseda ja vaadata, mis seal õieti on ... Nad lähevad ja lähevad, jõuavad viimaks linnast välja. Seal seisab kindlus, mida piiravad müürid. Avanevad raudsed väravad, lasevad pakikandjad sisse ja lähevad uuesti kinni. «Küll on lugu!» mõtleb kuningas.

«Kas ma pole ehk lõksu langenud?...» Pakikandjad aga juhitakse maa alla kaevatud käikudesse. Seal töötavad nuudi all sajad inimesed. Töötavad poolpimedas— sepikodades, kudumis- ja puutöökodades ... Kõik on paljad, kõik on kurnatud ja kõhnad nagu luukered. Ja nad töötavad kuni täieliku nõrkemiseni, kuni suudavad jalgel püsida. Kui aga keegi kukub, heidetakse ta suurde vaskkatlasse, keedetakse ära ja toidetakse selle lihaga ellujäänuid... Preestrid aga viivad nendest põrgulikest maa-alustest töökodadest välja sadade viisi igasuguseid kaupu, müüvad neid paljudes linnades ja rikastuvad.
Sellele vangile, kes käsitööd oskab, antakse tööd. Kes ei oska, see läheb «lihaks» ... Vatšagan kui «rammus liha» taheti lihuniku juurde saata . .. Kuid ta hakkas paluma: «Oi, ärge tapke mind, ma koon teie ülempreestrile niisugust brokaati, millele ei oska hindagi anda!» — «Hästi,» öeldi talle, «koo pealegi.» — «Selleks on mulle valget tuba tarvis, et mu silm võiks värvide vahel vahet teha.» Anti talle tuba. «Nüüd,» ütles kuningas, «ärge mind lihaga toitke, suren ära, kui söön, ja siis jääte suurest sissetulekust ilma. Minu tehtud kanga eest antakse teile kulda— sada korda rohkem kui kangas ise kaalub.» — «Aga kui ma selle hinnaga ära müüa ei saa?» — «Siis raiuge mul pea otsast. . .»
Preestrid on nõus. Hakkavad Vatšagani toitma piimasaaduste ja köögiviljaga. Tema aga töötab ja koob nii toredat värvilist brokaati, nii kavala ja leidliku mustriga kangast, et ainult see, kes oleks osanud seda mustrit lugeda, oleks aru saanud, millest ta räägib. Ärge ainult arvake, et Vatšagan oli üks neid nahahoidjaid, kes ainult iseenese peale mõtlevad . .. » ütles Gagik jälle momendiks jutulõnga katkestades ja kõik, kaasa arvatud ka jutuvestja, püüdsid hoiduda nende sõnade ajal Sar-kissile pilgu heitmisest. «Endale abiks,» jätkas Gagik, «nõudis Vatšagan kümme töölist, kuigi ühtegi neist polnud

talle tarvis. Preestrid andsid talle ka abilisi ja kõiki neid toideti ka. Mis parata: meister hindas oma brokaati nii kõrgelt, et preestritel kadus kärsituse tõttu unigi. Aga Vatšagan, kes oli ajutiselt timuka kirve alt pääsenud, julgustas oma «abilisi» kogu aeg: «Pidage kindlalt vastu, küllap meilegi avaneb mõni uks, ega's me ometi igaveseks ajaks Pantrikurusse jää!»»
Kaaslased naeratasid ja Gagik, kes innukalt korvi punus, jätkas samas naljatlevas toonis:
«Kui brokaat oli valmis — näete nii nagu praegu minu korv (Ašot, anna õige savi, hakkame üle pätsima), tuli ülempreester, vaatas ja jäigi nii ammuli sui vahtima .. . «Selle brokaadi eest ei anta mitte sada, vaid kakssada korda rohkem kulda kui ta kaalub,» ütles talle Vatšagan. «Nii palju võib ainult kuninganna Anaid anda. Peale tema ei julgekski keegi nii kallist brokaadist kleiti selga panna ... »
Sel ajal aga istus kuninganna Anaid oma troonil ja itkes nii, nagu praegu meie omaksed itkevad. «Miks ei tule ega tule Vatšagan?» küsis ta. «Kuhu kadus Gagik?» küsitakse meil kodus . . . Kuninga koer Zangi ulgus kurvalt, hobune aga ei söönud midagi ja jäi päevpäevalt kõhnemaks. Kuninganna vaatas neid ja mure muljus teda. Seal tuleb keegi kaupmees ja ütleb, et on toonud kuningannale hindamatut kaupa. Kaupmees tuuakse kuninganna ette. Ta avab oma koti ja võtab sealt Vatšagani kootud uhke brokaadikanga. Kuninganna vaatas ja ta süda pidi peaaegu välja hüp-pama ... Ja mis siin ikka imestada? Viige praegu see minu tehtud korv külasse — kõik saavad kohe teada, et see on Gagiki töö! Te naerate? Hasso, kaabi õige tuli laiali, paneme minu kätetöö sinna keskele.» ,
Ägedalt lõõmavas tules süttisid korvivitsad ja lõid praksuma, kuid savi, millega korv oli seestpoolt üle pätsitud, hakkas tules kõvaks põlema.

«Kuninganna erutus,» jätkas Gagik, «ta nägi, et see brokaat on tema mehe töö. Sinna olid meisterlikult kootud kaunid lilled — roosid, liiliad, kannikesed... Ta vaatas paremini ja taipas: need polnud lihtsalt lilled, vaid talle tuttavad lilltähed. Ja kui ta need tähed oli

kokku veerinud, siis luges ta välja: «Mu kallis Anaid, ma sattusin tõelisse põrgusse. See asub Peroži idaosas, kindluses linnamüüri taga, maa all. See, kes toob sulle brokaadi, on üks selle põrgu valvureid. Kui sa ei saada kiiresti abi, olen mina ja sajad teised süütud inimesed kadunud. Sinu Vatšagan.»

Anaid luges selle ebatavalise kirja läbi, sai vihaseks, kuid suutis oma tundeid varjata ja ütles kaupmehele: «Sa tõid mulle tõepoolest ärahindamatult kalli brokaadi. Kohe maksan sulle täishinna tema eest.» Ja ta andis oma õukondlastele märku, need mõistsid teda, vahistasid kaupmehe ja sidusid ta käsist-jalust kinni.

Pasunad hakkasid puhuma, linnaväravad paisati lahti ja sõjavägi marssis neist läbi. Ees tulisel ratsul kappas Anaid ise kuldrüüs.

Millest siin veel jutustada? Sõjavägi jõudis Peroži linna. Kõik preestrid nabiti kinni ja sunniti avama maa-aluste piinakambrite uksed. Ja kuningas Vatšagan tuli sealt välja — samuti, nagu meie siit varsti välja läheme — ja tõi endaga kaasa sadu süütuid inimesi... Kas saite nüüd aru, mis hind on ametil?» lõpetas Gagik oma jutustuse.

«Kuid niikaua, kuni ma pole oma kuldsete kätega teinud savikausse ja potte ja me pole keetnud neis bozbašši ', ei taipa te minu tööst niikuinii mitte midagi . . .»

Muinasjutt meeldis kõigile ja tõstis tuju. Nähtavasti saabub tõesti päev, millal ka nemad pääsevad oma põrgust.. . Ja Gagik, keda meistrimehest kuningapoja lugu oli innustanud, võttis erilise uhkusega tulest välja oma kunsti musternäidise — savipoti. Märgates potis pragusid, sattus ta segadusse ja pomises kohmetult:

«Ohoo, ta ju praguneb... » Ning tuju langes poisil sealsamas.

Lisaks veel muigas Ašot põlglikult:

«Jah, kohe on näha, et sinu käsi! Kogu küla oleks kuulsa kelkija Gagiki töö ära tundnud.»

«Sa panid poti tulle täiesti märjana,» segas vahele Sarkiss, end asemel kergitades. «Muidugi ta pragunes. Kas sa siis pole näinud, kuidas kolhoosi potissepatöö-

Bozbašš — lihasupp tomatitega.

kojas karasse tehakse? Need voolitakse valmis, seejärel kuivatatakse päikese käes ära ja alles pärast seda põletatakse.»

«Sul on hea rääkida, aga kust pidin mina südaööl päikest võtma? Teed on ju kohe tarvis! ... » Ja Gagik sügas mõtlikult kukalt. «Olgu, aeglustame tootmistempot,» otsustas ta, määris poti praod saviga kinni ja pani ta tule äärde. «Las kuivab tasapisi. Kannata, Sušik-džan.»

Möödus ikkagi üsna palju aega, enne kui pott ära kuivas. Nüüd olid praod väga peenikesed, nagu ämblikuvõrk. Gagik määris need kinni, kuivatas uuesti ja saatis poti tulle. Ta heitis seltsimeestele võiduka pilgu ja oleks neile nagu silmadega öelnud: «Noh, kuidas on, kas see poiss oskab väljapääsu leida? .. .»

Ja tõesti, väljapääs ju leiti!

«Nüüd, Hasso, on sinu kord. Too lund, me sulatame selle potis, mina aga lähen toon haigetele rohtu — kõikvõimsat rohtu! . . .»

Ta tõusis püsti ja lähenes kaunis kindlusetul sammul koopasuule. Lävel seistes ja kaugete mägede süngeid piirjooni silmitsedes kahetses Gagik seda, et tal pole nii vaprat südant nagu Ašotil.

Praegu oli see iseäranis tuskatekitav. Päeval oli Gagik koopa lähedal märganud vaarikapõõsaid. Ta teadis, et vabarnajuurtest keedavad karjused ja kütid maitsvat terviseteed. Aga kuidas sa põõsa juurde pääsed? ...
Ta astus mõne sammu edasi, kuid kõrval hakkas miski krabisema ja poiss tuli kiiresti koopasse tagasi.
«Ma leidsin vaarikapõõsaid, Hasso, kuid kahjuks polnud mul nuga kaasas. Ole hea, mine ja lõika juuri — see on hea rohi külmetuse puhul... Aga missugune öö on täna, Ašot! Süda ütleb mulle, et mine roni üles mäele, leiad magavaid kaljukanasid ja muudkui püüa neid ükshaaval ... »
«Ära mõtlegi minna,» muutus Sušik tõsiselt rahutuks.
«Kui Hasso lubab, lähen otsekohe... Mis? Ei ole vaja minna? Miks siis mitte? Jah, tõepoolest, ma pean ju potti põletama ... Hasso, mida ma sinult palusin? .. .»
Hasso tõusis kähku kohalt. Vajas ju vabarnajuuri eelkõige Sušik! Ja haaranud lõkkest põleva oksa, jooksis poiss koopast välja.

Sušik tundis end jälle halvemini ja palus veel kord anda talle vett.
«Kohe, kohe, kallis. Ma teen sulle niisugust teed, et võtab su kohe higistama ja kõik läheb mööda,» rahustas teda Gagik.
Ta võttis poti tulest välja ning vaatas selle veel kord tähelepanelikult üle. See oli väga rohmakas toode, kõver ja kiivas nõu, missuguseid vist valmistasid ainult loomanahku kandvad ürginimesed.
«Vorm pole tähtis, mu kallis, tähtis on sisu,» rääkis Gagik potti käes pöörates. «Kohe keedan ma selles nässakas nõus nii maitsvat teed, et kui jooma hakkad, ei suuda suud ära pöörata ... Kui aga koidab, püüan kalju-kana ja keedan sulle suppi... »

ÜHEKSAS PEATÜKK SELLEST, MIKS VÄIKESE KARJUSE UNISTUS EI TEOSTUNUD

Öö möödus rahulikult. Selles koopas oli palju mugavam ja parem magada. Lõkke suits kerkis längus lae alla ja pääses kergesti välja, kitsa ukseava ette aga riputas Ašot ööseks oma palitu ja sees oli nii soe nagu toas.
Tõsi küll, Ašoti eneseohverdus kutsus esile kaaslaste proteste, kuid poiss tegi õigesti: palitu võis kaitsta külma eest ainult teda üksi (kuid ka palitus oleks tal ikkagi olnud külm), niiviisi aga hoiab ta sooja seitsmele: viiele inimeselapsele, koerale ja ... siilile. Siilipoeg aga, see okkaline kerake, sibas tervete ööde kaupa koopas ringi ning varastas kuivi lehti oma pesa jaoks.
Ta tegi seda väga osavasti: veeretas end lehtedes, torgates neid nii oma okastele, ja jooksis siis pimedasse koopanurka. Sinna jättis ta oma kandami maha ja tuli uue järele.
Hoolimata peavalust ja teda vaevavatest külmavärinatest ei saanud Sušik ükskõikselt vaadata oma lemmiku arukat tegevust. Uudishimuga jälgis siilipoja askeldusi ka Boinahh, kuid läheneda talle koer ei julgenud, võib-

olla sellepärast, et tema õrn nina ikka veel kipitas pistetest.
Vabarnajuurtest keedetud tumedat teed jõid hommikul kõik, mitte ainult haiged. Kuid hirmus nälg, mida pisut leevendati praetud siiliga, tuletas end sel hommikul uuesti meelde.
See oli üheksateistkümnes hommik Pantrikurus. Poisid tõusid vara üles ja tammusid abitult kohal, sest nad ei teadnud, millest alustada. Vanemaks valitud Hasso aga vaikis nagu ikka. Oli ju karjapoiss juba ammu harjunud täitma seda, mis talle ülesandeks

tehti. Kas siis tema oli nüüd mõni käskude jagaja? ... See uus amet oli talle lihtsalt koormaks ja ta oleks heameelega sellest tahtnud lahti saada.
Gagik sai Hasso olukorrast aru. «Ei,» mõtles ta, «kui kõrk Ašot ka poleks, kuid tal on ikkagi organisaatori võimeid. Nüüd on ta arvatavasti nii mõndagi mõistnud ja meie otsust võib revideerida ... »
Sosistanud kaaslastega ja saanud nendelt nõusoleku, ütles Gagik rahulikult ning tõsiselt Ašotile:
«Me tegime õigesti, et kukutasime su. Massid ei eksi kunagi,» filosofeeris ta. «Kuid me otsustasime ikkagi, et sinust saab nagu ennegi meie juht — sa oled kõigist niihästi tugevam kui ka vapram ... Pea meeles, et ümbervalimised viisime me läbi ainult selleks, et taltsutada sinu upsakust.. .»
Ašotil oleks nagu kivi südamelt langenud. «Ei, Gagik on ikka endine! Mis isiklike arvete klaarimisest, mis kadedusest siin rääkida saab? Küll ikka tikkusid mulle pähe igasugused rumalused!» mõtles ta.
Kõige enam rõõmustas siiski vist Hasso. «Jah,» haaras ta sõnast, «käsutamine ei ole minu ala ... Mina annan jälle oma hääle sinu poolt, Ašot. See mis oli tol korral, ei tule arvesse... »
Ei, sõbrad soovivad talle ainult head! See on selge kui päev, seda on näha nende suhtumisest temasse, nende silmadest...
Ja Ašot tajus, et temas ärkab mingi soe tunne nende vastu, mingi uus armastus ja koos sellega lugupidamine ...
Sest kui sa austad kedagi, kui sa hindad kellegi väärtuslikke

omadusi, siis vaatad sellele inimesele kui võrdsele. Ja siin juba pole kohta toorusel, põlglikul sõnal, pilgul, žestil...
Nõnda mõtiskles praegu Ašot ja need mõtted nagu oleksid tema hingelt maha pesnud selle halva, mis teda rõhus.
«Hästi,» ütles ta kohmetult. «Kuid mis käsutamist siin olla saab? Hakkame töötama koos . .. Kui . . .»
«Just-just!» rõõmustas Gagik. «Just neid sõnu me sinult ootasimegi.»
«Nii see nüüd on küll,» jätkas Ašot. «Kuid organiseeritust on ikkagi vaja. Isa rääkis, kui sõjaväes saadetakse kaks meest ülesannet täitma, on üks neist tingimata vanem. Nii et kui ma mõnikord olengi karm, ärge pahandage ... Nüüd aga räägime oma olukorrast. Nagu me juba otsustasime, on raja puhastamine edasi lükatud. Kas nii? Halb on see, et veevoog viis ära kõige hädavajalikuma — meie relvad... Millega muretseme toitu? Millega toita haigeid?»
«Relvad võime teha õhtul, vabal ajal,» soovitas Hasso. «Seni aga tuleb mõelda toidule,» lisas Gagik. Selle kõneluse katkestas Šušiki nõrk ohe. «Minge rookige tee puhtaks,» oigas ta, «siin elada ei saa ... »
Ašot vaatas küsivalt Gagikile. Kuid too sai sellest nagu alati naljaga üle:
«Kuidas! Ma ju lubasin sulle anda kaljukanasuppi! Mees peab sõna pidama! . . .»
«Mine, mine, Gagik... Ma ei taha üldse süüa,» vastas haige. «Mulle pole midagi tarvis ... Kui vaid kodutee saaks kiiremini vabaks . . .»
«Ja tõesti, kui tee on vaba, siis saab ju nii suppi kui šašlõkki. Siis tuleb jälle tore elu... Mispärast siis loobuda peamisest ja tegelda vähem tähtsate asjadega? Kui vesi poleks seganud, oleksime vist juba ammu raja puhastanud. Ka haiged takistasid . . .» mõtles Ašot.
«Tee, rookige tee kiiremini puhtaks! . . .» oigas Sušik jälle.
«Olgu,» otsustas Ašot endamisi, «lähme otsime teel marju ja võib-olla ehk töötamegi pisut, kas või selleks, et haigeid julgustada.»

227
Sedasama mõtles ka Gagik.
«Tuleb teha nägu, et me töötame rajal,» sosistas ta Ašotile kõrva, «muidu kaotab see tüdruk täiesti lootuse.» Ja lisas valjusti juurde: «Olgu pealegi, supikeetmine tehakse Hassole ülesandeks. Kuule, poiss, roni mäele, riputa teri maha ja kutsu: «Tip-tip, tip-tip!» Püüad ühe kanakese kinni ja ongi sul supp! . .. » naljatas Gagik. «Noh, Ašot, lähme!»
Hasso jäi koopasse. Ta istus vaikseks jäänud Sušiki lähedal ja kuulas rõõmsat kaljukanade laulu, kes seal ülal tervitasid uue päeva hommikut. Tundus, et lindude hääled kostsid päris lähedalt, muudkui mine välja ja tee proovi! Aga kuidas sa neile lähened, kuidas sa püüad kinni kas või ühegi kaljukana?
Ei, tuleb ikkagi õnne katsuda. „
Hasso võttis istet veidi eemal ja kuni Sušik magas, askeldas ta kaua aega — ta tegi lingu. Pärast seda läks poiss koopast välja ning hakkas mäkke ronima. Laisaltlaisalt lonkis Boinahh tema kannul.
Kuigi Hassod peeti heaks linguviskajaks, ei soovinud ükski kaljukana selles veenduda — kõik tahtsid elada. Selle eest leidis Hasso kaljude vahel murdunud tiivaga kotka ja see oli tõeline õnn!
Kuni lõunani jälitas poiss suurt lindu. Pildus teda kividega, kukkus mitmel korral, kriimustas ära oma põlved ... Kuid lindu kätte ta ei saanud.
Võib-olla segas see, et Hasso pea kohal tiirles kogu aeg suur tallekotkas — valge kaelaga ja valgetes karvastes «pükstes» vana kotkas?
Kriiskavalt häälitsedes ründas ta poissi ja hirmutas teda. See oli arvatavasti haavatud kotka kaaslane.
Kobides kivide vahelt läbi põgenevale linnule järele, kutsus Hasso kogu aeg Boinahhi endaga kaasa, lootes tema abile. Kuid asjata: kotkas püüdis pageda säärastesse lõhedesse, kuhu koer poleks pääsenud.
Lõpuks õnnestus Hassol lingust heidetud kiviga tabada lindu nii, et see ühele alumisele kaljunukile kivide vahele elutult siruli jäi. Kuid et pääseda sellele nukile, pidi olema jõudu. Hassol aga nõtkusid näljast jalad. Pealegi oli tagajärjetu kaljukanade tagaajamine teda niivõrd väsitanud, et ta lamas praegu raskelt hingeldades
228
kivil ja ei leidnud endas jõudu, et ronida alla kaljulõhesse oma rikkaliku saagi järele. Ja ometi vabises Hasso süda rõõmust. On ju kotkas ikkagi, kui tarvitada Gagiki sõnu, kolm-neli kilo puhast liha! ... Niihästi Sušik saab suppi kui ka sõbrad süüa. Ja kui jõudu juurde tuleb, võib uuesti käsile võtta raja, kust viib tee vabadusse .. . Näete nüüd, missugust osa pidi etendama Hasso poolt surmatud kotkas!...
Need väljavaated andsid karjapoisile niisugust lootust, et ta hakkas siinsamas lamades noppima lehti kõrval kasvavalt lõhnava tüümiani põõsalt. Neist saab suurepärane maitseaine supile! ... Näis, et nälginud poiss juba haistis supi magusat lõhna!
«Boinahh,» palus Hasso lahkelt koera, «mine, Boinahh-džan, too ära,» ja ta näitas kotka peale.
Boinahh sai aru. Kitsukesi kivinukke mööda ronis ta ettevaatlikult alla ja rõõmsalt kiunudes — pidi ju temalegi sellest saagist üsna suur osa langema! — haaras linnu hammaste vahele. Kuidas küll hakkas värisema, kui rahutuks muutus nälginud koer, kui ta haistis kuuma, pead pööritama ajavat verd!

Ent ootamatult langes vana kotkas taevast kui pomm koera peale. "Tema teravad küüned tungisid Boinahhi selga. Hetkeks tõstis tugev lind kõhnaks jäänud koera õhku, kuid laskis kohe lahti — sest olgu mis on — oli see ikkagi suur lambakoer.
Kiunudes veeres Boinahh kaljudelt alla ja kadus kivi-lasude vahele, tema poolt mahajäetud lind aga jäi rippu nii kõrgele kaljujärsakule, kust teda vahest ehk ainult mõni tiivuline olend oleks võinud kätte saada ...
«Oi, Boinahh-džan, oi, sa mu vennake! . . .» hüüatas Hasso meeleheitlikult, ja unustanud nõrkuse, jooksis alla.
Kuid Boinahh oli tema suureks rõõmuks elus. Ta istus pehmetel mahalangenud lehtedel ja niutsus kohkunult, vaadates peremehele lahke, sooja pilguga otsa.
"Hasso vaatas koera üle, aitas ta jalule, katsus tema kaela, külgi ja sundis kõndima. Näis, et kõik oli hästi lõppenud — luud olid terved. Ainult seljast immitses verd. Seal oli kaunis sügav haav —kotka teravate küünte jäljed.
229
«Mu kallis Boinahh, ka sina sattusid meie haigete kirja ... Mis hakkan ma küll sinuga peale? Millega ma sind ravin ja söödan? . . .» rääkis nukralt Hasso koera kallistades. «Kas siis sina saad elada ilma toiduta? .. .»
Ja karjus vaatas jälle kaljurahnule, kus lebas surnud lind. Vana kotkas tiirutas tema kohal ja häälitses kutsuvalt. Ta oleks nagu ikka veel lootnud, et kaaslane tõuseb üles ja lendab tema järele ära ...
«Oh, Sušik-džan,» tuli Hassole meelde, «sa ootad vist lubatud suppi... Aga Ašot ja Gagik? Vaesed poisid! ...»
Rõõmsad väljavaated, mis alles hiljuti olid kerkinud Hasso silme ette, muutusid ähmasteks. Poiss tõstis pea ja vaatas vastaspoolsele nõlvale. Seal, valgel lumefoonil, kohmitsesid kaks tumedat kogu. Oli näha, kuidas nad kätega vehkisid ja seejärel lumekamakad mäest alla veeresid.
See nõlv oli otsekui kiuste pööratud läände ja talvel läks päike looja enne, kui jõudis seda nõlva soojendada. Miks küll see Saatana rada ei oleks võinud kulgeda lõunanõlva mööda, mis on juba lumest vabanenud! Kui palju lihtsam oleks siis kõik olnud!
Eemalt sõpru jälgides nägi Hasso, et nad ühtelugu maha istuvad, töö katkestavad ja ringi vaatavad. Ega nad ometi teda otsi? ...
«Tahavad süüa saada ... Missuguse kivi vastu peaksin ma küll peadpidi põrkama!» oli Hasso meelt heitmas.
Ta vaatas kaljurahnule, kus lebas kotkas. Aga kuidas, kuidas küll teda sealt kätte saada? ...
Püüdes lindu kaljult maha paisata, hakkas Hasso teda kividega pilduma, kuid need ei tabanud märki. Ja äkki tuli uuesti kuuldavale tiibade kahin. Vana kotkas tuli tagasi. Ta laskus kaljurahnule ja hakkas kaaslast nokaga sakutama, püüdes teda teadvusele äratada ja piiritusse taevasinasse tõusma panna. Kuid see ei vastanud kutsetele. Meeleheitele viidud kotkas häälitses nii südantlõhestavalt ja kaeblikult, et oli näha, kui ränk see kaotus talle oli.
Koos vana kotkaga peaaegu nuttis ka all seisev karjapoiss. Teda oli vapustanud see lein.
«Oh, kui halvasti ma tegin! ... » mõtles nüüd ebausklik poiss, kellele tulid meelde isa sõnad selle kohta, et kõik elusolendid on loonud jumal ja kõigil neil on süda. — Küll jumal karistab mind selle eest. .. »

KÜMNES PEATÜKK SELLEST, ET PAREM VARBLANE PEOS KUI TUVI KATUSEL

Varsti pärast keskpäeva tulid äravaevatud ja näljased Ašot ning Gagik mäelt tagasi. Nad jõudsid hädavaevu pärale, õigemini vedasid end kuidagimoodi koopani ja varisesid sõna otseses mõttes juba lävel kokku. Kibedad kogemused veensid neid, et tühja kõhuga tööd teha ei saa.

Päike soojendas mahedalt nagu hellitav ema. Tema kiirtö paistel lesides võis vajuda teadvusetusse olekusse, unustada kõik maailmas, isegi nälja. Kuid nälga meie noored sõbrad unustada ei suutnud. Nälg pures nagu kuri koer nende sisikonda ega andnud rahu.

«Ehk tõid sina ometi midagi?» küsisid poiste pilgud, Hasso aga lõf silmad maha ja vaikis. Ta tahtis jutustada kõigest, mis temaga täna juhtus, öelda, et ta läheb kohe otsib mingisuguseid vilju. Kuid mis kasu on lubamisest, kui sa seda täita ei saa?

«Boinahh jääb vaevalt küll elama,» lausus karjapoiss äkki rusutud häälega.

«Mis on juhtunud?»

Hasso jutustas lühidalt, mis juhtus.

Boinahhi seisukord muutus tõepoolest tund-tunnilt halvemaks. Oma suu eest toitu ära kiskudes söötsid lapsed oma kõnevõimetut seltsimeest ohtralt marjadega. Ent seegi ei aidanud.

Boinahh viidi koju, pandi üsna lõkke lähedale pehmele lehtedest asemele ja kaeti riietega . . .

Koopas oli juba kolm haiget.

«Me ei valmistanudki Šušikile ei suppi ega külmetuse-vastast rohtu,» meenus äkki Ašotile ja ta tõusis otsustavalt püsti.

«Kuhu nüüd?» huvitus Gagik.

«Tahan mõne punarinna maha lasta. Proovin meie kummipüsside jõudu,» vastas Ašot. Ainult kummipüssid olidki veel pärast veevoo välja-paiskumist neile jäänud. Poisid kandsid neid taskus.

«Punarindu pole ma juba mitu päeva näinud,» tähendas Gagik tusaselt.

«Neid oli kurus palju, kas mäletad? Nüüd on nad kusagil mujal. Teate, mis ma mõtlen ... »

Ja Ašot, kes varem oleks lihtsalt endale järgneda käskinud, kandis üksikasjaliselt ette oma oletused selle kohta, kuhu linnud võisid ümber asuda.

... Looduses on kõik nähtused üksteisega tihedalt seotud. Põrkad kokku mõne üksiku nähtusega — leiad seletuse teisele, see teine aga seletab sulle ära kolmanda. Ja nii on see kuni lõpmatuseni. Näiteks: kui kurus on nii palju punarindu, tähendab on ka kitsemurakapõõsaid; kui on aga põõsaid, järelikult peab olema ka marju . ..

Kitsemurakas kasvab aga alati niisketes nõgudes. Kuid praegu on kõik nõod mattunud lumme, järelikult on linnud kusagil teistes kohtades varjul. Aga võibolla ongi põõsad kusagil lagedale jäänud? Tähendab, sinna linnud lähevad kuivanud marju otsima, mida oligi tarvis tõestada. Minnes lindude jälgi mööda, võib leida põõsaid ja kitsemurakaid ning vaarikaid, marju, mis teatavasti ravivad külmetust.

Umbes nõnda rääkis Ašot ja poistele tundus, et kõik see on väga asjalik. Pikemalt kõhklemata tõusid nad püsti ja väljusid koopast.

Ašot läks sõpradega alla kuru parempoolset tiiba mööda, kus kasvas tihedalt väikesi tammepuid ja kus seisis ka vana pähklipuu. See oli neile juba tuttav Tammik.

Veidi alamal kõrgus kaljurahn, mis teadmata miks ja kuidas oli mäetiiva küljest ära murdunud. Poisid ristisid ta «Üksikuks». Rahnu roostekarva värvus rääkis sellest, et ta koosneb tervenisti lubjakivist.

Siit, kaljurahnu ja peamise mäeseljandiku vahelisest viljakast nõost, leidsidki poisid punarindu, kes põõsaste vahel karglesid.
Palju kivikesi lasksid poisid välja oma kummipüssi-dest Kitsemuraka puhmastikus (nõnda nimetasid nad
232
seda nurgakest), kuid asjatult. Ainult ühe linnukese saidki kätte. Selle eest aga leidus põõsastel küllaldaselt kuivi marju. Suurem osa neist oli küpsenud ja'maha varisenud juba suvel. Kitsemurakad ei küpse ühel ajal. Ühel ja samal põõsal mõned marjad küpsevad ja varisevad maha, teised aga alles hakkavad õitsema. Viimane «saak» oli nendel põõsastel ootamatult sadanud sügava lume all osaliselt alles jäänud ja marjad olid peaaegu värsked. Magushapud marjad tundusid poistele erakordselt maitsvatena. Kui nad olid oma kõhud täis söönud, korjasid nad mõne kamalutäie kitsemurakaid. Kiskusid välja vabarnajuuri (nendel põõsastel marju ei olnud) ja läksid «koju». Vaevalt jõudsid poisid valmistada «vabarnateed» ja anda seda haigetele juua, kui läks pimedaks. Kui lühikesed olid küll päevad! ... Neil aga oli vaja pikki päevi, väga pikki päevi, sest kuipalju igasuguseid töid tuli teha!
Hiiglasuures savikannus kees linnuke, kes polnud suurem munast. See supp oli vist küll kõige lahjem maailmas. Ja ikkagi vaatasid lõkke ümber kogunenud poisid, kuidas potis vesi keema läheb, hingasid sisse vaevalt tajutavat lihalõhna ja muutusid mornideks.
«Lõuna» polnud veel valmis, kui Hasso võttis taskust mõned kuivad metsploomid, mis ta oli kusagil kurus korjanud, ja viskas need katlasse.
«Nüüd tuleb sellest ehtne šorvaa. Kahju, et eilset siili pole enam elavate kirjas,» sõnas Gagik ja madaldanud hääle sosinaks, küsis vandeseltslase tooniga: «Kas meie ei peaks ehk tolle õndsa siili pojal naha maha võtma? . . .»
«No-noh, mis te seal sosistate? Et siilipojast juttugi ei oleks! Arvate, et ma ei kuulnud või?» ajas Sušik rahutult end oma asemel istuli.
«Sa oled higine, lama, lama, huškee Sušik, ma ei lase . . .» Ja sundinud tüdruku pikali heitma, kohendas Hasso hoolitsevalt tütarlapselt mahalibisenud riideid.
«Tee» oli tõepoolest Sušiki higistama pannud. Poisid puhusid tule lõkkes leegitsema ja sulgesid koopasuu. Lae all tuprus suits, kuid lamades võis hingata võrdlemisi puhast õhku.
«Mis sa, Hasso, teinud oled? Kõik lehed oled sa oma asemest minu asemesse pannud? .. . Aga mis sa ise nüüd
233
teed, kas hakkad paljastel okstel magama?» pahandas Šušik.
Karjapoiss vaikis kohmetult, nagu oleks ta mõne koeruse pealt tabatud.
«See oli vist siil, kes seda tegi. Hassol pole sellega midagi pistmist,» «päästis» Gagik oma arust karjapoisi hädast, pilgutades Ašotile silma.
Kui lõuna oli valmis, võttis Hasso taskust peotäie kuivi lõhnavaid taimi (mida ta oli korjanud, kui unistas kotkalihast tehtavast lõunasöögist), peenendas need ja puistas supisse. Gagik, kes koka osa täitis, tõstis poti tulelt ja pani selle Sušiki ette. Kuum aur ja metsploomi ning taimede aroomid täitsid koopa ...
Näis, et õhtu tuli vaikne ja rahulik. Ent siis hakkas Boinahh äkki kõlatult urisema ja tormas koopasuu poole.
Hasso, tema järel ka Ašot ja Gagik, kargasid püsti.
Koer seisis koopa lävel ja lõrises ähvardavalt, ajanud pea selga.
«Mis küll teda rahutuks tegi?»
Poisid kuulatasid. Paremalt poolt kaljunõlvadelt kostsid mingisugused kummalised, näljase kassi näugumise taolised häälitsused. Esialgu olid need mahedad ja vaiksed,

ent siis asendusid käheda urinaga ja seejärel möirgega — pika, salapärase, kurjakuulutava möirgega.
Momendiks tundus poistele, et see on tuul, mis tuiskab ja ulub kaljulõhedes, — nad ei tundnud loomi, kes võiksid niimoodi häälitseda. Varsti taipasid nad siiski, et see pole tuul. Möire kordus selgelt, ärritatult, ähvardavalt.
Kiskja ... Kuid missugune?
Pilkases pimeduses, mis poisse ümbritses, tulid uuesti kuuldavale häälitsused, mis mägedest vastu kajasid: «Hurak ... hurak ... hurak ... »
Urahtused kordusid ja hääbusid pimeduses.
Siis hakkas puhuma tuul, tõusis lumetuisk ja peate tema ulgumise polnud ümberringi enam midagi kuulda.
Poisid seisid lävel veel mõne minuti ja läksid koopasse tagasi. Kõik vaikisid rusutult.
«Mis juhtus, miks te kõik nii kahvatud olete?» sattus Sušik ärevusse.
«Mis siin juhtuda võis! ... » vastas talle Asot hajameelselt.
234
Ta oli vajunud sügavaisse mõtteisse. Mis loom see küll võis olla?» mõtiskles poiss ja tuletas meelde kõiki hääli, mida ta kunagi oli metsades kuulnud. Kuid midagi sarnast ei suutnud ta meenutada.

ÜHETEISTKÜMNES PEATÜKK SELLEST, ET ÕNNETUS EI HÜÜA TULLES

Meie noorte sõprade Pantrikurus viibimise kahekümnendat päeva tähistasid kaks ootamatut sündmust. Üks neist oli tähtsusetu, kuid rõõmustav, teine kohutav. Jutustame järjekorras.
Kui poisid hommikul ärkasid, hakkasid nad kõigepealt oma haigete eest hoolitsema. Sarkissi olukord oli parem— paistetus jalal oli alanenud, kuid isehakanud tohter nõudis, et ta peab veel lamama.
Õhtust ülejäänud vabarnajuured keedeti ära ja anti haigetele juua. Pärast seda läksid Ašot, Gagik ja Hasso koopast välja. Boinahh lonkas poistele järele.
Poisid otsisid Kitsemuraka puhmastikus kõik põõsad läbi, kuid punarihdu ei olnud: poiste poolt ärahirmutatud linnud olid oma elupaiga maha jätnud.
Kitsemuraka puhmastikust läksid Ašot ja Gagik Tammikusse. Siin pöörasid nad käte, jalgade ja oksatüngastega pahupidi kõik kuivanud lehtede hunnikud, lootes leida nende all tõrusid, kuid nende püüded olid kahjuks asjatud!
Ilm oli päikesepaisteline ja soe. Kui poistel oleksid kõhud täis olnud, missuguse heameelega oleksid nad täna rajal töötanud!
Poisid võtsid vana tamme all istet ja vajusid süngetesse mõtetesse. Ainult Sušiki nõrk hääl, mis ülalt kuuldavale tuli, äratas nad teadvusele.
«Miks te siis ei tööta?» küsis tütarlaps. «Kas petsite mind? ... »
«Mine, mine koopasse, heida asemele!» hüüdis talle Ašot. «Me tahtsime ainult natuke puhata, läheme kohe jälle tööle...» Ta-vaatas heitunult Gagikile.
Äkki kostis põõsastest Hasso hääl:
235
«Tulge siia, leidsin õunu!»
Poisid otse tardusid. Mis õunu? Nad polnud ju siin näinud ühtki metsõunapuud ...
Ja siiski oli Hassol õigus. Metsik kääbusõunapuu oli vilju täis. Puu otsas ja selle all leidus nii palju õunu, et poisid täitsid nendega kiiresti taskud ja sõid aplalt. Külmast näpistatud ja krimpsus õunad murenesid kerge rõk-sumisega poiste hammaste all ja ajasid sisinal mullikesi välja.

Hasso täitis õuntega oma mütsi ja tõusis püsti. «Ma lähen haigete juurde.»
«Julgusta neid, ütle, et me hakkasime töötama,» laskis Ašot tal minna ja märkas äkki: tõepoolest, miks nad küll ometi paigal istuvad? Kas mitte teha katset puhastada rada kas või veel mõne meetri võrra?
Imelugu! Oli ju kindlalt otsustatud: esiteks varuda toidupoolist ja alles pärast seda jätkata tööd. Ent tähendas vaid pisutki kustutada nälga, kui nad juba loomusunniliselt kipuvad rajale... Nii tõmbab vaist pimedal ööl kala jõe kohale süüdatud tõrviku valguse poole.
Olukord oli äärmiselt halb ja poisid said sellest hästi aru. Neile oli täiesti selge, et näljastena ja nõrkenutena ei roogi nad praegu teed puhtaks. Kuid mida pakub neile talv? Kas nad peavad vastu? Just see tegi neile muret, vaevas ja tõukas üle jõu käivale tööle . . .
«Lähme, Gagik . . .»
Ašot tõusis püsti, läks üle Jäneseplatsi ja hakkas Saatana rajale minema. Ta oli vist lõplikult aru saanud, et sellega viivitada ei tohi, see oleks niisama hea kui surm. Ja kuni ilm lubas, otsustati tegutseda.
Pealegi näis «laia maailma» pääsemise võimalus olevat kaunis lähedal — oli ju pool rajast juba puhastatud. Kui poistel oleks õnnestunud pingutada jõudu, oleksid nad vahest kahe-kolme päevaga toime tulnud, ja siis — hüvasti, Pantrikuru!
... Hasso jooksis rõõmsalt koopasse, kostitas Sušikki ja Sarkissi metsõuntega ja läks uuesti välja.
«Sušik!» hõikas ta lävelt. «Ašot ja Gagik töötavad juba rajal, mina aga lähen kütin natuke... Jää tule juurde, jää,» pöördus ta koera poole.
Varem oli Boinahh alati sõnakuulelik, kuid sel korral

vaatas ta nukralt karjasele ja komberdas ikkagi talle järele. Kes teab, võib-olla koer juba tundis surma lähedust ja ei tahtnud hetkekski oma armsast peremehest lahku jääda? . .. Kuid mis «peremees» ta oli! Boinahh oli Hasso lapsepõlvesõber, koos poisiga üles kasvanud ...
«Boinahh, heida siia maha ja soojenda end!» käskis Hasso veel kord, kui nad Tammikusse jõudsid.
Nüüd kuulas haige koer sõna. Päike meeldis talle, ta heitis meeleldi kuivadele soojadele lehtedele, pani pea käppadele ja sulges silmad.
Kummipüssiga relvastatud Hasso luusis kaua Tammikus ringi, kuid ei leidnud ühtki lindu. Linnud olid muutunud ettevaatlikuks ja koopa lähedale enam ei ilmunud. Tulnud koera juurde tagasi, andis poiss talle peopesal mõned pihlakamarjad. Boinahh nuusutas ja vaatas neid kurvalt, kuid sööma ei hakanud.
«Oi, Boinahh-džan! Süüagi ei taha sa enam?. . .» küsis karjapoiss südamevaluga. Ta tundis, et tema truu sõbra lõpp on päris lähedal.
Koer aga sulges jälle silmad ja surus koonu käppade vahele. Ta lamas nii mõne minuti, kui järsku kergitas ühte kõrva, ajas kaela õieli ja hakkas tähelepanelikult vahtima lähedal kasvavat kibuvitsapõõsast. Seejärel ajas ta end jõudu pingutades püsti ja lähenes, õigemini roomas põõsa juurde, pilguga Hassod endaga ühes kutsudes. Karjapoiss astus ligi, kuid nägi ainult hõredat põõsast ja kive. Ei olnud midagi, mis küti tähelepanu oleks väärinud! Hasso tahtis juba ringi pöörduda, et ära minna, kuid Boinahhi kähe haukumine peatas teda.
«Mis seal on? Kus, Boinahh-džan? Kus? ... »
Koer vahtis tema ees vedelevaid kive ja imestas, et tema peremees ei saa millestki aru. Pingeliselt kive silmitsedes märkas Hasso, et üks neist on kummalise värvusega. Otsekui mingi nähtamatu käsi oleJ<s teda katnud ringide ja ruudukestega ...

«Ohoo, see on ju kilpkonn! .. .» rõõmustas poiss, astus «kivi» juurde ja pööras ta selili, et loom ära ei jookseks.
Kilpkonn oli suur, täiskasvanud inimese pea suurune.
«See kukkus alles hästi välja! oleks öelnud Gagik selle kohta — elame tänagi veel! ... Ainult kuidas seda

looma nüüd soomusrüüst välja kiskuda? ...» arutles Hasso. «Hee, küllap Gagik juba oskab! .. .»
Poiss tõstis kilpkonna üles ja ruttas kaaslaste juurde. Nad nägid teda juba eemalt, rajalt. Ta kõndis kindlal, ennastusaldaval sammul ja tema pronksikarva nägu säras. Tähendab, ta ei tule tühjade kätega. Kui aga lugu on nii, miks ei peaks siis tööle peale suruma ja veel paarkümmend labidatäit lund alla viskama? ...
Valgete jugadena veereb lumi rajalt kuristikku ja rõõmustab Hasso südant: varsti-varsti on ihaldatud vabadus käes!
«Kuule, poiss, sa oleksid pidanud ta enne ära keetma ja alles siis siia tooma!» rõõmustas Ašot, nähes karjuse käes kilpkonna. «Ohoo, ja kui suur veel! Maakilpkonn ... Need on alati jõekilpkonnadest suuremad. Ja pole veel talveunne jäänud? Kuigi talle on vist veel varavõitu ... »
Vaadates Gagikile, kes peopesadel tõsise näoga kaalus kilpkonna, jäi Ašot hetkeks mõtteisse, seejärel aga oleks nagu iseendale öelnud:
«Imelik lugu. .. Meil elavad kilpkonnad tavaliselt aedades ... Mis on neil siin, Pantrikurus, teha?»
«Aedades? Miks ainult aedades?» imestas Gagik.
«Viinamarjade pärast. Nad söövad ju viinamarju. Tähendab, ka viinamarju peaks siin leiduma?» mõtiskles kuuldavalt Ašot, kes iseennastki ei uskunud.
«Viinamarju! .. . Siin kasvavad ju puude otsas arbuusidki, kas sa pole näinud?» küsis Gagik pilkavalt.
Kuid Ašot ei vastanud. Tema peas tärkasid üksteise järel igasugused mõtted ja oletused ... Kui siin on nii palju varblasi, tähendab, tingimata elasid või elavad siin inimesed.
Varblased elavad alati inimeste naabruses. Kui siin keegi elas, siis võis siin tõenäoliselt olla ka aed, mille viljadest toitusid kilpkonnad, siilid ... Jah, muide, siilidest! Elavad ju nemadki alati aedade läheduses ...
Kõrvutanud kõiki neid tundemärke, tuli Ašot kindlale järeldusele, et kusagil siin peab olema aed. Ei sarnane ju siinne pähklipuugi metsas kasvavaga .. . Selle puu oli siia arvatavasti istutanud inimene.
Kuni Ašot mõtiskles ja kõigest sellest pikalt-laialt kõneles, närveeris Gagik varjamatult. Mis oli tal tege-

mist «nähtuste vastastikuse seosega looduses», millest sobival ja sobimatul ajal armastas rääkida Ašot!. Kui sul on saak käes, tuleb temast kiiremini lõuna valmistada.
«Ašot, me peame kilpkonna koju viima, siin pole temaga midagi peale hakata,» ütles ta kärsitult.
«Hästi, minge, mina töötan veel natuke.»
Ja Ašot võttis jälle labida kätte. Eelseisev lõunasöök tekitas temas energia juurdevoolu, erutas teda.
Hasso otsustas ka jääda Ašotiga, Gagik aga võttis temalt noa ja läks koopasse.
«Kas puhkad, Boinahh? ... » märkas ta päikesepaistel lesivat koera, kummardus ja silitas teda. «Sa oled tubli! Me elame tänasegi päeva üle sinu töövaevast. Tule minuga! Ei taha? Olgu pealegi, puhka. Ma toon sulle sinu osa.»

Boinahh nilpas loiult keelega üle poisi käe ja liigutas nõrgalt saba. Silmad olid koeral täiesti tuhmid.
Koopas lõõmas lõke ja selle kõrval lamas Šušik. Eks katsu, kuidas sa nüüd kilpkonnaga hakkama saad? Ilma tuleta ju läbi ei saa. Ah soo, Sušik magab! ... Ongi hea,, väga hea . ..
Kilpkonna tapmine ei teinud Gagikile mitte mingisugust raskust; aga kuidas sa tema liha kilpide vahelt kätte saad? ...
«Sa pane ta tulle, las alumine kilp läheb kuumaks,» soovitas Sarkiss, pööras kilpkonna selili ja näitas kõveraid kurde soomuse alumisel poolel: «Vahekiht on liimjas, kui ajad kuumaks, sulab ära. Siis lagunebki soomus osadeks.»
Gagikki üllatas see. «Kust küll teab Sarkiss ometi sääraseid asju? . . .» mõtles ta, kuid aega pärimiseks ei olnud. Ta pani kilpkonna tulistele sütele ja varsti levis koopas põleva kondi lõhn.
Sarkissil oli õigus: nüüd andis kilpkonna soomus kõhul noale kergesti järele ja lagunes kurdusid mööda osadeks. Gagik võttis kilbi ära nagu karbilt kaane ja nähtavale tuli kilpkonna valkjaskollase rasvaga ümbritsetud kere. Ainult looma lühikestes ja jämedates jalgades olid luud, ainsad kogu organismis. Asendab ju soomus tal nii selgroogu kui ka rinnakorvi.

Umbes pärast tund aega väldanud askeldusi ja toiduvalmistamist hüüdis Gagik koopa lävelt:
«Ašot, Hasso, tulge, tulge! Supp tallelihast on valmis! .. .»
Ent see kavalus ei õnnestunud! Sušik ärkas ja kui ta nägi tule ääres tühja soomust, sai ta pahaseks:
«Keedate igasugust jõledust ja nimetate talleliha-supiks! ... »
Ja kuidas Gagik ka ei püüdnud rahustada tütarlast, ei läinud tal see korda. Alles siis, kui kohale jõudnud Ašot jutustas isuurepärasest supist, mida keedetakse kilp-konnalihast, jutustas sellest, et Euroopas peetakse säärast suppi maiusroaks, rahunes tüdruk pisut. Tõsi küll, Gagik kahtles selle tõepärasuses, mida Ašot jutustas, kuid too

viitas oma isale. Läks ju Ašoti isa lahingutega Berliini välja, oli seal terve aasta ja nägi oma silmaga, kuidas sakslased ja teised välismaalased sõid kilpkonnasuppi... Kõik see oli õige, kuid... suur on harjumuse jõud. Ja seda harjumust võisid murda vast ehk ainult Pantrikuru karmid tingimused — nälg ja surmahirm. Just sellepärast hakkasidki kõik peale Sušiki kiiresti kilpkonna-liha tulisteks pooldajateks.
Ka Sušik andis lõppude lõpuks järele. Maitsev lihasupp rääkis iseenda eest ja kui tüdruk seda sõi, ei lausunud ta enam sõnagi.
Söögi ajal hakkas ka Gagik mõtisklema imeliku leiu üle.
«Kuule, Ašot, kuidas siis nii? Sadas maha sügav lumi, kilpkonn ja siil aga pole veel talveunne jäänud... Miks?»
«Lumi sadas küll maha, kuid loom ju tunneb, et on veel sügis. Tunneb vist ilmast ja sellest, kuidas päike soojendab. Isa räägib, et on talvi, millal kuni jaanuarikuuni ei saja lund, karu aga jääb ikka talveunne. Se.e tähendab, et ta ei tunne aega mitte lume, vaid mingisuguste teiste tundemärkide järgi. Või tunneb instinktiivselt, et talv on tulnud ... »
Ašot oli jälle oma sõiduvees. Kõht täis, jututeema südamelähedane — ega siis ometi vait pea olema! Ja kui ta oli kord jutuhoogu sattunud, pidas ta kaaslastele pika jutu maha metsloomade eluviisidest eri aastaaegadel.
240
Näiteks mägikitsed peavad oma «pulmi» detsembrikuu alguses ja talled sünnivad neil soojadel kevadistel päevadel. Ja seda korda ei riku nad kunagi, isegi siis mitte, kui lumi ootamatult septembris maha sajab ja kogu sügis on lumine. Ei, neid ei saa mitte millegagi eksitada, oma aega nad teavad. Sest kui kitsetalled tulevad ilmale talvel, võivad nad külma tõttu otsa saada ...
Ei peta kitsi ka vastupidine nähtus. Kui lumi ei saja maha kuni veebruarini ja ilm püsib kogu aeg sügisene, teevad kitsed neile vajaliku aja ikkagi kindlaks ja kitsetalled sünnivad ikkagi siis, kui ilmad on soojad.
«Kas saite nüüd aru, miks kilpkonn ja siil ei maganud?» küsis Ašot teatava uhkusega.
«Ärgu nad magagu pealegi, mu kallikesed. Ma püüan
241
nad, sõbrakesed, juba homme kõik ükshaaval kinni,»' kelkis Gagik.
Kui tal kõht täis oli, muutus ta eriti optimistlikuks.
Oma otsust Gagikil täide viia siiski ei õnnestunud: ettenägematud asjaolud sundisid teda teisel päeval kössitõmbunult kauges koopanurgas istuma, käes suitsev tuletukk. Kui poisid pärast sööki läksid uuesti rajale, Sušik ja Sarkiss aga jäid tukkuma, kargas lõkke ää-es magav koer äkki püsti ja surus end, saba jalge vahel, hirmuga nurka. Ta värises kogu kehast ja tema silmad, mis olid pööratud koopasuu poole, olid täis kirjeldamatut hirmu.
Sarkiss tõstis rahutult pead. Ta vaatas sinna, kuhu oli suunatud koera pilk, ja nägi koopa lävel esiteks kahte võimsat kirjut käppa, seejärel aga ka tervenisti mingit hiigelkassi, kes varjas endaga koopasuu.
Loom nuusutas õhku ja liigutas ärritatult vurre, kraapis küüntega läve ja haigutas laisalt, kuid õudselt...
Hirmust kaotas Sarkiss peaaegu teadvuse, ent haaras siiski vaistuliselt tulest leegitseva tuki ja viskas sellega kutsumata külalist.
Kiskja kargas tagasi ja kadus, üleelatust sinkjaskah-vatu Sarkiss aga tardus paigale ...
«Mis see oli? . . . Mis? . . .» hüppas Sušik püsti.
Kuid Sarkiss vaikis, ta keel oli suulae külge kinni kleepunud.

KAHETEISTKÜMNES PEATÜKK SELLEST, KUIDAS PANTRIKURU VANGIDE SÜDAMES LOOTUS KORD SÜTTIS, KORD KUSTUS

«Kassi» ilmumine lõi korrapealt segi kõik poiste plaanid ja päevarežiimi. See juhtum muutis nende elutingimusi ja halvendas olukorda. Kogu järgmise päeva jooksul ei julgenud nad koopast välja minna ei tööle ega jahile.

Tõsi küll, Ašot jäi muretust teeseldes oma esialgse oletuse juurde, et koobast külastanud kiskja oli metskass — manul. Kuid Sarkiss ei nõustunud sellega.

242

«Mis metskass! See oli väikese tiigri suurune kiskja.»

Kui ta oleks öelnud nii enne «ümbervalimisi», oleks Ašot talle põlastavalt näkku heitnud: «Argpüksile võib kasski tiigrina näida.» Nüüd ta aga vaikis.

«Meie kandis pole ma tiigreid kohanud,» tähendas Hasso lihtsameelselt. «Võib-olla oli see ilves? Sarkiss, kas sellel loomal polnud tutikesi kõrvaotstel?»

«Ei, kõrvad olid nagu kassil — nurkjad, pea oli ümmargune.»

Kas polnud see ehk panter? ...

Selge oli see, et kes see kiskja ka ei olnud, tema oli samuti nagu lapsedki Pantrikuru vang, kes ei pääsenud välja. Milleks muidu pidi ta siia jääma?

Arvatavasti oli kiskja pärast prisket kõhutäit oma koopas magama jäänud ja maha maganud tollesama lumesaju, mis ajas umbe ainsa väljapääsu kurust. Nii vähemalt mõtles Ašot. Kõige kohutavam aga oli see, et metsloomale polnud siia mitte mingisugust toitu jäänud. Sest juba esimeste lumetuiskude ajal läksid kõik kitsed minema! Kas siis polnud selge, et nüüd hakkas ta jälitama neid, meie noori? .. . Juba ainuüksi see, et ta julges päise päeva ajal oma nina koopasse pista, räägib paljust: nälja tõttu oli kiskja muutunud julgeks ja jultunuks!

Niisiis, ohule surra nälga lisandus teine — langeda roaks tundmatule kiskjale.

Poisid tefid tule koopasuule lähemale, kuid varsti lõppes kütus. Tahes-tahtmata tuli kuhugi minna...

Esimesena tõusis püsti Ašot. Tema järel teised. Poisid võtsid põlevad tukid kätte ja jäid kartlikult koopa lävel seisma.

Kurus oli sel tunnil nii valge ja rahulik, et pikapeale hakkas hirm hajuma. Päike, mis oli vajunud Suur-Ararati igilumega kaetud nõlvade poole, heitis maa peale oma mahedaid, sooje pilke ja mäed, millede nukke katsid veel lumelademed, oleksid nende pilkude all nagu pisaraid valanud.

Kõik ümberringi sätendas nii väga ja oli nii selge! Kas võis selle pimestava valguse käes peituda kurjust? Kas võis siin varitseda metsik, kohutav kiskja?

«Tulge, ärge kartke,» julgustas Ašot. «Sarkiss, sa

243

pane tulle neid märgi oksi, las tõuseb suits... Ära karda, tulele ei lähene isegi lõvi... Lähme, poisid. Hea seegi, et veevoog ei viinud ära meie noaaegseid riistu. Võtke nad kaasa, läheb ehk tarvis ... »

Poisid relvastusid kivikirve, haamri ja nuiaga, mida nad olid leidnud nende poolt mahajäetud koopas, ja läksid alla Tammikusse.

Siin korjasid nad ettevaatusest kõigepealt rädi ja tegid tule. Seejärel haarasid kinni madalatest tammeokstest ja hakkasid neid murdma. Oma kogemustest poisid juba teadsid, et päikesepaistelistel nõlvadel kasvavate tammepuude oksad, eriti vanad oksad, ei ole painduvad. Just niisuguste sõlmjate, jändrike, sammalt täis kasvanud okste külge hakkasidki' nad kolmekesi riDPu ia kui oks murdus, nad rõõmustusid, unustades silmapilguks nii näHa kui ka neid varitseva kiskja.

Tammeoksad on halb kütus. Nad peaaegu ei anna leeki, nende suits on aga kibe ja lämmatav. Kuid mis parata, kui marjapõõsad ja madalad puud on nii kõvad ja painduvad, et panevad vastu nagu karastatud teras! Ka vana pähklipuu ei ole nõus loovutama poistele mitte ainsatki oma oksa . . .
Kui poisid istusid tamme alla puhkama, ütles Ašot: «Nüüd me ilma odadeta läbi ei saa. Kui kurusse on ilmunud kiskja, peavad meil olema niisugused relvad, et me saaksime temaga kokku juhtudes tabada teda kaugelt. Odad on aga need siin, vaadake . . .»
Ja Ašot näitas noorte tammevõsude põõsale. Otsekui lapselapsed vanaisa ümbritsesid nad vana tamme pool-pehkinud kändu. Kasvanud' välja sureva puu juurtest, ruttasid nad suureks kasvamisega, et tema asemele tulla. Ja nad kasvasid ning tugevnesid. Nagu viis venda seisid need noored puud õlg õla kõrval, valmistudes võitluseks tormidega, mis käisid üle Pantrikuru. Ent neli neist langesid varsti ohvriks Hasso teravale noale. Ja kui iärjekord jõudis viienda kätte, haaras Ašot karjapoisil käest kinni ja ütles pidulikult:
«Las kasvab, las asendab isa . . .» Oma kütist isa eeskujul kaldus ka Ašot loodusele hinge omistama.
Varsti suitsesid tammeoksad rahulikult lõkkes ja poisid, istudes koopa lävel, tegid odasid. Mähkinud

Šušiki oma riietesse, viisid nad ta välja ning panid päikesepaistele istuma. Päike oli juba loojumas ja loojaku-kiirtes paistis tütarlapse kahvatu näoke kalju roostekarva taustal eriti teravalt välja.
«Sarkiss,» küsis Ašot, «kust sa ränikive leidsid?»
Sarkiss, kellele suits kippus liiga tegema, oli ka koopast välja roninud.
«Kas tuua?»
«Ei, sina ei või, sa ainult näita, kuhu minna.»
«Näe, selle kivi taga, vasakul... Ei, te ei leia. Anna mulle see kepp. Pärast saab sellest minu oda, seni aga toetan ma temale... » Ja ta ajas end vaevaliselt püsti.
«Noh, hakim', mis sina ütled? Kas võib?...»
«Minuga koos võib... » vastas karjapoiss kohmetult.
Toetudes ühe käega Hassole ja teisega oma tulevasele odale, hakkas Sarkiss komberdama selle seljandiku poole, mille poisid olid juba Ränikiviseljandikuks ristinud.
Julgeoleku mõttes võttis Hasso põleva tuki ühes.
«Kuidas käsi käib, Šušik? Kas küljes ikka veel pistab?» küsis Ašot.
«Ei, enam ei pista. Ainult nõrkus on suur.»
Tüdruk oleks tahtnud öelda, et ta on lihtsalt näljane, ja sellepärast paraneb visalt. Kuid säärane ülestunnistus oleks ainult suurendanud kaaslaste rahutust. Ja tüdruk hoidis end tagasi.
Poistele oli aga sõnadetagi selge, et teda võib päästa ainult toit. Kui Sušik jääb veel päevaks või kaheks söömata, ei pea haiglane ja kurnatud organism vastu.
«Ega sa tea, kuidas saaks kaljukanu püüda?» küsis Gagik Ašotilt. Ka temale tegi tütarlapse seisund väga suurt muret ja praegu ei saanud ta mitte millegi muu peale mõelda. "«Sina, Ašot, rääkisid mõni päev tagasi hobusejõhvist, et kui sul oleks jõhvi, oleksid kõik kalju-kanad kinni nabinud. Oli nii? ... »
«Jah, hobusejõhvist võib püünised teha. Aga kust seda võtta?»
«Aga mis see on?... » Ja Gagik puudutas õrnalt Sušiki punaseid patse.

1 Hakim — idamaine tohter,- arst.

Palmikud olid halli sooja räti alt välja tunginud ja tüdruku kõhnale rinnale langenud, nad olid niisama vasksed nagu loojuva päikese kiired.
Sušik naeratas loiult selle nalja peale.
«Noh, kuidas on, kas kõlbavad?» küsis Gagik. «Ainult kiiremini, kuni Hasso pole tagasi tulnud, muidu tõmbab veel oma kinžalli ja ei lase puutuda neid imeilusaid patse ... »
«Tähendab ta ei naljata?»... vilksatas Sušiki peas mõte.
Aga Ašot isegi vihastas:
«Kas sul millestki muust enam rääkida pole? Lobised tühja! ... »
«Miks siis, Ašot?» vaidles tüdruk vastu. «Kui seda on tarvis, lõigake... » Ja raskelt hingeldades hakkas ta ühte oma jämedat, rasket palmikut lahti harutama.
Šušiki sõrmed olid muutunud kollaseks nagu vaha ja silmad olid nii auku vajunud, et tema peale ei saanud valutundeta vaadata.
«Sureb ära,» vilksatas Ašoti peast läbi kohutav mõte ja ta hüppas kohalt:
«Säh, kiiremini! Hasso tuleb!... »
Gagik lõikas kiiresti maha salgu Šušiki juukseid, andis selle Ašotile ja vaatas talle küsivalt otsa. «Kiiremini, noh! ... Millega ma sind veel abistada saan?» küsis tema pilk. «Tee siis midagi, muidu on Sušik kadunud.»
«Jah, kui kolm juuksekarva kokku punuda, siis võib vastu pidada... » ütles Ašot.
«Ainult teri pole mitte mingisuguseid: millega me kaljukanasid ligi meelitame? ... Hasso,» pöördus ta vahepeal lähenenud karjuse poole, «kas sinu koti põhja pole ehk jäänud leiva-raasukesi?»
Leiva nimetamisel valgus kõigil sülg suhu. Ah, kui neil oleks kas või tükikegi musta leiba! ...
Kuid Hasso isegi ei vastanud. Ta tühjendas taskud, mis olid täis ränikive, ja istus tule äärde maha.
«Need on alles relvad! ... » vaimustus Ašot, katsudes sõrmega musta ränikivi servi.
«Vaadake, kui teravad — nagu nõelad!
Musta aspidiaani ehk musta ränikivi — rahvasuu

nimetab teda tavaliselt «kuradiküüneks» — ei ole vaja teritada. Tema kihilised tükid annavad purunedes niisama teravaid kilde nagu paksust klaasist pudel.
Ašot võttis ühe oda varre, lõikas selle otsa sälgu, surus sinna kiilu ja pani tekkinud «noka» vahele nüri otsa pidi kõige teravama ränikivi. Siis lõi ta kiilu välja, «nokk» läks kinni ja surus kivi tugevasti vahele.
Kuid see polnud veel kõik.
«Noh, Hasso, anna kiiremini nöör! ... »
Hasso ei toonud mitte ainult nööri (mis oli punutud ülesharutatud villasest sukast), vaid ka peotäie mullaga segatud leivaraasukesi, mis ta leidis kotisopist.
Ašot sidus varre otsa ja selle vahele surutud ränikivi tugevasti kinni, tõusis püsti, tõstis selle omatehtud raske oda pea kohale ja raputas teda ähvardavalt õhus. Näis, et poisil oli nii jõudu kui ka enesekindlust juurde tulnud.
«Noh, tulgu nüüd sinu tiiger,» ütles ta suureliselt Sarkissi poole pöördudes. «Selle riistapuu lööki ei kannata ükski loom välja.»
Poisid võtsid üksteise järel oda kätte, vehkisid sellega ja neis süttis lapselik soov kiiremini proovida teda võitluses. Tõepoolest, säärane relv võis läheda maa pealt isegi püstolist .mõjuvam olla. Kui viskad oda hooga, ei suuda keegi sellele vastu pidada...

«Džan! Nüüd oleme tõepoolest ürginimesteks muutunud . . . Ašot, mine õige ja too see kii§u siia,» naljatas Gagik nähtavasti rohkem selleks, et julgustada Sušikki. Ent kuulnud, kui raskelt tüdruk hingeldab, sattus ta jälle ärevusse ja muutus tõsiseks. «Mis sa seal teed, Ašot? Jäta, jäta kõik, lähme kaljukanade järele. Varsti läheb pimedaks.»
Päike oli juba loojunud ja eredad värvid, mis kaunistasid kuru, tuhmusid ning kustusid kiiresti. Kõik ümberringi muutus ühetooniliselt halliks. Läks külmemaks...
Poisid kandsid Sušiki koopasse, panid ta tule äärde tema pehmele «tahtaale», ja jätnud tüdruku Sarkissi h»oleks, ronisid Kaljukanade mäe tippu, sinna, kus linnud kaunikõlalise koorilauluga tervitasid igal hommikul päikesetõusu.
Kõigil poistel oli käes põlev tukk ja Ašotil veel ka oda.
Linnupaelad, mis Ašot ülemistele mäeterrassidele üles
247
seadis, olid väga lihtsa, kuid samal ajal ka teravmeelse konstruktsiooniga. Sušiki juuksekarvadest punutud kerge silmuse otsad pistis poiss väikesesse savikama-kasse. Öösel pidi külm need juuksekarvad savi sisse kõvasti kinni jäätama.
... Kui palju, kui palju kordi oli Ašot koos isaga mägedele ronides näinud terveid kaljukanade ridu, kes seisid, jõhvsilmused kaelas, nii nagu vaiade külge seotud vasikad! Ja isa oli alati Ašotti kiirustanud: «Kiiremini, Ašot, kiiremini, muidu päike soojendab savi pehmeks, kaljukanad kisuvad sellest silmused välja ning lähevad ära.
«Kaljukanadele on need savikamakad samad, mis ankur laevale. Kuni ta on kohal, ei liigu laev kuhugi...
«Aga missugune põldpüü siis sinu arvates vabatahtlikult siia tuleb, et pead silmusesse pista?» küsis Gagik, kui ta Ašoti pika seletuse oli ära kuulanud.
Ašot ei vastanud. Ta võttis neli kivi ja ladus neist midagi ruudukujulise majakese taolist. Viies õhuke kivi pandi katuseks peale. Kitsas pilu kahe kivi vahel oli ukseks. Majakesse pani Ašot savikäntsaka, mille sisse olid surutud juussilmuse otsad, silmuse enda aga kinnitas raamikujuliselt ukseava ette. Majakese sisse puistas ta sööta. Kas suudab näljane talvine kaljukana sellele vastu panna? Muidugi mitte. Kui ta näeb ükskõik missugust toitu, pistab ta mõtlematult pea pilust sisse, nokib leivapurukesi... Kui ta aga tahab pead tagasi tõmmata, surub juussilmus tema kurgu kinni...
Jälgides Ašoti tööd meisterdasid ka Hasso ja Gagik samasugused püünised. Ainult et mis neisse panna? ...
«Noh, homme sööb meie Sušik kaljukanasuppi!... » kuulutas Ašot rõõmsalt, pühkides vastu lund puhtaks saviga määrdunud käsi.
«Oota nüüd ikka... Sa ütle enne, kui palju põldpüüsid peab lõksu jääma, et ka meie süüa saaksime?» küsis Gagik Hassole silma pilgutades.
Hasso, kes ilmselt ei unustanud kiskjat, puhus kogu aeg agaralt kustuvat tukki lõkkele.
«Lähme,» sõnas Ašot. «Kinnipüüdmata karu nahaga ei kaubelda ... Kui kätte saame, eks me siis näe ... »
Lootusest tiivustatud poisid pöördusid koopasse tagasi. Eriti rõõmsas meeleolus oli Gagik.
248
«Küll sa näed, kui suuri asju sinu punased patsid korda võivad saata,» ütles ta Sušikile naerdes.
Õhtu pühendati odade viimistlemisele. Nüüd, mil poistel oli uus relv, tundsid nad end kindlamalt, ja ikkagi pidas Ašot vajalikuks, nagu eelmiselgi ööl, sisse seada valvekord. Kuni koiduni pidasid poisid tuld lõkkes ja valvasid koopasuud.
Vaevalt jõudis kätte hommik — nende vangipõlve kahekümne esimene hommik, kui Gagik hakkas kaaslasi kiirustama:

«Lähme siis ometi, toome ära oma kanad! Mida te veel ootate? ... »
Võtnud Boinahhi karvase pea ümbert kinni, valas Hasso salamahti pisaraid. Koer ei jõudnud enam paigast liikuda. Sušiki peale aga ei võinud karjapoiss vaadatagi, nii kohutavalt halb nägi ta välja ...
Poisid võtsid lõkkest tuki ja lahkusid koopast, ning kuni nad mäkke ronisid, tõusis päike juba üsna kõrgele.
«Sattusid lõksu!» hüüatas Gagik rõõmsalt, kui ta püüniste ümber laialipillatud sulgi nägi, ent kohanud Ašoti sünget pilku, ta takerdus.
«Miks sa vasikavaimustusse sattusid? Kas sa siis ei näe, et siin on rebane käinud? Ta viis ära meie saagi.»
Poistel vajusid käed alla. See oli tõeline löök.
«Pole midagi, lähme talle jälgi mööda järele ja püüame ta kinni tema enda urus,» andis Gagik lootust.
«Kuidas sa ta kinni püüad?» lausus Ašot pilkavalt.
Ta süda oli otsekui tangide vahele surutud: saak oli lipsanud käest!
«Laseme suitsu sisse. Lämbub ära.»
«Ütleme, et lämbub. Aga kuidas sa ta välja tood? Olgu pealegi, oletame muuseas, et me ei saagi teda kätte. Kuid ära lämmatada on teda ikkagi vaja, et ta ka edaspidi ei varastaks ... Otsige jäljed üles.»
Poiste lootus elustus jälle. Tõepoolest, kui koristada teelt see varas, jäävad kaljukanad neile! Ah, võib veel kuidagi päeva vastu pidada — korjata marju, otsida linde. Kuid homme hommikul võivad nad juba kindlasti kaljukanu sulgedest puhtaks kitkuda. Peaasi on see, et on leitud lihtne ja kerge viis nende peale jahti pidada.

Nad elavnesid ja hakkasid otsima veel ühte oma vastast.
«Pidage! Aga kas kaljukanad päeval söömas ei käi?» sähvatas Gagiki peas uus mõte.
«Paneme kohe paelad üles, kuid mõnda teise kohta. Milleks meil oodata homme hommikut? ... Hiljem lähme rebase järele.»
Mõte näis asjalikuna ja poisid hakkasid linnupaelu teisele astangule üles seadma. Kuid mida siis rohu sisse segada? Leivapuru ju ei ole!
«Võib-olla ehk rohuseemneid?» tegi Gagik ettepaneku.
Ent keegi ei teadnud, missuguste taimede seemneid linnud eelistavad. Tuli kitkuda kuiva rohtu ja hõõruda see peeneks pahnaks. Kaljukanad armastavad siblida õlgedes ka siis, kui seal pole ivakestki...
Nõgudes, suurte kivide varjus, kaevasid poisid lumelobjaka sisseimendumisest märga mulda, sõtkusid ja segasid teda ning korjasid kive lõksude ehitamiseks. Nad hingeldasid raskelt ja püsisid vaevu jalgel, nõrkuse tõttu pööritas neil pea. Kuid töö äratas lootust, lootus aga toetas jõudu.
«Olgu, aitab. Nüüd lähme rebast püüdma,» ütles Ašot ja võttis oma oda.
Nad ronisid alla astangule, mis oli täis kaljukanade sulgi, ja hakkasid otsima rebase jälgi.
«Leidsin!... Küll oli ikka suur rebane!» hüüatas Gagik, näidates jälgi, mis olid jäänud märjale maale.
Ašot vaatas ja võpatas.
«See oli panter...» sosistas ta. «Puhuge õige tukid tugevamini hõõguma! Pilduge kive! Karjuge! ... »
Tema mure polnud ilmaaegne. Alles üsna hiljuti, koidikul, oli kiskja tõesti siin lindusid söönud.
Poisid veeretasid mäest alla mõne suure kivi, tegid kära, ja kui nad olid pisut julgust kogunud, ütles Gagik:

«Kas sa ehk mitte ei eksinud, Ašot? Vaata paremini.»
«Mis siin vaadata? Kas siis pole selge? Näed ju, missugune käpalahmakas ... »
«Aga võib-olla oli see hunt voi sinu manul ja me kardame asjata?»
«Ei, see pole hunt,» langetas otsuse «spetsialist huntide alal» — Hasso, kui ta oli pilgu jälgedele heitnud. «Hundi jälg on väiksem ja pikem.»

«Hundil on ka esikäppade kahe varba küüned pikemad,» lisas Ašot niisuguse ümega, nagu oleks ta tahtnud Hassole öelda: «Kuigi sina näed oma elus rohkem hunte, mõistame meiegi üht-teist!»
«Jah, hundil ulatuvad kaks varvast ettepoole ja küüned on paljad, siin aga pole neid näha,» ütles Hasso ja tema enda sõnad ehmatasid teda. Näis, et alles praegu taipas ta, kui kohutav loom elab nende koopa läheduses.
«Aga kus on siis pantril küüned?» küsis Gagik lihtsameelselt. «Neid pole millegipärast üldse näha . . .»
«Pani kokku nagu sulenoad ... et terasid mitte vigastada ... Aga võib-olla, et oli ka ilves, kes seda teab... Kui on ilves, siis pole midagi, tema meile häda ei tee ... Lähme,» lausus Ašot, kes isegi ei teadnud, kuhu õieti minna.
Ning kaua veel ei söandanud poisid astangult lahkuda — mitte ainult sellepärast, et nad oleksid kartnud kohtumist kiskjaga, vaid sellepärast, et neil oli praegu raske kokku saada Šušikiga. Nad teadsid, et nä'ginud, haige tütarlapse elu oli aeglaselt kustumas nagu taht lambikeses, kus on lõppemas viimsed õlipiisad ...

KOLMETEISTKÜMNES PEATÜKK SELLEST, KUIDAS SURM PIKKAMÖÖDA. AGA KINDLALT LAHENES NOORTE ASUKOHALE

Nad leidsid Sušiki peaaegu teadvusetus olekus. «Kogu aeg kaebas, et tal on külm,» seletas Sarkiss kurvalt.
Tütarlapse jalad olid tõesti külmad. Lõkketuli oli kustumas, küttetagavara aga lõppenud. Selle hankimiseks polnud ei jõudu ega julgust. Kes teab, ehk luusib praegugi seal Tammikus panter ja varitseb neid... Kuid miks just Tammikus? ... Ta võib ju end ka varjata otse koopa vastas põõsastes.
Arvatavasti oli panter juba kolm nädalat neid kahejalgseid olendeid jälginud ja otsusele jõudnud, et neil pole relva. Nii vähemalt arvas Ašot. Oli ju selge, et kiskja, söönud ära kaljukana, tuleb tingimata siia ja

pistab nahka koera või inimese, — muud saaki selles kurus tema jaoks ju ei leidu!
Säärased piinavad mõtted rõhusid parajasti Ašotti, kui ta kuulis Šušiki rasket ohkamist.
«Vett...» palus tütarlaps.
Kuid ka vett polnud. «Kivivaagen», milles nad lund hoidsid, oli ammu tühi ja teda polnud millegagi täita — lund lähedal enam ei leidunud. Seda muidugi oleks võinud veel kuskilt tuua, kuid esmajärjekorras vajati kütet: ägeda tuleta ju vett ei saa.
Vaikides väljusid poisid koopast. Lõkkesse polnud jäänud ühtki põlevat tukki, mille nad oleksid võinud kaasa võtta.
«Sina, Sarkiss, valva, et tuli ei kustuks, tuleme varsti tagasi,» ütles Ašot.
Kuid seekord polnud tema hääles tavalist enesekindlust.

Odad käes, läksid poisid alla Tammikusse. Kivikirve nad jätsid koju — polnud jõudu seda tassida. Tammikus aga ei olnud enam oksi, mida oleks võinud käsitsi murda. Tahes-tahtmata tuli noaga lõigata peeni vitsakesi ja need siis kokku siduda. Kuid poisid rohkem puhkasid kui töötasid, alatasa heitsid nad pikali soojadele lehtedele, mis kuhjadena katsid maad. Oh, kui saaks kõik siin maa peal unustada ning uinuda, jääda siia! ...
Ašot leidis ühes äsja lumest vabanenud nõos vaarika-põõsaid, mille külge oli jäänud kuivanud marju, Gagi-kile aga hakkas lehtede vahel silma kaks tammetõru. Ühe ta sõi ära, teise jättis Sušikile. Hasso otsis läbi kaljult alla ripneva sõstrapõõsa, kuid sinna olid jäänud vaid neli krimpsunud marja ...
Selle kehva saagiga nad tulidki tagasi koopasse, võtnud kaasa natuke lund, ja nägid kurja vaeva, enne kui neil läks korda keeta teed, milles ujusid neli sõstart ning peotäis Ašoti korjatud vaarikaid.
Kuum vesi ergutas veidi haiget.
«Kus siis kaljukanad on? Kuidas on lugu rajaga? Kas te ei töötanud? ... Miks olete nii sünged? ...» päris Sušik ja näis, et ta on tulnud teadvusele pärast rasket und.
Keegi ei vastanud temale.
252
«Kui läheks õige vaatama, mis püünistest on saanud?» pani Gagik ette.
«Kas tasub? ... Küllap õgis jälle ära,» lõi Ašot lootusetult käega. «Pealegi on pime ...»
«Kes õgis ära? Mis saladused need teil on? ... » erutus Sušik. «Justkui külm oleks, Ašot.. .»
Kuid ei võinud ju talle ometi kiskjast rääkida! Ja poisid põiklesid jälle vastusest kõrvale. Ent Sušik ei oodanudki vastust. Ta kaotas uuesti teadvuse ja ainult liigutas hääletult huuli.
Poisid istusid suitseva tule ümber ja hõõrusid rusikatega vettjooksvaid silmi. Kõik vaikisid ja mõtlesid erutusega haigest tütarlapsest. «Ta sureb, kui me toitu ei muretse, tingimata sureb.»
Lõpuks ajas Ašot end püsti:
«Lähme vaatame pealegi püüniseid. Ehk on meil õnne ... »
Poisid kahmasid igaüks põleva tuki'ja väljusid koopast. Boinahh võttis viimase jõu kokku ja lonkis oma peremehe kannul.
«Jää koju, Boinahh-džan, kuhu sa kipud?» lausus Hasso õrnalt.
Kuid koer ei kuulanud sõna.
Mõne sammu kaugusel koopast ajas Boinahh äkki kõrvad kikki, hakkas üleni värisema ja süngelt uluma. Hasso püüdis teda rahustada, sundis tagasi pöörduma, ent siis kostis äkki põõsastest sahinat. Painduv keha vilksatas lehestikus, fosforselt välkusid silmad . . . Mingisugune hirmus kiskja tegi kõrge hüppe, et tormata karjapoisi kallale . . . Ent sel hetkel, kui ta veel õhus oli, kargas Boinahh ta juurde, haaras temast hammastega kinni ja nad veeresid mõlemad kukerpalli mäenõlvast alla ...
«Lööge ta maha! Kuulge! ... » karjus Ašot hirmunult ja sööstis edasi.
Poisid tõstsid kisa, heitsiu loomadele järele põlevaid tükke, veeretasid alla suuri kive. Kiskja jättis koera, jooksis ära ja kadus pimedusse.
Kõik see toimus nii kiiresti, et Hasso ei jõudnud toibuda.
«Oi, Boinahh, oi kallis vennas!» halas ta, uurides tähelepanelikult puretud koera. Selle kael jooksis verd ...
253
Seltsimehed aitasid Hassol Boinahhi üles tõsta ja koopasse viia. Ta asetati pehmetele lehtedele.

Šušik lamas poolteadvusetult ega kuulnud midagi. Kuid Sarkiss aga kargas kabuhirmus oma asemelt.
«Mis, mis on juhtunud?» küsis ta värisedes. «Kes see oli? Kas panter? . . .»
«Ei me saanudki sest aru,» vastas Ašot süngelt. «Vististi ilves.»
Seltsimehed heitsid talle umbuskliku pilgu. Aigedzoris teadsid ju kõik, et kuigi ilves ja panter kuuluvad ühte ja samasse kassitõugu ja ilves isegi pisut sarnaneb pantriga, ei saa teda ei jõu, julguse ega häbematuse poolest viimasega võrrelda.
Valutava südamega kummardus Hasso sõbra kohale. Ta käristas oma särgisaba küljest räbala, süütas selle ja puistas koera kaelahaavale tulist tuhka. Veri jäi pidama, kuid Boinahh lõõtsutas raskelt, tal mattis hinge.
Ka Gagik lähenes koerale, silitas hellalt tema pead ja mõtles kurbusega, et ta ei saa millegagi kostitada seda ennastsalgavat looma.
Jah. tõepoolest ennastsalgavat! . . . Oma varematest haavadest oleks Boinahh ehk võinud pikapeale paraneda, kuid sellest... ei, polnud mingit lootust... Koer andis oma elu peremehe eest.
«Boinahh!» hüüdis karjapoiss maheda häälega.
Koer avas silmad. Kui väljendusrikas oli see pilk, millist kurba rahu see peegeldas! Näis, et Boinahh on päri sellega, et sureb.
... Öö polnud veel käes, ent küte oli jälle lõppemas.
«Mul on külm ... » oli vahel kuulda Sušiki kaeblikku häält.
Kuid kellel oleks nüüd jätkunud julgust väljuda koopast? Poistele näis, et hirmus kiskja varjab end kuskil üsna lähedal.
Karjuse-kurdi pea hõõgus otsekui tules, süda aga oli nagu teraspihtide vahel. Kuid mida sai ta teha, millega sai ta aidata oma huškeed, oma kallist õekest? Kuidas sai ta päästa armastatud koera elu?
Ta kattis tütarlapse oma karvavestiga, mässis koera oma pluusi, puges siis soojadesse lehtedesse ja nuttis tasahilju, vargsi sõprade eest...

Öö oli raske, väga raske. Et tuli täiesti ei kustuks, kaeti see tuhaga. Läks üha külmemaks. Sušiki ohkeid võis vaevalt kuulda, nii nõrgad olid need.
Poisid värisesid külma ja nälja pärast, keegi ei saanud kogu öö silma kinni. Ainult koidu eel tuli viimaks uni, kuid see oli raske, painajalik...
Kui valgeks.läks, lakkus Boinahh viimset korda Hasso kätt, vaatas viimset korda talle otsa oma heade silmadega, mis olid täis armastust ning ustavust, ja Gagik nägi, kuidas need muutusid tuhmiks ja kustusid ...
«Boinahh-džan, kallis vennas ...» puhkes karjus valjusti nutma.
Sõbrad ärkasid, taipasid . . . Vaikides, mõtlikult vaatasid nad vaevu hõõguvaid süsi ja rusuvad mõtted ängis-tasid nende südant. Boinahh lahkus ... Ent missuguseks kujuneb nende endi saatus? Mis ootab haigeid sõpru? ...

NELJATEISTKÜMNES PEATÜKK SELLEST, ET EI HÄDA EGA ONN TULE KUNAGI UKSI

Kui poleks olnud õnnetust, poleks olnud ka õnne...
Boinahh päästis oma summaga mitte ainult oma peremehe, vaid ka ühe toreda tütarlapse.
Sellest hetkest peale, kui Sušiki õlgadele pandi pehme karvane koeranahk, ei piinanud tütarlast enam külmavärinad. Soe «kasukas», vaarikajuurte tee, lihapuljong — kõik see tõi talle tagasi tema kaotatud jõu ja ta tervis paranes iga tunniga. Sellele aitas kaasa ka üha kasvav lootus vabanemisele.

Poisid ei olnud enam nii näljased ja nad tundsid, et jaksavad Saatana rajal edasi töötada.
Veetnud kaks päeva koopas, võtsid nad odad ja väljusid. See sündis kahekümne neljandal päeval.
Nüüd ei olnud neil enam mingit õigust paigalistumiseks. Ükskõik mis oht neid koopast väljudes ka ei ähvardaks, nad olid kohustatud minema Saatana rajale ja töötama, töötama väsimatult... Neil polnud ju lootust vähemagi toidu leidmiseks!

Paistis, et mäekurusse polnud enam jäänud midagi peale paljaste kaljude, murtud või vigastatud okstega puude ning tundmatu kiskja. Kuid sellel oli kahtlemata rohkem lootusi ise kedagi ära õgida, kui et keegi teda ära sööks ... Mis jäi poistel muud üle kui unustada kõik, isegi surmahirm, ning tegelda ainuüksi Saatana raja puhastamisega.
Nad arutasid olukorra läbi ja otsustasid, et kõige lootustandvamaks ning ainsamaks liitlaseks võitluses kiskja vastu saab olla ainult tuli. Sellepärast võtsid nad peale odade nagu tavaliselt kaasa ka põlevaid tükke.
Kuid poisid jõudsid vaevalt koopast välja tulla, kui nad õudusega märkasid, et keegi oli hoolikalt nahka pistnud kõik nende poolt minemavisatud kondid. Oli selge: kiskja asub kuskil üsna lähedal.
Seistes koopasuul tõstsid poisid kisa, loopisid kive põõsastesse, vehkisid põlevate tukkidega ja läksid siis kogu aeg ringi vaadates alla Tammikusse.
«Ta pole täna väga näljane, ärge kartke,» rahustas Ašot kaaslasi, otsustades kadunud kontide järgi.
Poisid kogusid mõne sületäie oksarisu, viisid selle koopasse ja andsid üle Sarkissile, ise aga läksid jälle tagasi.
Jõudnud Saatana rajani, Ašot peatus, tõmbas hinge ja ütles:
«Murrame õige väikesi kuuski ja süütame teeraja kõige kitsamale kohale tule. Nii on ohutum.»
Polnud vajadust küsida, milleks seda vaja läheb ega vastu rääkida. Ašoti mõte oli kõigile selge. All — kuristik, ülal — järsk, kõrgele kerkiv kalju, eespool suletud tee. Ohtu tuli ilmselt karta ainult selja tagant, puhastatud teeraja poolt. Sinna poisid tegidki tule, enne kui asusid jätkama oma katkestatud tööd.
Pärast kahepäevast puhkust ja rammusat toitu (vaene Hasso ei suutnud seda puudutadagi) muutusid nad märksa tugevamaks ja jõudsid juba sinnamaani, kus üle tee-aja ulatuv kalju moodustas otsekui tunneli, mis ühest kü'jest siiski vaba oli. Kuid nüüd andsid end poistele jälle tunda nii väsimus kui ka nälg: tuisk oli tunnelisse väga tihedalt lund kuhjanud ja töötada oli väga raske.

Mis teha?
Sel õhtul istusid nad hõõguva tule ääres vaikides ja mõtiskledes. Ning äkki ütles Ašot:
«Mägikitsed võivad meid päästa ... »
Keegi ei lausunud selle peale sõnagi. Tõepoolest, kas said siis mingisugused kitsed kõrvale juhtida ohtu, mis ähvardas inimesi?
«Kui kitsed tagasi tulevad, hakkab kiskja — olgu see siis panter või ilves — nendega tegelema ja jätab meid rahule,» selgitas Ašot.
«Missugune panter? On siin siis panter?» võpatas Sušik ehmunult.
«Oli... läks ära ... enam pole ...» vastas Ašot põiklevalt.
«Imelik. Sa ju ütlesid, et kitsed võivad meid päästa ... Aga miks nad siia tulevad?»
«Küll tulevad! Detsember juba käes ... Tahes-tahtmata tulevad. Oma pulmi nad ju peavad just Pantri-kurus! ... »

«Eh, neid jahimeeste jutte!» lõi Gagik käega. «Mida nad küll kõik välja ei mõtle! Kuid palun ütelge mulle, miks peaksid kitsed lahkuma meie imeilusatest mägedest ja vabatahtlikult kippuma sellesse vanglasse?»
Kuid seekord poleks Gagikil vaja olnud vaielda. Kütt Aram oli ju pojale jutustanud, et sokud oma pulmade ajal võitlevad üksteisega ja kakeldes muutuvad väga ettevaatamatuiks, unustavad ohu; Hundid kasutavadki seda ära ja tungivad neile kallale. Kuid siia Pantri-kurusse hundid oma nina juba ei pista. Tõsi küll, mõnikord võib siin näha pantreid, kuid väljaspool kuru piirkonda on ohte märksa rohkem. Seal tuleb kitsedel karta nii pantreid, hunte ja ilveseid kui ka jahimehi... Igaüks püüab kitsesoolt saada oma osa ... Juhtub, et neil päevil, mil sokud võitlushoos unustavad kogu maailma, püüavad neid kinni isegi piimafarmi lambakoerad.
Ašot jutustas kõigest sellest oma kaaslastele ja vajus uuesti sügavaisse mõtteisse. Oletame pealegi, et kiskja eest õnnestub end kaitsta tule abil ning koopas varju otsides. Kuid toit? ... Kust seda hankida? Kuidas saavad nad jagu hirmsast näljast, mis nagu lohe jälle närib nende sisikondi? ...

Mitte alati ei tabanud poisse üks õnnetus teise otsa, ka õnn ei jätnud neid päriselt maha.
Kui Ašot, Gagik ja Hasso kahekümne seitsmendal päeval teerajale hiilisid, ei olnud neil Sušikile ja Sarkis-sile, kes veel jõuetud olid, midagi jätta peale heade, julgustavate sõnade. Kui nad tuttava pajuni olid jõudnud, peatus Ašot ja ütles:
«See tunnel, millest jänku läbi tungis, ei anna kuidagi mu südamele rahu. Mulle näib, et selle taga peitub midagi. Miks jänes ei varjanud end kivide vahel, vaid lumes?»
«Noh, eks otsi, ainult pea meeles: kui midagi leiad, pool minule,» naeris Gagik.
«Veidrik! Kui seal oligi midagi, siis pistis kikk-kõrv ammu kõik nahka, — muidugi enne seda, kui ise kotka roaks sattus ... »
«Ei, kuni jalad veel .kannavad, ma ikkagi lähen ja vaatan, mis seal on.»
Ja sumades läbi märja sügava lume, sammus Ašot sinna, kust algas «jänesetunnel», mis nüüd oli sisse varisenud.
Siin oli näha kuivi lehti ja lume alt paistsid mõned viinapuuväädid. Ašot tõstis need üles ja raputas neilt lume. Muidugi, tühjad! . . . Kas meil lõunas vähe kasvab metsviinapuid, mis ei kanna vilja, ja kui kannavadki, siis inimene neid näha ei saa: metsloomad tulevad ja söövad kõik ära .. .
Ašot lõi lootusetult käega ja pöördus juba ümber, et tagasi tulla, kuid pidi peaaegu kukkuma: ta jalg jäi lume all mingi põõsa taha kinni. Ašot kummardus, vabastas jalad viinapuuväädist, millesse ta oli takerdunud ja rebis suure vaevaga lumest välja ühe oksa.
«Viinamarjad! Poisid, viinamarjad!» hõikas ta, rõõmust pöörasena.
Ta vaatles rippuvaid musti kobaraid ega suutnud uskuda oma silmi.
Suuri vaevu läbi sügava lume sumades sööstsid Gagik ja Hasso Ašoti juurde ja tahtsid ahnelt viinamarju kahmata. Kuid Ašot tõmbas otsustavalt väädi nende eest är,a:
«Meil on haiged. Kõige enne tuleb neile mõelda ... » Ta lõikas ettevaatlikult väädi küljest kobarad ära ja

pani need lumele. Gagik ja Hasso ei saanud neilt oma ahnet pilku pöörata.
«Võtke vaevaks ja otsige ise,» soovitas neile Ašot.
«Ehk leiate.»
Ašoti pilge osutus ülearuseks. Poisid ajasid lume laiali ja leidsid tõepoolest selle ait hulk viinapuuvääte, mille külge oli jäänud mahlakaid kuldseid kobaraid.

Lumi oli sadanud viinapuuväälidele, mille lehed polnud veel maha varisenud, ja katnud nad külma, kuid paksu vaibaga. Ainult seetõttu olid mahlakad marjad säilinud ja külm polnud neid ära võtnud.
«Kas nüüd taipate, mis mind nii väga siia tõmbas? Ma ju ütlesin, et loodusnähtustest tuleb aru saada! Need on nagu ahela lülid üksteisega seotud. Kas mäletate, kuidas näiteks kuivanud seen aitas meil leida orava tagavara-lao ... » ütles Ašot õpetlikult.
Kuid vaevalt poisid kuulsid ühtki sõna. Neile näis, et Ararati orus pole kunagi valminud niisuguseid toredaid viinamarju, ja nad sõid neid aplalt.
«Nüüd on selge, miks siil ja kilpkonn siia sattusid,» jätkas Ašot. «Tähendab, meie oletus osutus õigeks.»
Seekord Ašot ütles nimme «meie» oletus, aga mitte «minu», ja Gagikil ei jäänud see tähele panemata.
«Aga varblased?» küsis ta Hassole silma pilgutades.
«Just nimelt! Varblasi nähes me ju ka oletasime, et Pantrikurus on elanud inimene. Oi, kui palju siin viinamarju on!»
Ja nad tõmbasid lume alt välja aina uusi vääte, mis olid rasked viinamarjakobaraist. Poiste tuju tõusis võrratult. Silmapilkselt unustasid nad kõik läbielatud hädad ja raskused — kõik halva ja kohutava. Näis, et neid ei varitse enam ükski oht...
Nad olid ju alles lapsed, lapsepõlves aga on nii kerge leida lohutust! ...

VIIETEISTKÜMNES PEATÜKK SELLEST, KUIDAS MEIE NOORED ASUVAD AVASTAMA MÕISTATUSLIKU AIA SALADUST

Alles siis, kui poisid olid oma kõhud täis söönud, said nad aru, missuguse tähtsusega oli nende leid. Kõige järgi oli ilmne, et viinapuud olid metsistunud, kuid mitte metsviinapuud, — Ararati oru elanikud olid niisuguseid aretanud aastatuhandete keskel.
Võtame näiteks viinamarja «karmir kahani» («punane rippuv»). Selle kobarad, mis nagu vanikud ripuvad kolhoosnikute keldrites, jäävad kuni kevadeni värskeks, otsekui oleksid nad äsja murtud ning esimesel mail kaunistavad nad toredat pidulauda. Ehk jälle viinamari «voskehät» («kuldne mari»). See viinamari ei hakka väliselt just silma, kuid üks kolmandik temast on suhkur. Temast valmistatud dessertveinid on ülikanged ega vaja sugugi piiritust. Ent «izapõtük» — «kitsenisa» — on nii läbipaistev, et kõik marja seemned ja rood on näha ..."
«Ašot, vaata ometi, missugused pikad ja peenikesed marjad! Linnas vist nimetatakse seda sorti «daami sõrmekesteks», eks? Isegi kahju on neid süüa!» sõnas Gagik, silmitsedes vastu valget toredat marja, mis kullana sädeles päikesekiirtes. «Kui kahju, et meie tore jänku ei osanud hinnata, missuguse kalli sordiga tal tegemist on... »
«Noh, rääkige pealegi marjasortidest, mina hakkan minema,» ütles Hasso, lükkis oksale mõned kobarad ja tegi minekut.
«Oota, Hasso! Suurest rõõmust oled vist ohu unustanud?» peatas teda Ašot. «Tee siia kuivale kohale tuli üles! Tuli ei tohi meil kunagi puududa, selge?»
1 Ararati orus tegelesid inimesed vünamarjakasvatamisega juba amtiiu enne meie ajaarvamist. Sellest kõnelevad arheoloogide leiud — hiiglasuured veinikannud, viinamarjaseemned ja sajandite jooksul pehkinud marjapresside jäljendid. Kaks tuhat viissada aastat tagasi jõid Ararati oru veine kreeka väed, kes siit koos oma väejuhi Ksenofoniga läbi läksid, taganedes Pärsiast Musta mere äärde. Sellest jutustas «Anabasis'es» Ksenofon ise, kes polnud mitte ainult väejuht, vaid ka vana-Kreeka kuulus ajaloolane.

Karjus tõstis käe parema silma juurde ja hakkas tuld lõkkele puhuma. Võtnud tuki, eemaldus ta vaikselt. «Lo, lo, lo... » kostis poisteni tema laul. Kas ta laulis rõõmust või tahtis hirmutada pantrit? Poiss vist lihtsalt julgustas iseennast lauluga ...
Ta sammus edasi ja tulelondi suits hajus ta pea kohal lindina laiali. Ašot ja Gagik aga jätkasid vestlust saladusliku aia tekkimisest.
«Oivaline viinamarjaaed,» lausus Ašot mõtlikult. «Keegi oleks otsekui meelega selle siia istutanud.» Poisi näost võis näha, et ta mõte juba visalt püüab lahendada seda saladust. «Siit sa juba marjasaaki ära ei vii,» ütles ta ja heitis pilgu Gagikile.
«Selge, et ei vii! Äiaperemees istus siin, ootas saaki, pärast sõi selle ära, nuumas end talveks rasva nagu karu ja taarus siis külla tagasi,» oletas Gagik.
Ašot ei reageerinud sellele naljale. «Ei, siin peab midagi tõsisemat varjul olema,» mõtles ta.
«Pea, Ašot!» hõikas äkki Gagik ja lõi peopesaga endale plaksti vastu otsmikku. «Ma jutustan sulle, milleks see aed siia rajati. Jutustan Litški küla vanataadi Assa-turi sõnadega. Kui ta siin oleks, ütleks ta tingimata: «Mu armsad lapsed, kui juba surm maailmas on olemas, ei tohi inimene teda unustada, vaid peab töötama nii, et inimesed pärast ta surmagi saaksid kasu tema tööst. Vaadake, ütleks 'meile vanataat, kes teab, millal suri see mees, kes rajas selle viinamarjaaia, kuid ta töö elab! Mägedesse äraeksinud kütt kustutab oma nälga ja janu selle aia viljaga, ning ka metsloomad söövad viinamarju ja tänavad oma loomakeeles seda, kes selle siia tühjale kohale istutas... » Noh, kas said nüüd aru?» pöördus Gagik otse Ašoti poole.
Kuid see pateetiline ja tark kõne ei avaldanud Ašotile mingit mõju. Ta oli niivõrd ametis omaenda mõtetega, et ta vist üldse midagi ei kuulnud.
«Ei, see on nähtavasti juhus,» lausus ta otsekui vastates endale. «Inimene ei saanud ju siin töötada . . .»
«Miks ei saanud? Kas sinu arvates on selle «punas» rippuva» jänkud välja aretanud ... selektsiooni teel? Oi, vaata parem siia, Ašot! Siin on ju olnud kraav! Järelikult — viinamarjaaeda kasteti!»

Hoolikamalt silmitsedes võis tõesti märgata, et siin oli olnud kunagi kraav.
«Vaata,» jätkas Gagik oma «avastusi». «Nendel okstel on ilmselt näha sae jälgi: nii noorendatakse viinapuid. Räägi mis tahad, kuid see on inimkäte töö!»
Kuid Ašoti mõtted töötasid kiirelt ning ta peaaegu ei kuulanudki oma kaaslast.
«Oota, Gagik!» katkestas ta teda. «Hakkame seda huvitavat ülesannet lahendama. Niisugune viinamarjaaed võib ju etendada suurt osa kõigi Ararati oru kolhooside elus ja esmajoones — meie kolhoosi elus. Kuid sellest pärastpoole. Seni aga tuleb meie avastust uurida nagu kord ja kohus.»
Vana kraavi jäljed viisid paju juurest peaaegu viinamarjaaiani, mis asus väikesel täistuisanud platsil. Kõige järgi võis oletada, et seal, kus kasvasid kõrkjad, paju ja karagatš, oli kunagi olnud väike bassein. Aja jooksul oli see muda täis läinud.
«Selge!» tegi Ašot järelduse, uurinud tähelepanelikult seda kohta. «Kas mäletad, Gagik, veevool siit ju mööda sööstiski. Tähendab, siin oligi veehoidla. Kui vesi koopast välja paiskus, varus seda inimene oma aia jaoks ja kasutas pikapeale ära. Eks? ... Kuid kes see võis olla? Kuidas sattus siia see aednik ja miks asus ta elama siia kõikidest eraldatuna? ... Meil tuleb ta elamu üles otsida, see peaks olema kuskil siin lähedal! ... »
«Kahju, et aednik unustas meile jätta oma aadressi.»

«Ei, ta jättis!» katkestas Ašot teda otsustavalt. «Ta pidi ju iga päev tulema siia oma aeda. Kas pole tõsi? Siis peab siin leiduma tallatud teerada, mis viib tema elukohani. Võib-olla on sellest moni jälg järele jäänud?»
«Tõepoolest...» sõnas Gagik mõtlikult. «Uurime õige platsi igalt poolt.»
Kumbki poiss võttis endale lõkkest suitseva tuki, nad vaatasid tähelepanelikult aia piirid üle ja leidsid tõepoolest mingisuguse teeraja jäljed. See viis kaljude juurde, mis läänest sulgesid Pantrikuru.
Oli ilmne, et kunagi väga, väga ammu oli inimene, ja võib olla mitte ainult üks inimene, käinud seda rada mööda.

Poisid peatusid kõheldes. Kas jätkata teed või minna tagasi viinamarjaaeda?
«Ah, mis see meisse puutub, kes ta oli ja kus ta elas,» ütles Gagik ja lõi käega.
Ent Ašotile ei andnud mõistatusliku aia saladus rahu. Ta ei kahelnud selles, et leitud teerada viib neid aia-peremehe eluaseme juurde. Aga võib-olla, et ta on koguni veel elus? ... »
Poiss oli väga erutatud.
«Kuule,» pöördus ta Gagiki poole, «kas nõustud vähemalt sellega, et aiaomanik pidi ju enesele looma mõningaid mugavusi, elama kuskil?»
«Kuidas siis! Arvatavasti oli tal akna ja uksega korter, võib olla isegi toniiriga ', kus Sušik hakkab sulle lavašši küpsetama ... »
«Ah, sinuga ei tasu rääkida!» vihastus Ašot. «Kas tahame või ei, kuid selle korteri me peame leidma.»
Ja Ašot seletas pikalt ja laialt, kui tähtsaks võib neile osutuda see leid. Sissekäik koopasse, kus nad elavad, on ju täiesti vaba ja öösel, kui kõik magavad, võib kiskja takistamatult ligi pääseda. See võib juhtuda ka päeval, kui koopas on ainult haiged. Hüppab sisse ja murrab kellegi maha ... See inimene aga võib-olla elas koopas, mida varjas uks. Ja tal olid muidugi mõningad maja-pidamisriistad — näiteks saag. Seda tõestavad kas või ärasaetud oksad. Kui ta siin talvelgi elas, siis peaks tema nurgakeses soe olema ... Peale selle võisid mõned toidutagavaradki säilida.»
Gagik, kes seniajani Ašotti oli kuulanud vähimagi huvita, elavnes.
«Pole vaja jätkata, Ašot, olen sinuga täiesti päri, lähme!»
Rada, mida mööda poisid läksid, kadus taoti kivirusu ja laukapuupõõsaste vahele, kuid ei kivid ega põõsad viinud neid eksiteele. Nad olid veendunud, et rada ei saa katkeda, nad. leidsid selle jälle üles, ja sammusid vaikides edasi, süda täis salahirmu. Jõudnud kaljudele üsna lähedale, kummardus Gagik, võttis midagi maast ja näitas Ašotile.

1 Tonilr — eriline ahi leiva küpsetamiseks. Tõlkija.

See oli villane paigatud sokilaba.
«Küllap see mees on nüüd päris metsakoll,» sosistas poiss hirmunult, kusjuures ta ilme oli nii tõsine, et Ašotile naer vägisi peale kippus.
«Mis kollist sa räägid?» lausus ta teeseldud reipusega, püüdes alla kriipsutada oma julgust.
«Vanaisa ütles, et kui inimene saab üle saja viiekümne aasta vanaks, muutub ta metsinimeseks. Habe kasvab tal kuni pahkluudeni, jääb jalgu. Ta oskab ennast nii moondada, et teda ei tunne äragi. Ühesõnaga — Libahunt... Öösiti tuleb mägedest alla ja varastab külas lapsi... Mõni aasta tagasi kadus meie külas laps, kas mäletad? ... »
«Selle viis hüään ära, see tehti ju kindlaks!» ütles Ašot. «Kütid tapsid hüääni.»

Olgu pealegi hüään... Kuid hirm Gagiki südames kasvas iga hetkega. Ta püüdis seda kogu jõust varjata, sammus püstipäi, võitlusvalmina, oli peaaegu suureline. Ta võttis isegi nõuks Ašotti arguses paljastada, ja kui too midagi pilkavalt ütles tema ulja väljanägemise kohta, küsis ta kaastundlikult:
«Sa nagu oleksid pisut kahvatu ... » Kuid sattus otsemaid ise segadusse ja tundes, et punastab, kummardus. «Neetud king!» pobises ta. «Mine, mine ees, tulen kohe.»
Ise aga mõtles: «Eks vaatame, mitu sammu ta ilma minuta teha julgeb?»
«Kes on kahvatu? Mina?» küsis Ašot uhkelt ja sammus otsustavalt edasi.
Ent kuidas ta ka ennast julgustas ja kartmatust püüdis teeselda, langes ta süda siiski saapasäärde. Poisid seisid nüüd punakaspruuni kalju ääres ja nägid ühel kaljunukil kivist astmeid.
Need astmed viisid kuhugi üles ja olid vaieldamatult raiutud inimkäega.

KUUETEISTKÜMNES PEATÜKK SELLEST, KUHU VIIS SALADUSLIK TEERADA

«Noh, haiged, kas kõhud on viinamarju täis?» küsis Ašot koopasse tagasi tulles lõbusalt.
Kuid ta ainult teeskles lõbusust. Ta ei saanud oma mõtteid lahti küsimusest: kuhu viivad kiviastmed?
Poistel ei jätkunud julgust astmeid mööda üles minna ja nad olid otsustanud tagasi pöörduda ja rahulikult läbi arutada, kuidas edaspidi tegutseda.
«Jah, kõht on pungil, aga paistetus vähenes,» naljatas kogu selle aja kohta esmakordselt Sarkiss.
Sušik naeratas õnnelikult nagu inimene, kes jälle on tagasi pöördunud ellu. Ta tundis end palju paremini.
«Igaüks teist on saanud kakskümmend annust glükoosi, miks siis paistetus ei peaks vähenema!» arvas Gagik.
Sušik kuulatas seda lõbusat vestlust, kuid tundis, et mõlemat sõpra rõhub mingi mure.
«Mis on juhtunud? Miks te enam viinamarju kaasa ei toonud?» küsis ta poisse kahtlustavalt silmitsedes.
«Midagi pole juhtunud ... Hasso, kus on meie rasked relvad? Koopa ees? Ka need võtame kaasa.» Ja otsekui enda õigustamiseks lisas Ašot: «Tuleb olla ettevaatlik. Ettevaatus pole argus.»
«Mis on juhtunud? Kuhu te lähete?» erutus Sušik üha enam ja enam. Tema helesinistes silmades süttis ärevus.
«Ei midagi tähtsat. Läheme metsakolli tapma,» vastas Gagik muretult. «Jahile läheme, ära muretse.»
Ašot, Gagik ja Hasso väljusid varsti koopast, jättes sinna erutatud tütarlapse ja Sarkissi. Nad võtsid kaasa oma ürgaegsed relvad —, odad ning kivikirve — ja hakkasid mäest alla minema.
Äkki Ašot peatus ja hüüdis:
«Džan! Vaadake ometi!» ja osutas vastaspoolsele kaljule. Kaljutipu tagant tuli nähtavale kahe hiiglasuure sarvega pea: mägisokk jälgis targu inimeste liigutusi.
Vaat kust võis tulla pääsemine, ja poisse valdas pöörane rõõm.

«Oh sa kullake! No ohverda juba kiiremini oma elu meie eest!» hüüdis Gagik.

«Ole rahul, küllap kiskja sööb juba praegu mõne neist eineks ära, ilma et meil oleks vaja teda paluda. See kukkus hästi välja!» hüüatas Ašot, kuid sealsamas hoiatas kaaslasi: «Olgu kuidas on, kuid ettevaatlik tuleb siiski olla. Kes teab ... »
«Jah, Ašot! Kes teab, äkki elab seal tõesti metsakoll ... »
Gagik muidugi ei uskunud legendi metsakollist, kuid mingi arusaamatu hirm ikkagi piinas teda.
«Noh, Ašot, seni kui meiega pole Sušikki, tunnista üles, et sinagi kardad. Mitte just palju, kuid tsipake, minu sõrmeküüne võrra . . .» nöökis ta sõpra.
«Muidugi kardan. Vastutan ju teie elu eest.»
«Kui salga nõukogu liige?» salvas Gagik ja tema mustades silmades oli palju kavalust, ning nali osutus nii tabavaks, et Ašotil ei jäänud muud üle kui teha nägu, nagu poleks see midagi rohkemat kui sõbralik lobisemine.
«Ära vatra, muidu...» ütles ta, võttis Gagikil kraest kinni, paiskas ta pehmete puulehtedega kaetud maa peale ja surus oma põlve ta rinna peale.
«Sa ei karda! Sa ei karda midagi!» puhkis Gagik. «Sa oled isegi vahvam kui Sassuni Davit' ... Lase lahti! ...»
Kuid vaevalt oli Ašot Gagiki vabaks lasknud, kui see talle osavalt jala taha pani, nii et Ašot maha prantsatas. Enne kui Ašot midagi taipas, istus Gagik juba kaksiratsa tema seljas ...
Algas maadlus. See läks vahelduva eduga. Ähkides püherdasid nad mõlemad maas, kord üks all, kord teine. Nähtavasti oli see «glükoos», millest Gagik rääkis, juba avaldanud mõju ja magus puuviljasuhkur andis poistele jõudu juurde. Nad tundsid vajadust mängida, jännata, naerda. Näis, et vaenlanegi hakkas neil ununema... Lõpuks tõusid nad väsinult püsti ja naeratasid teineteisele. See oli esimene kord, kus nad kogu oma Pantri-kurus viibimise ajal lubasid enesele väikest meelelahutust.
1 Sassuni Davit — Armeenia rahvaeepose kangelane (Sas-sun — kohanimi). Tõlkija.

Kuid varsti seisid poisid jälle, odad käes, kivitrepi astmeil. See trepp oli surutud kitsasse koridori, mille moodustasid kaks kõrget punakaspruuni kaljut.
Ašot alustas muidugi esimesena «mäkkeronimist». Kuid jõudnud mõned astmed ülespoole, ta aeglustas sammu. Lopsakad laukapuu-ja kibuvitsapõõsad tõkestasid tee; taimestikuga kaetud astmed olid niisked ja sammalt täis kasvanud. Oli näha, et väga ammu polnud inimjalg siin astunud.
Ning siis märkasid poisid paremat kätt kaljus poikvel ust.
Ašot võpatas ning peatus.
Imelik asi! Poisse ei rõõmustanud sugugi see, et kuskil siin lähedal oli elanud või elas praegu inimene. Vastupidi, neid valdas ebateadlik, arusaamatu hirm. Suure vaevaga erutusest jagu saades pöördus Ašot sõprade poole ja ütles sõjaväelise käskluse toonis: «Minu järel!»
«Ära karda, nagu mägi kaitsen su seljatagust!» vastas seepeale Gagik, kuigi ta ise ilmselt hirmu tundis ning närvilised judinad tal üle kogu keha käisid.
«Rood edasi! Kuulipildujad valmis panna!» käsutas ta.
Kahjuks ei kostnud keegi selle peale midagi, ei tõstnud ehmunult kätt ega andnud alla ...
Koopast ei olnud kuulda ei kippu ega kõppu.
Ašot tõukas ust jalaga ja vahva sõjavägi peatus lävel.
Algul polnud ruumis valitseva hämaruse tõttu midagi

näha. Kuid harjunud pimedusega, märkasid poisid põrandal koldetuhka, süsi ning tükke. Põrandat kattis tihedalt mingi pruunikas kiht, mis näis olevat tekkinud looma väljaheiteist, kuid ei linnu ega kitse omast.
Ašot kummardus ja uuris uudishimulikult seda massi.
«Oi! Varsti sööme šašlõkki!» ütles ta asjast aru saades, astus tagasi ja tõmbas ukse kinni.
«Kas tõesti? Millest siis?» elavnes Gagik.
«Kõrvukatest nahkhiirtest.»
«Ega see nii halb olegi. Kas nad on suured? Mitu kilo nad kaaluvad?» Ašot turtsatas: «Sellest ära unista — kukud jälle sisse. Parem roni mu kukile ja topi kuuega uksepealne avaus kinni.»
Koopasuul seisev Gagik kohmetus.
«Ma jään siia, valvan, sina aga vaata hästi järele, ehk elab seal keegi?»
«Mitte keegi. Kui juba nahkhiired on siia asunud, tähendab, ruum on tühi. Nad on alles hiljuti talveunne jäänud. Tasem, ära neid üles ärata.»
«Kas nägid neid? Kus?»
«Ripuvad laes. Roni rutem siia, muidu jääme oma lõunast ilma!»
Avaust ukse kohal oli nähtavasti kunagi kasutatud lõõriks. Seda võis oletada musta tahmaviiru järgi.
Gagik ronis Ašoti õlgadele, mattis avause oma kuuega kinni ja ütles:
«Eks näita siis, kus su šašlõkk on.»
«Pea, lendab minema ... Kas ukse riiv on korras?»
Uks? ... Sellest oli ainult nimetus järele jäänud! õigupoolest koosnes see ainult mõnest kirvega tahutud puu-rondist, mis kuidagiviisi olid üksteise külge kinnitatud. Nad seisid vaevalt koos, sest aeg, vihmad ja tuuled olid neid rikkunud.
Poisid toppisid kõik praod okste ja lehtedega kinni ja istusid siis maha nõu pidama. Aiaperemehe eluase oli kahtlemata parem nende Varblasekoopast — see oli ruumikas, soe ning uksega. Kui uksele seestpoolt toed ette panna, võis end lugeda väljaspool ohtu igasuguste ebameeldivate külastuste eest. Üldiselt oli selge, et tuleb ümber asuda. Gagik ütles siiski

koopast lahkudes, et oleks vaja, seni kui valge on, töötada teerajal, ja uude korterisse kolida alles õhtul. Nad olid juba niikuinii kulutanud palju aega viinamarjade ja selle koopa otsimise peale. «Tubli,» nõustus Ašot, «läki.»
Kui nad juba Saatana rajale olid jõudnud, ilmus Ašoti näole rahulolev naeratus.
«Kas näete,» lausus ta, «meie vaev ei olnud asjata. Avasime kitsedele tee kurusse ja nemad päästavad meid pantri käest.» Ja ta osutas loomade jälgedele.
Tõepoolest: otsekui terve kitsekari oleks tulnud mööda Saatana rada Pantrikurusse.
«Kuule, Ašot! Võib-olla nad avasid meile tee?» rõõmustas Gagik.
Nad läksid rada mööda edasi. Seal, kus paistis lumi, polnud enam näha kitsejälgi. Lumega kaetud nõlv nende ees oli sile nagu peegel, All haigutas kuristik, ülal oli kalju. Imelik... Ega's need kitsed ometi taevast alla kukkunud!...
Ašoti terav silm märkas siiski, et ühes kohas oli ülevalt juba puhastatud teerajale alla varisenud lund. Tähendab, kitsed olid alla laskunud kaljult!
Ašot uuris tähelepanelikult kaljunukke ja hüüatas rõõmsalt:
«Nad tulid ülevalt! Vaat kus saatanad! Hüppasid ühelt nukilt teisele, nii nad pärale jõudsidki. Milline risk! Kas hunt oleks saanud alla tulla niisugust järsakut mööda?»
«Kas siis nende teekond käib meile üle jõu?» küsis Gagik. Toetudes vastu kaljut sirutas ta oma kõhna õla ettepoole. «Noh, Ašot, roni mu kukile, proovime... Ei, ei, oled raskevõitu... Hasso, roni parem sina.»

Hasso ronis Gagiki õlgadele, haaras käega kaljunukist kinni, vinnas end üles, toetus jalgadega väikesele karniisile keset kaljut ja jäi sinna seisma.
«Siin on kitsejälgi, Ašot,» teatas ta.
«Siruta käsi välja, vaata, kas ulatad kalju tipuni.»
«Ei, ma ei ulata. Kui mind keegi alt hoiaks, ehk vin-naksin end üles ... Näe, sellele ülemisele siilule ... »
Kuid Hasso ise seisis vaevu sellel väikesel kivinukil. Kes julgeks teda seal oma selga võtta? Ent kui keegi

seda teekski, piisaks sellest, et Hasso jalad vääratakstd ja mõlemad kaotaksid tasakaalu. «Tule tagasi!» hüüdis Ašot alt.
Kuna äsja tärganud lootus vabanemisele oli hajunud, asusid poisid jälle tööle. Jõudnud tunnelini, millest pool oli juba lumest puhastatud, haaras Gagik Ašoti käest omatehtud labida ja hakkas kähku lund välja loopima.
«Ausõna, Ašot, viinamarjad on mu kõhus juba muutunud värskeks veiniks — ma otse põlen! Olen valmis hilisööni töötama! Hasso, mis sa seisad kui post? Küh-velda lund ... Nõndaks! Nüüd ei puhasta teed mitte meie, vaid meie sõber madžaar ',» lõõpis Gagik.
«Rõõmustab, et saab töö võõra selga veeretada,» salvas Ašot.
«Ei, Ašot, sa ei tea ... Kuule, mis ma sulle jutustan. Hommikuti läksin kooli, isa ja ema aga põllule. Meie kodu juures asuv aed jäi üles kaevamata. Kord õhtul tuli isa töölt, võttis labida — ja ruttas aeda. Mina ta kannul. Aias näeme — meie vanaisa töötab, labidas käes. Higi voolab tal ojana. Meile ei jätnud maalapi-kestki — kaevas kõik äärest ääreni üles. Imestasime: «Millal sa seda jõudsid?» Ent tema naerab: «Kas mina seda tegin? Seda tegi mooruspuuviin.» Said aru?»
Lõbusalt naljatades töötasid poisid kuni videvikuni, ja õhtuks oli tunnel puhastatud. Nad jõudsid tunneli teise otsa.
«Küll homme jõuame kohani, kust pääseme mäele.»
«Ja järgmisel päeval kurust välja. Annaksin kõik sinu pisarate eest, emake!» lausus Gagik. «Pole viga, kannata, varsti on sinu metsik väänkael kodus... Poisid, kas poleks aeg viinamarjadele külla minna?»
Kaaslased vaatasid imestunult Gagikile otsa.
«Pimedas?»
«Ainult näita, kust süüa saab, tulen pimedaski toime!»
Ettevaatlikult, üksteisest kinni hoides, läksid nad teerada mööda alla kurusse ja jõudsid peaaegu joostes ning tukkidega vehkides otse viinamarjaaeda. Varsti tulid nad koopasse tagasi, tuues ohtrasti kaasa raskeid marja-kobaraid.
1 Madžaar — värske vein.

Kuna oli juba hilja, lükati uude korterisse kolimine hommikuks edasi. Mis puutub Gagikisse, siis tema oli üldse kolimise vastu.
«Tööd on jäänud meil ainult päevaks või kaheks,» ütles ta, «kas tasub jännata?»
Teatud määral oli tal õigus. Toiduküsimus lahendus ootamatul viisil — toitu jätkus. Nüüd pääsevad nad ilmtingimata kurust. Gagik ütles tabavalt, et nüüdsest peale on viinamarjad nende ustavad liitlased ...
Kõigist Pantrikurus veedetud õhtutest oli noortele see õhtu kõige rõõmuküllaseni. Pärast õhtusööki võttis Hasso vöö vahelt oma vilepilli ja mängis lõbusaid lugusid, Gagik aga pani isegi ette tantsida. «Kellel on nüüd tuju tantsimiseks?» imestas Ašot.
«Miks mitte? Kas selleks on jälle uputust vaja, et tantsud meelde tuleksid? Lase käia, Hasso, kotšariid!»

Gagik pani käed Ašoti õlgadele ja hakkas tantsima, Šušik ja Sarkiss aga vaatasid neid naeratades pealt.
Tantsijad siiski väsisid varsti ära ja istusid lõkke äärde. Kõik kuulasid vaikides Hasso mängu. Tema vite-pill lausa helises; kord kuuldus tema mängus pisaraid, kord kõlas see lõbusalt ja uljalt.
Aegajalt eemaldas Hasso oma pilli huultelt ja laulis. Seejuures pöördus ta tulest kõrvale ja tõstis kurdide kombel käe kõrva juurde.
«Beriväne, beriväne,
Irõ mõni glan gati glan,
Azi gukahe bõkjäm ...»
laulis karjus pehmel meeldival häälel.
Milline mõte oli peidus selles laulus? Millega ta erutas
lauljat, millega lõbustas teda, manades ta näole leebe
naeratuse?
«Kas sa arvad, et me midagi aru ka saime sinu «iro mõni'st»? küsis Gagik.
«See on rändkurdide laul,» seletas Hasso. «Vaat mis selles öeldakse: «Beriväne, beriväne (see tähendab — lüpsjad, lüpsjad), kas teie hulgas on mu armsam? Kui on, siis öelge talle: «Tütarlaps, mu saatus, leia ettekääne, võta oma kann, tule allika juurde, vestleme, naljatleme.» Kui ema küsib: «Miks sa, tütreke, hiljaks

jäid?», ütle talle: «Helmed varisesid laiali, kogusin neid ... »
«Tubli poiss, Hasso! Noh, edasi, edasi...» kiirustas teda Gagik.
«Mis seal ikka edasi! Meie laulud on kõik niisugused, kõik tütarlastest,» vastas Hasso kohmetult ning peitis oma näo Ašoti selja taha.
«See on ju tore. Laula ja tõlgi,» käis peale Gagik, kellele kurdi karjuste laulud väga meeldisid. Need olid lõbusamad armeenia karjuste nukratest lauludest.
«Tubli,» nõustus Hasso, «laulan veel ühe.»
Ta kattis jälle parema käega oma kõrva, peitis pea varju ja hakkas laulma:
«Irõ hatjä gongi tjutjunä zarä ...»
Ta laulis nii kaua, et näis, nagu laulaks ta ette terve armastuspoeemi. Kuid pärast tõlkimist selgus, et see oli vaid neljarealine salm, millega noormees pöördub neiu poole: «Oh, naabrid, kui teie ei tunne minu armsamat, ütlen teile tema tunnused: ta on sale, silmad tal kaunid, laup nagu marmorist, näovärv tõmmu. Ja alati kõnnib ta kõikide neidude ees.»
Ja neiu vastab noormehele:
«Täna toodi meie külla tubakat, ostsin seda oma kallimale. Oleks hea, kui ta minu kingi vastu võtaks. Kui ta seda ei taha, lisan tubakale juurde kaks suudlust — ei ta siis ära ütle ... »
Šušik naeris südamest, karjus aga tõmbas segaduses oma mütsi üsna silmadele. Kuid siis hakkas ta uuesti laulma ja lahutas kaua oma kaaslaste meelt, viies neid lihtsameelsete rändkurdide maailma. Viimaks Hasso märkas, et Šušiki silmad kipuvad kinni vajuma, ja ta jäi vait.
«Näe, juba koogutabki pead,» ütles Gagik tütarlapse suunas salaja silma pilgutades, tõusis siis püsti ja väljus koopast.
Ašot ja Hasso järgnesid talle.
Oli selge öö. Musttuhat siravat silma vaatas taevast alla maa peale. Kaugel Ararati nõlvadel otsekui oleksid süttinud hiiglasuured tõrvikud. Need lõid lõkkele ja nil-pasid tulekeeltena mäejalamit.

«Nende kurdid on süüdanud rohu,» ütles Hasso. «Isa rääkis, et põllud seal teisel kaldal olid varem armeenlaste omad. Türklased röövisid need endale, kuid ei tee nendega midagi — nad ei künna, ei külva ega korista vilja. See maa-ala metsistus. Rohtu ei niideta, vana kulu aga läheb segi uue rohuga. See on nii kõrge ja tihe, et hobune ja ratsanik upuvad sellesse. Kurdi karjused põletavadki igal sügisel vana kuiva rohu ära, et anda ruumi uuele.»
«Hasso jäi vait, kuid jätkas pärast väikest pausi tõsiselt ja arukalt otsekui täismees: «Armeenlased on palju häda tunda saanud, kuid ka meil, kurdidel, pole temast puudust olnud. Kas näete seda põlevat maad? Varem elas seal palju kurde. Inglased andsid neile püssid kätte ja ütlesid: «Türklased ei anna teile asu, võidelge nendega, aitame teil oma riigi luua.» Eks kurdid hakanudki türklastega sõdima, kuid sest ei tulnud midagi välja. Türklased tõrjusid nad Väike-Ararati jalamile, Iraani maadele. Pärast andsid türklased oma maa küljest tüki maad Iraanile ja said vastutasuks selle maalapi, kus elasid kurdid. Toodi kohale suur sõjavägi, kurdid tõrjuti Arazi jõe kallastele ja tapeti seal kõik maha ... Kes ellu jäi, põgenes üle jõe. Minu isa on mitu niisugust kurdi kohanud ja nendega ääkinud. Nemad jutustasidki talle oma hädast... »
«Varsti koidab, lähme koopasse,» ütles külmast kössi õmbudes Sarkiss.
Kepile toetudes oli temagi tulnud välja õhu kätte ning seisis sõprade selja taga.
«Kust sina tead, et varsti koidab?» küsis talt Hasso. «Näe, Koidutäht tõusis juba.»
Karjus hakkas" naerma.
«See pole Koidutäht, vaid Karvan-gran, — nii hüüad teda kurdid. See täht on paljusid petnud. Kas mäle-d, Ašot, nimetasin seda tähte tol ööl, mil vesi meid le ujutas? Tahtsin jutustada, miks tal säärane nimi on, uid ei jõudnud. «Kargan-gran» tähendab «Karavanide riisuja». Vahel, kui on alles öö ja kaamelid rahulikult äletsevad, ütleb äkki üks ajajaist: «Koidutäht tõusis juba, on aeg teele asuda, ajage loomad jalule.»
Kaameli-ajajad ei tunne hästi tähti, peavad nagu Sarkisski seda

tähte Koidutäheks. See on tõepoolest ka hele täht, kuid ilmub taevasse varem. Eks kaameliajaja eksigi ja kiirustab karavani teele asuma. Nad lähevad, lähevad, kuid ikka veel ei köida. Röövlid kasutavadki seda ära. Piiravad nad sisse, tapavad ajajad ning riisuvad. Sellepärast nimetataksegi seda tähte «Karavanide riisuja». Aga lähme nüüd, külm hakkab.»
Nad heitsid ümber tule pehmetele lehtedest asemetele ja surusid end üksteise vastu. Hasso nägi oma nurgast Sušiki kahvatut nägu. Kurb naeratus mängles tütarlapse huultel. «Arvatavasti näeb unes oma ema ... » jõudis poiss vaevu mõelda, kui ise samuti uinus — nii kiiresti ja magusasti, nagu võivad uinuda vaid karjused, kes pidevalt elavad looduse rüpes...

SEITSMETEISTKÜMNES PEATÜKK SELLEST, KUI RUTTU PANTRIKURU VANGID LÜHENDASID VABADUSSE VIIVA TEE

«Mis siis nüüd?» küsis Ašot oma seltsimeestelt kahekümne kaheksanda päeva hommikul. «Kas läheme oma uut eluaset vaatama või seame sammud viinamäe või Saatana raja poole?»
«Viinamarju süüa on muidugi kõige lihtsam. Kuid kahjuks tuleb meil valida see, mis on raskem,» sõnas Gagik.
«Ka mina mõtlen nii, Gagik, tahtsin teid ainult proovile panna. Minu arvates tuleb täna kuni videvikuni teed puhastada.»
Sarkiss tõusis ja läks kepile toetudes sõprade juurde. «Kui kaua siis mina tööta logelema pean?» küsis ta kohmetult.
Ašot naeratas rõõmsalt. «Näe, kus on meie peamine võit!» mõtles ta uhkusega.

«Ei, tõsiselt. Viiksite mind ehk kuidagimoodi aeda — vähemalt nopiksin teile viinamarju.»
«Mis seal ikka, las proovib,» andis Gagik nõu.
«Kui ta üksi läheb, võib ta jälle oma jalale haiget teha,» hoiatas «hekim» Hasso.

«Mis siis ikka, tuleb teda viinamarjaaeda toimetada.
Aga kas sina, Šušik, ei karda siia üksi jääda?» küsis Ašot. «Vaata et sa ei unusta koopa ette lõket teha ... hästi suurt. Ikka tõesti ei karda?» küsis ta veel kord.
«Ei . . . Ma vaatan teid siit. Soojendan end pisut päikese käes ja loen ... Tunnen juba igatsust raamatute järele.»
«Ja kuulad, kuidas linnud laulavad? . . . Tõepoolest, Ašot, meie elu võib ainult kadestada!» järeldas Gagik. «Läki! Kuid kes selle kiigatsi selga võtab, kas mina või sina, Hasso?»
Sarkiss talutati kuidagimoodi viinamarjaaeda ja jäeti sinna.
Poisid murdsid kuivi viinapuuvääte ja tegid suure lõkketule. Samasugused tuled lõid loitma ka koopa lähedal Saatana rajal. Näis, et terve kuru oli täis suitsu — kas siis nüüd veel mõni kiskja siia jääb? ...
Ei, Sarkissil polnud vaja midagi karta, pealegi töötasid ju seltsimehed vastaspoolsel nõlval, mitte kaugel temast. Seal ju loobib Gagik suure käraga teerajalt lund alla, lobisedes nagu alati.
Sarkiss püüdis ohule mitte mõtelda ja hakkas viinamarju korjama. Sassis viinapuuvääte lume alt välja kiskuda ei olnud tal sugugi kerge. Need väädid polnud oma ieluajal kääre näinud, olid aastate vältel kasvanud aina pikemaks ja üksteisest nii läbi põimunud, et polnud jõudu neid katki kiskuda. Sarkiss kulutas selleks palju vaeva, et mõne kobara kätte saada, seda enam, et ta jalg ikka veel valutas ja haav küünarnukil polnud kokku kasvanud. Kuid mõte sellele, et see on tema esimene töö ja et see töö on pealegi seltsimeeste heaks, aitas teda, tegi teda tugevamaks ja kannatlikumaks.
Kui Sarkiss väsis, istus ta kuhugi kivile ja vaatles hunnikusse laotud kobaraid.
Suur osa viinamarjadest oli kuivanud, kuid nendes krimpsus marjades oli veel palju magusat mahla. Täiesti kuivanud viinamarjad olid muutunud suurepärasteks ro-sinateks.
Sarkiss sõi mõnuga viinamarju. Imestusega märkas ta, et näpib marju halvemate kobarate küljest, ilusad aga paneb kõrvale. «See on Sušikile,» ütles ta endamisi. «See aga Ašotile — poleks teda olnud, oleksime hukkunud. ...

Aga Hassole? Tema malga abil mind ju päästeti. Poleks malka olnud ... Ei, malk ei puutu asjasse. Seltsimehed oleksid mõne teise abinõu leidnud. Hasso on lihtsalt tore poiss, aus ja puhta südamega! See kobar on temale . . .»
«Berivane, berivane ... » helises Sarkissi kõrvus karjapoisi tore laul.
«Aga Gagik? . . . Salvab nagu skorpion, kuid tal on hea süda. Need piklikud marjad on temale... »
Äkki oli kuulda sahinat ja lume alt jooksis välja mingi hall matsakas loom. Ülikiirelt oma lühikeste jalgadega sibades ja kohmakalt küljelt küljele vaarudes tõttas ta kaljude poole. Loom meenutas veidi karupoega ja Sarkiss hüüdis ehmunult: «Oi, karu, karu! ...» Poisid kuulsid tema kisa ja vastasid: «Ära karda, see on mäger! Eks temagi ole viinamarjade peale maias.»
Tuli välja, et ka Ašot oli looma märganud ja selle juba kaugelt ära tundnud.

«Võta tal sabast kinni, tulen appi!» hüüdis Gagik ülalt. Oleksid nad ometi Sarkissile lähemal! Siis oleks võinud loomakese sisse piirata ja malkadega uimaseks lüüa. Mägrad on sügisel nõnda rasvased, lihavad!
Ašot haaras labida, tahtis alla tormata, kuid peatus poolel teel. Hilja: loom jooksis aiast välja ja oli hetke pärast kadunud kivide vahele — kus sa teda enam kätte saad!
«Kahju,» pomises Ašot.
«Mäger ...» imestas Sarkiss. Vaat kus lugu! Ašot poleks küll kartma löönud, samuti Hasso ... Võtaks sind kurivaim! ... »
Kust see ometi tuleb, et nemad on temast julgemad? Näiteks Hasso. Põllud, mäed, mäekurud — seal on ta kodus. Samuti Ašot! Kuid tema? Ašotil on muidugi õigus: vanemad on temast memmepoja kasvatanud.
«Kui me siia veel kauaks jääme, muutun teiseks,» otsustas Sarkiss, kuid ise kohkus sellest mõttest. Ta ju tunneb piinavat igatsust p^tome aseme, ema poolt valmistatud maitsva toidu ja ... °kas ka lao järele? Ei! Isegi

sõna «ladu» meenutas ta nüüd mingisuguse ebameeldiva tundega. Nii temale kui isale on see sõna seotud millegi alandavaga.
«Nõuan, et isa selle tegevuse nurka viskaks! Las võtab sirbi pihku, las niisutab puuvillataimi,» mõtles ta ja sai aru, et ta esimest korda tõstab mässu isa ning tema majas valitsevate põhimõtete ja korra vastu.
«Sarkiss, kas võid meie juurde toimetada kakskümmend portsjonit glükoosi?» hõikas ülalt Gagik.
«Saadan viiskümmend! Vaadake, kui palju olen kogunud!» hüüdis ta lõbusalt vastu.
«Silmad on udused, ei seleta, mis sa seal näitad!» karjus Gagik. «Ah, Ašot!» lisas ta tasa, «oleks kas või tükikegi musta leiba, see udu haihtuks sedamaid. Kuidas me ometi varem ei osanud hinnata musta leiva väärtust! ... »
Gagik pöördus kuru poole ja hõikas uuesti:
«Kuule, Sarkiss! Näen, kuidas sa toidu pärast vaeva näed ja mu süda jookseb verd. See kõige raskem töö antakse alati sinule. Saadame sulle abiks Hasso, meid piinab juba igatsus viinamarjade järele.»
Mõnel muul ajal oleks Sarkiss Gagiki naljasse suhtunud põlglikult, kuid nüüd pani see teda juuksejuurteni punastama. Isegi ta suured kõrvad lõid punetama. Tema seltsimehed ju tõepoolest riskivad eluga, töötavad, murravad teed vabadusse, tema aga sööb viinamarju .. .
Läbielatud õnnetuste tõttu oli poiss hakanud paljudest asjadest aru saama ja ta mõtles kibedalt naeratades: «Kuid oma ema meelest olin ma külas kõige parem poiss ... »

Hasso kahmas oma kuuehõlma viinamarju täis ja hakkas poiste juurde tagasi minema. Kuid ilma et ta ise seda oleks märganud, pööras äkki koopa poole. Selle sissekäigul istus Sušik, raamat käes.
«Mul on juba viinamarju, miks sa tõid?» küsis tüdruk.
«Niisuguseid sul pole. Vaata missugused kobarad! . . . Nägin neid ja mõtlesin: «Viin õekesele, muidu ei lähe mul enesel ivagi suust alla,» ütles Hasso ja Jiakkas naerma. Nüüd ei olnud ta enam nii kohmetu, kõneldes Sušikiga.

«Oh, kui julgeks sa oled muutunud, Hasso!» lausus tütarlaps. «Kobarad on tõesti toredad! Seda ma ei puuduta, peidan ära ema jaoks.» Ja hoides peopesal rubiinidena päikese käes sädelevat kobarat, lisas: «Homme oleme juba kodus. Eks ole, Hasso? Sina lähed jälle tagasi farmi... Kuid mina sind ei unusta.»
Sušik oli liigutatud, otsekui oleks vältimatu lahkumise hetk juba käes.

«Ka mina ei unusta sind. Istun kaljutipule, mängin vilepilli ja tuletan sind meelde.»
Jah, ühiste raskete katsumuste päevadel tekkinud sõprus pole lihtne sõprus. See ei varise kokku kogu eluajal.
Noorte südamed olid rõõmsad. Kui hästi kõik läheb! Kõige tõenäolisemalt on see öö nende viimaseks ööks selles niiskes ja külmas koopas ning homme õhtul, istudes palavalt leegitsevate kodukollete ääres, jutustavad nad omastele oma imetaolistest seiklustest. . .

KAHEKSATEISTKÜMNES PEATÜKK SELLEST, KUIDAS VESI MUUTUB JÄÄKS, JÄÄ AGA SULEB TEE ...

Õhtuks ilmusid Pantrikurru uued mägikitsekarjad. Keegi ei teadnud, kas põgenesid nad huntide eest või tulid «pulmi» pidama . . .
Keegi neid ei häirinud ja nad sõid rahulikult rohtu astangutel, kust tuul oli lume ära puhunud. Vaid mõnikord, märgates poisse, jooksid nad graatsiliselt hüpates peitu tihedalt kuhjunud mäeseljandike varju, hiljem aga tulid jälle sealt välja.
Meie noored ärkasid öösel ja kuulsid selgesti kergete sõrgade klõbinat.
Kui nad hommikul koopast väljusid, avanes nende silmadele nõiduslik vaatepilt. Päike tõusis ja tema esimesed kiired hõbetasid Suur- ja Väike-Ararati valgeid harju, kuid orgu kattis veel kerge udu.

Lähedal mägedes alustasid kaljukanad oma hommikust kontserti ja sõbrad kuulasid seda võlutuina mõne minuti jooksul.
«Läki, poisid, ilm on tore. Lähme ja avame lõpuks enesele tee vabadusse!» lausus Ašot pateetiliselt.
Poisid hakkasid minema. Nad olid niivõrd kindlad, et veedavad koopas viimase päeva, et kellelgi ei tulnud mõttesse tegelda tavaliste majapidamistöödega. Neile paistis, et pole isegi vajadust kütte hankimiseks, olgugi et lõke oli kustumas. Milleks tuld vaja? Õhtul ju soojendavad nad end kodukollete ääres ja uinuvad pehmetel soojadel asemetel . . .
Mõte kodust erutas kõiki, kuid nad ei rääkinud sellest üksteisele midagi, otsekui kartes, et ettevaatamatult öeldud sõna tõttu libiseb neil käest vabadus, mille nad juba enestele kätte on võidelnud.
Eelmise päeva õhtul, kui kõik magasid, tõi Hasso palju viinamarju ja pigistas nendest mahla välja. Kuid keegi eda ei maitsnud. Nad otsustasid seda juua vabanemise uhul — just enne kojuminekut, tühja nõu aga võtta ülasse kaasa mälestuseks koopaelust.
«Kas te tagasi ei tulegi?» küsis Sušik rahutult. «Muidugi tuleme! Joome veini, siis läheme. Ka teie ulete siis kaasa. Nüüd aga võtame niipalju ühes kui õuame.»
Nad ladusid endale selga malgad ning vasarad ja jõudsid elevas meeleolus Saatana rajale. Ja see, mis nad seal nägid, pani neid tarduma: tee, mis eile oli lu-est peaaegu puhtaks roogitud, oli nüüd kaetud paksu jääkorraga.
Poistel langesid käed jõuetult alla, nii ränk oli hoop.
Kuidas nad eile olid rõõmustanud, nähes, et viimaks ometi on lumi sellel läänenõlval ära sulanud ja lõbusad ojakesed jooksevad üle Saatana raja alla kurusse! Kõik oli olnud nii tore. Ja nüüd oli üheainsa ööga otsekui ära pühitud terve nädala pingutuste tulemused ... Nad olid saanud endile uue vaenlase, veel visama!
Mis teha? Kas lüüa ahastades kõigele käega või juhtida oma jõud ka selle uue, ootamatu vaenlase vastu?

Ei, käega lüüa muidugi ei tohi! Ja poisid alustasid võitlust jääga, mis oli takistuseks teerajal.
279
Nad teadsid, et töö edeneb nüüd märksa aeglasemalt ja osutub palju raskemaks.
«Raiu, Gagik, raiu tugevamini!»
Ent kuidas sai Gagiki kõhnades kätes olla niipalju jõudu, et nad suudaksid tõsta rasket kivivasarat ja raiuda sellega jaamasse! ...
Vaheldumisi töötades jõudsid poisid kohani, kus üle teeraja kaldunud kaljult rippusid alla mitte enam purikad, vaid terved jääsambad. Pisut eespool olid voolanud üle tee vood ja siis jäätunud . . .
Poisid peatusid. Nad olid väsinud ja meeleheitel.
«Miks jahmusite? Aga need riistapuud — milleks me need siis tegime?» Ja Ašot tõstis ühe rasketest «kivi-ajastu vasaratest».
Tema kätes purustas see vasar kergesti teed tõkestavat jääd. Jääkambad, purikad ja sambad lendasid päikese käes sädelevate väikeste tükkidena laiali ja veeresid hõbedase kõlinaga kuristikku. Gagik aga kord vehkis oma vasaraga, kord vahtis taevast.
«See paha päike ei lähe täna põrmugi edasi!» pomises ta rahulolematul häälel.
«Liiguta, liiguta end! Ja ära nii sageli päikest vahi — rikud silmad ära,» kostis seepeale Ašot.
Lõpuks pani Gagik otsustavalt oma vasara — vars ülespidi — keset teerada ja küsis:
«Kas näed, kuidas vari on lühemaks muutunud? Kas poleks aeg lõunat süüa?»
«Näen, näen!» naeris Ašot, pühkis higi ja hüüdis alla: «Kuulge, Sušik ja Sarkiss, tooge viinamarju!»
«See oli juba asjalikult öeldud! Muidu aga — muudkui raiu ja raiu!....Nii valimatutest sõnadest võib ju kurdiks jääda! ... »
Hommikust õhtuni töötasid poisid teerajal ja nende näod kord särasid lootusest, kord tumenesid meeleheitest.

Tööle tulles nägid Ašot ja tema sõbrad, et kogu nende eilne vaev oli olnud asjata. Mäeharjadelt allavoolanud vesi ujutas teeraja üle ja jäätudes öösel tõkestas uuesti tee...
Mida ette võtta? .. . Nad murdsid kaua pead selle küsimuse lahendamisel jä lõpuks leidsid pääsetee.
280
Poisid hakkasid nüüd kohale kandma puuoksi ja viskasid need teerajale laiali. Vesi jäätus, oksad jäid jäässe kindlalt püsima ja niiviisi tekkis rada, kus polnud karta libisemist. Seda rada mööda jõudsid poisid selle lõheni, mille nad Pantrikurusse tulles hirmuga olid ületanud. Praegu olid selle mõlemad ääred jääga kattunud, sellepärast oli ülehüppamine võimatu. Tuli tuua kaks väikest notti ja visata need üle lõhe. Nad katsid notid okstega ja sild oligi valmis.
Näis nagu oleks nende tööl edu. Kuid ootamatult tekkis uus ja väga tõsine takistus. Mäest voolav vesi täitis tunneli ja jäätus pikkamööda, sinna kiht kihi peale kogunenud jää moodustas ummiku.
«Nüüd oleme omadega läbi!» hüüatas Gagik. «Muudkui pöördume koopasse ja ootame seal kevadet.»

Ašot heitis talle ärritatud pilgu.
«Kui sul endal puudub meelekindlus, siis ära vähemalt riku teiste tuju!» Ja pärast väikest pausi lisas leebemalt: «Kas sa ei tea, et jaanuar ja veebruar on alles ees? Arvad, et jaanuaripakast on meil kerge taluda?
281

Noh, võtke aga vasarad kätte ja hakkame uuesti pihta. Õhtuks teeme tunneli puhtaks, ärge kartke.»
Öösel tulid poisid koju niisuguses meeleolus nagu sõdurid pärast võitu. Neil oli siiski viimaks korda läinud tunnel jääst puhastada, välja jõuda selle lõpuni ja rada mööda veel kümme sammu edasi liikuda. Ees oli ainult üsna väike osa lume ja jääga kattunud teed ja nende südamed pekslesid erutusest, nautides ette oma vabanemist. Nüüd oli juba kõigile selge, et homme on nad kodus. Tuleb veel see viimane öö mööda saata. Kogunenud lõkke ümber, nad puhkasid, sõid mõnuga viinamarju ja kuulasid Hasso imekauneid laule:
Lo, lo, lo, lo, berivane,
sinu silmad, küll on need
lõpmatult selged kui Alagõzi veed . . .
Täna valmistas karjus seltsimeestele üllatuse. Kirjutanud söega puukoorele armeenia tähestiku viimase tähe, mille ta äsja oli selgeks õppinud, laulis ta rõõmu pärast laulu, mille ta oli pühendanud oma õpetajale:
Lo, lo, lo...
Kaunilt suliseb ojake
joostes mägedelt kiiruga,
kuid ei võistelda suuda see
õekese õrna lauluga.
Aasal lilled nii lõpmata
kaunilt õitsevad kevadel,
kuid pean siiralt tunnistama,
Sušik-džan, sa kaunim ju veel. ..
«Vahva poiss, vahva poiss, Hasso, braavo!» kostis kõikjalt. «Sa oled ju tõeline luuletaja! . . .»
«Ainult ma pole juhtunud kuulma sinu õekese õrna laulu,» ei saanud Gagik oma arvustust ütlemata jätta.
Kuid nüüd ei olnud enam kerge Hassod segadusse viia. Ta oli poiste ja Sušikiga niivõrd harjunud, et tal oli nende seltsis hea ja vaba olla.
282

ÜHEKSATEISTKÜMNES PEATÜKK SELLEST, KUI LÄHEDAL JA KUI KAUGEL SIISKI OLI VABADUS

Hommikul oli Gagiki esimeseks küsimuseks:
«Ašot-džan, kas joome õige vabanemise puhul peekri-täie? Ega's me ometi hakka oma veini kaasa tassima!»
«Hea küll, niisugusel juhul võib seda enesele lubada.»
Järgemööda tõstsid nad kohmaka savipoti huultele, jõid värsket veini ja valmistusid viimaseks minekuks teerajale, sest seal, nagu Gagik ütles, oli neil jäänud ainult «üsna tsipake» rookida.
«Sina, Sušik, too meile suurem portsjon viinamarju,» tegi Ašot korralduse. «Sarkiss aga jäägu lõkke juurde. Ta on veel väga nõrk,» lisas ta hoolitsevalt.

Sarkissile käis tööleminek tõesti üle jõu. Juba siis, kui ta oli tervise juures, tundus töö talle raske koormana, nüüd aga eriti.
Kuid tema hiljutise vastase leebed sõnad äratasid Sar-kissis jälle häbitunde.
«Ei, ma tulen teiega kaasa!» ütles ta kindlalt. «Ehk kõlban nüüd lõpupoole veel millekski. .. »
Ning poisid asusid teele.
Nad töötasid sel päeval suure innuga ega kahelnud, et õhtuks pääsevad kurust välja. Kuid selgus, et nad oma arvestustes olid eksinud. Pealegi muutus ilm keskpäevaks tunduvalt. Läänest kerkisid pilved, kattes kogu taeva. Pimenes. Tõusis jäine tuul. Külmast lõdisedes ja puruväsinutena jätkasid poisid suuri vaevu tööd. Tuul ähvardas neid kitsalt teerajalt alla paisata.
«Mis sa arvad, Hasso, kas tuul ei tee jälle ruumi uuele lumele?» küsis Ašot ärevalt.
«Jah, varsti tuleb lund,» vastas karjapoiss niisugusel häälel, just nagu oleks tema süüdi selles uues lähenevas katsumuses.
Ašoti tuju Janges. Kas tõesti sulgub uuesti rada, mille nad nii suure vaevaga olid puhtaks rookinud? . ..
Neile lähenes Gagik. Ta oli all kurus käinud ja aidanud Sarkissil koopasse tagasi minna.
«Miks te pead longu lasksite?» küsis ta.

«Hakkab vist lund sadama,» vastas Ašot masendatult. «Pressime, poisid, peale, püüame enne pimedat veel kümme sammu edasi jõuda. Kas sa, Gagik, oled mõõtnud, kui palju me hommikust saadik oleme puhastanud?»
«Neliteistkümmend meetrit kuus sentimeetrit ja kaks millimeetrit... »
Kui ta oleks teadnud, kui sobimatud olid praegu naljad!
Poisid võtsid viimase jõu kokku ja asusid uuesti tööle.
«Kes teab, meil ehk veab viimati, Hasso võis ju eksida,» julgustas Ašot ennast ja kaaslasi.
Karjapoiss vaikis. Ta ei tahtnud olla läheneva õnnetuse ennustajaks. Kuid loodusjõududega hästi kodunenud poiss tundis vaistlikult, et varsti algab uuesti lume-torm.
Ja tõesti. Mäestiku taltsutamatud loodusjõud ei lasknud poistel edasi liikuda kümmet sammugi. Äkki tõusis tugev tuuleiil ja puhus kuiva teravat lund näkku.
«Mina seda enam välja ei kannata! Maksku mis maksab, ma pean siit kuidagi pääsema, et tuua külast abi,» teatas Ašot, haaras malaka kätte ja läks otsustaval sammul edasi.
See uus õnnetus ärritas teda väga, kogu tema noor olemus tõstis mässu kurjade loodusjõudude vastu ja paistis, et miski ei suuda muuta tema järelemõtlematut otsust.
«Pea, ära tee lollusi!» tõmbas Gagik teda hõlmast. «Aga sa tead ju, et kui ma ei lähe, jääme kogu talveks siia. Nüüd algab õige talv, ei see lumi niipea sula. Hakkan minema. Teie aga pöörduge koopasse ja oodake. Kolme-nelja tunni pärast tuleb abi... »
Poistele oli Ašoti kangekaelsus teada. Kui ta juba kord midagi on otsustanud, siis ta selle juurde ka jääb, teeb mis tahab, toogu see talle või kahju. Mis siis ikka, las läheb. Võib-olla pääseb tõesti läbi . . .
Nagu juba teame, sarnanes teerada karniisiga, kuid lumi oli selle niimoodi katnud, et teda oli nüüd raske järsust kaljuseinast eraldada. Seni kui lumi polnud jäätunud, oli veel võimalik seda kallakut pinda mööda kuidagiviisi edasi liikuda. Kuigi Ašoti jalg uppus lumme, tundis see siiski kindlat pinda. Kuid lume all

võis ju olla mõni lõhe. Vähe sellest — rada võis ju katkedagi...
Ja ikkagi läks Ašot julgelt edasi, kombates oma malakaga teed, ega pööranud pilku vasakpoolselt järsult kaljult. Paremal pool oli kuristik...
Tema sõbrad tardusid kohtadele ja pilku kõrvale pööramata jälgisid Ašoti iga sammu. Aga ta jõudis neist ainult vähe eemalduda, kui juhtus see, mida kõik nii väga kartsid. Poisile näis, et ta saab oma malakaga millelegi toetuda, kui ta aga sinna astus, vajus jalg lumme. Selle all oli tühjus; nähtavasti lõppes siin karmis.
Ašotil ei läinud korda jalule jääda, ta kukkus näoli lumme. Ta malakas veeres kolinal kuristikku ja Ašot ise hakkas kaljuäärelt alla libisema. Ta jõudis siiski mingist kaljunukist kinni haarata ja jäi rippuma, kuid näis, et ta iga silmapilk võib alla kukkuda.
«Hoia kinni!» hõikas kohkunud Gagik ja sööstis ettepoole.
Kuid kuristiku kohal rippuv Ašot taipas isegi, mis siis juhtub, kui ta kalju külge ei klammerdu. «Peaks ainult kivi mitte lahti tulema!» mõtles ta hirmust kangeks tõmbudes.
Hasso märkas, et Gagikil värisevad jalad ning hambad lõdisevad erutusest: sedaviisi võib ta kõik ära rikkuda. Kust küll võttis karjapoiss sel .momendil säärase külma vere ja tahtejõu?
«Oota, ma lähen ees!» ütles ta kindlalt, möödus ettevaatlikult Gagikist, kummardus Ašoti kohale ja haaras ta! õlast.
Jõudis järele ka Gagik. Ta kahmas Ašoti teisest õlast kinni, kuid värises ikka veel ega saanud kuidagi erutusest võitu.
«Hoia tugevasti kinni, Ašot, ära end liiguta, muidu tõmbad ka meid alla,» kamandas Hasso väliselt rahulikul ilmel. «Noh, Gagik, toetu tugevamini jalaga kaljule. Kas toetusid? Nüüd tõmbame korraga! Üks .. . kaks . . . veel, veel! . . .»
Viimast «veel» ütles Hasso rõõmsalt, vaimustatult. Veel üks hetk, ja nuttes ning naerdes nad juba embasid ja suudlesid surmasuust pääsenud sõpra.

«Istume maha, muidu veereme suurest rõõmust üheskoos alla,» toibus lõpuks Gagik.
Poisid laskusid maha ja istusid kaua vaikides, kuulatades oma südame vasardamist. Pikapeale nad rahunesid. Ka Gagik sai võitu oma närvilisest värinast. Kuid ta silmade ees oli ikka veel Ašoti kuju rippumas kuristiku kohal...
«Noh, teie pöörduge nüüd tagasi, mina siiski lähen,» ütles Ašot jonnakalt, kui nad kõik veidi toibusid.
Ent Gagik haaras tal käest kinni.
«Kuigi sa oled meie peamees, ei kuula me seekord sinu sõna,» teatas ta kindlalt. «Aitab juba ... »
Ašot kõhkles. Ees, umbes kahekümne sammu kaugusel, oli vabadus. Ent selja taga? Selja taga ootas pikk talv, kus tuli puudust kannatada ...
Ei, kas või käpuli, kuid ta peab need kakskümmend sammu ületama.
Ent ta ei olnud veel täiesti võitu saanud äsja läbielatud surmahirmust ja pärast pikki vaidlusi Ašot alistus sõprade tahtele.
Kui lähedal oli vabadus, ja kui kaugeks see jälle muutus!
Poisid pöördusid vaikides Pantrikurusse tagasi rada mööda, mida nad hiiglasuure vaevaga olid puhastanud ja mis nüüd oli jälle lume all. Tuisk üha tugevnes. Tuul ulus ning tormi-iilid ähvardasid neid järjest kuristikku paisata.
Varsti jõudsid nad tunnelini. Ka see oli täis tuisanud, kuid .lumi oli alles kuiv ning pehme ja poiste jalad uppu-sid sellesse. Tuul aga tõi aina uut ja uut lund juurde.

«Noh, seni kui värske vein veel meie soontes käärib, lähme julgelt tunnelist läbi,» ergutas Gagik kaaslasi. «Ärge kartke, mina järgnen teile, ja see tähendab, et kõik läheb hästi.»
Mässavate loodusjõudude ja kurnatud poiste vahel algas meeleheitlik võitlus. Otsekui maa-aluseid käike uuristavad mutid nägid nad tunnelis hullu vaeva, ajades lund kätega laiali, ning viimaks pääsesid sealt läbi. Kuid edasi minna oli võimatu. Pimenes, rada polnud näha, lumetorm ulus metsikult ja õhus tuiskas kuivade liivateradena näkku peksvat torkivat lund.
286
«Peidame end siia,» pani Ašot ette, osutades tuulest puhtaks puhutud lohule kaljus, sellelesamale, kus nad kurusse sattudes olid veetnud oma esimese öö.
Poistel õnnestus kuidagiviisi sinna sisse pugeda, nad surusid end tugevasti üksteise vastu ja lõdisesid seal kogu öö.
Nad teadsid, et kuni sajab lund, pole ka külmumis-ohtu. Sel ajal on maa kaetud pilvevaibaga. Maailmaruumist tulev pakane ei tungi sealt läbi.
... Ei saa just öelda, et poiste olukord oleks sel ööl olnud kadestusväärne, kuid neile polnud see ka midagi uut. Neil oli tulnud mööda saata halvemaidki öid. See aga, kes on olnud rahesajus, see vihma enam ei karda. Nii ütleb vanasõna.
Kui lumetuisk aeg-ajalt veidi vaibus, kostis alt kurust Sarkissi ärevaid hõikeid: «Ašot, Gagik, kus te olete?»
«Ärge kartke, meiega ei juhtu midagi, hommikul tuleme tagasi!» hüüdis Ašot vastu.
Kuid Sarkiss ei kuulnud muidugi midagi, ikka ja ikka jälle kutsus ta oma sõpru ahastaval häälef.
«Oleme siin, siin, homme tuleme!» karjus talle Ašot.
«Tulge, miks te ei tule? ...» kostis alt.
«Tee on umbes! Magage! Tuleme homme!' Magage-rahulikult! ... »
Hirmus oli see lumetuisune öö ...

KAHEKÜMNES PEATÜKK SELLEST, KUIDAS VASTU MINNES RASKETELE KATSUMUSTELE, TULEB EELKÕIGE KARASTADA TAHTEJÕUDU

Lumi sadas lakkamatult. Ta tuiskas täis kõik praod, lohud ja nõod, kattis kõik ühtlase läbipääsematu valge vaibaga. Kuidas aimata, kus just kulgeb see kitsas käik, millest läbi minnes isegi kuulus Aigedzori kütt Aram ka ilusa ilmaga hirmu tundis?
Pärast palavikulist tööd õnnestus kurnatud ning näljastel poistel siiski puhastada teerada ja jõuda kurusse..
287

Koopasuul ootas neid Sarkiss, kes meenutas lumega kattunud kivist raidkuju. Poisil oli peaaegu nutt varaks pahameelest, et tal ei jätkunud jõudu sõprade abistamiseks või vähemalt neile toidu muretsemiseks.
Sušikil aga oli hääl ära, kuna ta kogu aeg oli poistele karjunud, et nad ei ruttaks, vaid tuleksid alla ettevaatlikult. Juba ainult mõte, et keegi poistest võib libiseda, mäest alla veereda, kukkudes surma saada, pani tütarlapse nii nutma, et ta silmad olid praegugi veel punased ja laud paistetanud.
See oli üks rahutu päev, täis suuri läbielamusi ja erutusi. Kuid näis, et nüüd oli oht möödas. Poisid olid jälle koopas ja sööstsid ahnelt nende jaoks varutud viinamarjade kallale.

«Kas olete terved, ei haigestunud?» küsis Sarkiss murelikult oma sõpradelt. «Meie ei saanud kogu öö silma kinni, mõtlesime teie peale ... »
«Ei haigestunud, kuid ega seal palju puudunud kah,» muigas Ašot.
Ta tundis valu seljas ja kontides, lõhkus valutada öösel külma saanud pea.
Tema sõbrad ei tundnud end ka paremini. Gagikil pistis külje sees ja hingamine tegi talle vaeva, Hassol aga olid jalad kanged, kuna need polnud varju alla ära mahtunud ja külm oli neid näpistanud.
«Tühja kah!» Saame sooja ja kõik läheb mööda,» lohutas Ašot. «Kuidas sinu tervis on, Sušik? Mis silmadel viga?»
«Ei midagi. Aga kus sa oma püksid oled katki rebinud?»
«Mis sellest, nii ju õhurikkam!» vastas Ašoti asemel Gagik.
Neile näis, et viinamarjad, mis nad söövad, on imetlusväärsed, taevalikud, erakordselt magusad. Kui nad lõpuks olid nendega oma kõhud täitnud ja toibunud, tahtis Gagik oma süngeid kaaslasi pisut lõbustada.
«Hea, et tee on jälle suletud,» ütles ta. «Kujuta ette, Sarkiss, me leidsime maja! M itte maja, vaid päris lossi! Talvel võib selles suurepäraselt elada. Seal on uks ning aken ... Ja ta on üleni täis haruldaselt rasvaseid lendavaid šašlõkke... Ja kujutage ette, meie tark pealik

tahab kõigist neist mugavustest lahti ütelda ja ära koju minna!... Ei! Mina niisugust lollust ei tee. Lähen alles siis, kui olen viimase šašlõkitüki kinni pistnud ... »
«Ašot, kas on olemas tõesti maja ja šašlõkk?» küsis midagi taipamata Sarkiss.
«Kõik on olemas. Elame talve üle, ärge kartke.»
Surmasuust pääsenud poisid kogunesid jälle oma lõkketule ümber. Sadas lakkamatult lund, oli saabunud talv kogu oma hädadega. Kuid alles eile? ... Kui tore oli olnud eile! Päike, selge taevas... Ja üsna vähe oli jäänud töötada, et puhtaks rookida kurust välja viiv tee.
Kui ootamatult kõik nende lootused kokku varisesid! Reetlikud loodusjõud olid üheainsa puhanguga nurja ajanud kõik nende arvestused. Mis teha, nähtavasti tulebki neil Pantrikurusse jääda kogu talveks! Nüüd olid nad sattunud raskemasse seisukorda kui tol päeval, mil lumi esimest korda maha tuli ja neile tee sulges, kuid nüüd rõhus see neid kuidagi vähem. Siis oli neid otsemaid vallanud hirm ja lootusetus, olgugi et ilm oli veel soe, lumi sulas ja soodsaid väljavaateid vabanemiseks oli palju. Nüüd aga puudus selleks igasugune võimalus. Siiski ei olnud keegi neist meeleheitel. Nad olid õppinud talvele silma vaatama julgelt, peaaegu väljakutsuvalt. Jah, neil on tulnud siin oma nahal tunda õige palju hädasid. Kuid mis sellest? Kas nad vandusid alla? Ei! Neil pole midagi viga, nad on elus, terved, neil on nüüd suured kogemused võitluses loodusega, nad on harjunud karmi koopaelu, külma, nälja ja puudustega. Ja mis peaasi, nad on nüüd kindlad selles, et ei hukku. Just sellepärast ei tundnud enam keegi seda hirmu, mis neid valdas esimestel päevadel.
Isegi Šušik ja Sarkiss olid nüüd hoopis teised kui oma esimesel vangipõlvepäeval. Tähendab, nad on karastunud, muutunud tugevamaks, vastupidavamaks ...
Kõigest sellest kõneleski Ašot oma kaaslastele. Väljendas seda selgelt ja kindlalt. Ta oli jälle oma sõiduvees.
Gagik kuulas teda pealt ja mõtles: «Meie heidame talle kõnearmastust ette, kuid eks kõnedki ole vajalikud ... Vaadake, kuidas ta räägib, kui tuliselt ja kind-

lalt!...» Ja esimest korda esitas Gagik endale küsimuse: kas ta toimib õigesti, heites Ašotile ette tema käskivat tooni?
Koopa võlvide all kõlas jälle Ašoti hääl:

«Me peame end ette valmistama selleks, et veeta siin kogu talv. Esmajoones läheb meil selleks vaja tahet ja vastupidavust. Kui meil on tahet, küll leiame siis ka toitu. Praegu on meil viinamarju. Saame ka liha. Homme leiame ehk veel midagi. Mida just, seda ma ei tea, kuid me leiame. Juba homme kolime üle uude korterisse... »
«Õigem oleks öelda — šašlõkimajja,» täpsustas Gagik.
«Mul nagu ei oleks usku sinu järjekordsetesse šašlõkkidesse,» nokkis Sušik Gagikki, ise oma südames lootes, et ta ehk siiski eksib.
Ta oli õigesti arvestanud. Gagik kargas püsti ja teatas väärikal häälel:
«Kas jahimees või jahimehe poeg valetab? Valmistage šampuurid, tulen kohe!»
Gagik muidugi hooples. Võis ta siis üksi minna nii kaugele? Olgu teistega lugu kuidas tahes, kuid tema küll ei suutnud tunnikski unustada ohtlikku naabrust.
Hasso oli juba ammu sellest aru saanud, et Gagik kuulub nende poiste hulka, kes oma hirmu peidavad lärmaka sõnakuse taha. See ergutab ja julgustab sääraseid poisse. Kuid karjus teeskles, nagu ei märkaks ta seda: pole sünnis õõnestada seltsimehe autoriteeti.
«Ehk lubad, et aitan sind,» küsis ta tagasihoidlikult..
«Milleks mul abilist vaja?» küsis Gagik ja ajas kõrgilt pea püsti. «Kuid siiski ... sind võib vaja minna tibukeste kandmiseks. Tõmba Sušiki kotist raamatud välja, koti võtame kaasa. Ega mul abilisi vaja lähe, aga kui see sind huvitab, Ašot, võiksid ju samuti kaasa tulla. Mis siin suitsu sees ikka istuda?»
Niimoodi õnnestus Gagiki! oma hirmu varjata ja leida kaaslasi retkeks koopasse, millest nad veel väga vähe teadsid.

KAHEKÜMNE ESIMENE PEATÜKK SELLEST, MISSUGUNE OLI ESIMENE TALVEPÄEV

Poistel oli vaja hiljuti avastatud koopast «šašlõkki» tuua ja ühtlasi ka koopaga lähemalt tutvuda. Eelmisel õhtul polriud nad seda hästi uurinud, kuna nad polnud eriti huvitatud pärandusest, mida saladuslik elanik neile oli jätnud. Eile olid ju kõik nende tunded ja mõtted kuulunud Saatana rajale!
Kui aga uuesti tuiskama hakkas ja selgus, et nad on nüüd pikemaks ajaks vangis, sai aiaperemehe eluase nende silmis uue väärtuse — oli kindel, et temast oleneb mitmeti nende pääsemine. Nad lootsid sealt leida kas või kõige primitiivsemaid mugavusi, võib olla sööginõu-sid ja mõningaid tööriistu ...
Sellepärast Ašot Gagiki «kavaluse» peale nii ruttu õnge hakkaski. Ta kahmas sületäie vaiguseid kuuseoksi, mis Sarkiss peergude jaoks oli kuivatanud, ja väljus koopast. Gagik ja Hasso hoidsid käes suuri leegitsevaid tuletukke. Poisid läksid alla kurusse, tõttasid läbi Tammiku ja olid varsti juba kivitrepil.
Esimene asi, mis neile pärast puu-ukse avamist silma hakkas, oli pimedas nurgas lebav nõgine vaskkatel. Selle seest paistis suur puulusikas.
«Näe milleks seltsimehi vaja läks! Kas nendeta oleks saanud siia sisse tulla? Süda oleks üles ütelnud ... » mõtles Gagik, lastes Ašoti enesest mööda. «Las ta uurib esimesena katelt. Ta ju armastab olla alati esimene! . . .»
Ašot kummardus kauasest seismisest roheliseks tõmbunud katla kohale ning ütles: «Selles aiaomanik endale toitu valmistaski. Ja see on tema taldrik.» Ning ta tõstis koopanurgast savist kausi.
Katel! Kauss! Poiste rõõm oli sõnulseletamatu. Nüüd on neil, milles vett hoida ja toitu keeta. Nad tõid sööginõud valguse kätte, vaatlesid neid igast kandist ega jõudnud neid küllalt imetleda.

«Vaatame, mis seal veel silma hakkab ... Küll oleks tore, Ašot, kui leiaksime sae. Kas mäletad saejälgi viina-

puuoksal?» hüüdis Gagik. «Kui sae saame, ei meil siis kulusest puudu tule.»
Sel ajal, kui nad rääkisid, hakkas mingi tiibadega olend õhus kuuldamatult siksakke tegema, leidis lahtise ukse ja lendas välja. Teised järgnesid talle.
«Oi, šašlõkk lendab minema!» kisas Gagik suures erutuses, sööstis koopasuu poole, sulges ukse ning surus end seljaga selle vastu.
Poisid märkasid tulelontide tuhmis valguses koopa võlvide küljes mingisuguseid kühmuüsi esemeid, mis sarnanesid pääsukeste pesadega. Äkki üks «pesadest» liigutas ennast, talle ilmusid tiivad ning ta hakkas poiste peade kohal lendlema.
«Ärkavad valgusest... Hasso, vii tunglad kaugemale!» erutus Ašot.
Nad summutasid leegi. Koopas läks pimedaks ja Hassole paistis, et see on täis tonte. Ta avas oma noa, ja oli näha, kuidas tulelontide ähmases valguses noatera tuhmilt helkis. «Ei nad nüüd ligi tiku,» rahunes karjapoiss. Isa oli talle rääkinud, et kurjad vaimud kardavad teravat rauda.
«Lähme ära,» soovitas Ašot.
«Ära tee mulle häbi! Ma ju lubasin Sušikile... » anus Gagik ja silitas idamaa kombe järgi oma habet, muidugi ettekujutatavat.
«Mis siis teha? Üles ronida ja neid lae alt kinni võtta me ei saa — liiga kõrge. Panna redel? Või mingisugune puu? Kust neid võtta?»
«Ei tea, mõtelge midagi välja... Püüdke vähemalt mõnedki kinni. Neid Sušiküe kätte toimetada — see jääb minu hooleks. Isegi olen nõus neid sööma, ausõna!»
«Ka mina ei lähe ära. Kuni mu õde on söömata, pole mul rahu,» lausus Hasso kindlalt.
«Sina, Ašot, ütled, et vajame puud,» sõnas Gagik. «Aga kui me üksteise kukile ronime, mis puud siis enam vaja! Ja kui Hasso ka veel! Noh, lase ma ronin su õlga-dele, minu otsa aga Hasso.»
Nagu öeldud, nii ka tehti. Poisid läksid seina äärde, ronisid üksteise kukile, ja Hasso, kes oli kõige ülemine, katsus käega kõige lähemal rippuvaid nahkhiiri.

Puudutades pehmeid külmi kehi, võpatas poiss tahtmatult. Kuid näljatunne ja mõnus mõte eelseisvale lihatoidule osutusid tugevamaks.
Hasso täitis õlal rippuva koti nahkhiirtega ja märkas imestusega, et mitte ükski neist ei püüdnud põgeneda. Kotiski ei liigutanud nad end. «Küll on aga vaiksed tibukesed!» mõtles ta Gagiki sõnadega ja hüppas maha.
«Kui ma oma kuue ukse kohal olevast august välja võtan, kas nad lendavad siis minema?» küsis Gagik.
«Ei, nad magavad raskelt. Need, kes virgusid, on ammu ära lennanud, kuid teised juba ei ärka,» seletas Ašot.
Gagik oli juba oma kuue kätte saanud ja jutles sellega hellalt.
«Vaeseke, oled ilma minuta üsna ära külmunud! Noh, tule soojenda end minu rinnal,» ütles ta kuube selga tõmmates.
«Noh, kas see pole šašlõkk või?» küsis Gagik, vaevalt koopasse astunud. «Ausõna, Sušik, millise vaskkatla, millise kausi me leidsime — kogu maailma annaksin kummagi eest!»
«Küll on tore!» rõõmustas tütarlaps. «Kas ikka tõesti tõid šašlõkki?»
Kuid nähes kotis magusalt uinuvaid nahkhiiri, kes end oma mantlitesse olid mässinud, pöördus Sušik jälkustundega kõrvale.

«Neil on oivaline liha!» püüdis Ašot teda veenda. «Nad söövad ainult putukaid, nagu kõik teisedki tiivulised.»
Kuid seekord ei läinud neil korda tütarlast veenda.
Siis tuli Sarkissile uuesti meelde see, mis nad koolis olid õppinud. Ta ütles, et inimene ei saa elada ainult viinamarjadest. Viinamari — see on inimorganismile vaid kütteks.
«Kuid meie vajame peale kütte ka valke,»' ütles ta autoriteetselt. «Millega saame taastada nõrgestunud lihaste jõudu? Ainult valkudega! See on ehitusmaterjal meie organismi rakkudele.»
«Jah,» toetas teda ka Ašot. «Kui tahame elada, tuleb meil unustada, mis on jälkustunne. Ja üldse, mis jälkusest saab siin juttu olla? Meil peetakse ka kilpkonna roojaseks loomaks, kuid te ju nägite, kui maitsev ta oli?»
294
«Kae mul asja!» ajas Gagik huuled torru, «Pariisis süüakse konni ja mina ütlen Pantrikurus ära nahkhiirtest? Anna üks siia!»
Nahkhiired magasid nii sügavasti, et isegi see, keda Gagik hoolimatult käes viibutas, ei liigatanudki. Ta näis olevat suikunud varjusurma.
Loom oli end tihedalt mähkinud oma nahksetesse tiivakiledesse. Nii mässivad inimesed end vihmamantlisse või peleriini, kui vihma sajab või kui nad tahavad, et neid ära ei tuntaks.
«Mantlite» alt paistsid välja ainult kõverad teravate küüntega käpad. Küünte abil jäävadki nahkhiired võlvide ja lagede külge pea alaspidi rippuma ja suiguvad talveunne.
Huvitav teema noorele naturalistile!...
Ašot võttis samuti nahkhiire kätte, lükkas tema tiivad ettevaatlikult laiali ja seletas kaaslastele, kuidas see loom, sulgenud kompimis-, haistmis- ja kuulmiselundid tihedalt oma «mantlisse», lülitub täiesti välja ümbritsevast keskkonnast. Ta magab rahulikult, ei näe, ei tunne ega kuule midagi.
Kui Ašot oli nahkhiire «mähkmetest lahti võtnud», nägid kõik tema helehalli keha, mille selja kohal võis märgata pruuni varjundit. Nahkhiir ärkas ja hakkas Ašoti käes rabelema.
«Jätame õppimise teiseks korraks, nüüd on aeg õhtust süüa,» otsustas juht, märgates kuulajate nägudel kannatamatust.
Kõige raskem oli selle otsuse äraootamine. Kõik muu toimus seletamatu kiirusega ja juba mõne hetke pärast tõusis koos lõkkesuitsuga üles koopa lakke isuäratav šašlõküöhn ... Ega selles kiiruses polnudki midagi imes-tamisväärset. Oli selge, et karjapoiss Hasso ja sünnipärase kokaandega Gagik olid võimelised šašlõkki rös-tima kas või viie minutiga ...
Nad kõik sõid seda rooga suure isuga. Paremad palad andsid nad muidugi oma väikesele sõbratarile. Ja see ei söandanud ära ütelda.
Selle ebatavalise šašlõki pehme ja rasvane liha maitses kõigile väga hästi. Vististi sellepärast, et nad olid väga näljased. Võib-olla ka veel sellepärast, et nahkhiired
296
olid püütud talveainaku ajal, enne seda aga nuumavad nad end tugevasti, just nagu karu, mäger ja teised talveund magavad loomad. Nad olid otsekui hallidesse nahkadesse mässitud rasvatombud.
Rikkalik tagavara hiireliha — niisuguse nimetuse andis uuele produktile Gagik — suurendas nende lootust, et nad suudavad talve üle elada.
«Kui meil jätkub oskust neid nahkhiiri alal hoida, ei tule meil šašlõkist kunagi puudu,» lausus Ašot. «Vaja ainult selle eest hoolitseda, et nad enneaegu ei ärkaks. Kuid sellest räägime homme. Homme uurime ka katelt ja kaussi ning otsustame,

kuidas neid tarvitada. Nüüd aga... Kuidas ülejäänud osa õhtust veeta? Kui loeksime õige?» soovitas ta ettevaatlikult, kartes, et sõbrad ei nõustu sellega.
Kuid keegi polnud lugemise vastu.
«Teate mis,» ütles Sušik, «kodus tuli nii palju õppida, et raamatud muutusid vastikuks... Kuid üleeile päeval tuli mu! suur tahtmine lugeda!... Võta õige, Gagik, lugemisõpik ja otsi sealt midagi ilusat.»
«Oota, joon enne vaarikateed — siis... Ei tea, milleks küll on vaja teeistandusi, kui looduses on olemas vaarikas? Oi-oi-oi, küll see on alles tee! Kes joob, see kiidab, kes ei joo, see kahetseb,» ülistas Gagik naljatades teed, mida ta vaarikajuurtest oli valmistanud. Ta laskis sel tõmmata omatehtud savinõus ning jõi seda sealtsamast suure mõnuga, katkestades joomist ainult mõne pähetulnud nalja puhul.
Peab mainima, et mitte ainult Gagik ei püüdnud teeselda muretust. Nad kõik tundsid vajadust ergutada nii üksteist kui ka iseennast. Ent kuigi nad teesklesid rahulikkust, tundsid nad oma südames siiski hirmu: kas nad suudavad vastu pidada? Kas kannatavad välja Pantri-kuru karmi talve? Kuidas käitub tulevikus nende tundmatu, kuid hirmus vaenlane? ... Tema lähedalviibimist suutsid nad kõige vähem unustada, olgugi et nad vaiksel kokkuleppel temast sõnagi ei rääkinud.
Kui lõpuks nälg ja janu kustutatud olid, patsutas Gagik oma kõhtu ja teatas:
«Noh nüüd, kus mu kõht on muutunud raskemaks, süda aga kergemaks, võime rahulikult üle minna järgmise
296
küsimuse juurde. Täna olen lugejaks mina, kuulajateks — teie. Lehekülg sada nelikümmend kaks, Ovaness Tumanjani poeemi «Anušš» esimene laul:
«Mind kutsub mu kodu, kuis veetleb ta mind,
ei vaiki vist kunagi igatsus see,
ta õhku on tõusmas nüüd otsekui lind
ja viib oma tiivul mind kaugustesse,
kus asub mu kodu ja väsimatult mind
ootavad omaksed igatsedes ...»
«Oi, kui tore! Justkui meist kirjutatud!... » ohkas keegi kuulajatest.
«Kui lapseea sõbrad mul armsad need mäed!...»
jätkas Gagik valjult ja selgelt ning ta hääl kajas vastu koopavõlvide all, viies kuulajate südamed toredatesse Lorii mägedesse ja orgudesse.
«Seal üksteise lähedal kõrguvad mäed, neid otsekui ringmängus keerlemas näed, ja paistab, et meeletus pulmapeo hoos kõik lõbusas tujus nüüd tantsivad koos.. .»
Ei, elada võib!... Võib isegi jätkata õppimist. Ašotil on õigus: kõigil juhtudel läheb ainult vaja tahet ja armastust töö vastu. Ei mingid loodusõnnetused suuda siis inimest hirmutada ...

KAHEKÜMNE TEINE PEATÜKK SELLEST, KUI KAHJULIK ON MÕNIKORD TEHA TALVEUINAKUT

Juba enne koitu lõppes koopas haotagavara. Kust seda muretseda? Lähedusse polnud sõna otseses mõttes jäänud ühtki puud, mis oleks olnud okstest laasimata. Niipalju, kui poiste käed ulatusid, oli kõik ära põletatud, tüvedest aga ei saa ilma kirveta jagu. Nad katsid tule tuhaga, heitsid pikali ning surudes end üksteise vastu magasid kuni päikesetõusuni. Enne seda poleks keegi julgenudki koopast väljuda! ...
öö jooksul lumetuisk vaibus ja kellegi nägematu käsi
297
otsekui oleks taevalt rebinud pilvekatte. Paukuv pakane laskus maa peale.

Kui koopasuu juurde kuhjunud lumi tõusva päikese esimestes kiirtes helkima lõi, otsustas Ašot, et on tulnud aeg kütust otsima minna.
Oli juba nende Pantrikurus viibimise kolmekümnes päev.
Väljudes koopast pidid poisid tahtmatult silmi vidu-tama. Kõik ümberringi oli jälle kattunud pehme valge lumega, mäed aga paistsid nüüd kõrgemaina ja olid õrna sinitaeva taustal selgesti nähtavad.
Kaugel Pantrikuru vastas kõrgus majesteetlikult Ararat. Oma lumivalge krooni tõttu sarnanes ta eaka patriarhiga, kes rahulikult vaatleb teda ümbritsevaid poegi ja pojapoegi — võimsaid Armeenia mägesid.
«Küll me pärast jõuame imetleda, praegu pole selleks aega, lähme,» ütles Ašot ja hakkas minema.
«Oota,» peatas teda Gagik. «Aga meie hea naaber? Toosama, kelle küüned sarnanevad kassi omadega? .. .»
Asjatult arvas Gagik, et Ašot on ohu unustanud. Kuid mida teha? Isegi tükke polnud neil järele jäänud, kaasa võtta polnud midagi!
«Sina, Sušik, viska lõkkesse viimased oksad ja puhu pisut tuld, las hingitseb, kuni tagasi tuleme. Ärge kartke, vaevalt küll kiskja niisuguse selge ilmaga oma urust nina välja pistab.»
Poisid siiski ei kiirustanud koopast väljumisega.
«Mina teist aru ei saa,» erutus Sušik. «Räägite, et leidsite maja, tõelise lossi, kuid ei võta midagi ette, et sinna üle kolida! Mida te siis ootate? Siin külmame ju ära!»
«Kas sa siis tahad, et me peaksime oma «tibukesed» ära peletama? Enne kui me pole nad õrrelt maha võtnud, ära mõtlegi ümberkolimisele,» vastas Gagik. «Noh, kas läheme?»
Poiste jalad vajusid otsemaid lumme, külmaiudinad käisid üle selja. Justkui kiuste tõusis päike sel hommikul eriti aeglaselt.
«Käige mu järel ja tehke rohkem kära — karjuge nii kõvasti kui saate, vilistage,» kamandas Ašot.
Kuid vaevalt olid nad teinud mõne sammu, kui Gagik peatus.

«Tehke mis tahate, kuid mina arvan, et kõige enne tuleb mõelda toidule, siis alles kütusele. Lähme vaatame, kas meie «tibukesed» on alles.»
Jah, see oli küllaltki tähtis. Lumi kattis tihedalt nii viinamarjaaia kui ka juured ja marjapõõsad. Oli selge, et nende toitumine oleneb praegu täielikult nahkhiirtest.
«Hüva,» nõustus Ašot. «Hasso, mine too tuld, kas või oksakene... »
Ja poisid suundusid saladusliku koopa poole.
Nahkhiired olid alles. Magasid. «Ent kuidas neid kinni püüda?» murdsid poisid vaikides pead.
«Teeme neile suitsu, las lämbuvad ... »
«Enne lämbumist nad ärkavad ja siis me ei saa neid uuesti uinutada. Nad tuleb magavatena alla võtta,» vaidles vastu Ašot.
«Ei, parem suitsuga. Kas me siis jõuame neid ükshaaval kinni püüda? . . . Suitsu tõttu aga kukub minuti jooksul oma viissada tükki maha, otsekui pirne... »
«Rumal ettepanek.»
«Palun jäta juba kord niisugused kombed!» ägestus Gagik. «Muud sa ei oska, kui ajad aina oma joru! Seda ei ole, et sa ka seltsimeestega nõu peaksid! ... »
«Mis nõu ma sinuga võin pidada? Sina ei saa ju loodusest midagi aru,» lausus Ašot, kuid kahetses seda otsemaid. Kas mitte Gagik ei andnud nõu, kuidas Sarkissi surmast päästa? Kui teda, Ašotti, oleks kuulda võetud, oleks ju Sarkiss lennanud alla jäätunud lumehunni-kule ... Ei, niimoodi ei tohi... »

Ja kuigi Ašot oli veendunud, et Gagiki ettepanek on rumal, otsustas ta siiski end talitseda:
«Hüva, sündigu siis sinu tahtmine!»
Hasso astus koopasse, käes suitsevad oksad, tema järel tuli Sušik.
«Miks sa niisuguses seisukorras välja tulid?» vihastus Ašot.
«Kardan seal olla. Suure vaevaga jõudsin siia, Hasso aitas mind ... Miks te pimedas istute, ei ava uksi? Mida te leidsite?»
«Oota pisut, kohe taipad.»
Nad kandsid oksarisu kokku, ladusid selle keset koo-

bast hunnikusse ja pistsid tule külge pärast seda, kui olid uksepealse avause kinni toppinud. Tõusis vänge suits. See kogunes võlvide alla, kuid seal pesitsevad nahkhiired ei liigatanudki ...
«Kas sa siis ei tea — nad katavad oma tiibadega isegi ninasõõrmed!» tuletas Ašot meelde. «Sinu suits on nendele null. Nad vist ei hingagi...»
«Proovime veel pisut. Võib-olla hingavad nad siiski tsipake!» ei andnud Gagik järele.
Ja tõesti, kui suits seal kõrgel koopavõlvide all veel tihedamaks läks, oli kuulda tasast tiibade sahinat. Nahkhiired ärkasid, ja leides ukses mingisuguse prao, hakkasid sealtkaudu üksteise järel välja lendama.
«Püüa kinni, püüa kinni! ... Oi, ära lendab mu hiire-praad!» hüüdis Gagik käsi kokku lüües.
Kabuhirmus sööstis ta ukse poole, kuid selle valgust läbilaskvad praod olid nii kitsad, et poisi arvamuse järgi poleks sealt kimalanegi läbi pääsenud.
Nad sattusid segadusse, nahkhiired aga aina haihtusid otsekui viirastused.
«Kuhu nad ometi peaksid kaduma, Ašot?»
Gagik jooksis ähmi täis ühest nurgast teise, kuni viimaks selgus, et just nendest kitsastest pragudest nad end läbi «pressivadki».
«Toppige rutemini kinni! ... Kõik praod, kust aga valgust sisse tungib!» kisas Gagik. «Ärge jätke isegi nööpnõelapeasuurust augukest!»
Ašot oli ärritatud. Teda vihastas äärmiselt nii Gagiki kisa kui ka see, et lendavad ära hiired — nende ainuke lootus näljast pääsemisele.
«Hasso, kustuta rutem tuli! Kähku! Miks ma ometi võtsin kuulda seda ... seda lobasuud! Nüüd hirmutasime loomad ära.»
Alles siis rahunesid nad veidi, kui kõik praod olid kinni topitud ja tuli kustutatud. Kuid nad olid masendatud selle suure kaotuse pärast.
«Tahtsid nagu pirne korraga viissada tükki maha raputada? Noh, palju said?» tungis Ašot Gagikile kallale.
Too oli väga kohmetunud.
«Kuid niisuguse prao kaudu... » pomises ta. «Kuidas nad ometi sealt läbi pugesid?»

Selle peale ei osanud keegi vastata.
«Vististi olid need, kes välja pääsesid, need kõige väiksemad,» mõtles Ašot. Ta teadis, et on olemas nahkhiiri, kes pole suuremad lehepõrnikast. Neile on tühine asi kitsast praost läbi tungida. Ehk magavad kuskil kaugemas koopanurgas just niisugused pisikesed hiired? Terve koloonia!...
Hüjem, kui Ašoti pahameel oli lahtunud, püüdis ta sõpradele juhtunut seletada:
«Minu arvates on see kõik üsna lihtne,» lausus ta. «Nahkhiire keha on looduse poolt kohandatud kõige kitsamate pragude jaoks, tema võib end nendest läbi poetada, teda jälitav vaenlane aga ei suuda seda teha. Eks rebasega ole sama lugu. Sissekäik tema

urgu on nii kitsas, et sealt ei pääse sisse kõige lahjem koergi. Olen oma silmaga seda näinud,» lõpetas Ašot. «Kuid nüüd lähme välja, las rahunevad.»
Vaevalt said nad ukse avada, kui kõik suitsu tõttu ärganud nahkhiired nende järel välja lendasid. Ainult magajad jäid koopasse. Seal nad rippusid, hoides küüntega laest kinni.
Poisid toetusid kalju vastu ja jäid mõttesse. Oli külm. Ka jalad külmetasid. Näljatunne hakkas neid jälle piinama. Miks olid nad asjata tegelnud selle neetud teeraja puhastamisega? Vahepeal oleksid nad jõudnud kõik viinamarjad ära korjata ja oleksid ikkagi kuidagi ära elanud. Aga mis nüüd teha?
«Kui siia norutama jääme, ei tule meil üldse midagi välja. Vaja tegutseda. Hasso, kas suudame sinu noa abil teha mingisuguse redeli?» küsis Ašot.
«Sa ju ise keelasid «ei» ütlemise,» vastas karjus põiklevalt. «Tähendab, et kui me ka ei oskaks, tuleb ikkagi teha ... »
«Sel juhul otsime kaks kõrget ja peenikest puud.»
Ent kust leida kivises lõunapoolses kurus kõrgeid puid? Need kasvavad ainult tihedas metsas, eriti põhjapoolsetel mäenõlvadel. Seal nad otsekui võistlevad üksteisega, püüdes sirutuda järjest kõrgemale päikese poole, jõuda ette segavaist naabreist, saada rohkem sooja kui nemad.
Siin kurus aga pole puul vajadust kõrguse järele. Ümberringi
301
on avarust ja niipalju päikest, et taimed püüavad oma juuri peita võimalikult sügavamale maa sisse, vältides sellega kuivamisohtu.
Poistel oli meeles, kui suurt vaeva oli neilt nõudnud pika tüve leidmine redeli jaoks, mida nad vajasid Sarkissi päästmiseks. Nüüd polnud siia jäänud isegi niisugust. Need, mida nad leidsid, oleksid vaevalt ulatunud poole koopaseina kõrguseni.
Poisid seadsid kõrvuti kahe noore puu tüved ja kinnitasid oma niinekoorest «nööride» abil tugevasti tüvede külge redelipulgad. Nii valmis redel, olgugi et nõrk ja logisev. Nad kandsid selle koopasse ja panid ta seina najale.
Niisuguse redeli abil muidugi laeni ei ulata, kuid selleks oli ette nähtud teine abinõu. Nad lõikasid maha veel ühe noore puu ning tegid sellest niisuguse haralise ridva, mida aednikud tarvitavad puult õunte mahavõtmiseks. Nad püüavad õuna harude vahele ja tõmbavad, ent nii targu, et õun ei «tunnegi», kuidas oksalt lahti murdub.
Peaaegu terve päev kulus nendeks ettevalmistusteks. Kui lõpuks kõigega toime oli tuldud, ütles Gagik:
«Redel pole just suurem asi, kuid mind ta kannab — olen ülikergeks muutunud! Nii et ronin üles, ainult hoidke kõvasti redelit kinni.»
Ta jõudis üles ja jäi seisma ülemisele pulgale. Alt ulatati talle ritv ja ta võttis lae alt maha ühe nahkhiire nii, et see ei ärganudki.
«Palun lahkesti kotti pugeda, kallike,» ütles Gagik õrnalt, pistes nahkhiire oma kaelas rippuvasse pauna, kummardus ja pöördus Ašoti poole: «Kas pole peenelt välja mõeldud?»
Ašot hakkas naerma. Töö tempoga polnud ta siiski rahul.
«Niimoodi ei korja sa neid ära kolme päevagagi,» raputas ta kaheldes pead.
Ašot paotas ukse, et valgustada koopalage, mis oli täis tumedaid nahkhiirekehi, luges nad mõttes kiiruga üle ja teatas:
«Kui sa minuti jooksul ühe maha võtad, vajad selleks tööks umbes viis-kuussada minutit, see tähendab ... »
302

«Kuussada minutit? ... Kallikesed! Kas teid tõesti on nii palju? Ega midagi! Ja mis kiire sul siis on? Võtame neid iga päev alla kakskümmend tükki, ja asi tahe. Las teised veel elavad oma õrtel.»
«Lähevad kõhnaks. Nad tuleb ära korjata, kuni nad on rasvased.»
«Ka see on tõsi,» nõustus Gagik. «Oota, ma viskan ühe alla, vaata — kas ärkab üles või sureb.»
Gagik lõi ridvaotsaga ühe hiire maha. Ent kus ta siis enam üles ärkas, pärast niisugust kukkumist? ...
Asi muutus lihtsamaks. Gagik hakkas kähku magavaid nahkhiiri üksteise järel koopalaest maha lükkama, need kukkusid ja magasid edasi, kuid nüüd juba igavest ,und.
«Džan ...» rõõmustas Gagik. «Kas mul polnud õigus, kui kinnitasin, et tuleb seltsimeestega nõu pidada? Ma ju ütlesin, et kõik läheb joonde. Te ei uskunud? ... »
Ja ta oleks hakanud tantsima oma redelil, kui see poleks nii võnkunud ...

KAHEKÜMNE KOLMAS PEATÜKK SELLEST, KES OLI ELANUD SALADUSLIKUS KOOPAS

Kui kõik nahkhiired olid maha võetud, teatas Ašot: «Nüüd võime siia üle kolida. Ega muud, kui tutvume oma uue korteriga.»
Kui nad ukse avasid ja valgelt lumelt peegelduv valgus koopasse sisse tungis, nägid nad väheldast, ümmargust, konarlike seinte ja väga kõrge kuplitaolise laega ruumi. Põrand oli kaetud nahkhiirte väljaheitega, mida sinna oli kogunenud vist paljude aastakümnete vältel.
Poisid märkasid ühe seina ääres kaanega savipotti. Sealt paistis mingisugune puuvars. Gagik võttis sellest kinni ja pistis kisama:
«Kirves! Ausõna, kirves! ... »
See tugevasti roostetanud kirves sarnanes küll vähe tõelise kirvega, ent kui Gagiki tehtud kõver nõu võis asendada emailitud kastrulit, miks ei võinud siis see riist

täita temale kunagi määratud otstarvet? Pealegi oli kirves raske ja tema tera veel kõlblik. Üldiselt oli see meie noortele otse pääsemiseks ... Kütuseks oksi käega murda on raske töö, see väsitas poisid hirmsasti ära. Nüüd muudkui raiu kergelt ja kiiresti... Peaasi on see, et ei tule enam külmetada. Võib valmistada kütust, laduda kõik koopasse ja elada muretult. Kirve abil võib isegi valmistada labidaid lume kühveldamiseks ja kas või mõned taburetid. Potis aga sulatada lund ja hoida vett.
Uudishimust aetuna jooksid nad igasse koopanurka laiali ja kobasid varandusi otsivate inimeste innuga läbi kõik, mis ette juhtus, isegi seinad. Iga leid oli neile uudne ja väärtuslik.
Ühe seina ääres märkas Ašot mingit roostes raudeset. Ta tõi selle päevavalgele ja hüüdis vaimustatult:
«Püünisrauad! ... Hundirauad! ... Ei, ei, isegi mitte hundi, vaid mõne suurema kiskja jaoks.»
Need rasked, kohmakad rauad, mille ots meenutas pikka ankrut, olid ilmselt valmistatud külasepa poolt. Nad olid nii tugevasti roostetunud, et üks hambatera-dest oli peenem pliiatsist.
«Nende raudadega püüan pantri kinni!» sattus Ašot vaimustusse. «Pantri jaoks ta tehtud ongi — hunte ei või kurus olla. Jajah,» ütles ta juba täiesti veendunult, «nende raudadega küttis peremees pantreid ... »

«Küll aga leidis, millest vaimustusse sattuda! Parem vaata, mis siin potis on,» ütles Sušik ja tõstis raske kaane üles. «Oi, nisu! Praetud nisu!» Tütarlaps oli üli-rõõmus. Ta kummutas savinõud ja puistas sealt välja mõne peotäie pruune teri. Need olid peened ia väga piklikud, sarnanesid rukkiteradega, ainult olid väiksemad.
«Nähtavasti on see metsikult kasvav nisu, olen niisugust meie niitudel näinud,» ütles Ašot.
«Jah, metsikult kasvav nisu,» kinnitas Hasso, pistnud tera suhu.
Nisu!... Kui nad nüüd leiaksid ka selle külvid, päästaks see nad kindlasti! Tervelt neli nädalat polnud nad leiba söönud ja juba ainult sellele mõeldes hakkasid nende suud vett jooksma.
304
«Ära jagada ja otsekohe jahvatada!» soovitas Gagik kannatamatult.
«Millega jahvatada?»
«Hammastega.»
«Geniaalne ettepanek!» naeris Ašot.
See nisu maitses neile väga. Ja kui hästi sai seda hammastega «jahvatada», otsekui oleks see eile praetud. Kuidas nad ometi senini ei teadnud, et metsikult kasvav nisu on nii maitsev.
«Kui lumi ära sulab, peame ilmtingimata üles otsima põllu, kus see nisu kasvab,» arvas Ašot.
Ja nad esitasid endale uuesti küsimuse, kes siis oli siin koopas elanud. Miks asus inimene vabatahtlikult sellesse hirmsasse, kogu maailmast lahutatud kurusse? Kas oli see mõni ülestõusule õhutaja, keda vabadusearmas-tuse eest jälitasid tsaarivõimud, või oli see röövel, kes riisus rahvast? Ehk oli ta vanaks ja jõuetuks saades sunnitud veetma oma viimased päevad kaugel inimestest?
Meie noortel tekkis mitukümmend erinevat oletust, kuid mingisugusele kindlale lõppjäreldusele nad ei tulnud.
Seal märkas äkki Gagiki terav silm koopa tagaosas leiduval seinanukil vana räbaldunud ning tahmast mustunud raamatut. See raamat seletas paljugi. Ta lebas seal väheldase kivi ees, millesse oli raiutud ristikujund. Koopa põrandal seinanuki ees oli veel praegu näha peent liiva. Selles paistsid vaevu märgatavalt lohud — inimese põlvejäljed.
«Siin on elanud erak,» sõnas Ašot. «Kas näete, siin on ta põlvitanud ja risti ees kummardusi teinud. See raamat on palveraamat.»
«Erak? Mis tähendab erak?» päris Hasso ja kergitas arusaamatuses kulmu.
«Ega minagi neist suurt tea, pole neid näinud. Praegu ei leidu meie maal erakuid isegi muuseumides. Ainult raamatuis ehk võib neist veel midagi lugeda.»
Ja Ašot jutustas karjapoisile, et kunagi leidus meie maal niisuguseid vagu inimesi, kes lahkusid «patusest maailmast», elasid üksinduses, «kõrbes», ja pühendasid end paastumisele ning palvetamisele. Arvatavasti osu-
305
tuski selles koopas elanud inimene niisuguseks erakuks, või nagu neid veel kutsuti, eremiidiks.
Nad püüdsid üht palveraamatu lehekülge läbi lugeda, kuid ei saanud midagi aru — see raamat oli trükitud vana-armeenia kirikukeeles, mida peale pappide ja keele-teadlaste peaaegu keegi ei tunne.
«Mis keel see niisugune on?» imestas Šušik. «Ma sain siit aru ainult kahest sõnast: «hommik» ja «päike» ... Vaata, Ašot: üks, kaks, kolm ... Siin on kolmkümmend kuus salmi ja igaühe ees seisavad taheti: a, b, g ', ja nõnda kuni lõpuni. Terve armeenia tähestik! ... »

«Erakud vist loendasid sel kombel oma palveid,» seletas Ašot.
«Noh, eks meiegi ole muutunud tõelisteks erakuteks!» ütles Gagik naerdes. «Ainult rist ja palveraamat puudub meil veel! Noh, palvetame ja asume siis minu «tibukeste» kallale . . .»

KAHEKÜMNE NELJAS PEATÜKK SELLEST KUIDAS PANTRI KURU VANGIDE JA LOODUSE VAHEL KFHTESTATI AJUTINE VAHERAHU

Näis, et pärast suuri torme ja rasket võitlust saabus sel päeval vaherahu. Noored ei teadnud, millega neid jälle üllatab Pantrikuru loodus, ja kuigi nad tundsid, et see vaherahu on ajutine, andis nende erutus siiski pisut järele. Tark väejuht kasutab alati vaheaega selleks, et valmistuda vastulöögi andmiseks uutele pealetungi dele.
Nad otsustasid sedamaid Erakukoopasse ü'e kolida ja luua seal kõik vajalikud tingimused talve üleelamiseks.
Kõige enne toodi siia kõik relvad, Gagiki valmistatud savipott ja järelejäänud peerud. Siis toppisid nad oma särgid kõvasti kuivi lehti täis ja toimetasid sel kombe! oma magamisasemed kohale. Lehtedele järgnesid ka pehmed kuuseoksad. Tehes mitu retke Erakukoopast vana

1 Armeenia tähestiku esimesed tähed on a, b, g. Tõlkija.

koopani ja tagasi, tallasid nad lumme kitsa raja ja nüüd polnud raske uude kohta toimetada ka oma haiglasi sõpru. Sušik oli eelmine kord Erakukoopast suure vaevaga tagasi tulnud ja oli nii väsinud, et ei jõudnud oma kaaslaste abita kõndida.
«Tule, Šušik-džan, ma viin su oma võimsal turjal vennalikult pärale,» pani ette Gagik.
Kuid tütarlaps keeldus. Vaaruval sammul läks ta ilma teiste abita koopasuuni, ent peatus siis äkki.
«Oi, peaaegu oleksin siili unustanud! ... Lähme, kallike ... Vaata, Ašot! Päeval ta muud ei tee kui magab, pugedes lehtedesse. Öösel aga jookseb ringi, otsib enesele söögipoolist.»
Tütarlaps võttis koopanurgast siili ja tõi selle hõlma sees kaasa. Siil oli juba harjunud oma perenaisega, ei tõmmanud end enam kerra ega ajanud teravaid okkaid turri, vaid nuusutas oma väikese musta ninaga Sušiki käsi.
«Säh, söö viinamarja.»
Loomake sõi tasa puhisedes kõike, mis talle ette anti, kuid kõige enam meeldisid talle viinamarjad.
Kui siil kõhu täis oli söönud, asusid kõik teele. Haiged liikusid edasi vaevaliselt ja uude korterisse jõuti hilja. Sedamaid tegi Šušik oma lemmikule kuskile seina äärde pimedasse auku pesa, laotades sinna tihedalt kuivi lehti. Poisid hakkasid magamisasemeid korraldama ja end uues korteris sisse seadma. Eraku kirvega raiusid nad puid, siis küürisid savinõu puhtaks, täitsid selle lumega ja panid tulele.
Sušik oli viimaste päevade jooksul natuke paranenud ja võis juba tasahilju kodust tööd teha. Nüüd oli ta nõuks võtnud suppi keeta.
Nahkhiir ilma tiibadeta pole varblasest suurem. Palju tuleks neid katlasse panna? Ühele inimesele läheb neid ju kümme tükki tarvis, et kõht täis saaks .. . Gagik andis tütarlapsele vajaliku arvu nahkhiiri, teised aga luges üle ja peitis koopasoppi. Seal oli nii külm, et nende poolt sinna jäetud vesi oli jäätunud.
Pärast lõunasööki tekkis küsimus päevase toiduportsu kohta.

«Neli tükki isiku peale, kokku kakskümmend nahkhiirt päevas,» arvestas Ašot.
«Kuule, noormees, anna meile ikka nii et aitab,» püüdis Gagik kokkuhoidlikku ülemat veenda.
«Mis sina sellest arvad?» küsis Ašot Sarkissilt.
See oli enesele lõkke juurde mugava koha valinud, tukkus, ega seganud end teiste kõnesse.
«Mina... Mina arvan, et parem ikka rohkem kui vähem.»
«Hurraa, Sarkiss teeb juba nalja!» rõõmustas Gagik.' Hasso vaikis tagasihoidlikult, aga kui Sušikki küsiti, kehitas see vaid õlgu. «Kust mina seda tean?»
Kuid polnud raske aru saada, et ka tema pooldab Gagikki, sest pärast haigust piinas nälg teda veel suuremal määral kui enne.
«Ei, sõbrad,» ütles Ašot otsustavalt, «mida tasemini sõidad, seda kaugemale jõuad. Peame kindlaks määrama päevase normi ja sellest kinni pidama.»
Tuli nõustuda. Nad arvestasid välja, et süües päevas kakskümmend nahkhiirt, nad saavad oma «lihatagavaradega» läbi umbes kuu aega. Muidugi jäi ju ka veel võimalus leida «kõrvalt» mõningat lisa oma toidutagavaradele. Miks mitte näiteks proovida lume alt juurde hankida viinamarju? Seda enam, et ilm oli hea ...
«Lähen Savikaevandusse,» teatas Gagik. «Toon savi ja meisterdan teekannu. Küll sellest tuleb alles kann, lausa ime!»
Keegi ei rääkinud vastu. Niisuguse külmaga oli tee hädavajalik.
«Sul tuleb ka tassid teha,» tellis Ašot. «Meie aga hakkame minema. Tõuse üles, Hasso.» Ja nad siirdusid aeda.
Kõige raskemaks osutus viinapuuväädi leidmine ja selle väljatõmbamine lume alt, kui see aga juba käes oli, siis rippusid kobarad sul otse nina all. Muudkui rebi nad küljest! Ei, viinamarju on järel veel väga, väga palju! Mõtle ainult, missugune saak siin pidi olema, kui sellest jätkus küll mägrale, küll jänesele, küll lindudele ja siiski veel nii palju järele jäi!.

... Kuigi kõik ümberringi oli kattunud sügava lumega, leidis Gagik Savikaevanduse hõlpsasti üles selle läheduses seisvate paljaste karagatšide tõttu. Ja varsti ruttaski ta juba koopasse tagasi, käes suur savikamp.
«Sellest jätkub potiks,» ütles ta sisse astudes, «tassid teen homme ... Jalad külmetavad. Täna minust enam minejat ei saa. Oi, Sušik, juba jälle sa lõdised?»
«Jah, ma ei tunne end just kõige paremini... Puhu tuli suuremaks,» palus tütarlaps.
«Kohe. Ka rnulle endale on teda tarvis — suurt, ülisuurt kuumust: hakkan savinõu põletama. Kuid sina, Šušik, pea vastu. Oleme end hästi sisse seadnud, nüüd paraned kiiresti.»
Julgustanud tütarlast, puhus Gagik "tule lõkkele ja alustas pottsepatööd. Ašot ja Hasso hilinesid millegipärast ja nende tulekuks põletas Gagik juba valmis mingisuguse uue kõvera küljega nõu, mida ta uhkesti nimetas «teekannuks».
Ahjuharki meenutava puuga tõmbas Gagik selle tulest välja ja vaatles teda vaimustatult.
«Kae, Sušik! Ma ju ütlesin, et sellest ei tule mitte teekann, vaid lausa ime!» Ja pilgutades silma, lisas ta sosinal: «Külas räägitakse, et Gagikil on kuldsed käed... Küll on aga jaburad! Kuum hakkab, kui kuuled sääraseid sõnu. Kuidagi ebamugav .. .» Sušik muigas vargsi.
Ašot ja Hasso seisid juba tükk aega lävel ja kuulatasid Gagiki lobisemist pealt, kuid kuna Gagik seljaga nende poole istus, ei märganud ta midagi ja jätkas oma hooplevat lobisemist, et aga tütarlast lõbustada.

«Sušik-džan, nüüd keedan sulle niisugust teed, et selle aroomi tuntakse juba Aigedzoris; lõhna järgi teevadki nad siis kindlaks, kus me asume, ja tulevad meile järele. Sa naerad, mu kallis, mis? Naera pealegi, seda hõlpsamini seedib sul šašlõkk.»
Ta tegi pausi ja jätkas siis õpetlikul toonil: «Ka külma pole sul vaja karta, kallis. Külm hävitab pisikud, selle-pä-ast polegi meist keegi veel nakkushaigeks jäänud. Mille poolest külm siis veel hea on? Aga selle poolest, et ta ei lase tedretähtedel su valgel näokesel võimust võtta. Niipea kui ilmad soojaks lähevad, hakkab su armas
309
näoke sarnanema vuti munadega ... Kolmandaks kolmandaks on ta sellepärast hea, et tugevdab inimese orga ... Oi, või teie kuulate mu tarku kõnesid salaja pealt?» hüüdis Gagik, kuuldes uksel summutatud naeru.
Hasso heitis põlvili ja laotas liigutava hoolitsusega tütarlapse ette musti ja läbipaistvalt kollaseid kobaraid.
«Aga haigetalitajale?» sirutas käe välja Gagik. «Ainult niipalju? Tervelt kaks tundi lahutan tema meelt nagu tõeline tsirkusekloun! ... »
Gagik sõi kähku ära oma portsjoni ja ütles pidulikult häälel:
«Mu kõhus alanud sõjad on lõppenud. On saabunud ajutine vaherahu. Ja kellele võlgnen ma tänu? Eraku üllale hingele. Pistaks ta vähemalt hauast oma pea välja, kuulaks ära mu tänu ja kaoks siis jälle.»
«Oi, ära räägi nii hirmsaid asju!;: palus Sušik. Tal hakkas tõepoolest kõhe.
Ašot ja Hasso olid kaasa toonud õige palju.viina-marju, nüüd istusid nad kõik tule ümber, näppisid viinamarju, puhkasid ja vestlesid vaikselt.
«Panen ette välja töötada päevakava,» lausus Ašot. «Kuni on valge, hangime kütust ja toitu. Kui pimedaks läheb ja kõik välised tööd on lõpetatud, hakkame tegelema millegi kasulikuga. Näiteks igaüks meist jutustab teistele mõnest Pantrikurus tehtud leiutusest või tähelepanekust. Arutame läbi, selgitame, -uurime seda, mis meile näib olevat kõige huvitavam. Pealegi muutuvad nüüd ööd pikaks. Enne magamaminekut jutustab igaüks meist mõne loo või muinasjutu. Aeg läheb kiiremini mööda ja küllap õpime ka üksteiselt midagi.»
«Ja see on kõik? ... » venitas Gagik pettunult.
«Mitte just vähe, kuid ikkagi tuleb katsuda kuidagi kasulik olla meie. sotsialistlikule majandusele,» teatas Gagik, ilmselt matkides Ašoti tooni.
«Palun, jäta nali! Kui sul midagi ütelda on, siis tee seda.» Sõbra sõnadesse varjatud pilge ei olnud Ašoti kõrvust mööda libisenud.
«Ma ei armasta nagu mõned pikalt ja ilusasti rääkida. Olen teoinimene!»
Öelnud seda, läks Gagik kindlal sammul ukse poole. Kuid seal -ta peatus ja pobises endamisi:
310
«Oi, väljas on juba pime! ... Hassö,» pöördus ta karjapoisi poole, «kas nuga on sul kaasas?»
«Nagu ikka,» vastas poiss.
«Küllap ta on sul seotud vöö külge?»
«Jah, kinnitan ta alati vöö külge, et ära ei kaoks.»
«Ahaa . .. tuleb välja, et olen tahes-tahtmata sunnitud ka sind kaasa võtma, kuigi ma ei vaja sind, vaid sinu nuga.»
Vaikselt muiates läks Hasso Gagikile järele.
«Miks siis sina, Sarkiss, vaikid?» küsis Ašot tukiga tuld segades.
«Mis mina tean ütelda? Eks meil lähe raskeks... »

«Pole viga. Küllap peame vastu. Siin on soe, toit aga leneb meist enestest. Mis jalg teeb? Kas ikka valutab?» ; «Ei, on parem. Puhastame õige selle vaskkatla ära, las Sušik hakkab selles keetma.»
«Millega teda puhastada? Kas mullaga?»
«Miks mullaga? Tuleta meelde: millest oksüdeerub vask? Ühendusest hapnikuga. Nüüd tuleb nad tule abil lahutada. Said aru?»
«Või tulega? . . . Taipan! Hea abinõu! . .. »
Ašot ja Sarkiss tõstsid katla üles ja panid selle kummuli leegitsevasse lõkketulle. Kuid nad hoidsid seda ule peal liiga kaua ja katla põhi hakkas sissepoole .painduma.
«Rutem, Sarkiss! Ta vist sulab üles.»
Kõrvetades endal sõrmi, tõmbasid poisid katla tulest välja.
«Saame ilma tematagi läbi,» lõi Ašot käega. «Savipott on parem — see on puhtam ja selles valmistatud toit maitsvam.»
Ašot ja Sarkiss istusid teineteise kõrvale ja jäid vait. Kunagised vaenlased olid juba ammu leppinud, endist vimma nende vahel enam ei olnud. Ent jäädes kahekesi olid nad siiski kuidagi kohmetud ega leidnud ühist keelt. Teiste seltsis, koos sõpradega, tundsid nad end paremini ja vabamalt.
Sušik vaikis samuti ja vaatas praksuvat lõket. Süles oli tal maateaduse õpik. Ta heitis sinna vahel pilgu, siis tõstis pea üles, sulges silmad ja liigutas hääletult huuli. Vististi tuupis midagi pähe.

Koopas valitses ebameeldiv, piinlik vaikus. Ašot ei kannatanud seda välja ja tõusis püsti.
«Vaatan õige, mida see hullpea teeb.»
Ta peatus lävel ja ohkas kergendustundega.
Tähed andsid nõrka valgust. Nende vilkuvas säras, mitte kaugel koopast, paistsid valgel lumetaustal kaks musta varju. Need olid Gagik ja Hasso. Nad lähenesid, lohistades enda järel midagi rasket.
Jõudnud koopa juurde, raputasid poisid jalgadelt lume maha ja astusid koopasse. Kummalgi oli süli täis lodjaA puuoksi. Sellel kiulisel puul on punakaspruuni koorega tugevad, kuid nõtked oksad. Gagik laskis Hassol istuda ja pani ta ette kimbu oksi.
«Võta ühekaupa ja tee otsad teravaks,» käsutas ta.
Hasso hakkas tööle. Gagik torkas teritatud otstega vitsad maa sisse kolme või nelja sõrme laiuse vahemaaga üksteisest.
Õnneks kuulus koobas, kus lapsed viibisid, nende haruldaste Armeenia koobaste hulka, milledel on muld-põrand. Vististi olid kiired mägijõed sinna mulla kokku kandnud. Oli see nüüd nii või teisiti, kuid igatahes hõlbustas see märksa niisuguse osava «korvipunuja» tööd, nagu Gagik seda oli.
«Milleks see kõik?» küsis Ašot pärast seda, kui ta oli kaua jälginud Gagiki tööd.
«Eks selleks, et aega surnuks lüüa. Nüüd on vähemalt, mida pikkadel talveõhtutel teha. Minule näiteks meeldib korvipunumine nii väga, et olen valmis seda tööd kas või niisama tegema: punun valmis ja viskan minema! Ent — milleks ära visata? Kui kevade eel meile järele tullakse, võime öelda: «Vabandage, aga kuidas meie asjadega saab? ... »
«Jäta juba!» lõi Ašot käega. «Kas sellest saatana kurust saab siis korve kaasa viia?»
«Jaksu, sul on, Ašot, aga pea ei jaga. Korvid viskame lihtsalt alumiselt kaljuservalt alla. Veerevadki veokite juurde ja seavad end ritta! ... Lodjapuust korvid — need on ju kõige väärtuslikumad: neist tugevamaid juba ei leidu. Ja viinamarja korjamise ajaks pole nad sugugi ülearused.»
Gagik rääkis, sõrmed aga liikusid tal väledalt.

312
«Ja siis,» jätkas ta, «kui kõik korvid oleme üle andnud, võtad sina, Ašot, selle ihnuskoi, esimees Aruti hõlmast kinni ja ütled: «Palun vabandage, aga meie normi-päevad? ... » Naerate? Asjatult! Meie võime ju ka siin elada ja normipäevi teha. Hakkame pihta, küll pärast näete.»
«Noh, kui armastad punuda — lase käia, see su oma asi,» lõi Ašot käega. «Kas aga leiate küllaldaselt materjali?»
«Vitsu on küllalt. Kaljulõhed on täis igasuguseid põõsaid, kõiki ma nimepidi ei tunnegi. Mina lõikan vitsad ja teen nende otsad teravaks — teie aga tassite nad kohale.»
«See korvitegemine on paras töö minu jaoks. Võin oma haige jalaga kas või kogu päeva istuda ja korve punuda,» rõõmustas Sarkiss.
«Mis siis muud, kui kuulutan Aigedzori kolhoosi korvi-punumistöökoja avatuks,» teatas Gagik naljatledes. «Olen määratud ettevõtte peatehnikuks ja meistriks, Sar-kiss minu abiliseks, Hasso — toorainetega varustamise osakonna peaagendiks, Sušik — eesrindlikuks punujaks. Mida annad preemiaks neile, kes plaani ületavad?» pöördus ta Ašoti poole.
«Iga üle normi punutud korvi eest kaks nahkhiirt.»
«Sel juhul — laske käia! Olen ühe juba üle plaani välja teeninud.»
Selle uue tööga möödus õhtu kergelt ja märkamatult.

KAHEKÜMNE VIIES PEATÜKK SELLEST, KUIDAS OOTAMATU SÜNDMUS HOIATAS MEIE NOORI, ET OHT POLE VEEL MÖÖDUNUD

See juhtus järgmisel päeval pärast Erakukoopasse kolimist, siis, kui poisid parajasti varusid küttepuid.
Ilm oli selge ja soe, kuid poisid olid siiski ettevaatusest teinud Tammikusse tule ja hakkasid eraku kirvega kordamisi üht puud raiuma. Nürivõitu oli see tööriist küll, aga olgu kuidas on, tema nimeks oli siiski kirves!
313
Ning pärast kauakestnud jõupingutusi andis poolkuivanud tüvi järele, kuuldus raginat ja puu prantsatas maha.
«Džan!» karjus Sušik vaimustatult. «Nüüd on meil puid terveks nädalaks!»
«Kitsed, kitsed!» hüüdis äkki Hasso erutatult ja osutas mäeharjale, mis sulges kuru ülalt.
Tõesti, sinna oli ilmunud terve kitsekari. Nad liikusid üsna rahulikult. Mõned neist isegi peatusid ja vaatasid ringi. Selle järgi võis oletada, et laste lähedus neid suurt ei hirmutanud. Vististi olid nad kogemuste põhjal veendunud, et need naabrid ei ole ohtlikud.
Ent äkki valdas kitsi täiesti ootamatult kabuhirm ja nad pistsid jooksma.
Hasso uuris tähelepanelikult kaljunukke. Tal olid väga head, terased silmad. Äkki poiss kahvatas, tõstis oma malaka ja osutas sellega kivile, mis ulatus kitsa teeraja kohale.
Ašot aimas ohtu ja pingutas silmi. Võttis kaua aega, enne kui ta silm midagi seletama hakkas, ent siis ta võpatas tahtmatult: suurel lamedal kivil lebas hiiglasuur kass. Tema tulevärvi ruuge tähniline nahk sulas peaaegu ühte punakaspruuni kaljuga.
«Kass» sirutas end laisalt ja avas laiaks haigutuseks teravakihvalised lõuad. Siis äkki, ajades kohevile oma pika saba, hakkas sellega ärritatult vastu kaljut peksma, pingutas

oma võimsaid, terastugevaid lihaseid, sirutas käpad välja, hüppas alla samasugusele kitsale karniisile ning kadus silmapilkselt.
«Kas nägite, nägite?» küsis Ašot erutatult.
«Panter? Oli see panter?» küsis võpatades Sušik.
«Päris ehtne! Meie aga mõtlesime, et see on ilves. No karjuge, karjuge mis võite!»
Ja pantri nägemisest ärevusse sattunud noored karjusid kooris. «Aa-aaaa!» kisasid nad ja veeretasid suuri kive mürinal mäest alla. Mis siin veel pantrit imestada —, kui siia oleks juhuslikult sattunud muinasjutuline põ-guvalitseja Satael, isegi see oleks hirmunult maailma otsa põgenenud! ...
«Kuhu ta putkas? Laske mind, ärge hoidke tagasi! Ma lähen ja kisun tal naha seljast, et visata see siis selle neiukese-gaselli jalge ette!» hakkas vaevalt hirmust
314
toibunud Gagik jälle tühja loba ajama. «Kuidas sai ta ometi mu käest ära lipsata? . . . Miks lasksin ma niisuguse õnneliku juhuse mööda minna? Kahju! Oi, kui kahju!»
«Kas on nüüd selge, miks seda kuru nimetatakse Pantrikuruks?» ütles Ašot, kui ärevus pisut vaibuma hakkas, ning mõtles: «Vaat, kelle eest põgenes sokk, kes minu mütsi kaasa viis! Pantri eest! Vaat, kust talle julgus tuli mulle otsa tormata! Tal polnud kuhugi taganeda! Teda jälitas palju hirmsam vaenlane!»
Pantri ilmumine lahendas otsemaid kõik mõistatused, mis neid seni olid piinanud. Nüüd muutusid paljud asjad arusaadavaks. Nii punakaspruun selg, mida Sarkiss esi-mesel PanHkurus viibimise päeval kivide vahel oli märganud, loom, kes koopas haigeid oli külastanud, kui ka too, kes kõik Ašoti püünistesse läinud kaljukanad mõnuga oli kinni pistnud.
«Näete, missuguse manuliga on meil tegemist!» hüüdis Gagik.
Niisugune kõrvutamine oli muidugi veider: metskass ja panter! Ent Gagik taipas, milline oht neid ähvardas ja seekord polnud ta hääles naljakübetki.
Tuli välja, et see kohutav kass oli neid sellest päevast peale, mil nad siia kurusse ilmusid, salaja jälitanud!
«Jah, tore manul!» venitas Ašot kohmetult. «Küllap štema tookord möirgaski.»
Karjapoiss Hassole aga meenusid pimedas hiilanud silmad, kitsekondid ja muidugi see kõige kohutavam — too öine sündmus. Siis oli ta elu juuksekarva otsas rippunud. Oleks koer hetke võ-ragi hilinenud, oleks panter tema peremehe tükkideks kiskunud ...
Ja selgelt kerkis Hasso silme ette möödunud raskete päevade nende hea ja ennastsalgava sõbra Boinahhi
kuju.
Pantri ilmumine erutas poisse, ja kuidas nad ka ei püüdnud Sušiki juuresolekul muretust teeselda, ei õnnestunud see neil ometi.
«Pole viga, ega panter meie pärast end oma saagist lahti ütle,» püüdis Ašot asjatult sõpru lohutada, kuigi hirm oli tunginud ka tema südamesse.
Poisid hakkasid vaikides ja sügavais mõtteis koopasse
315
kandma nende poolt raiutud puid ning ladusid need ühe koopaseina äärde üles, ja kui nad puudega olid toime tulnud, hakkasid Ašot ja Gagik lagunenud ust parandama. Nad põimisid palkidest koosneva ukse vahele nõtkeid vitsu, kinnitasid need ja panid siis uksele seestpoolt toeks suure puurondi.
«Noh, tulgu ta nüüd pealegi,» ütles Ašot rahuldustundega. «Katsugu ta nüüd veel meie juurde ronida!»
Peagi valitses koopas jälle vaikus. Lõkkel kees «tibu-kestesupp», laest rippusid alla viinamarjakobaraid täis vanikud, — kas oli siis vaja end piinata süngete mõtetega?

Pealegi kõlas Hasso vilepill täna nii õrnalt, nii lõbusalt, et peletas eemale viimase kui nukruse ja hirmu.
Nii veetsid nad selle õhtu. Igavusest punusid nad isegi korve. Kuid ees seisis pikk öö, kellelgi polnud und ja seepärast otsustas Ašot pühendada õhtu jutustustele nahkhiirtest — ta teadis neist palju huvitavat. Ta läks koopanurka, tõi sealt nahkhiire ja alustas oma «loengut».
Kunagi tekitas see loom külades hirmu. Paljud uskusid, et nahkhiir kisub inimestel mütsid peast, mõned isegi kinnitasid, et ta imeb lastest vere välja. Veel praegugi tunnevad karjused hirmu, kui näevad nahkhiiri saatmas aasadelt koju tulevaid karju.
«Jah,» ütles Hasso kohmetult, «kui nad ilmuvad, hoiame nii mina kui mu isa alati kõvasti oma mütse kinni.»
«Ilmaaegu. Kogu asi seisab selles, et karja saadavad sääseparved, nahkhiired aga söövad sääski,» seletas Ašot.
«Tähendab, nad on karja kannul sääskede pärast?» imestas Hasso. «Siis polekski olnud vaja hirmu tunda?»
«Muidugi mitte! Nahkhiired, kui teada tahad, on meie sõbrad. Nad puhastavad aedu ja põlde kahjulikest putukaist.»
«Meie vaesed sõbrad!» hüüdis Gagik kaastundlikult. «Me tapsime teid sõbralikult ja sööme niisama sõbralikult!»
«Kuid meie olukorras ei saanud me teisiti toimida,» väitis Ašot vastu, ilma et oleks naljast aru saanud, ja jätkas oma seletamist: «Nemad on imetajad loomad, kuid neil on tiivad, nad lendavad. Vaadake, kuidas neil

kõik on kohandatud lendamiseks. Keha on neil väike, kuid laiade kilede tõttu, mis seda tiibadega ühendavad, näib suurena. Ent kõrvad? Missugused suured ja õhukesed! Just sellepärast nimetatakse seda nahkhiirte liiki kõrvukateks nahkhiirteks. Kilede abil püsib ta õhus. Just nagu too naine, kes oma laiade seelikute pärast ei kukkunud surnuks, — kas mäletate, Gagik jutustas meile? ... Nahkhiirele on need «parašütisti seadeldised» väga vajalikud — ta ju kannab oma poegagi kogu aeg enesega kaasas ja imetab teda lennu peal.»
«Pole midagi öelda — mõnusasti seatud!» ütles Gagik vahele.
«Pea, ära sega! Las ma jutustan ... » «Aga kust sa ise seda kõike tead?» küsis Sarkiss kahtleval häälel.
«Tema on ju meil noorte naturalistide ringi juht!» ütles Sušik naeratades.
«Sul on õigus,» kinnitas Ašot tõsiselt. «Ma loen palju, pärin isalt ja teistelt jahimeestelt. Nemad tunnevad hästi loodust. Lugesin kunagi ühest katsest, hiljem tegin ise selle järele. Kord tõi isa metsast samasuguse kõrvuka nahkhiire. Ma tõmbasin ühest toaseinast teise hulga niite — otsekui ämblikuvõrk tuli välja—ja lasksin nahkhiire lahti. Ta hakkas niitide vahel lendlema, kuid nii osavalt, et mitte ühtki ei puudutanud! ... Püüdsime ta, sidusime silmad kinni ja mis juhtus? Ka nüüd ei puudutanud isegi tema tiivaots ühtki niiti.»
«Kuidas siis nii — ilma et oleks näinud?» küsis Sar-kiss ja tahtis juurde lisada: «Sa vist luiskad?», kuid hoidis end tagasi, isegi kahetses, et oli Ašotti kahtlustanud valetamises.
«Jah! Niite nägemata lendab nahkhiir neist mööda — niisugune vaist on tal. Ta tunneb asju juba kaugelt ära.» «Oi!» imestas Hasso.
Ašot jäi rahule muljega, mille tema jutustus oli esile kutsunud. Seejärel teatas ta veel, et nahkhiired elavad kolooniate kaupa. Nad asuvad koobastes, tühjades kirikutes ja hoonetes, kusjuures nad lagede ja võlvide küljes ripuvad tingimata pead alaspidi. Nii on neil parem.»

«Ütle otse välja, et nad pöörduvad pahupidi nagu kuradid,» ütles Hasso oma arvamuse.
317
«Kas siis kuradid on pahupidi?» muigas Ašot. «Kuida-moodi?»
«E-ei tea,» pomises karjapoiss. «Kuid isa ütleb, et neil on kand eespool ja varbad tagapool.» Kõik puhkesid korraga naerma.
«Mida sinu isa veel kuraditest jutustab?» huvitus Ašot
«Ta räägib veel, et kui inimesed pimedas vett joovad, löövad neile kuradid plaksti vastu kukalt.»
«Ah sellepärast sa katadki oma kukla käega kinni, kui vett jood! Eks sa kuule, kui kaval! Aga meid sa ei hoiatanudki, et ka meie end kaitseksime! Mida sa veel tead?» käis Gagik peale.
Hasso taipas, et poisid ei päri niisama, et nad tahavad tema kulul naerda, — kuid see ei takistanud teda kõnelemast.
«Ta räägib veel — hoia öösel nuga lahtiselt, et nad ligi ei pääseks: teras võidab kurja . . .»
«Need on kõik muinasjutud, Hasso, ära usu neid,» ütles Ašot tõsiselt ja kindlalt. «Mingisuguseid kuradeid pole olnud ega ole. Sa ju tead: meil ei olegi nuga ja iga päev joome vett katmata peaga, ent kas oled sa ühtki kuradit näinud? Miks nad ei ilmuta end? . . . Noh, olgu pealegi. Kas tahate, et jutustan edasi?» Ja vastust ära ootamata jätkas ta: «Nahkhiired elavad kolooniate kaupa. Keegi vene zooloog, — ta nimi oli vist Satunin, — uuris umbes -kuuekümne aasta eest meie maal Araksi orus, nende elu. See teadlane loendas ühes koopas mitu tuhat nahkhiirt. Gruusias, Mtsheta linna vanas katedraalis oli neid üheksa tuhat. Inimesed lihtsalt ei teadnud, kuidas neid pühakojast välja ajada. Nad ju segasid jumalateenistust.»
«Üheksa tuhat?» hämmastus Gagik. «Kui arvestada, et igaüks kaalub viiskümmend grammi, saame nelisada viiskümmend kilogrammi! Oh, miks on see pühakoda nii kaugel Pantrikurust? Küll siis oleks alles elu!.. .»
Ašot jutustas sõpradele, kuidas emane nahkhiir oma poega hoiab, mähkides selle oma kiledesse, ja teda nii toidab, et keegi ei märka.
«Nahkhiirte isu aga on otse kohutav! Seesama teadlane andis kord väikesele nahkhiirele, kes oli vaevalt
318
suurem kui lehepõrnikas, nelikümmend kärbest ja ühe liblika. Alles siis sai ta oma kõhu täis ja uinus.»
«Lasku nad pealegi söögil hea maitsta!» hüüdis Gagik. «Kui nad poleks suured söödikud, näriksime meie ainull kilesid. Nüüd langeb meile ka liha osaks.»
Päevastest askeldustest ja muredest väsinud' Hasso uinus Ašoti pika jutu ajal magusasse unne. Ning tema unenäodki olid toredad.
Seal ta tõi smaragdrohelisele mäenõlvale kolhoosi-karja rohtu sööma, ise aga heitis murule pikali ja muudkui soojendab end päikese käes. Päike on nii ere ja kuum! . . . Tema lapsepõlve sõber, koer Boinahh, surub end tema jalge vastu, liputab saba ja lakub õ~nalt tema käsi . . . Ent äkki tormab karja hulka hiiglaslik vasika-suurune kass, haarab lamba lõugade vahele ja viib minema ... See toimus nii kiiresti, et Boinahh isegi ei jõudnud kiskjale kallale tormata, mis muide poleks olnudki tark tema poolt. Koer oma loomavaistuga taipas otsemaid, kes see hirmus kass oli. Kui ärevus vaibus ja kõikjal jälle rahu valitses, heitis koer uuesti karjapoisi jalge ette maha ja hakkas sõbralikult ta käsi lakkuma.
Nähtavasti pole Boinahh sugugi kurb selle üle, et ära suri, tal on nii head ja targad silmad . .. «Boinahh-džan, sind pole ju enam maailmas? Või oled sa ikka tõesti elus?»

mõtleb karjapoiss unes ja ta silmist voolavad rõõmuplsarad. Ta süleleboma karvast sõpra, see aga vaatab talle õrnalt ja kurvalt otsa.
«Boinahh-džan, vennas! . . .» hüüab Hasso ja virgub omaenese häälest. Ta silmist voolavad ikka veel pisarad, tilkudes aukuvajunud põskedele. «Boinahh,» kordab Hasso veel poolunes.
Sõbrad silmitsevad teda valutava südamega. Nad kuulevad, et poiss hõikab unes koera, ja saavad aru tema murest. ..
Lõpuks Hasso ärkas ja hakkas silmi pühkima. Keegi ei öelnud tallesõnagi.
Lähenes kesköö. Lõkketuli oli kustumas ja Sušik tukkus juba.
«Magama!» ütles Ašot. «Homme hommikul läheme juba varakult viinamarju korjama.»
Järgmisel päeval ei julgenud nad siiski tükil ajal oma

koopast kaugemale minna, kartes, et kiskja võis kusagil lähedal varitseda. Kõige rohkem valdas hirmutunne Has-sod: ebausklik karjapoiss oli veendunud, et ta oma unenägu niisama põhjuseta ei näinud.
Nad istusid keskpäevani koopas, siis ei kannatanud enam välja ja otsustasid siiski kütuse järele minna.
Kirvelöögid, langevate okste robin, sõjakad hõiked ja laulud — kõik see andis neile julgust juurde: ega's kiskja siis ometi lähene puid raiuvatele inimestele! ...
Nad töötasid kordamööda oma roostes nüri kirvega, lõhkusid tüved pikkadeks halgudeks ja kandsid need koopasse.
«Ptüi! Kas see on mõni kirves? Näsib nagu hambutu härg! Aitab sellest, enam ma puid ei lõhu!» protesteeris Gagik.
«Ah neid poisse küll! Alati uhked oma jõule!» hurjutas Sušik. «Kas ei saaks kirvest ihuda? Kui see terav on, jõuate ju kolm korda kiiremini raiuda.»
«Tal on õigus. Sarkiss, mine too sepikojast käi,» ütles Gagik muiates.
Tõepoolest, millega siis kirvest teritada?
«Oodake, toon teile silmapilk ehtsa tahukivi!» lõi Ašot enesele laubale. «Kuidas me ometi varem sellele ei tulnud? No mis te arvate, kus asuvad Pantrikurus tahukivi lademed?»
«Kas belemniidiga' saab teritada? Tean, kust seda leida.»
«Ei, Sarkiss, looduses valmistab ainult vesi niisuguseid ümmargusi või ovaalseid luisukive, mida meie vajame. Ainult vesi lihvib kivid sajandite vältel siledaks. Lähme otsime nõvast.»
Poisid leidsid seal tõesti mõned munakivid ja tõid need koopasse.
«Kirveihumine — see on paras töö vigastele, andke siia,» ütles Sarkiss ja sirutas oma käe välja.
Ta valis sileda basaltkivi ja hakkas tööle.
«Tubli, sina terita, meie aga läheme nüüd viinamarju
tooma. Puid raiume siis, kui kirves on teravaks tehtud.»

«Mitte ainult teravaks — päris teemandiks kohe!» auheles Sarkiss.
Poisid pahvatasid naerma: imelik küll — Sarkiss püüab rääkida Gagiki toonis!
Peagi tõusis viinamarjaaiast lõkketule suitsu.
Poisid märkasid aias jälgi, mis kuulusid kellelegi eljajalgsele vargale, kel oli harjumuseks saanud siia onida. Oma käppadega kaapis ta lume alt magusaid obaraid ja õgis neid. Ašot muutus tähelepanelikuks. Ta uuris jälgi ja märkas, et sellel loomal on väga suured küüned.

«See on ju seesama mäger, kes Sarkissi ehmatas!» hüüdis ta. «Kuid mis te arvate, miks ta ei maga? Mägrad magavad ju samuti talveund.»
«Nähtavasti pole ta nii loll, et maha magada niisugused viinamarjad,» ütles Gagik. Ilma et ta ise seda oleks teadnud, oli ta õigesti mägra käitumise põhjuse ära arvanud. Ašot seletas, et mõned loomad magavad talveund sellepärast, et nad ei suuda endale toitu leida. Ent seni kui viinamarjaaias veel marju oli, miks pidigi mäger talveunne suikuma.
Olgu kuidas oli, aga poiste arvamus temast oli kõige halvem. Kas sellepärast, et ta nende toidutagavarasid kahjustas, või veel millegi pärast, kuid nad lihtsalt hakkasid seda vaest looma vihkama.
«See nurjatu tuleb üles otsida, talt nahk maha tõmmata, rohtu täis toppida ja sellest Sušikile padi teha,» ütles Gagik hambaid kiristades.
Nad hakkasid kõik koos lumele jäetud jälgede järgi minema ja peatusid järsaku lähedal kivihunniku kõrval.
Siin kalju juures liival oli mäger oma käppadelt lume maha raputanud ja kivide vahele pugenud.
«Kas suitsetame ta välja?» küsis Hasso.
«Ei, parem topime sissekäigu kõvasti kinni, las jääb oma pessa ja magab,» soovitas Ašot ja veeretas kohe uru sissekäigu ette sihukese kivi, mida viis 'mäkragi poleks suutnud paigast liigutada.
«Nüüd kuuluvad kõik viinamarjad meile!» rõõmustas Gagik. «Korjame nad, riputame koopasse ja sööme mõnuga kogu talve läbi.»

Kui nad viinamarjakandamiga aiast tagasi jõudsid, ladus Hasso suure kuhja kobaraid ühte koopanurka hunnikusse.
«Las lebavad siin,» ütles ta rahuldustundega. «Pea, Hasso, sul pole aimu majapidamisest,» protesteeris Gagik. «Viinamarju ei panda kunagi hunnikusse — nii nad lähevad raisku. Tuleb üles riputada.»
Karjapoiss oli vist küll ainuke meie noorte hulgas, kel polnud aimu, kuidas viinamarju säilitada, kõik teised olid üles kasvanud viinamarjaaedades ja teadsid seda hästi.
Nad võtsid peenikesi vitsu, lõikasid haruoksad lühemaks ja panid siis nendele nagu konksu otsa viinamarjakobaraid. Vitsad koos kobaratega riputasid nad varem koopaseina taotud pulkadele ja varsti sarnanesid seinad ehtsa maraaniga ".
Gagik astus mõne sammu tagasi, pani käed puusa ja imetles: jämedad kobarad sillerdasid kõigis värvides, ja lõhnasid nii ahvatlevalt! «Küll oleksime tobedad, kui jätaksime nii palju viinamarju siia ja läheksime külla tagasi,» mõtles ta ja lausus: «Korjame kõik ära ja riputame niimoodi üles.» Ent seda rõõmu polnud kauaks. Kui ta pisut hiljem üles ronis, et valida Šušiki jaoks mõned toredad kobarad, märkas ta, et viinamarjadest tilgub mahla.
«Oh, et maa mind neelaks!» hüüdis poiss. «Viinamarjad on külma saanud ja hakkavad halvaks minema — tilguvad! . ..»
«Jah, kest lõhkeb — marjad on külmast pisut riknenud,» kinnitas Ašot. «Kahju, pole võimalik neid alal hoida. Mis teha?»
Meeleolu langes silmanähtavalt: mis sa ütled, produktid on olemas, ent säilitada pole võimalik! See on suur õnnetus.
«Minu peas tärkas geniaalne mõte!» teatas Gagik. «Pressime viinamarjadest mahla välja, täidame sellega karassi ja paneme külma kohta. Ei meil tule puudust glükoosist, s. o. tõukejõust, mis meid aitab pääseda vabadusse. Muudkui joo — ja haara labidas pihku!»
Maraan — kelder, kus hoitakse veini ja puuvilja.

322
Ei saa just ütelda, et see ettepanek poleks olnud arukas. Kuid neil kõigil, isegi Gagikil enesel, oli kahju pressida, muljuda suurepäraseid kobaraid. Meel läks haledaks, et tuli omaenese kätega hävitada säärast ilu . . .
Kui savikannu juba veidi mahla oli kogunenud, küsis Hasso väga arglikult:
«Huškee Sušik, kas tahad juua? Kas tahad?» ja heitis süüdlase pilgu Ašotile.
«Tahaksin küll, kuid vett pole ju . . .»
«Mis see siis on? Joo vee asemel,» osutas Hasso savi-nõule ja vaatas jälle kartlikult juhi poole.
«Vala talle, vala,» nõustus Ašot, «las joob.» Kuid ta huultel mängles kerge naeratus.
«Mis te nüüd? Milleks?» sattus tütarlaps segadusse. Kuid tal oli nii suur igatsus širaa 1 järele, millega ema teda viinamarjakorjamise ajal alati hellitades kostitas, et ta siiski mõne lonksu jõi, olgugi et häbenes. Ta oleks ehk veel palunud, kui oleks teadnud, kui suurt rõõmu ta sellega oleks valmistanud kurdile, kes end tema vennaks nimetas.
Gagik tegi kahe päeva jooksul veel kaks savinõu — mingisugused sügavad potid, ülalt laiad, keskelt võrdlemisi kitsad. Teistmoodi need tal ei õnnestunud.
«Mis teha — pole õiget tööpinki, pole tööriistu... » kurtis meie iseõppinud pottsepp.
Kogu saadud mahl valati tema ettepanekul nendesse uutesse, hästi põletatud nõudesse.
«Oi-oi-oi! Nüüd on meil isegi veini! See pole elu, vaid paradiis — toosama, millest meie vanaisad unistasid, aimamata, et see asub siin Pantrikurus!» hakkas Gagik innustunult vadistama. «Söö šašlõkki ja joo veini peale,» rõõmustas ta. «Ainult see, kes oma mõistuse on kaotanud, pöördub nüüd külla tagasi . . . Ašot! See karass tõsta tulest kaugemale, las jääb magusaks. Temast hakkame mahla jooma nagu glükoosi. Teine aga nihuta lähemale: kui käärima hakkab, muutub veiniks, ja see on meile külmarohuks.»
Ei, elu laseb ennast korraldada, ja talv Pantrikurus polegi nii kohutav, kui ta algul paistis.

! S i r a a — magus viinamarjamahl.
324
Ainult üks asi rikkus ajuti nende meeleolu: kõigi tunnuste järgi oli selge, et panter polnud kurust lahkunud.
Hasso leidis kõrgemal kaljul alles hiljuti pantri poolt murtud kitse kondid. Sellest rääkis ta ainult Ašotile ja nad mõlemad järeldasid, et «rahulikud ajad» pole hoopiski veel saabunud ja et nad võivad ainult lühikest aega hinge tagasi tõmmata.

KAHEKÜMNE KUUES PEATÜKK
SELLEST KUIDAS ELUTUD NAHKHIIRED ÄRKASID JA ÄRA LENDASID

Möödusid veel mõned päevad. Need olid selged, pilvitud, kuid päike soojendas juba nõrgemalt — talv pani oma õigused maksma.
Poisid heitsid ihalevaid pilke Saatana rajale, kuid asjatult — seal polnud kivegi näha: kõik oli kattunud lumega! Tähendab, tuleb jätkata talvemoona varumist. . .
Poisid raiusid peaaegu kogu Tammiku maha, heites armu ainult vanale pähklipuule — tänuks ammu ära-söödud pähklite eest. Samuti ei puudutanud nad kara-gatši, paju ega paakspuud, mille otsas orav oli seeni lahvatanud, ning veel mõnda «tuttavat» puud.
«Metsavarumine» muutus nüüd märksa kergemaks. Tõsi küll, kui sepikojas sai kirve suurel käial poole tunniga teravaks, siis kulutas Sarkiss selleks tublisti kaks-teistkümmend tundi — keskpäevast kuni hilisööni, ja veel mõned hommikutunnid. Ta hõõrus nüri kirvest niisuguse hoolega vastu siledat basalti, et käed valutasid. Ent kuidas see kirves nüüd päikese käes otse sädemeid pillub! Ja kui lööd sellega vastu

puud, jõuad seda suure vaevaga välja tõmmata. Sarkiss rõõmustas väga ja oli äärmiselt rahul oma töötulemusega.
Poisid lõhkusid raiutud puud halgudeks, tassisid koopasse ja ladusid seal ühte nurka.
«Nüüd nad kuivavad ja põlevad hästi,» ütles Ašot rahuldustundega. Homme aga teeme pikkadest lõhutud puudest endale tahtaad. '»

' T a h ta a — diivan. Tõlkija.

«Pea, Ašot, meil on ju tähtsamaid töid,» rääkis Gagik talle vastu. «Milleks tahtaad? On's meie asemed siis halvad?» küsis ta ja osutas okstest ning lehtedest valmistatud magamiskohtadele.
Kuid Ašot ei andnud järele.
«Kas hakkad jälle jonni ajama?» küsis Gagik oma laupa kortsutades. «Ära unusta, et siin on kollektiiv, ja ole hea, arvesta tema tahtmist. Muidu korraldame jälle ümbervalimise. Oled unustanud?»
Ašot läks kõrvuni punaseks. Esimest korda tuletati talle seda juhust meelde.
«Hüva,» nõustus ta süngelt. «Ütelge siis ise, millega esmajärjekorras tegelda.»
«Ahaa, see on juba teine asi! Kas on meil kavatsus talveks siia jääda või ei? Kas meil läheb selles pimedas koopas valgust vaja, mis? Läheb.»
«Peerud? Tühiasi, peerud olgu minu mure,» ütles Hasso.
Ta istus tule ääres ja ihus munakivi vastu oma nuga.
Poisid läksid üles kaljudele ja raiusid hõlpsasti maha mõned kuused, väikesed, inimesesuurused, kuid kohevad, laiade okste ja juurtega. Kuna nad olid kasvanud kivide vahel palava lõunamaise päikese all, olid nad läbi ja läbi täis kleepuvat vaiku. Poisid lõikasid kuuse okstest, tüvest ja isegi juurtest palju peerge. Näis, nagu oleksid nad kollasest merevaigust'.
«Nüüd kuulake, mida mina ette panen,» ütles Gagik, kui peergude valmistamine oli lõpetatud. «Tooge savi ja ma teen igaühele tassi ja taldriku. Aitab juba esiisade kombel ühisest kausist söömisest.»
Tulelondid käes läksid nad Savikaevanduste juurde.
«Juba kuu aega rikume oma silmi ja lämbume suitsust,» ütles tee peal Sušik. «Miks pole teist keegi sellele mõelnud, et tuleks ahi teha?»
«Pole parata, iga päev aina juhtub midagi uut,» õigustas end Ašot. «Kuid nüüd teeme seda kindlasti. Poisid, võtke igaüks suur kamakas savi.»
Alati, kui nad koopale lähenesid, tundsid nad valmiva, oma kätega tehtud värske veini aroomi ja see rõõmustas,

' Merevaik tekib okaspuuvaigust, peamiselt männipuu omast.

lõbustas neid ning andis lootust. Üldiselt polnud meeleolu sugugi halb.
Kuid varsti muutus see järsult kõige ootamatumal ja ebameeldivamal põhjusel.
Kord õhtul koju tulles leidsid nad koopa ukse avatuna.
«Mis see tähendab? Kes võis siin käia?» erutus Ašot.
«Ongi hea, et avasid ukse,» ütles Gagik, «vähemalt tuulutasid ruumi. Neist uimastavatest veiniaurudest on mu pea juba hakanud ringi käima!»
Kas sobis praegu nalja teha? Nad läksid ettevaatlikult koopasse ja peatusid jahmunult. Veinikann oli ümber lükatud, viinamarjakimbud kadunud, koopas valitses täielik korralagedus. Mingisugused nägematud olendid olid kõik tagavarad ära söönud. Nad olid õginud «hiire-liha» ja rüübanud veini peale, võtnud suupisteks viinamarju.

Meie noored olid nagu piksest rabatud. Gagiki poolt ülistatud paradiis oli silmapilkselt kokku varisenud, koik lootused olid pihuks ja põrmuks purunenud. Viletsas riietuses kurnatud lapsed jäid nüüd silm silma vastu karmi talvega, nälja ja külmaga.
«Kas panter?» küsis Gagik sosinal.
«Panter ei joo veini, ei söö viinamarju,» lausus Ašot mõtlikult.
Kivistunult seisid nad_keset tühja koobast ja mõtlesid kibestunult: «Kes, kes võib see ometi olla, kes nendega nii õelal vaenujalal on?»

KOLMAS OSA

ESIMENE PEATÜKK SELLEST, KUIDAS MÄGEDES HULKUS SOKK, KELLE PEAS OLI MÜTS

Väike-Kaukasuse seljandikel võimutses talv. Seal möllasid nüüd lumetuisud ja -tormid. Kuid lõunapoolsetel mäenõlvadel, kurudes ja häiludes, mis viisid välja Ararati orgu, sulas lumi ja voolas sogaste ojadena Araksi.
Mägikitsed ja muflonid tulid külmadelt mäeharjadelt alla sõbralikkudesse nõgudesse, lähemale küladele. Kui kütt Aram poleks sõitnud Kaug-Idasse armastatud poega otsima, oleks ta nagu tavaliselt hommikuti läinud oma maja lamedale katusele ja sealt vaadanud mägikitsi, kes majesteetlikult seisid üleval kingul, mille jalamil asetses küla.
Lumetuisust aetuna jooksevad loomad kiltmaadelt alla orgudesse ja sõtkuvad toitu otsides oma sõrgadega kolhoosi taliviljapõlde. Nad kogunevad isegi mahajäetud kalmistule, kus nad vanu hauaplaate lakuvad, olgugi et karjus Avdal hauaplaatidele soola sugugi mitte nende, vaid oma lammaste jaoks puistab.
Kolhoositarini karjad tulevad alla ja söövad laigulistel ning avaratel mäenõlvadel. Ainult vallatlevatel ja rahututel kitsedel tuleb kõikjal ruumist puudu. Nad põgenevad häiludest ära kõrgemale, ronivad kaljudele ja kohtavad seal mõnikord oma metsikuid kaasvendi. Ent vahel juhtub ka ümberpöördult: millestki heidutatud ja erutatud mägikitsed või mägilambad — muflonid — tormavad suurel hulgal kolhoosikarja

sekka ja teinud selle rahutuks, lippavad kiiresti tagasi kaljudele. Lambakoerad tormavad raevukalt haukudes neid jälitama, ent kus sa sellega — muflonile ei jõua isegi araabia täkk järele.
...Taevas kattus jälle pilvedega, jälle langes aegajalt alla lumeräitsakaid.
Karjane Avdal istus kaljurahnu juures, toetus seljaga vastu külmi kive ja mängis vanal vilepillil oma lemmikviise.
«Lo, lo, lo, lo!» laulis tema pill ja kuulekas kari läks kas rohurikastele aasadele või jälle joogikohale. Ja kui vaja, rahustas Avdal sellesama pilli abil oma kitsi: juhtub ju vahel, et nendele tont teab mis pähe tuleb.
Avdal oli nagu kõik meie maa jeziidi ' usku karjused sündinud mägikarjamaa telgis ja üles kasvanud lammaste seas. Need mõistsid ning armastasid teda ja täitsid kuulekalt kõik tema käsud.
Kui vaatad kaljunukil seisvat Avdali, seda suurekasvulist meest tohutu laias burkas, siis näib sulle, et siin piirkonnas on tema kõikide karjade valitseja. Mustad silmad, tihedad mustad vurrud, päikesest kõrvetatud pronksivärvi nägu — tõeline beduiin! Välimuselt sarnaneb Hasso isaga, kuid oma pehme iseloomu poolest on ta rohkem oma ema, tagasihoidliku ja tööka naise moodi, kelle Avdal enne revolutsiooni ostis Alagõzi mäejalamil elavatelt kurdidelt kahekümne oina ja kolme vene kuldraha eest...

Karjane Avdal istub kaljurahnu kõrval ja puhub pilli, puistates oma südamest kogu kurbuse, igatsuse -kadumaläinud poja järele. Ja ta tahaks, et mäed ümberringi ja taevas ning kaljud elaksid kaasa tema murele, valaksid koos temaga pisaraid ...
«Oh häda, kus sa oled, mu lõvipoeg? ... »
Lükanud oma musta karakullpapaaha viltu ühe korva peale, paneb Avdal käe meelekohale, suleb silmad ja laulab haledale kurdi rahvaviisile peaga takti kaasa lüües kiitust oma kadunud pojale:

'Jeziidid — kurdidele sugulasliku rahva ususekt. Jeziidid kummardavad nii tuld kui päikest.

Aze airanä lavke moni
Bozbolõndä dil sirina ...
Aze airanä lavke homä,
Jeke rang asmarä ani gotä ...
«Olen nõus end ohvriks tooma oma noore poja sihvakale kujule, puhtale laubale ja lahkele sõnale ... » öeldakse selles laulus.
Kaugel nõlvadel seisavad valvsate vahtidena lambakoerad ja just nagu kuulataksid tuttavat laulu. Ustavad sõbrad oma peremehele nii tema rõõmsatel kui karmidel elupäevadel, taipavad nad, kui suur mure teda vaevab, ja näib,'et nad samuti tunnevad igatsust Hasso järele.
Seal tulebki kõheldes üks neist — tähniliste külgedega hundijahikoer — sõbralikult saba liputades Avdali juurde, tõmbab keelega üle ta peopesade ja heidab maha ta jalge ette, pannes pea esimestele käppadele. Kui kurval pilgul vaatab loom karjust! ...
«Kas sinagi nukrutsed Hasso pärast, Tšalo-džan? Kas ka sinu süda ohkab ta järele?» küsis Avdal liigutatult. «Läks ja kadus meie Hasso. Lendas mu käte vahelt minu tarlaan k Mul pole enam poega, Tšalo-džan,» kaebas karjus kibestunult. «Kes valvab selle järele, et tuli mu kodukoldes ei kustuks, kui vanaks jään ja elust lahkun? ... »
Väljakannatamatu raskus rõhus karjuse südant, nutt kipitas kurgus. Ta jäi vait, ainult rasked ohked tungisid ta rinnast.
«Kuhu, kuhu, missuguse kalju alla, missuguse kivi alla jäi mu pojuke, mu kullakallis sinaam 2? . . .» mõtles Avdal suures kurbuses. Ta püüdis end ergutada, vabaneda südant piinavast koormast; ta tahtis lahti saada neist mõtetest, kas või tunniks unustada oma kaotust. Kuid ei saanud... Iga nõgu, iga lohk, iga põõsas ning ojake, millest Hasso vett oli joonud — kõik tuletas talle poega meelde. Näe, siinsamas oli Hasso lambaid kokku kutsudes seadnud oma mütsi karjasekepile ja sellega vehkides pannud mäekuru helama oma kõlava, hõbedaselt kaikuva häälega. Vaat, tollele suurele kivile ta istus maha

' Tarlaan — jahikull.
2 Sinaam — muinasjutuline lind.

ja võttis kätte vilepilli. Nagu mägiojake sulises ja voolas tema laul...
Kuidas unustada? Kuidas vabaneda südant vaevavatest mõtetest? Karjus ei saanud neist kuskil hetkekski lahti.
Ka siis, kui ta oli farmis, kohtas sõpru, söötis koeri, rahustas vallatlevaid kitsi, oli tallekeste sündimisel abiks, — alati seisis ta silme ees Hasso kuju, kes oli talle olnud ustavaks abiliseks ja toredaks ning heaks pojaks. Kui saaks ometi kellegagi temast rääkida, jagada oma valu. Kuid kellega? Karjuse elu möödub üksinduses. Mäed ning kivid, rohi ja lilled — need on ta kaasvestlejad.

... Äkki tuli läheda kaljunuki tagant nähtavale hall müts. Küll on tore! Vististi keegi farmist. Saab kellegagi mõne sõna vahetada, südant kergendada ...
«Kas sina, Suren? Tõid süüa?» hüüdis Avdal, kuid tema imestuseks kadus müts silmapilkselt. Varsti tuli ta jälle nähtavale sakilise kivi tagant, ent veidi allpool'.
«Kas ta tobu tahab õige peitust mängida?» mõtles Avdal arusaamatuses ja hõikas uuesti:
«Hei, Suren! Ma ju näen sind! . . .»
Ja hall müts vaatas uuesti kivi tagant välja. Kuid mis see on?.. . Müts oli pandud, või õigemini torgatud hiiglasuure soku pähe.
«Olgu sa neetud, kuri saatan!» pobises ebausklik karjus hirmunult ja hõõrus silmi: kas see polnud ehk viirastus? . . .
Kuid sokk kadus silmapilkselt.
«Mis see ometi tähendab?» mõtles karjus. «Äkki on kurat ise siia .ilmunud?»
Ja Avdal võttis uuesti oma vilepilli, et peletada hirmu.
«Lo, lo, lo, lo, Hasso . . . Lo, lo, lo, lo . . .» kõlas kaljude vahel südantahistav laul. Äkki kostis Avdali lähedal kõrguvatelt pruunikatelt kaljurahnudelt mingi kopsatus. Karjuse jalge ees lamav koer võpatas ja teritas kõrvu. Avdal kuulatas. Võib-olla hundid? Need ju kipuvad karjade järel mägedest alla tulema, ja sellepärast paistis karjusele iga põõsas, iga kivi, iga sahin kahtlasena.
330
Ei, need olid mägisokud. Nad võitlesid, pekstes teineteist oma hiiglasuurte pahklike sarvedega. Algas paarituste, järelikult ka kakluste aeg. «Tr-rahh, tr-rahh! . . .» kostis kaljude vahelt. Kuigi Avdal kõigest jõust oma silmi pingutas, ei näinud ta midagi. Kas siis hallide kivide tagapõhjal on kerge märgata halle loomi? ...
Kuid äkki ilmusid ühele mäeseljakule kaks hiiglasuurt sokku, kelle kujud selgesti eraldusid helesinise taeva taustal. Nad olid vaenulikus vihahoos unustanud ohu ja võitlesid raevukalt. Puksinud teineteist sarvedega, peatusid nad hetkeks ja taganesid mõne sammu võrra, et hoogu võtta uueks ägedaks kokkupõrkeks. Ja nüüd nägi Avdal selgesti, et ühel neist oli peas müts ...
Kaljul seisev valvekoer hakkas sokkude peale pööraselt haukuma. Need ehmusid, katkestasid võitluse ja põgenesid kabuhirmus. Nad tormasid Avdalist mööda. Ees jooksva soku sarvedel ripnev müts kord vajus loomal kuklasse, kord langes laubale ja kattis silmad, viies ta segadusse. Sokk püüdis mütsist vabaneda, raputas raevukalt pead, kuid müts istus tugevasti tema sarvedel. Küll ikka juhtub imesid! ...
Kirjaoskamatu kurdi karjane uskus vaime, uskus imesid, ja see, mida ta praegu nägi, paistis talle samuti imena.
Sokk põrkas kivi vastu, peatus hetkeks, raputas jälle pead ja Avdal nägi uuesti tema sarvedel mütsi. Nägi ja . .. tundis ära. Kuidas seda mitte tunda?! See oli ju kütt Arami poja Ašoti kõrvikmüts. Avdal ei võinud eksida. Mütsipõhi oli punasest kalevist, ülespoole keeratud kõrvalapid hundinahast. Avdal ise oli seda hunti möödunud aastal koertega taga ajanud ja malgaga talle lõpu teinud ...
Sokk tormas mäeseljandiku harja mööda edasi ja kadus siis selle teisele küljele ...
Jutt saladuslikust sokust hämmastas ja erutas farmi-töölisi.
Avdali naine ja Sušiki ema tõstsid nutukisa, ning õhtul lugemistuppa kogunenud karjused arutasid igatekanti seda arusaamatut juhtumit ja murdsid pead, püüdes seda seletada.
Ja tõesti: mil kombel ja missugustes tingimustes võis
332

kadunud poisi müts sattuda mägisoku sarvedele? ... Ja kas oli see tõesti Ašoti müts? Kui see nõnda oli — ja Avdal kinnitas seda, — mida võis see siis tähendada? . .. Kas lapsed on elus või juhtus neile mõni õnnetus ja nad on hukkunud?
Farmis ei magatud peaaegu kogu öö, püüti kas või vähegi mõista ja selgitada juhtunut. Ja kõik tulid järgmisele otsusele: lapsi ei tule otsida mitte Kaug-Idas, vaid kuskil Aigedzori läheduses.
Farmist saadeti külla Ašoti ema juurde mees teatega, et mägedes jalutab sokk, kelle sarvedel on tema poja müts ...
Ema sattus muidugi ärevusse, kuid ei taibanud samuti midagi. Sellest imetaolisest juhtumist oleks võinud ehk aru saada vaid Aram ise, kes haruldaselt hästi tundis loodust ning selle imesid. Tema oleks läinud mägedesse, otsinud soku üles ja tapnud selle; ta oleks järele vaadanud ja ütelnud, kas see on tõesti tema poja müts. Ja kui see nii oleks, püüdnuks ta aru saada, kuidas müts võis Ašoti peast sattuda soku sarvedele ... Kuid Arami polnud ju!
«Saatke talle telegramm, et sõidaks silmapilk tagasi,» ütles Ašoti ema nuttes.
Aramilt ja Aršakilt saadud telegrammis oli öeldud, et neil ei õnnestu laste jälile saada. Kaug-Ida kraides, ringkondades ja rajoonides olid kõikjal miilitsavõimud jalule aetud, kuid ka nemad ei suutnud lapsi üles leida ...
«No kui see nii on, las sõidavad tagasi,» otsustasid aigedzorlased ja veini auru all olev Paruir saatis Aramile telegrammi: «Mägisokk jalutab ringi kurudes peas sinu poja müts punkt sõida arutame mis teha.»
Telegramm Ašoti mütsi kandvast sokust erutas Arami ja Aršakki. Nad jõudsid teha tuhat oletust, enne kui nad viimaks Armeenias lennuväljal maandusid ja koduküllа sõitsid.
Kiiruga embas Aram oma naist ja lapsi, pistis taskusse mõned tükid lavaši vahele pandud kaurmaad ja tormas mägedesse.

1 Kaurmaa — rasvaga praetud lambalihatükid.

Kuigi Siran teda väga keelitas, et ta puhkaks ja sööks, ei kuulanud Aram teda.
Aramil polnud vaja kõrgele mägedesse minna. Külast natuke kõrgemal asetsevatesse soojadesse mäekurudesse olid kogunenud kolhoosifarmi karjad ja sinna olid alla tulnud ka lumme mattunud mäeharjadelt ja kiltmaadelt mägikitsed ja muflonid.
Päike oli juba loojumas, kui Aram karjus Avdali kuskil aasal üles leidis.
«Kuidas on, Aram-kirvaa ', kas meie lapsed ongi kadunuks jäänud?» küsis Avdal kurvalt ja ta silmad läksid märjaks.
Aram suitsetas vaikides. Kuidas ometi see lõbus, muretu ning elurõõmus mees oli kõhnaks jäänud ja muutunud! Silmaalused sinised, juustes juba halli...
Aram võttis taskust rahapaki ja ulatas karjusele.
«Siin on see raha, mis sa mulle kuludeks andsid. Tõin tagasi, ei läinud vaja.»
Kuidas Avdal ka ei keeldunud, Aram sundis teda siiski raha vastu võtma.
«Ütle, Avdal, kas sa tõesti nägid Ašoti mütsi?»
«Mida sulle ütelda, Aram-kirvaa? Mütsipõhi oli punane, nahk aga seesama, mis ma sulle andsin — tolle hundi oma. Kuid kes teab, võibolla, et see mulle ainult näis ... »
Aram mõtiskles vaikides. Vahest see tõesti, ainult viirastus Avdalile? Ei, tal enesel tuleb minna mägedesse ja kurudesse, otsida üles see mõistatuslik sokk ja lahendada mütsi saladus.
«Sõber Avdal, kas peale sinu pole keegi seda sokku näinud?»
«Ei ole.»
«Lähme, luusime õige koos.»

Avdal langetas pea, tõstis parema käe silma juurde, andis karja teiste karjaste hooleks ning järgnes Aramile.
Kurd on rasketel päevadel alati sulle sõbraks. Kurd ei lase sind üksinda hulkuda mägedes, kus sind varitsevad ohud.
Kirvaa (kurdi keeles) — sõber, seltsimees.
334
Nad tõusid kurusid pidi üles, lonkisid mäeseljakuil, aatasid igasse kaljuprakku ja lõhesse ning ehmatasid mägikitsi, kes nende ilmudes kabuhirmus pagesid. Kuid päikese loojanguni mütsiga sokku nende teele ei juhtunud.
Kui karjad koju aeti, läks Aram koos karjusega farmi ja jäi sinna ööbima.
Ta magas rahutult. Kui muljeterikas oli olnud see päev! Kui pikk päev!
Hommikueinet oli ta söönud Stalin-gradis. Kui ta Rostovist üle lendas, oli päike alles tõusmas, kui aga lennuk läbi pilvede Taga-Kaukaasia mäeahelike kohal lendas, lähenes päike alles seniidile .. .
Arami kõrvus porises ikka veel propeller, süda võpatas veel rinnus, ent kui ta unest võitu sai ja silmad avas, nägi ta enda ees kolde ääres istumas karjus Avdali, kes oli pea kurvalt longu lasknud. Karedate sõrmede vahel hoidis ta vilepilli ja õrnad nukrad kurdi rahvaviisid helisesid õhus...
Lo, lo, lo, lo . . .

TEINE PEATÜKK SELLEST, KUI EBAMUGAV ON LOOMALE KANDA MÜTSI

Koidu ajal läks Aram koos Avdaliga uuesti mägedesse.
Aramil oli teada, et puhteaegu, veel enne seda, kui ilmuvad kolhoosikarjad koos oma koertega, tulevad mägikitsed oma varjupaikadest mägiaasadele rohtu näksima. Söövad kiiruga ja lähevad siis tagasi oma koobastesse.
Aram ja Avdal lonkisid kaljutippudel, heitsid sageli maha, et ülevalt vaadata all olevaid rahnusid. Koidu-eelne külm näpistas nägu, sundis kössi tõmbuma, kuid nende sisemus mässas kannatamatusest ja kirglikust soovist sattuda oma poegade jälile.
Viimaks ometi tõusis päike ja taevasse ulatuvad punakaspruunid kaljud lõid sädelema päikesekiirtes, võttes muinasjutuliste kindluste ja losside kuju.
Ühele kaljule ilmusid äkki mõned kitsed. Kord painutasid nad kaelu, et rohtu näksida, kord tõstsid üles oma
335
kaunid pead ja kuulatasid erksalt. Aram ja Avdal lamasid kaljunuki taga ja vaatasid neid huvitult. Nende pilgud ekslesid kivistel mäeseljakuil ja otsisid hoopis midagi muud.
Äkki tõmbas karjus burka alt käe välja ja müksas Arami:
«Kas näed?»
«Näen,» sosistas Aram ja tõstis binokli silmade ligi.
Suure kaljurahnu tagant, mis asetses selle koha vastas, kuhu kitsed oma talledega olid tulnud rohtu sööma, ilmus nähtavale võimas sokupea. Tema sarvedel oli tõesti müts, mille põhi päikesepaistel punas.
Aram hakkas hingeldama. Teda valdas selline erutus, millist ta polnud tundnud isegi karukoopa ees, kui mesikäpp sealt mõmisedes ja puhkides välja ronis, et rahu-rikkujaga arveid õiendada.
Kütt tõstis püssi ja sihtis, kuid erutusest ei näinud ta midagi ja ta püssiraud vabises rahutute südamelöökide taktis . . . Sokk — nähtavasti karja juhtloom — seisis oma valvepostil. Tema laiad ninasõõrmed tõmbasid ahnelt õhku sisse, püüdes tundmatuid

lõhnu. Tema erksad kõrvad aga liikusid kogu aeg siia-sinna, kuulatades iga häält, iga sahinat. Suure perekonna pea hoolitses valvsalt selle eest, et miski ei rikuks tema sugukondlaste rahu ega ohustaks neid.
Äkki tungis mäeharjalt soku ninna kahtlane lõhn. Juhtsokk vaatas üles ja andis häiresignaali: prut-prut-prut!
Kitsed võpatasid, tardusid hetkeks paigale ja märganud musta burka äärt, tormasid kabuhirmus mäest alla.
Juhtsokk arvas, et tema ülesanne on nüüd täidetud, ta tahtis kitsedele järele minna, kummardus ja võttis juba hüppeks hoogu, kuid samal hetkel sööstis kuul mesilasena sumisedes üsna ta kaela lähedalt mööda.
See püssipaugu kärgatus kajas mägedes mitmekordselt vastu. Kitsed kadusid silmist. Kõrvu kostis ainult järjest vaibuv sõrgade klõbin ja ailavariseva kiviklibu krabin.
Mõni hetk hiljem olid nad juba kurus ja jõudsid graatsiliselt hüpates sealpoolse mäeseljaku nõlvale. Oma hiiglasuurte sarvedega vehkides tormas nende ees juhtsokk
336
ja viis endaga kaasa mõistatusliku halli mütsi saladuse.
Kui kitsi enam näha polnud, pöördus Avdal oma kaaslase poole:
«Noh, Aram-kirvaa, kas polnud see müts Ašoti oma?»
«Silmad läksid uduseks, ei näinud selgesti. Seni kui meil sokk käes ei ole, ei tea me midagi... Lähme.»
Ja Aram kõmpis, püss laskevalmis käes, kitsedele järele.
Kui nad seljaku teisele küljele olid jõudnud, märkasid nad gruppi relvastatud mehi, kes heile alt vastu tulid ja tervituseks mütsidega vehkisid.
Need olid kohalikud kütid, nendega oli kaasas ka Aršak.
«Jäin hiljaks... Jooksin rajooni abi paluma,» ütles ta otsekui enda õigustamiseks. Vaeseke! Mis oli sellest suurest tugevast mehest järele jäänud!...
«Asjata teete endale tüli,» ütles Aram enesekindlalt, «ma ise püüan ta Pantrikurus kinni.»
«Jah, meie märkasime juba kaugelt, et kitsed sinnapoole jooksid,» kinnitas keegi küttidest. «Kas nad sinu arvates ikka tõesti Pantrikurusse läksid?»
«Jah. Siin on palju kära, eks minagi hirmutanud neid. Nad lähevad niisugustesse kohtadesse, kus neid keegi ei sega. Praegu on ju võitluste aeg,» seletas Aram. Talle olid ju kõik kitsede harjumused teada...
«Ära rutta, Aram,» katkestas teda kütt. «Oota kuni ka Assatur Habe oma poistega kohale jõuab. Eks me siis otsusta, mis teha. Vanataadil on kogemusi, küllap annab head nõu ... »
«Assatur Habe? Mis tal siia meie poole asja on?»
«Sa pole talle kirjutanud? Ei? No siis ma küll ei tea, kes talle on teatanud, kuid täna öösel telefoneeris ta mulle ülevalt mägedest, kuskilt farmist, ja me leppisime kokku.»
«Kas ta leiab meid üles?» sattus Aram erutusse, kuuldes kuulsa küti nime.
Assatur Habe!... Küll tema juba midagi välja mõtleb, annab nõu ...
337
«Küllap leiab. Leppisime kokku, et kohtume Kotka-kaljul.»
Arami erutus aina kasvas. Silmapilkugi kaotamata ruttas ta Kotkakalju poole, kuigi ärapõgenenud kitsede jäljed viisid paremale sellest teest. Ja varsti hakkas Arami süda rõõmust ja lootusest vasardama: kaljutipul istus vana Assatur ise. Sinisel taevataustal oli ta hiiglasuur lambanahast papaaha selgesti näha, vanataadi ümber aga seisid veel mingisugused mehed.
Kütid peatusid. Mütsid lendasid õhku.

Kaljul istunud papaahaga mees tõusis nüüd püsti, viipas käega ja tuli tähtsalt, peaaegu pidulikult alla kurusse. Tema päikeses tõmmuks parkunud nägu oli täis kortse, ent ta silmad olid veel nooruslikud, selged ja säravad. Taadi vööl helkis suure kinžalli hõbedane tupp, õlal rippus püss. Vanamehe järel jooksis tema lemmikkoer Tšambar. Aršak läks külalistele vastu ja embas tugevasti noormeest, kes taadi «saatjaskonnal hulgast tema juurde jooksis.
«Grikor-džan, ka sina tulid?»
Aršaki vennapoeg Grikor oli Gagikiga peaaegu ühe vanune ja temaga väga sarnane — samasugune võrukael ja naljahammas. Ta kaisutas onu ja surus end tema õla vastu.
«Meestel ei kõlba nutta,» tegi vana kütt talle heasüdamliku etteheite ja toppis oma pika habeme põue «Tervist, aigedzorlased!» ütles ta tulijaile vastu minnes.
Tšambar uudistas tundmatuid mehi. Kuid ta oli hästi kasvatatud ja taipas, et ei tohi haukuda inimeste peale, kellega peremees nii sõbralikult kõneleb.
«Head tervist sulle, sinu lastele ja lastelastele, onu Assatur!» tegi Aram mütsi peast võttes sügava kummarduse taadile ja lisas idamaise kombe järgi kaunisõna-liselt: «Meie õnneks, meie silmarõõmuks tulid sa meie juurde.»
Samasuguse idamaise aupaklikkusega vastas ka Assa-tur Habe Aramile:
«Olgu taevas sulle leebe, Aram-džan, täitugu sinu unistus.»
Vanataat heitis kiire pilgu juuresolijaile ja väljendas

peanoogutusega oma heakskiitu. «Niisuguste meestega võib juba midagi ära teha,» ütles ta pilk.
«õnnetus on inimese vana vaenlane, tema elu kuri kaaslane. Tuleb süda kõvaks teha ja kannatada — seni, kui sul õnnestub sellel kaaslasel kraest kinni võtta ja teda endalt maha saputada: «Kas su isu pole ikka veel täis? Jäta mind ometi rahule!»
Öelnud seda, istus vanataat kivile ja hakkas rahulikult oma vanasse piipu tubakat toppima.
«Kui palju viletsust on mulle osaks langenud!» jätkas ta. «Näete, seal kalju juures kasvab tamm — kõver ning längus. Mitmesugused hädad ei lasknud tal sirgeks ning sihvakaks kasvada. Mida ta küll pole näinud — tuult, rahet, pikset, — aga kannatab kõik välja, kasvab ning elab ... Ja jääb elama! ... » vastas vanamees veendu-ult, tugevdades häält. «Jah, Aram, saa tuttavaks: see n minu lõvipoeg — lapselaps Kamo. Küllap oled temast <uu!nud. Aga see on meie naljahammas Grikor. Kes temaga sõbrutseb, ei see igavust tunne.»
Mõlema noormehe jalad olid märjad: nad olid mägedest läbi tulles põlvini sügavas lumes sumanud.
«Küllap sul on vist janugi, onu Assatur?»
«Jah, Aram-džan, eks me saanud küll vaeva näha neis mägedes. Aga missugust jooki sa mulle siis pakud? Kas punast? Õnnelikud inimesed "siin Ararati orus — vee asemel joovad veini!... Noh, olge terveks! Las igaüks leiab, mis tal kadunud on, ja olgu rahu kõigiga!» — Ja vanataat jõi suurest savikruusist mõnuledes veini ning nilpas siis vurrud puhtaks.
«Kas te tulles mõnda metslooma või lindu ei juhtunudki nägema?»
«Kuidas ei näinud? Need lõvipojad koos Tšambariga kihutasid Hosrovi metsas jalule terve metsseakarja.»
«Ja põmmutasite ikka vähemalt ühe maha?»
«Ah, arvate, et ei põmmutanud?» hüüatas taat hooplevalt.
Tema pea kumises joodud veinist ja ta tahtis võimalikult ilusamini jutustada jahist metssigade peale. Kuid märganud, et Aram kortsutab kulmu ja väljendab kanna-tamatust, tõusis taat püsti.

«Ühe metssea tapsin. Mitte metssea, vaid koguni
339
pühvli!» ütles ta uhkusega ega taibanud, miks keegi ei imestanud ning kuulajate nägudele ilmus heatahtlik muie.
Kust võis vanamees teada, et Grikor ta selja taga märkide abil näitas, et nad ei tapnud pühvli, vaid kõigest unise põrsa ... »
«Kuhu su metssiga siis jäi?» küsis Aram, kui nad juba teele asusid.
«Jahisaak ei kuulu kütile, vaid sellele, kes ta ära sööb,» ütles vana Assatur õpetlikult.
«Praegu süüakse seal farmides, kust me läbi tulime, šašlõkki ... Eks räägi siis, Aram,» asus vanamees asja juurde, «mis lugu see teil juhtus? Kuidas see kõik sündis?»
Kui vana Assatur oli jutu lõpuni kuulanud, laksutas ta keelt ning vangutas pead:
«Näen, et nii sinu Ašot kui ka minu pojapoeg on mõlemad tuulepead. Kui sa vaid teaksid, kui palju muret ta mulle on teinud! Kuid pole viga, läks korda. Ka sinul lõpeb kõik hästi.»
«Aga kuidas võis müts sattuda soku pähe?» päris Aram, sest see küsimus erutas teda väga.
«Jaa, see on tõesti nagu mõni ime,» pomises vanamees mõtlikult, kuid lisas sealsamas: «Peab ütlema, et ka meil on juhtunud õige palju imesid, kuid tuli välja, et see kõik on pettus . . . Meil seal Pöörasel mäel on kaljud, neid nimetatakse Mustadeks Kaljudeks. Sealt kostis alati mühinat ja undamist. Inimesed rääkisid, et seal seisab see kõige suurem vasest põrgukatel ja see muudkui pulbitseb ja kobrutab — kuradid keedavad seal patuste hingi. Aga näe, Kamo ja tema sõbrad selgitasid selle saladuse. Lasksid kalju õhku — tuli välja, et selle all voolas jõgi. Mitme sajandi kestel on meil Gilli järvel keegi möiranud, nii et seda kogu ümbruskonnas oli kuulda. Räägiti, see olevat vetevaim, saatan, valge pühvel .. . Tuli välja, et ka see kõik oli pettus. Ei muud midagi, kui et maa-alune jõgi jooksis mägedest alla ja voolas mürinaga Gilli järve. Ei, Aram-džan, imesid pole olemas. Sinu soku, kus ta ka ei oleks, otsime üles ja võtame talt mütsi maha. Saad aru, ei kõlba ju, kui sokud kannavad mütse ... »
Taadi elurõõm ja südidus rahustasid pisut Arami.
340
Kütid leidsid kitsejäljed üles ja hakkasid neid mööda minema, kitsastel ja libedatel radadel suure vaevaga edasi liikudes. Lumest vabanenud nõlvadel oli maa veel märg, kohati isegi mudane, seepärast polnud vilunud jahimehel kuigi raske kindlaks teha, missuguses suunas kitsed olid põgenenud. Ning nõgudes ja lõunapoolsete! nõlvadel, kus lumi veel polnud sulanud, oli näha loomade teravate sõrgade jälgi.
Kitsed olid siin ja seal peatunud, puhanud ning lume alt haljast rohtu näksinud, siis aga, tundes, et neid jälitatakse, jälle Pantrikuru ligipääsematute looduslike kindluste poole edasi tormanud.
Kütid jälitasid kitsi kuni keskpäevani, ja jõudnud neid Pantrikurust lahutava mäeseljaku juurde, jäid kõheldes seisma.
Kitsejäljed, mis viisid seljandiku teisele küljele, ilmusid uuesti, kuid mitte endisel teerajal, ja läksid vastassuunas, laskudes alla Ararati oru poole. Need jäljed olid värsked: lohkusid, mis sõrad värskesse lumme olid jätnud, täitis vesi.
Ehk oli seg mõni teine kari? ...
Ja kütid hakkasid jälgi lugema. Neli emakitse, kolm talle, kuid üksainus sokk. Kuhu see teine oli jäänud? Kas ta ehk ei läinud Saatana rada mööda, mis viib Pantrikurusse? Ja ehk oli see just toosama sokk, kel kõrvikmüts peas oli? . ..
Kütid istusid kividele maha.
«Kas see teie arvates on seesama kari?» küsis Aršak.

«Jah, seesama . .. Arvatavasti kohtasid nad Pantri-kurus vaenlast ja pöördusid tagasi,» oletas Assatur Habe. «Kuid kes teab... » Mõelnud pisut, tõusis ta püsti. «Nad lakuvad praegu orus soola, lähme ... »
Kütid läksid alla orgu ja pöördusid paremale, sinna, kus asus saladusliku voolu nõva. Kallastel kasvas rohtu — praegu oli see kuivanud, — ent veidi eemal, paljastel kohtadel, särasid päikese käes maast välja kerkinud soolalaigud. Eemalt sarnanesid nad kastele, mida jõuetu talvepäike polnud suutnud kuivatada.
Muflonid ja kitsed tulevad pärast seda, kui nad öösi rohtu on näksinud, mägedelt alla orgu soolaväljadele. Näe, seal nad ongi!
341
Mõned loomad olid oma pea madalale painutanud ning lakkusid hoolega ja ahnelt soola. Jahimehe terav silm märkas kohe kitsekarja juhtsokku.
«Kuule, Aram! Võta oma pikksilm,» ütles vana Assa-tur. «Kas see ei ole seesama sokk?»
«Seesama, mütsiga!» hüüdis ärevusse sattunud Avdal, kel oli harukordselt terav nägemine.
«Jajah,» kinnitas Aram, hoides binoklit silma juures. «Peame nüüd aru,, mis teha.»
Lagedal kohal sa tõepoolest niisugustele ettevaatlikele ja erksatele loomadele juba ei lähene.
Vanataat Assatur pööras oma pead kord paremale, kord vasakule, ja jõudnud otsusele, kustpoolt tuul puhub, esitas oma plaani:
«Kui me neid hirmutame, tormavad nad üles kaljudele oma varjupaikadesse. Mina tõkestan siis nende tee — heidan ülal selle põõsa alla pikali ja jään ootama. Teie aga minge ümbert ringi ja ehmatage neid. Kas on selge?»
Kütid peitsid end kõrkjatesse ja läksid Araksi jõe kaldaid mööda üles. Nad möödusid kitsedest selja tagant ja jõudsid soolaväljadele.
Kitsed haistsid inimesi ja kogunesid silmapilkselt juhtsoku ümber. Nende jalalihased olid pingul. Veel hetk ja kari sööstis hiiglasuurte hüpetega mägedesse.
Tuul puhus kitsede poolt põõsa suunas, mille taga end kütid varjasid, ja seetõttu ei kandnud ta loomadeni inimeselõhna, mis on ohtlikum kõigist neile tuntud lõhnadest. ..
See lõhn oli neid seal all soolaväljadel heidutanud, enda ees nad seda ei tundnud ja seepärast vaatasid nad kartlikult tagasi nende poolt mahajäetud ähvardavatele kohtadele ...
Juba olid nad küttidele üsna lähedale jõudnud. Juba paistis selgesti must karvatriip, mis vööna ümbritses juhtsoku muldhalli keret. Rind oli tal kirju, kõhul valkjas täpp, hiiglaslikud sarved aga kõikusid otsekui kaks tohutut karabiini...
Kergelt hüpeldes jooksid juhi kannul peenejalgsed kitsed, peas väikesed teravad sarved, kehad sihvakad, kaelad graatsiliselt kenus.
342
Kui juhtsokk seisatas ja tagasi vaatas, jäid ka nemad seisma ja otsekui käsku täites heitsid samuti pilgu selja taha. Iga emaloom varjas rinnaga oma poega.
«Tulista, sul on terav silm,» sosistas vanataat.
«Ei, olen erutatud, lasen mööda ... Tulista sina.»
Vana Assatur võttis end kokku, keskendas tähelepanu, unustas kogu ümbruse. Nii on see alati, kui jahimees valmistub lasuks.
Kui ta püssi tõstis, liigatas vaevumärgatavalt reetlikul poosal leheke. Ning sellest oli küllalt: kitsed peatusid ja vaatasid pinevalt ettepoole. Kuid enne kui nad ohtu jõudsid haista, kärgatas pauk, välgatas tuli ning tõusis keereldes õhku suitsupilveke...
Juhtsokk hüpatas ja prantsatas raskelt maha.
Kitsed sööstsid kabuhirmus mägedesse.

Nagu meeletu lähenes Aram surmaheitluses rabelevale sokule, kummardus, rebis suure vaevaga selle sarvedelt karusnahast kõrviku ja tardus paigale. See oli tema poja Ašoti müts ...

KOLMAS PEATÜKK SELLEST, KES OLI TOO RÖÖVEL, KES MEIE NOORED PALJAKS RIISUS

Hoop tuli ootamatult ja oli nii ränk, et meie noored mõneks hetkeks pea kaotasid. Keegi ei saanud sõnagi suust. Otsekui kivinenult seisid nad koopasuul. Kui nad lõpuks oma jahmatusest võitu said, sundis nende vaist neid kiires korras koopasse jooksma, ukse sulgema ja sellele ette panema raske puurondi.
Nad tegid seda kõik korraga, otsekui kellegi käsul, ja jäid siis hinge kinni pidades kuulatama. Gagik isegi kattis suu käega, et teda piinavat köha alla suruda.
Kui nad pisut-rahunesid, kogunesid nad hingitseva lõkke ümber ja jäid sinna kõrvu teritades tükiks ajaks seisma.
«Kas meil ei tuleks luurele minna?» küsis Ašot viimaks sosinal ja heitis pilgu Hassole, — kellelt ta siis veel võis abi loota sel hirmsal tunnil? ...
«Lähme. Otsime jäljed üles,» nõustus Hasso.

Nad avasid ettevaatlikult ukse, peatusid lävel ja uurisid kogu lähema ümbruse — koopa vastas seisva kalju-müüri ja selle ääres kasvavad sagrised põõsad, silmadega hoolega läbi, võtsid siis südame rindu ja väljusid.
Odasid kõrgel hoides tegid nad mõne sammu ja vaatasid ringi. Nende kannul oli väljunud kogu meessoost koopaelanikkond, samuti odad käes. Poistel oli ehmunud ilme, ja ega nad siis sellepärast Ašotile ja Hassole järele läinud, et tabada vaenlast, — neil lihtsalt oli hirm koopasse jääda. Paljaksriisutud koobas näis neile ohtlikuna.
Ašot heitis kaaslastele karmi pilgu ja Sušik ning Sar-kiss läksid tagasi lõkke juurde. Gagik jäi. Ta tõstis kirve kõrgele ja astus teistest ette.
«Meid on inimene paljaks riisunud!» hüüdis ta äkki ja osutas lumel selgesti nähtavatele jälgedele.
Ja tõesti, otsekui paljasjalgne inimene oleks siit läbi läinud.
«Relvad valmis seada!» hüüdis äkki Ašot täiesti mõttetult; ei tea, kas tahtes sellega ennast julgustada, või et vaenlasele hirmu nahka ajada.
Ta läks mõne sammu edasi, kummardus jälgede kohale, vaatas neid tähelepanelikult ja lausus kindlalt:
«Karu ... »
Poisid astusid vaistlikult mõne sammu tagasi, läksid koopa juurde ja peatusid uksel, valmis iga silmapilk end selle taha peitma.
«Ta vaeseke on nüüd vist purjus. Värske vein käärib tal maos ja paneb pea ringi käima,» sosistas Gagik, enesel aga lõgisesid hambad. «Oh, kui külm!» lausus ta lõdisedes.
Hasso taipas, miks Gagikil nõnda külm on, kuid ei teinud sellest välja, ei tahtnud talle häbi teha. «Mis seal ikka,» mõtles ta, «ega kõik inimesed saa julged olla! ... »
«Lähen soojendan end,» ütles Gagik ja astus koopasse.
«Mis seal lahti on?» küsis Sušik temalt õhinal.
«Ei midagi, tühiasi.»
«Mis tühiasi?»
«Tõesti mitte midagi... karu ... Mingisugune aravõitu karu. Komberdas siia, pani meie tagavarad nahka ja pistis plehku.»

«Mis te nüüd ette võtate?»
«Tapame ta ära.»
Ja Gagik lisas sõjakal ilmel, heites pilgu hirmust kössi tõmbunud tütarlapsele:
«Ei me lase tal varastatud toitu ära seedida!... »
Ta ütles seda nii muretult, justkui polekski jutt olnud kiskjast, vaid vastsündinud tallekesest.
«Mismoodi? Eks nii nagu ikka: anname talle kirvega vastu peakolu, ja ongi kõik ... »
Ašot ja Hasso astusid koopasse. Nad pistsid mõne pika halu tulle ja istusid lõkke äärde.
«Sinu pärast oleme nüüd näljas!» tõstis Sarkiss pead. Näis, et ta oli rohkem pahane kui ehmunud. «Miks sa kedagi koopasse ei jätnud?»,
«Ära virise!» käratas ta peale Ašot.
Väär enesearmastus ei lubanud tal süüd omaks võtta.
«Sina ... sina ... sina! ... » karjus Sarkiss edasi, kaotanud täiesti enesevalitsuse.
Poisid vahetasid imestunud pilke: «Mis temaga ometi lahti on?»
Ašot jõudis vaevu end vaos hoida, ta käed värisesid. Näis, et riid on vältimatu, kuid ta surus hambad kokku ega öelnud midagi.
«Tule kaasa, Hasso,» kutsus ta karjapoissi.
«Las läheb pisut soojemaks, mis häda teil on?» ütles Gagik teeseldud muretusega.
«Ei, tuleb jälgi mööda minna, vaadata, kus see meie vaenlane end varjab. Ehk jäi kuhugi magama. Siis muudkui kirvega pähe ja ... » Ašot tokerdus ega lõpetanud lauset: nähtavasti kartis ta Gagiki pilkeid.
Sarkiss kargas püsti. Tema silmad, mis juba rahulikuma ilme olid võtnud, lõid uuesti põlema. Ta tahtis veel midagi ütelda, kuid lõi käega ja istus uuesti maha.
Poiss oli sel päeval üldse väga imelik, erutatud ja vahtis kõiki segase, rahutu pilguga. Mis oli selle põhjuseks? Kas hirm või miski muu asi?
Ašoti korraldusel tuli Sarkissil koos Sušikiga koopasse jääda, ja et ohutum oleks, panna ukse taha kaitseks raskeid notte ning valvata, et lõkketuli ägedalt põleks.
«Meie aga läheme nüüd.» ütles ta. «Kui karu niipalju madžaari ära jõi, on ta nüüd kahtlemata purjus.»

Kirves ühes, oda teises käes, nii hakkas ta vanapätsu jälgi mööda edasi minema, Hasso ja Gagik aga sammusid ta kannul.
Väljudes «koridorist» oli karu pöördunud paremale ja läinud üles kaljudele. Ühes kohas oli ta ilmselt põõsaste vahel aelenud, nii nagu mõnikord aelevad tänaval joob-nud mehed. Mõni samm edasi oli ta jälle lamanud, kuid nüüd juba lumel. Vaikides näitas Ašot neid jälgi oma kaaslastele ja koputas enesele sõrmega vastu laupa: «Sel pätajalal pole siin kõik korras,» ütles see liigutus.
Ja poisi peas tärkas pöörane mõte — leida loom magavana ja virutada talle kirvega pähe! ... Küll see alles oleks tükk! Ei neid siis hirmuta ei lumi ega talv — ela muretult kuni kevadeni!
See mõte valdas Ašotti täielikult, paistis talle nii reaalsena ja läbiviidavana, et südames salaja peituv hirm muutus tasapisi hulljulguseks. Ja kui nüüd mingi sahin kostis või miski põõsastes end liigutas, sattus ta suurde ärevusse, ja seda ei põhjustanud mitte hirm, vaid tema pöörases ettekujutuses tekkinud iha hävitada vaen-lane ...
Poisid tõusid ülemisele mäenõlvale. Kuid karu jälgede järgi võis otsustada, et ta oli üle mäeseljandiku läinud ja kadunud sinna mäeahelike valdkonda, mis tõkestasid kuru idast.

«Pani plehku!» arvas Ašot. «Juba meie häälte pärast! ... Kas ta siis võis inimese lõhna tundes siia jääda?»
Ašot oli tõesti kindel selles, et karu oli siit jäädavalt lahkunud, ja ta loobus mõttest teda jälitada, üles otsida ja magavana tappa. Kui poisid koopasse tagasi tulid, otsustasid nad siiski endakaitseks mõned abinõud tarvitusele võtta. Ennekõike kavatsesid nad Erakukoopasse viiva «koridori» mõlemasse otsa kaevata sügavad kraavid, kuid maapind osutus seal nõnda kiviseks, et sellest mõttest tuli loobuda. Kraavide asemel ehitasid nad kividest sinnasamasse koridori kaks kõrget barrikaadi. Kuid lõpetanud selle töö, taipasid poisid, et vaevalt küll niisugused tõkked saavad olla takistuseks karule. Kuid ei sobinud ka neid endal hakata purustama! Ja nad otsustasid kummalegi harjale välja panna... valvuri.
346
See idee oli huvitav ja kergesti teostatav. Oli ainult vaja, et need poisid, kes teistest füüsiliselt tugevamad olid, ajutiselt loobuksid oma pluusidest ja kuubedest. Need topiti rohtu täis, laialiaetud käistesse pisteti kepid, ja need hirmutised püstitati kivibarrikaadide otsa. Neile pandi pähe Hasso vildist peakate ja Sarkissi müts ning kaugelt võis tõesti paista, et kaks meest — üks kurdi koloziga, teine kalevist mütsiga — uurivad valvsalt ümbrust. Häda sellele, kes julgeb läheneda koopale, kus elavad Pantrikuru vangid! ...
Õhtupimedus laskus kurule. Poisid olid nukrad ja väga väsinud: kui palju kive nad olid tassinud! Ainult Sarkiss ei olnud sellest raskest ja ärevast tööst osa võtnud. Kord lebas ta lõkke juures ja oigas tasa, kord kargas püsti ja heitis metsiku pilgu enda ümber.
Mis oli temaga juhtunud? Seda ei mõistnud keegi.

NELJAS PEATÜKK SELLEST, MIKS ERAKUL TULI OMA «PÜHADE» JALGADEGA TALLATA VEEL ÜKS RADA

Kolmekümne kaheksas päev...
Poollagunenud ukse pragude vahelt tungis sisse valgust. Koopa elanikud ärkasid ja heitsid nukra pilgu kustunud lõkkele.
Kui tore oli veel eile! Ühes koopanurgas oli siis tagavaraks suur hunnik Gagiki «tibukesi», savikannus kääris aromaatne viinamarjamahl, oodates aega, mil teda hakatakse maitsma ja laksutatakse vaimustatult keelt...
Täna kõike seda enam ei olnud. Ei olnud ka kõigis vikerkaarevärvides helkivaid viinamarjakobaraid. Uue ja halastamatu jõu tahte! jäid nad ootamatult ilma kõigest, mis nad talveks olid varunud. Kuhu nüüd minna, mida otsida? Näis, et Pantrikurus olid kõik toiduvõimalused ammendatud. Ja sõbrad istusid, pead norgus. Polnud isegi tahtmist tuld lõkkele puhuda, puudus huvi end talve tulekuks ette valmistada.
Ühes nurgas oli ahjutegemiseks toodud savi, teises — vitsad
347
korvide jaoks. Kuid nälg seisis jälle ukse ees, jälle oli vaja mõtelda toidule.
«Lähme otsime üles meie kadunud «tibukesed»,» soovitas Gagik.
«Hea küll,» nõustus Ašot. «Kaugele nad lennata ei saanud. Küllap leidsid endale kusagil lähedal rippumis-koha.»
«Aga karu? Aga panter?» küsis Sušik.
«Karu on kurust lahkunud, pantrit aga pole kaua näha olnud. Arvatavasti on ka tema ära läinud,» ütles Ašot pealtnäha rahulikult, tõusis püsti ja hakkas kive ukse eest ära tõstma, kuhu ta need enne magamaheitmist oli hunnikusse ladunud.

Kartlikult pistis ta pea koopast. Väljas oli külm ja selge. Eile nende poolt barrikaadide otsa pandud vahimehed-hirmutised seisid valvel. Ašot heitis neile pilgu ja muigas kibestunult.
Siis väljus ta koos Hassoga koopast. Vilunud ja ettevaatlikkude jahimeeste kombel uurisid nad ümbruse hästi läbi, ja kuna nad midagi kahtlast ei märganud, tulid nad tagasi, et rahustada oma sõpru.
«Nähtavasti ära läinud,» ütles Ašot veendunult. «Lõkketule suits peletab kõik metsloomad eemale ... Kas läheme?»
«Mind jätke rahule,» kähvas äkki Sarkiss. «Aitab juba!»
Ta istus maha. Koopahämaruses välkusid poisi silmad ebaloomulikult ja ta suur pea kõikus peenikesel kaelal nagu kellapendel siia-sinna.
«Mis on juhtunud?» küsis Ašot imestunult.
«Ei midagi... Lase meil rahulikult surra!» Ja Sarkiss heitis nii otsustavalt oma asemele pikali, et teda sealt üles saada oleks olnud võimatu.
Gagik koputas enesele sõrmega vastu laupa. «Kas tal seal ülemisel korrusel on kõik korras?» väljendas tema
pilk.
Ašot kehitas arusaamatuses õlgu. See ootamatu muutus Sarkissi käitumises pani teda tõsiselt mõtlema: kas tuleb jälle ilmsiks poisi halb iseloom, või peitub selle taga midagi muud?
«Läki!» andis Ašot jälle käsu.
348
Kõik tõusid püsti, ainult Sarkiss ei liikunud paigast.
«Jätke mind rahule!» pistis ta jälle kisama, olgugi et keegi teda ei häirinud.
Ašot hõikas ukse juurest tugeval kõlaval häälel oma kaaslastele:
«Ärge kartke, ega me veel sellepärast kadunud ole!»
«Looduses ei kao üldse midagi,» vastas Gagik filosoofiliselt, kuid ta hääl kõlas nukralt. «Ega rohkemat juhtuda saa, kui et satume kiskja hammaste vahele... Teadagi meie ei kao, ainult muudame oma kuju.»
«Ei maksa nii süngeid teravmeelsusi ütelda,» sõnas Ašot kindlalt. «Kui heidame maha ja hakkame virisema, siis võime ju tõesti kiskjate küüsi sattuda. Kui aga tegutseme, saame kõigest üle ... »
Sarkiss tegi pahuralt grimasse ja ajas palavikuliselt laiali oksi, milledel lamas. Siis pööras ta end kõhuli ning hakkas küüntega maad kaapima ja mulda lakkuma.
«Soola, natuke soola!» anus ta kaeblikult.
Soola?... Siis selles asi seisabki! Sool oli nende unistuseks. Peotäie soola eest oleksid nad vist andnud poole oma elust. Juba sõna «sool» kutsus esile niisuguseid tugevaid reflekse, et nende suud hakkasid vett jooksma ja sisikond tõmbus kramplikult kokku. Sool! Ja kuidas nad polnud sellest aru saanud, et see on see kõige kallim vara maailmas, et see on — elu ise!...
A«Kannata välja, Sarkiss, ka soola leiame,» püüdis Ašot poissi rahustada, kuid ta ei uskunud ise oma sõnu.
«Kannata!» ägestus Sarkiss. «Aitab juba sinu ristiusu jutlustest, need on mu ära tüüdanud! Sina oled kõiges süüdi!» Ja küünarnukile tõustes suunas ta Ašotile oma põleva pilgu. «Sa tapad meid ära, tapad ära!... »
Sarkiss langes oma asemele ja hakkas krampides väänlema.
_Ašot laskis pea norgu. Tema-oli ju tõepoolest kõike põhjustanud. Kuid ta leiab, ta peab leidma vahendi sõprade päästmiseks.
«Lähme,» ütles ta niisugusel toonil, nagu oleks see pääsetee juba leitud. Kuid ukse juures ta peatus, mõtles veidi millestki ja vist muutis oma otsuse.

Kuna Ašoti kõne oli nii rahulik ja kindel, andis üldine erutus pisut järele.
349
«Jätate mind üksi, et karu saaks tulla ja mind ära süüa? Reeturid!» hüüdis Sarkiss, kargas püsti, jooksis koopasuu juurde ja peatus seal hämmeldunult.
«Pst!» Ašot tõstis sõrme huulte ligi. -«Karu võib kuulda!»
Sarkiss jäi vait ja heitis uuesti pikali.
Kui poisid viinamarjaaeda jõudsid, tegid nad sinna tule ja hoolitsesid selle eest, et see rohkem suitseks. Siis hakkasid nad viinamarju otsima. Kuid lumi oli sügav, see ülesanne osutus raskeks ja töötulemused tühisteks. Kui nad mõne kobara olid lume alt välja kaapinud, saatsid nad Gagiki sellega koopasse.
Gagik läks suurt hirmu tundes. Enese julgustamiseks vehkis ta põleva tukiga, teised aga olid abiks oma kisaga, tahtes sellega peletada kiskjaid, kes end veel kuskil kurus võisid varjata.
Pärast seda, kui Ašot ja Hasso olid kaua lumes sumanud ning läbi ja läbi külmanud, läksid nad samuti koopasse tagasi.
Koopasuul kohtasid nad Gagikki. Poisil oli kohmetu ilme.
«Mis on juhtunud?» küsis Ašot.
Gagik pilgutas saladuslikult silma ja osutas peaga Sarkissile, kes oma asemel istudes ühtesoodu kordas: «Soola, soola!» ja ahnelt viinamarju alla neelas.
Kõik jäid vait, muutusid mõtlikuks ja närviliseks. Sušikil nakkas pea valutama.
Ašotil tuli meelde, et tema isa oli igakord enne jahileminekut veeplaskusse soola puistanud. «Sool ei lase inimesel nõrgaks jääda,» rääkis ta.
Ja tõepoolest, seda talumatut nõrkust, mille all nüüd kõik kannatasid, põhjustas muidugi ka soola puudumine, mille tagavara oli organismis lõppenud.
«Sellest võib inimene ehk isegi surra,» mõtles Ašot, kuid ütles:
«Kas te ei tea, et kõik, mis me sööme, sisaldab 'soola? Nii nahkhiirte liha, kibuvitsamarjad kui ka juured.»
Ta püüdis sõpradele toeks olla, kuid tundis, et see uus ettenägematu oht on väga suur ja et seda ei saa võita ei südiduse ega kannatlikkusega.
Jah, nad olid palju läbi ^anud, kuid soolapuudus oli
350
vist selleks kõige suuremaks hädaks. Organism ei saanud sellega leppida, mille vastuvaidlematuks tõenduseks oli Sarkiss. Praeguste raskete elutingimuste juures kerkis soolaprobleem eriti teravalt esile.
Mis teha? Sool pole marjad, seda juba põõsastelt et leia. Ja kes neist oleks võinud öelda, kus siin Pantrikurus soola leida, kui kogu Armeenias pole ainustki soolakaevandust.
Sool!... Kõik muu, mis seni poisse oli erutanud, nii panter, karu kui ka toit — kõik jäi nüüd tagaplaanile.
«Poisid!» hüüatas Gagik ja lõi endale vastu pead. «Mul tekkis geniaalne mõte. Kas olete selle peale tulnud, kust see onu erak endale soola sai?»
«Kust?»
«Soolakaevandusest.»
«Kus see kaevandus on?» kargas Sarkiss oma asemelt.
«Kus?... Kaljude all. Mõelge ise järele: kus said tekkida meid ümbritsevad lubjakivikaljud? Mere all! Kus tekib sool? Samuti meres. Kas te ei näinud soolakaevan-dusi, kui ekskursiooniga Nahhitševanis käisite? Need asuvad alati lubjakivimägede kõrval. Kui meri ära kuivas, jättis ta siia nii lubjakivi kui ka soola. Meil tuleb see sool üles otsida. Leiame üles ja hakkame seda lakkuma nagu lambad ... »

«Oletame pealegi, et kurus leidub soola,» ütles Sušik. «Aga kuidas me teda kätte saame?»
.«Aga kuidas erak sai? Tuleb otsida! Ja siis veel: mida see erak teie arvates jõi?»
«Sulatas lund ja jõi,» lausus Sušik.
«Aga suvel? ... Küllap leidis suvel kuskilt vett. Lähme otsime. Siinses vees peaks palju soola olema.»
Kõik tõusid. Kui siin juba kord elas inimene, kui siia tulid kitsed, tähendab, et siin kurus peab kuskil vett olema!
«Ja veel üks tark mõte,» ütles Gagik sõrme laubale tõstes: «Kui kurus leidub vett, siis pidi ju erak oma pühade jalgadega selle juurde teeraja tallama.»
«Braavo, see on tõesti tark mõte!» rõõmustas Ašot ja lõi Gagikile plaksti vastu selga. «Sinu pea on päris teaduseallikas! Tõesti: kui see inimene siin elas, noh näiteks kümme aastat ja iga päev käis vett toomas, siis on
351
ta seda teed käinud vähemalt kolm tuhat korda. Ja niisama palju kordi ka tagasi tulnud. Kas pole selge, et koopasuu juurest kuni veeni peab olema talla .. .»
Ašot ei lõpetanud lauset. Soov leida soola võttis nii tugevasti tema üle võimust, et lämmatas täiesti kõik teised püüded ning tunded — nälja ja hirmu. Kogu oma olemusega ihaldas ta soola leida.
Kui see neil ei õnnestu, siis ähvardab neid kõiki kui mitte täna, siis homme samasugune hullumeelsus, mõtles Ašot Sarkissi tuhmunud silmi vaadeldes.
Ta tõusis otsustavalt püsti. Hasso ja Gagik tegid sedasama.
Kui poisid olid möödunud lõunabarrikaadist, nagu nad koridori sissekäigu juurde laotud kivihunnikut nimetasid, peatus Ašot ja hakkas tähelepanelikult viinamarjaaia poole viivat rada uurima. Ta märkas siin kitsast teeharu, mis viis paremale, kuhugi allapoole.
«Vaata, Gagik! Siin ongi teerada allika juurde, millest sa rääkisid,» ja ähvardades tukiga nähtamatut karu, hakkas ta mööda seda vaevumärgatavad rada edasi minema. Tema kaaslased tõstsid hirmsat lärmi ja sammusid talle järele.
Kivide- ja põõsastevaheline rada laskus alla ja viis paremale pöördudes ühe kalju juurde, mis koos teistega sulges Pantrikuru läänest. See punakaspruun kalju moodustas siin käänaku, mis kogu aeg oli nende eest varjanud seda saladuslikku kurunurka, kus erak oli kunagi iga päev käinud. Kuna vasakul teerajast oli seesama kuristik, kuhu kurust väljasööstnud vesi oli alla voolanud, läksid nad kartlikult ümber kaljunuki ja nägid seal neile senini tundmatut jäärakut. Selle põhjas helkis hõbelindina vesi.
«Allikas, allikas!» hüüdis Gagik vaimustatult ja pistis jooksma.
Ašot ja Hasso tormasid talle rõõmsalt järele.
Kuid see allikas oli väga imelik. Ta voolas välja koopast ja kadus siis uuesti kaljulõhesse. See vesi voolas omapärasesse vildakasse «vanni», mille ääred olid täis kollakasvalgeid purikaid.
«Sool!» kisendas Ašot.
352
Öeldakse, et sool ei lõhna, ent kui imelik see ka ei ole, juba enne allikale jõudmist tundsid poisid soola uimastavat lõhna. Nii haistavad seda kitsed, kes alati vajavad soola.
Kolm sõpra ümbritsesid kolmest küljest allika, laskusid põlvili ja hakkasid palavikuliselt lakkuma selle soolaga kaetud kaldaid. Nad võtsid kamaluga allikast vett, jõid seda ja mida rohkem nad jõid, seda suuremat tarvidust tundsid nad soola järele.

«Aitab!» ütles viimaks Ašot ja tõmbus allikast eemale.
Hasso tõusis vastumeelselt, lakkudes ikka veel oma soolaseid huuli.
«Gagik, sina unustad meie kokkuleppe,» ütles Ašot, märgates, et too aina joob ja joob. Ašot kartis, et nii suur soolaannus võib tema sõpradele, kes juba terve kuu polnud soola näinud, kahju teha.
Poisid eemaldusid allikast ja istusid kividele, pöörates meelega seljad allika poole. Kuid ka niimoodi istudes tundsid nad selle ahvatlevat jõudu. Iga oma närvi, iga oma organismi rakuga tajusid nad selle elustava olluse — soola — tervendavat mõju. Nõnda istusid nad kaua ja pikapeale valdas neid rahuldustunne. Nii on see ka inimestega, keda kaua on vaevanud janu. Nad aina joovad ja joovad ning neile paistab, et nad oma janu kunagi täis ei saa. Kuid siis möödub mõni aeg, ja vesi neid enam ei ahvatle...
«Noh, nüüd on vaja mõtelda Sušikile ja Sarkissile,» lausus Ašot.
«Mina viin neile,» oli Hasso kohe nõus.
Gagik tahtis ka midagi ütelda, kuid talle meenus karu ja ta vaikis. Uuesti algas temas sisemine võitlus. Oma mõttes heitis ta enesele tahtepuudust ette, tõusis otsustavalt üles, murdis suure soolapurika ... ja hakkas sellega koopa poole minema.
Ašot ja Hasso vaatasid teineteisele otsa.
«Võtsid liiga palju, jäta pool siia!» hõikas Ašot.
Gagik täitis vaikides käsu. Ta oli kuulnud, et pikemat aega nälginud inimestele ei anta korraga palju süüa. Seesama käib ka vist soola kohta. Aga kui karu äkki koopasse tuleb?...

Poiss vaatas tahtmatult selja taha. Sõpru polnud näha. Kui hirmus! See on muide isegi hea, et neid siin ei ole, — nad vähemalt ei näe, kuidas ta kardab. Kuid kas ta siis tõesti kardab? Ei! Sarkiss, Paruiri poeg, ta juba ei ole ...
Niimoodi iseennast julgustades sammus Gagik ettevaatlikult edasi, peaaegu roomates läbi põõsaste tungides.
Äkki ta peatus, kuuldes mingit sahinat. Süda hakkas tal metsikult peksma.
Ta läks veel mõne sammu edasi ja uuesti kostis talle kõrvu sahin. Meelekohtades hakkas tal tuikama, külm higi ilmus laubale, jalad ei kuulanud sõna. Ta oli pahane enesele oma arguse pärast ja sundis end edasi minema, kuni pikapeale jõudis trepini. Seal ta vaatas tagasi, näitas kellelegi rusikat ja läks nagu omaenese jõusse uskuv mees kindlal sammul üles.
Ta süda oli täis rõõmu. Täna hulkus ta ihuüksi niisugustes kohtades, mis «kubisesid karudest ja pantritest», kinnitas ta iseendale isegi mõttes kõike suurendades. Ei ema seda usu, kui teada saab, ei usu seda ka tema koolivennad külas. Ah, oleksid nad ometi siin! ...
«Kuu'e, Sarkiss, tõin sulle snola!» hõkqs ta juba lävelt.
«Sool!... Sool!...» oli ühteaegu kuulda kaht hüüatust — üks oli läbilõikav, poisikeselik, teine heleda-häälne ja kaeblik.
Gagik ei jõudnud veel neile oma ohtlikust käigust pajatada, kui tal juba soolatükk käest haarati .. . Sušik lakkus tule ääres istudes saadud soolakildu, imes seda ning näris hammastega peeneks. Sarkiss hoidis oma tükki käes, keksis ja muudkui kisas: «Sool, sool, sool!... »

VIIES PEATÜKK SELLEST, MIDA JUTUSTASID SUURED JA VÄIKESED SORAJALJED

Pärast Gagiki lahkumist istusid Ašot ja Hasso veel mõni aeg allika juures ja tundsid, kuidas nende üles-piitsutatud närvid pikkamööda rahunesid. Nüüd, kus
354
neil veest ja soolast puudust polnud ning oli kõrvaldatud see hirmus oht, mis neid alles hiljuti oli ähvardanud, kerkis jälle esile toiduküsimus. Ja otsekui maania kiusas neid karutapmise mõte.
Võib-olla oleks neid jällegi haaranud meeleheide, kui ootamatu juhus poleks nende kustuvasse lootuslampi õli juurde valanud.
See sündis täiesti ootamatult.
Hasso märkas kaljutipul mingeid punetavate marjadega põõsaid. Ta ei lausunud sellest Ašotile midagi. «Milleks? Las istub pealegi ja puhkab siin soojas varjulises kohas, mina aga lähen ja toon,» mõtles ta ja ronis üles põõsaste juurde, kuid selle asemel et marju korjata, sööstis ta sealt ülepeakaela tagasi.
«Mis on juhtunud?» heitis Ašot talle imestunud pilgu.
Vastuse asemel võttis Hasso põuest mingisuguse karvatuti ja ulatas Ašotile.
«Mis see on?»
«Vill.»
«Ja mis siis?»
«Ei muud midagi, ainult et leidsin villa. See on tume, kuid siin on ka valget.»
Ašot kehitas arusaamatuses õlgu, kuid pärast vähest mõtlemist küsis:
«Kus sa selle leidsid?»
«Seal üleval põõsastes.»
«Imelik . . . Kolhoosikari ei saanud ju siia tulla?»
«Kas lambad suudavad siis siia ronida?»
See oli tõesti mõistatus. Aruta seda asja kui palju tahad, ent siiski tuleb välja, et siin kuskil lähedal on koclulambad. Just kodulambad, sest metsikutel niisugust villa ei ole. Poisid olid selle üle nii rõõmsad, et ei teadnud, kas joosta koju ja teatada sõpradele seda head uudist või minna otsemaid lambajälgi mööda. Kui nad juhtuvad lambad üles leidma, siis ju laheneb toiduküsimus kohe ja rõhuv mõte näljasurmast kaob iseenesest.
Jõudnud niisugusele järeldusele, tekkis poistel soov need loomad kohe, hetkegi kaotamata, üles otsida. Ent kustkohast? ...
Ašot asus kohe asja juurde.
355
«Kus sa villa leidsid? Nendelt põõsastelt? Noh, lähme!»
«Ei, ei, kuule, mis mina välja mõtlesin,» ütles Hasso. «Kui neis kohtades on kas või üksainus lammas, ta tuleb tingimata allikale vee juurde... Vaatame, kas siin pole jälgi.»
Allika kaldad olid kivised ja siin polnud ühtki jälge. Poisid läksid pisut eemale ja hakkasid ümbrust uurima. Allikas asus kaljuse mäeseljaku lähedal, mille taga oli nõgu. Seal oli veel lund. See oligi see lohk, mis asub «nimetissõrme ja keskmise sõrme» vahel. Poisid hakkasid üles ronima ja nägid, et see lohk läheb aina kitsamaks ja muutub kuruks. Selle kitsa kuru põhjas leidsidki poisid raja, mille allika juurde tulevad loomad olid lumme tallanud.
Hasso kummardus jälgede kohale ja uuris neid tähelepanelikult.
«Kolmekesi,» ütles ta. «Vana lammas, tall ja noor oinas.»
«Oled selles kindel?»
Hasso heitis Ašotile etteheitva pilgu: «Mina ei peaks tundma lambajälgi?»

Vilunud karjusel pole tõesti raske sõrajälgcde järgi kindlaks teha, missugustele loomadele need kuuluvad, samuti loomade arvu, nende umbkaudset vanust ja isegi suurust.
«Aga ehk on karu sinu lambad juba nahka pistnud?» küsis Ašot.
«Millal? Karu tuli ju siia alles hiljuti. Oleks ta varem siin olnud, oleksime teda juba ammu märganud. Lamba-jäljed aga on värsked. Eks vaata: tulid hommikul vee äärde, jõid ja läksid tagasi. Nähtavasti elavad nad, nagu mägikitsedki, raskesti ligipääsetavates kohtades.»
«Arusaadav, ei nad muidu oleks ellu jäänud. Lähme, Hasso, ma otse põlen kannatamatusest. Tuleb ju teada saada, mis lambad need on.»
Ning innustunud oma avastusest, hakkasid nad nõlva mööda üles ronima tundmatu varjupaiga poole, kus elasid need loomad, kes oma sõrajäljed lumele olid jätnud.
356

KUUES PEATÜKK SELLEST, KUHU LAMBAJÄLJED POISSE VIISID

Jälgede järgi otsustades olid lambad mõnikord peatunud, kuivi lehti põõsastelt näksinud ja sõrgadega lund laiali kaapinud. Nii olidki nad okaspõõsastele villatutte jätnud.
Lambad harilikult kõrgele ronida ei saa: kõrgendikud on kitsede elukohad. Kuid praegu viisid lambajäljed üles ja edasiminek muutus raskeks. Ilmselt olid need loomad metsistunud ja juba omandanud mägedes sündinud suguõdede harjumused ning neile omase ettevaatlikkuse.
Mida kõrgemale poisid läksid, seda avaramaks muutus silmapiir. Hingeldades ja higist märgadena jõudsid nad üles ja väljusid väikesest kurust pisut allpool mäestiku parempoolse tiiva keskkohast.
Siin kadusid lambajäljed — kivisel pinnal oli võimatu neid näha.
Ašot sattus segadusse. «Lähme tagasi,» pani ta ette. Hasso ainult muigas heatahtlikult.
«Kuhu minna? Teed pole ju,» püüdis Ašot end õigustada.
«On küll,» ütles Hasso ikka veel naeratades, «ainult teda pole näha. Sinu silmad pole harjunud ... Tule mu järel.»
Karjapoiss oli veendunud, et teerada ei saa ju puududa, kui lambad iga päev allikale läksid ja sealt tagasi oma «lauta» tulid, ja sellepärast läks ta kindlal sammul edasi, kuid nüüd mitte enam sõrajälgede, vaid siin-seal lebavate lambapabulate järgi. Kuid nii imelik kui see ka ei olnud, need tunnusmärgid ei viinud lähedal mustendavate koopasuude poole, vaid kõrgemale — mäeharja tippudele.
Kuigi poistel oli raske üles ronida, ei suutnud nad enam oma kavatsusest lahti ütelda ja pea seisid nad ühel kõiere kõvemal mäeharjal. Siit paistsid Väike-Kau-kasuse lugematud Araksi poole laskuvad mäestikuharjad ja Türgi-poolne lumme mattunud Ararati org, mille kohal helkisid Ararati tipud.
357
Kui palju vabadust, kui palju avarust oli ümberringi! Kuid nemad? ...
Ašoti süda kiskus kokku, pisarad tikkusid silma. Millal, millal küll pääsevad ka nemad sellesse laia maailma? Ja kas üldse pääsevadki? ...
«No lähme, lähme,» kiirustas Hasso. «Tuul aina tugevneb.»
«Muudkui lähme ja lähme, kuid nende kaljude vahel pole ju läbikäiku, muidu oleks isa seda teadnud... » ütles Ašot kuuldavalt, kuigi näis, nagu arutaks ta seda endamisi.
«Peab olema! Vaata, see rada viibki meid juba kurust välja!» ütles Hasso, erutatud oma oletusest.

Kaljunukkidest kinni haarates läks ta edasi mööda kitsast rada, mis viis ümber nõlva, — õigupoolest kõndis mööda sügavat mäelõhet. Loomadel oli vist kArge siit läbi minna, kuigi nad vahel oma külgedega olid puutunud kive, jättes sinna villatutte. Kuid poisid pääsesid edasi suure vaevaga. Ent mis loevad raskused, kui on olemas lootus, et rada võib neid kurust välja viia! ...
Lõpuks jõudsid nad mäerübjani. Pantrikuru jäi selja taha.
Poisid peatusid justkui jalust rabatult. Erutusest ei saanud nad sõnagi suust ja vaatasid ahnel pilgul seda neile tundmatut ümbrust. Kas nad tõesti olid leidnud tee, mis viib neid välja «laia maailma»? ...
Kuid varsti tuli neil hirmsasti pettuda. Rada ei viinud neid hoopiski Pantrikurust välja, vaid ühte teise, väikesesse, täiesti kinnisesse mäekurusse. Ülalt oli ta hästi nähtav ja oli asjatu vaev sealt väljapääsu otsida.
Tagant ja külgedelt ümbritsesid seda kuru punakaspruunid kaljud, eespool aga lõppes ta kuristikuga — just nagu Pantrikurugi. Püstloodsed ja isegi sissepoole kaldunud kaljud näisid täiesti ligipääsematud. Ei ainsatki rada! Ei, siit ei pääse kuidagi välja ...
Poiste tuju langes. Hiljutisest vaimustusest polnud Jälgegi järele jäänud. Kividel istudes tundsid nad nüüd vististi sedasama, mida tunneb kõrbes rändaja, kes janust vee järele tõttab oaasi poole ja veendub, et see on vaid kangastus ...
Kuid meie noorte saatuses oli ka midagi lohutavat.
358
Selles kurus elasid kolm lammast! Poisid ei olnud veel unustanud neid päevi, kus nad koos Boinahhiga kuuekesi «istusid lauda» ja sõid ära punarinna — varblasest veidi suurema linnukese ...
Kui leiaks need lambad, siis võiks end juba pooleldi päästetuks lugeda.
Ja poiste optimism, mis juba vankuma oli löönud, tugevnes nende südameis jälle. Uue lootusega läksid nad kurusse.
Mis kuru see siis oli?
Väike-Kaukasuse mäeharudes võib niisuguseid sageli kohata, ainult kõrged kaljumüürid varjavad neid silma eest.
See kuru oli palju väiksem, kuid ilusam Pantrikurust. Väikesi muruplatse, kus kasvasid kõrge rohi ja harv põõsastik, piirasid kolmest küljest kaljuseinad. Mõnes kohas mustendasid avad — koopasuud. Missugused toredad karjamaad! Suurepärased peidukohad! Kü'1 aga lambad olid endale hea varjupaiga leidnud. Nad polegi nii rumalad, kui inimesed arvavad . . .
Nüüd taipasid poisid, miks need loomad karmides ja ohtlikes elutingimustes siiski said eksisteerida.
Marutuulte eest varjatud lõunapoolsetel nõlvadel peegeldasid kaljud nii tugevasti päikesekiiri, et lumi ei saanud siia kauaks jääda. See oli suurepärane tali-karjamaa!...
Poisid läksid ettevaatlikult mäekarniisi mööda alla. Kõige järgi võis oletada, et lambad elavad siin: sellest rääkisid nii äranäksitud ja kohati mahasõtkulud kuiv rohi kui ka lambapabulad. mida igal sammul võis kohata.
Ent kuidas võis juhtuda, et see uus kuru osutus peaaegu Pantrikuru teisikuks ja oli nii nagu seegi ümbritsetud läbipääsematuist mägedest?
Armeenia mägede ja kurude laadis ja struktuuris on märgata imetlusväärset seaduspärasust. Kõik vulkaani-lised mäed sarnanevad oma koonusekujuliste suhkru-peataoliste tippudega väga üksteisele. Nad justkui oleksid mingisugusel hiiglasuurel treipingil treitud ühe ja sama meistri poolt. Ainult nende mõõtmed on erinevad.
See, kes Zangezuris on käinud, peab seda märganud olema, et kõik kaljumäed on seal teravatipulised, ja et
360

suurem osa neist kannab «kivimütse», mistõttu mäed sarnanevad hiiglasuurte seentega.
Tuleb välja, et kivimid, millest nad koosnevad (mitmesugused rabedad, kergesti purunevad kivimid), on samalaadsed, nagu ka looduslikud tingimused, mis need kaljumäed on ellu kutsunud. Ehk võtame näiteks kas või selle Väike-Kaukasuse haru, mis asub Ararati vastas ja kulgeb Jerevani tagant kuni mäeaheliku lõpuni, kuni Aserbaidžanini. Nendesamade looduslike tingimuste mõjul sarnanevad kõik selle mäeaheliku lõunapoolsed kurud üksteisega. Suuremalt osalt ümbritsevad neid punakaspruunist lubjakivist koosnevad mäed. Ka kõik mäeaheliku põhjapoolsed nõlvad on omakorda samatüübilised.
Niisiis olid Pantrikuru ja Lambalaut (nii nimetasid poisid väikest kuru) teineteisega väga sarnased.
Kui nad alla jõudsid, määras Hasso kiiresti kindlaks lammaste ligikaudse asukoha. Tema läks ees, Ašot tema kannul: nende osad olid vahetatud.
Poisid läbisid väikese oru, kus kasvas lopsakas, neile peaaegu õlgadeni ulatuv rohi, ja leidsid oru teises otsas lammaste poolt tallatud teeraja. See juba pidi neid tingimata viima loomade varjupaigani. Ja poisid jõudsid tõepoolest varsti ümara kitsa sissekäiguga koopa juurde, kust neile justkui laudalehka ninna lõi...
Ašot ja Hasso tammusid mõni aeg kõhklevalt paigal, võtsid siis lõpuks südame rindu ja läksid koopasse. Seal valitses hämarus ja tühjus — ei ühtki elavat hinge. Koobas asetses sügaval, kuid oli madal, selle tagaosas paistis kaljumügar, mis varjas ümmargust orva, selles külmade tuulte eest kaitstud orvas polnud ka kedagi. Kuid põrandat kattis seal paks sõnnikukiht, mis laskis oletada, et lambad just siin ööbivadki.
«Nüüd on kõik selge,» ütles Hasso.
«Mis on selge?»
«Et rasvasabad on kohal.»
Ašoti valged hambad välkusid hämaruses.
«Kuhu nad siis pidid jääma?»
«Kuhu? Kui lambad talvel jäävad pakase kätte, võivad nende rasvasabad ära külmada. Kuid niisuguses koopas ei juhtu isegi inimesega midagi.»

Nad läksid jälle õhu kätte ja hakkasid silmi vidutades ümbrust uurima.
«Kuhu need lambad siiski võisid jääda?»
«Küllap varjavad end kuskil rohus,» arvas Hasso. «Tule õige siia.»
Nad ronisid kõrgele koonusekujulisele kaljunukile. Kogu aas oli nende ees otsekui peopesal.
«Vaata, vaata ometi, kuidas nad end seal sisse on seadnud!» sosistas Hasso vaimustatult, märgates pisut allpool teerada kasvavates karuohakates lambaid. Selleks polnudki vaja teravat silma, et seletada lamba mustjaspruuni selga, mis kollasel rohutaustal hästi silma hakkas. Kõrval seisid kaks valget lammast — üks väikeste kõverate sarvedega, teine pisikese peaga, sarvedeta.
Loomad olid kahtlematult poisse märganud ja justkui nende metsikud suguõed tardusid vaistlikult paigale, oletades, et neid niimoodi ei nähta. Kuid siis nad taipasid, et neid vaadeldakse, ja oma lihavate rasvasabadega vastu rohtu tagudes sööstsid nad vasakule, kuru ainsa väljapääsu poole.
Selgus, et Hasso oli juba seal allika juures õigesti oletanud. Siin olid tõepoolest üks suur lammas, seitsme-või kaheksakuine tall ja noor oinas.
«Oi, see on ju meie Mustu! ... Mustu! Mustu! Mustu! Ute, ute, ute, Mustu! ...» hõikas äkki karjapoiss.

Ja teiste taga jooksev mustjaspruun lammas peatus oma poolununenud nime kuuldes, vaatas tagasi ja hakkas haledalt määgima. Samuti seisatas ka noor oinas, kuid juba eernal, keset kivist rada, kust ta vajaduse korral võis kiiresti edasi tormata. Talleke aga jooksis mõne kerge hüppega Lambalauda ja Pantrikuru lahutava mäe teisele küljele ja varsti ilmus tema pisike pea sealt jälle nähtavale. Ta näis imestavat oma ema käitumise üle, kes ei pista plehku nende hirmsate kahejalgsete olendite eest. Mustu läks tagasi oma tallede juurde — ta ei jooksnud, vaid just läks, pikkamööda ja rahulikult.
«Mis Mustu see on? Kust sina teda tunned?» küsis Ašot arusaamatuses. Ta oli väga erutatud: kolm lammast!
362
See ju päästab nad! Nüüd nad juba nälga ei sure. Ainult kuidas lambad kinni püüda?
«Mustu on meie farmi lammas. Kui me möödunud aasta aprillis lambaid Mugani talvituskohtadest ära viisime, jooksis ta karja hulgast ära koos oma neljakuise tallega. Kui lambaid lausikmaalt mägedesse aetakse, ei lahutata tallesid emadest. Võtsime isaga koerad kaasa ja läksime neid otsima. Küll otsisime, otsisime, kuid ei leidnudki. See oli imelik. Kui hunt oleks ta ära murdnud, oleksid kondid järele jäänud ... Aga näe, kus ta on! Kellele võis pähe tulla teda siit otsida! Prru, prru, utu, utu! ... kutsus karjapoiss uuesti lammast, tehes niisuguseid hääli, et võhikul oleks judinad üle keha jooksnud.
Kuid Mustule olid need hääled tuttavad, tal oli igatsus nende järele ja võib-olla kutsusid need tema ähmases mälus esile toredaid mälestusi farmis valitsenud lõbusast elust, tuhandeist sõbrataridest, kelle seltsis ta oli rahulikult ja muretult mägiaasadel rohtu söönud...
«Hea küll, aga kuidas ta ikka siia sattus? Ja kust ta endale uue talle sai?» küsis Ašot.
Karjapoiss ainult muigas, nii naiivne tundus talle praegu tema «õpetatud» sõber.
«Ma jutustan sulle, kuidas see juhtus... Nähtavasti kohtas Mustu pärast seda, kui ta teistest oli maha jäänud, mägikitsi, ja ilma et oleks vahet teinud, neile järele jooksnud. Lambad, nagu sa isegi tead, on ju lollid, juhtub, et nad isegi hundile järele lippavad... Noh, kitsed aga jooksid Pantrikurusse. Küllap Mustu elas seal teiste seltsis priskelt, sai rohust oma isu täis süüa, talveks aga metsistus niivõrd, et suutis juba iseseisvalt enda eest hoolitseda ... »
«Tubli poiss, Hasso!» kiitis Ašot karjase juttu. «Täna õhtul räägid sellest meile kõigile.»
Hasso naeratas kohmetult ja pööras jutu teisale.
«Küll aga farmis imestavad, kui me Mustu tagasi viime ja veel kahe tallega!»
«Miks me nad tagasi viime? Mida me siis sööma hakkame?»
Hasso kõhkles kaua vastusega.
«Ei, minu käsi selleks küll ei tõuse,» ütles ta lõpuks.
363
«Noh, kui sina ei tapa, tapan ma ise.»
«Ka sina ei tee seda,» lausus Hasso tasa.
«Miks?»
«Kas sa siis ei näe? Täna-homme võib ta veel ühe talle saada. Eks vaata ometi, kuidas ta oma kõhuga maad pühib, vaevu käib ... »
«Tähendab, saame ka talle?»
Ašotile tegi see suurt rõõmu ja palju ei puudunud, et ta oleks keksima hakanud, kuid leidis siiski, et see pole küllalt väärikas.

«Hüva,» mõtles ta. «Mustu jätame esialgu rahule — kuni kehvemate aegadeni, neist kahest aga jätkub meile kuuks ajaks. Piima aga ... »
Rõõmsal meelel tegi ta juba mõttes arvestusi ja ootas kannatamatult, mis abinõud karjapoiss Hasso tarvitusele võtab, et kätte saada sihukest haruldast saaki.
Karjapoiss aga läks pisitasa lähemale, tehes keele abil ainult lammastele arusaadavaid hääli, veenis Mustut, et ta ei kardaks ja tema juurest ära ei läheks. Kuid lammas ei püüdnudki enam pageda. Ta sammus aeglaselt ning kõhklevalt. Hääled, millega Hasso teda kutsus, erutasid Mustut. Mida nüüd teha? Kas alluda oma endise peremehe käskudele või minna tallede juurde? ...
Ent emainstinkt siiski võitis. Mustu hakkas kindlalt edasi sammuma ning — mingisugused Hasso kutsed ei saanud teda enam mõjutada.
Siis otsustas karjapoiss kasutusele võtta tõhusama abinõu. Ta istus kivile, võttis vöö vahelt vilepilli ja hakkas mängima võluvat karjaselaulu — sedasama viisi, mis paneb terved karjad peatuma ning paigale tarduma. «Tšoban-bajati» nimetatakse mägedes seda õrna karjase-laulu.
Hasso pill lausa helises, kividki oleksid nutma puhkenud, kui neil hing sees oleks olnud.
Oh, neid mustjaspruunikaid tallesid,
mu kaitseta jäänud kari...
Mustu jäi uuesti seisma ja hakkas haledalt määgima. Ta astus mõne sammu tagasi Hasso poole, peatus siis jälle, karjapoiss aga jätkas oma mängu ja läks temale

aeglaselt vastu. Mustu märkas seda, võpatas, põrkas tagasi ja ruttas oma tallede juurde.
«Mida küll teha, Hasso?» erutus Ašot. «Meil pole teist teed. Kui tagasi minna sedasama rada mööda, mis meid siia tõi, jooksevad lambad Pantrikurusse, ent seal on ohtlik... Kes teab, mis seal nendega juhtuda võib...»
Poisid sattusid segadusse. Kuid sel ajal, kui nad seisid ja aru pidasid, mis ette võtta, ilmusid äkki kaks hiiglasuurt kotkast, sööstsid lammaste kallale ja tahtsid talle röövida. Oinas ja tall tormasid kiiruga tagasi, märkasid siis poisse, pöörasid kõrvale ja jooksid alla kurusse. Mustjaspruun lammas ruttas neile järele.
«Aga kui kiskjad nende lõhna ninna saavad, öösel siia tulevad ja nad nahka pistavad? ... Mida teha?» küsis Hasso õnnetu häälega.
«Mida? ... Mida? ...» pomises Ašot kohmetult. «Tead mis,» tuli ta kohe heale mõttele: «teeme raja kõige kitsamale kohale tule.»
Poisid jooksid koju tule järele ja Hasso rääkis seal Ašotile augu pähe, et ta koopasse jääks.
«Ma süütan ise lõkketuled. Sina ära tule, puhka!» ütles ta leebelt, kuid kindlalt.
Teistkordne retk osutus karjapoisile raskeks, kuid see-eest lõi selle kuru sissekäigu ees, kus Mustu end varjas, loitma hele tuli.
Tuli tegi noore oina kui ka selle õekese rahutuks, kuid Mustule avaldas see hoopis teist mõju. Juba ammust ajast olid karjuste öised lõkketuled lähedased tema südamele. Ta peaaegu ei kartnudki enam poissi.
Ent kuidas võis juhtuda, et mitu nädalat lammaste läheduses elanud panter ei olnud neid puudutanud?
Kes seda teab! Looduses tulevad erandina ette ka niisugused juhud.
Näiteks Kesk-Aasias leidsid kütid varemetes ristpardi, kes koos oma poegadega elas rebasekoopas, üsna perenaise kõrval. Veider naabrus! Kuid siin oli nähtavasti teine põhjus, Näljane panter polnud arvatavasti nendele peale sattunud. Lambalaut on

Pantrikurust eraldatud kaljuseinaga ja kõige järele otsustades polnud panter teisel pool kaljuseina käinud.
365
Tõsi küll, lambad tulid ju ise iga päev selle kaljuseina tagant Pantrikurusse vett jooma, kuid Pantrikuru ja selle kuru vahel, mida mööda nemad üles läksid, oli pikk mäeseljak. Nii et nende tee kulges nõgu mööda ja võis olla, et panter neid tõepoolest ei märganud ...
Pealegi magavad kiskjad, eriti pantrid, päeval oma peidukohtades. Ainult öösiti käivad nad saaki otsimas. Lambad aga ümberpöördult. Endiste, inimeste juures saadud harjumuste põhjal lähevad nad õhtul oma «lauta» ja magavad seal kuni valgeni välja. Koidikul, kui panter oma urkasse poeb, lähevad lambad rohtu sööma. See muidugi aitas omalt poolt ära hoida ebameeldivat kohtumist.
Ja pealegi, kui naljakas see ka ei ole, panter võis lambad ka siis puutumata jätta, kui ta neid oleks kohanud. Tõsi, tõsi! Iseasi oleks, kui ta metsistunud lambaid oma varjupaigast lüüraks siis, kui need rohtu söövad või vett joovad, hoopis teine asi aga on — neid jälitada ... Ei. isegi Mustule ei jõuaks ta järele, veel vähem tema talledele, kes sündimisest saadik olid omandanud metsikute lammaste harjumused.
Mispärast? On ju teada, et panter võib teha viie- või kuuemeetrisi hüppeid. Jah, ta hüppab hästi, kuid jookseb halvasti. Kassitõugu kiskjad — lõvi, tiiger, panter, ilves ia kass ise — on halvad jooksjad. Ega asjata rahvas räägi: «Kassi tee ei ole pikk — ainult majast reheni.»
. .. Lõvi kohta öeldakse, et ta on suuremeelne. Kargab varitsetud ohvri kallale, kui aga mööda hüppab, enam teda ei jälita — «kingib elu». Kuid mis suuremeelsus see siis on! Ükskõik mis looma kätte saab, kisub silmapilkselt tükkideks ja õgib ära. Ent kui tal tuleb üks või kaks hüpet asjatult teha, siis nii tema kui ka ta suguvennad _ tiiger ja panter — lihtsalt väsivad ära ja «pettuvad». Nad heidavad maha, vaatavad ahnelt nende küüsist pääsenud saagile järele ja peksavad raevukalt sabaga vastu maad ...
Ka panter on aastasadade vältel harjunud kallale tungima varitsuskohast, mitte aga saaki jälitama. Tal on raske jälitada: tal ju puuduvad niisugused tugevad «kingad», nagu need on Mustul. Panter on paljasjalgne, tema käppade tallad on pehmed, ei millegagi kaitstud.
366
Kas suudab ta siis kihutada mööda teravaid kiviseid kurunõlvi?
See on veel üheks põhjuseks, miks lambad, elades kõrvuti selle hirmsa vaenlasega, siiski puutumata jäid.

SEITSMES PEATÜKK SELLEST, MIS TOLLEL SÜNDMUSRIKKAL PÄEVAL VEEL JUHTUS

Eilne päev oli rikas igasuguste hädade poolest, see-eest tõi tänane päev neile niisuguseid kinke, et kõik meelepaha, mida karu neile oma riisumisega oli põhjustanud, varsti peaaegu ununes.
Nende peamureks oli nüüd metsistunud lammaste kinnipüüdmine.
«Küll on meil aga õnne — šašlõkid on ise oma jalgadel meie juurde tulnud!» hõõrus Gagik lõbusalt käsi ja ootas kannatamatult seda õnnelikku tundi, mil tema hoole all olev «ladu» jälle toidutagavaradega täitub.
«Kuhu Hasso siis jooksis? Kuhu ta tuld tegema pidi? Miks läks ta üksi?» muretses Sušik.
Ašot muigas kavalalt:
«Hasso viis tuld lauta, meie lammastele. Nüüd saab temast meie farmi karjus.»

«Ei mina seda farmijuttu taha kuuldagi! Püüame kinni ja tapame ära,» protesteeris Gagik.
Kõik ootasid kannatamatult karjapoisi tagasitulekut — ainuüksi tema võis välja mõelda, kuidas lambad kinni püüda.
Lõpuks ta tuli. Tema nägu säras, mustad silmad sädelesid.
«Kui kurus juhtubki olema kiskjaid, sinna Mustu juurde nad ei pääse. Eks vaadake,» osutas oma tööga rahule jäänud Hasso kaljutipule.
Seal keerles õhus tema poolt süüdatud lõkketule suits.
«Nüüd, kus su lambad vist on rahunenud, kas ei prooviks me neid kinni püüda?» küsis Ašot.
Hasso naeratas.
«Ei,» ütles ta, «niimoodi ei saa. Neid tuleb enne õpe-

tada, et nad sind usuksid, et nad inimest ei kardaks. Selleks on vaja aega.»
Ašoti ja Gagiki tuju langes otsemaid.
«Ja mina lootsin, et keedan täna õhtul sarvedest ja kootidest hašši1,» tunnistas Gagik avameelselt. «Eh sind küll, Hasso, kas näljasele inimesele sobib jutlustada kannatlikkusest?»
Kuid mis parata! Kui see on vajalik, tuleb kannatada, kui oleks vaid lootust lambad kinni püüda.
«Proovime seni tappa kitse,» soovitas Ašot. «Jooksu-ajal on kitsed ettevaatamatud.»
«Ligi nad ikkagi ei lase,» julges Hasso vastu rääkida. Olgu teistega kuidas oli, kuid tema on enam kui ükskord niisuguseid pulmi pealt vaadanud. «Kui me leiaksi-megi kitsi,» lisas ta, «siis ainult sügavates koobastes, kuhu nad end päeval peidavad.»
«Jah! Kui me neid koobastes leiame, siis on nad meil käes,» teatas Ašot enesekindlalt ja tõusis püsti.
Poisid väljusid koopast, nende järel ka Sušik ja Sar-kiss. Nad ütlesid, et kavatsevad marju otsida.
«Ašot, ainult viska oda nii, et see silma ei läheks: jääb pimedaks,» ütles Gagik tõsisel häälel.
«Kes?» kergitas Ašot kulme.
«Muidugi kits! ... Ja milleks sa üles ronid? Kas sa ei tea, et alla minna on kergem?»
Jah, allav minna oli hulga kergem, Ašot teadis seda, kuid tal oli"ka see teada, et kitsi võib leida ainult kalju-lõhedes ja koobastes, mis asuvad ülal nõlvadel.
«Ašot, mul on hirm: äkki lamab karu seal kivide taga?» ütles Šušik sosinal.
Kas sellest hoiatusest või sellepärast, et neile meenus, et nad lähevad värskeid karujälgi mööda, kuid kõik tõsinesid, ja Ašot käskis neil olla ettevaatlikud.
Kui nad Erakukoopa kohal asuva kalju tipule jõudsid, heitsid nad kõhuli kuivale maale ja tasakesi edasi liikudes roomasid kohani, kust oli hästi näha nii Pantri-kuru madalam osa, kus asus viinamarjaaed, kui ka mäeaheliku idapoolsed harjad, kus lookles Saatana rada.
Oli vaja enne ülalt hästi ümbrust uurida ja alles siis

'1 Hašš — supp sisikonnast ja kõõlustest.

edasi minna. Kes teab — äkki ilmubki kiskja! Kuid täiesti ootamatult ei näinud nad siit mitte kiskjat, vaid neid loomi, kelle jaoks neil odad kaasas olid. Vastaspool-selt mäeseljakult kostsid selgesti mingid kuivad kopsatu-sed. Seal võitlesid sokud teineteisel sarvi tagudes, nende kõrval aga sõid kitsed.

Hasso, kellel oli väga terav nägemine, tõmbas erutatult Ašotti kuuehõlmast: «Sinu müts! . . .»
Sokud kord taganesid, kord tormasid jälle maruvihaselt teineteisele kallale. Ja tõesti, ühel neist ripnes sarvede otsas Ašoti müts.
Ašot vangutas muiates pead. Kellele see müts kord õmmeldi ja kes seda nüüd kannab! .. .
Liikumatult paigal lamades vaatlesid nad sokkude võitlust ja igaüks neist soovis kõigest jõust, et üks vaenlastest hävitaks teise ja et see kukuks maha lõhkise peaga. Kuid loodus oli andnud nendele loomadele niisugused malmtugevad pead, et nad suutsid sääraseid igal sügisel korduvaid julmi võitlusi suurepäraselt välja kannatada. Olgu löögid nii rasked kui tahes, ükski vastastest ei saa võitlustes kannatada.
Kütt Aram oli rääkinud tõtt, öeldes, et Pantrikuru on sokkudele ohutu koht: keegi ei sega neid siin. Kitsed sünnitavad ja varjavad oma toredaid tallekesi inimestele ligipääsematuis mäelõhedes, koobastes ja grottides.
Kuid isegi neis näiliselt ohututes kohtades käib äge võitlus elu eest. Ja see, kes on tugevam, hiilib siia, et hävitada ja ära õgida need, kes on temast nõrgemad.
Ka praegu, kui sokud vaenuhoos päid kokku tagusid, tungis oht hääletult Pantrikurusse ja jäi nende pea kohale rippuma. Ühel ülemisel mäekarniisil lõi päikese käes helkima hiiglasuur kirju kassiselg, välkusid valged kihvad. Sirutades ette oma rasked, teravate küüntega käpad, langes panter kivina kogu maailma unustanud sokkude peale.
Kitsed sööstsid kabuhirmus kuru väljapääsu poole, nende kannul jooksis sokk, müts sarvedel. Teine, kelle panter jalust maha rabas, kukkus maha.
Sušik ei kannatanud seda vaatepilti välja, ta kiljatas tasa ja taganes. Sarkiss läks näost roheliseks. Ta tahtis

karjatada, kuid Ašot pani talle kähku käe suu peale, tõmbas teda tahapoole ja sundis minema teisele poole mäenõlva.
«Istu siin ja ära piuksata!» sisistas ta vihaselt, teades kogemuste põhjal, et ähvardused silmapilkselt ohjeldavad tahtejõuetuid ja arglikke inimesi.
Ašot tuli hingeldades tagasi, viis Sušiki kõrvale ja läks uuesti sõprade juurde. Surunud end vastu maad, jälgisid nad kolmekesi nende silme ees arenevat draamat. Tõuganud soku maha, lõi panter oma teravad kihvad loomade kõrri ja hakkas teda õgima, kusjuures ta urises ja oma pika sabaga ärritatult vastu maad peksis.
Poisid peitsid oma pead põõsa taha ja jälgisid sealt kiskja jõledat söömingut, salaja lootes, et kui panter oma kõhu täis saab, ka neile osa oma saagist jätab.
Poiste ettevaatus ei aidanud. Panter oli neid juba ammu märganud. Nende poole vaatamata tundis ta inimeste juuresolu, haistis nende lõhna, kuulis nende sosinat. Ent panter kuulub nende haruldaste kiskjate hulka, kes sugugi ei hooli oma vastastest ja on võimelised isegi inimese juuresolekul sooritama oma kuritegusid. Kiskja kõõritas vahetevahel põõsa poole, mille taha end poisid olid peitnud, ja sõi rahulikult ning naudinguga edasi.
Gagik aga ei saanud silmi pantri lõugadelt kõrvale pöörata ja praadis oma unistustes juba šašlõkki soku-maksast. Kuid ta eksis oma arvestustes. Panter, hunt ja paljud teised kiskjad õgivad kõige enne oma ohvri maksa ja südame.
Ent lõpuks sai kiskja siiski isu täis, ta tõusis laisalt ja siirdus vurre lakkudes kuskile mäelõhesse — vististi mingisugusesse koopasse, et pärast rammusat sööki rahulikult magada.
Hirmust tardunud poisid jäid põõsaste varju lamama ega julgenud end liigutada.

Ilm juhtus jälle soe olema. Lumi sulas jõudsalt, jättes lõunapoolsed nõlvad juba mitmendat korda paljaks. Poisid lamasid soojenenud maa peal, ja kuna palavad päikesekiired neid roidunuks olid teinud, oleksid nad kergesti
370
võinud uinuda, kui äsja läbielatud hirm poleks neid seganud ega nende närve ärevil hoidnud.
Ja mitte ainult hirm. Võib-olla ei erutanud neid mitte vähem pantri saak, mis lebas nii lähedal. See on alles õnn! Nad tulid kitsi otsima, ilma et neil oleks vähematki lootust olnud neid leida, ja nüüd on nende ees hiiglasuur sokk! Ja vaevalt kahesaja sammu kaugusel nende elukohast!
Püüa nüüd veel veenda ebausklikku Hassod, et mingit saatust pole olemas, et kõik nähtused on seletatavad ja sõltuvad üksteisest. Karjapoiss usub oma karjasest isa ja ütleb, et on olemas õnnetuid ja õnnelikke päevi...
Poisid lebasid kaua põõsaste varjus, ilma et oleksid sõnagi lausunud. Igaüks neist mõtles vist üht ja sedasama ja nagu tema sõbradki elas üle hirmu, mida kiskja ilmumine ja tema poolt sooritatud veretöö olid neis äratanud.
Lõpuks sosistas Gagik Hassole kõrva sisse:
«Noh, tõsta pea ja vaata, kas sokk on ikka veel seal või viis panter ta ära? Vaata, ära karda! Olen ju su juures.»
Hasso kergitas end küünarnukile ja vaatas.
«Jah, on seal. Oi. Ašot. kotkas lendas sinna, hakkab juba nokkima . . . Kõss, kõss! . . .»
Hasso viskas kivi ja kotkas lendas vastumeelselt ning aeglaselt kaljurahnu otsa.
«Kas me õige ei läheks soku jäänuste järele?» muutus Gagik julgeks.
Lähedal lebav surnud sokk ei andnud poistele rahu. Kuid Ašot kartis pantri tagasitulekut ja seetõttu kõhkles.
«Võib-olla sarnaneb falang' hundiga?» küsis Hasso. «Kui hunt on oma kõhu täis söönud, heidab ta kuskile maha ja jääb magama . . .»
Ašot vaikis. Juba niigi pidas ta end paljude hädade põhjustajaks ja kartis, et äkki juhtub tema süü läbi mõni uus õnnetus.
Pikapeale muutusid kõik julgemaks ja hakkasid valjemini rääkima.

Falang — panter.
371
«Tee mis tahad, Ašot, aga soku me peame ära tooma kohe praegu,» teatas Gagik. «Minge tooge, enne kui kotkad ta laiali tassivad, kõik muu jätke minu hooleks.»
Sušik ei olnud oma hirmust veel täiesti toibunud, kuid kuuldes Gagiki sõnu, turtsatas tahtmatult: eks tema teadnud, mida tähendab Gagiki keeles «kõik muu»!
Poisid poleks vist julgenud kiskja poolt murtud soku juurde minna, kui Hassole poleks meenunud Sušiki hiljuti öeldud sõnad. «Mul on nii suur igatsus liha järele,» oli ta lapselikult ja lihtsalt ütelnud, «teie aga toidate mind nende vastikute hiirtega ... »
Sõnagi lausumata tõusis karjapoiss püsti. Ka Ašot võttis oma oda. Mõlemad poisid olid tõsised, sõnakeh-vad, — nii on see alati suurimad ohuhetkil.
Kuid Gagik vastuoksa tundis alati vajadust rääkida, kui tahtis peletada oma hirmu. Märgates Gagiki argust, otsustas Ašot teda piinlikust olukorrast tasahilju päästa. Ta teadis, et kuigi Gagik väga kartis, ei lubanud ta enesearmastus tal kaaslastest maha jääda. Kuid oli seda siis vaja?
«Sina, Gagik, mine koopasse,» ütles ta. «Tehke tuli üles, seadke keedunõud ja šampuurid valnfs. Kui tagasi tuleme, hakkame lõunat valmistama. Noh? Mis sa seisad kui post?»

«Kuidas siis ilma minuta?» erutus Gagik. «Aga kui panter äkki tagasi tuleb?»
«Küllap saame hakkama,» muigas Ašot.
Ja Gagik polnud kunagi varem nii meelsasti allunud Ašoti tahtele.
Hoides käes põlevaid tükke otsekui tulelonte, läksid Ašot ja Hasso üles kaljunukile, kust paistsid pantri poolt puruks rebitud soku hiiglasuured sarved. Kiskja oli oma ohvri maksa, südame ja koivad nahka pistnud, järelejäänud osa kavatses ta vist õhtueineks ära õgida.
Hasso tahtis loomal sarvedest kinni haarata ja ta keret enda järel alla lohistada, kuid Ašot keelas seda tegemast.
«Nii ei tohi! Panter tuleb jälgi mööda meile järele,» sosistas ta.
Ning võtnud kirve, raius ta kiskja poolt näritud osad kere küljest ära, puutumata osad aga, nagu pea, rinna
372
ja abaluud, ladus oma õlgadele. Siis näitas ta Hassole märkide abil, et see jäljed tule ja suitsu abil ära segaks.
Nad hakkasid minema ja vaatasid hinge kinni pidades tagasi: äkki on kiskja neid märganud? Ja samal ajal olid mõlemad õnnelikud: nad ju kandsid koju pool kitse keret! . . . Ašot vajus küüru oma raske kandami all. Hasso segas hoolega jälgi. Ta käes leegitses tuletukk. Ja see ettevaatus polnud sugugi ülearune. Oht lähenes, kuid mitte sealtpoolt, kust teda kardeti.
Ašot ja Hasso polnud veel jõudnud koopani, kui kuskilt ülalt kostis nende kõrvu ähvardav mõmin ja mingi mustjaspruun metsloom põõsaid murdes ja koos variseva lume ning kividega järsust mäenõlvast alla veeres.
«Hasso, tõsta tukk kõrgele! Vehi sellega!» hõikas Ašot ja viskas kandami õlgadelt.
Kuid samal hetkel oli karu poisi kõrval. Ta haaras Ašoti hõlmast kinni, paiskas ta lumehange, ja ilma et oleks temale või lihale pilku heitnud, hakkas tugeva mõminaga uuesti mäest alla veerema. Vahetevahel tõusis ta tagumistele jalgadele, püherdas, keksis, tõmbas end kerra, pistis pea tagumiste jalgade vahelt välja ja veeres jälle nagu pall allapoole. Ta oli purjus ja heatahtlik, nagu on seda mõnikord purjus inimenegi . . .
Kuidas keegi, kud aigedzorlased juba teavad, et sellel, kes palju madžaari joob ja lisaks veel palju viinamarju sööb, hakkab mahl maos käärima ja kihisema . . .
«Mis teha?» sosistas Hasso, vehkides masinlikult tule-tukiga.
Poiss oli näost ära, ta jalad värisesid. Ašot oli samuti ehmunud. Kuid kogu karu käitumise ja tugeva veini-lõhna järgi taipas ta otsemaid, et mesikäpp polnud «mõõtu pidanud». Kas oleks ta muidu unustanud karudele nii omase ettevaatuse?.
«Pea, hirmutame teda. Süüta rohi põlema,» ütles Ašot.
Nad kogusid kuiva rohtu, karuohakaid, panid need tuletuki abil põlema ja Ašot kinnitas oma oda külge leegitseva rohutuusti.
Karu oli nähtavasti oma kukerpallidest väsinud, istus poistest allpool, vangutas pead ja mõmises midagi omaette.
Ašot karjus kõigest kõrist: «Hurjoh!» ja viskas tema
373
suunas põleva oda. Karu tõstis pöörast mõminat ja pistis ajama. Poiste ninna tungis põlevate karvade kärsahaisu.
«Nüüd jookse ja ära tagasi vaata!» hõikas Ašot sõbrale.
Poisid haarasid oma saagi, kirve ning tuletukid ja tõttasid koopasse.
«Oi, tõid, kaasa! Soku tõid!» hüüdis Sušik rõõmsalt. «Kuid kes seal möirgas?»
«Mitte keegi. Parem puhu tuli hõõgvele.»

Lõkke juures lamas pool sokukeret — terve hunnik liha. Viimaks ometi näis õnn neile naeratavat. Kuid see kõige julgem neist oli millegipärast rahutu ja hajameelne ning piilus aina ukse poole, otsekui kuulatades midagi.
Liha silmates oli Gagikil hirm nagu ära pühitud, ta vestis kiiruga šampuurid valmis ja lõikas sokuliha väikesteks tükkideks.
«Kas ma ei öelnud, et lõpuks läheb kõik hästi?» vadis-tas ta. «Oi, missuguse hašši ma teile peast ja jalgadest keedan! Lakute näpudki puhtaks! Hasso, raiu pea otsast ja hoia seda tulel — kõrveta karvadest puhtaks ... Oi-oi-oi! See pole elu, vaid paradiis! .. .
Ning jälle oli koopavõivide all kuulda naeru ja sõprade kahvatute'e nägudele ilmus rõõmus naeratus; jälle algas nende vahel elav vestlus, mida katkestas oma vai-mustatud vahelehüüetega Gagik, kes šampuuridelt pruunikaks tõmbunud lihatükke ära võttis.

KAHEKSAS PEATÜKK SELLEST. ET ONN JA EBAÕNN ON JU ÕIGUPOOLEST VENNAKSED

Jah, sel päeval naeratas neile tõesti õnn. Siiski leidsid nad pärast seda, kui nende erutus oli pisut vaibunud, et nende vaimustus on «vasikavaimustus». Kuigi nende olu-kord oli paranenud, siis oli see ka samavõrra halvenenud. Tõsi küll, nüüd on neil vähemalt kahe nädala jooksul kõhud täis ja nad võivad kannatlikult oodata, millal Hasso vilepilli mängides lambalaudast siia toob oma

kuuleka «karja». Ka soola ja vett oli neil külluses, seda piisaks kogu külale. Kõigest sellest ei olnud nad kogu oma Pantrikurus viibimise ajal julgenud kordagi unistada. Kuid samal ajal ei tohtinud nad ju unustada, et nende kõrval elavad kaks hirmsat looma. Aigedzorlastel on õigus, kui nad ütlevad, et õnn ja ebaõnn on kaksikvennad. Meie noortel oli õnne sel päeval, suuri kordaminekuid! Kuid kas nende eluaseme lähedal ei hulkunud ringi panter?
Nagu praegugi: äkki tuleb, märkab, et tema saak on kadunud, satub raevu ja hakkab mõnele nende hulgast jahti pidama ...
Kus ta senini oli olnud? Kust ta ilmus? Aga karu? Tähendab, nad olid eksinud, arvates, et ta on kurust lahkunud? Võib-olla käis ta endale talveks varjupaika otsimas, ia kuna ta sobivat ei leidnud, tuli tagasi?
Poisid olid kuulnud, et karu ei tungi inimestele kallale, ent siiski, kes nõustub minema vett tooma allikast, mille ümbruses hulgub karu? Võib-olla kaob sul joogijanugi ära! Ja kui end kaljude vahel varjab panter, mis südamega sa lähed sinna, et teha lambad taltsaks? ...
Seda läbi arutades tulid nad otsusele, et praegu on nad siiski ilma kõigist oma varandustest — soolast, veest ja lammastest. Nad olid ilmselt liiga vara rõõmustanud, oli veel vara sellele mõtelda, et nüüd nad saavad kevadeni muretult elada. Kiskjad panevad nad koopasse vangi, toit saab varsti otsa, soolapuudusel aga võivad nad hulluks minna. Selleks et vett saada, tuleb neil jälle hakata lund sulatama, kuid niisuguses «filtreeritud» vees pole põrmugi soola.
Aruta kuidas tahes, ent kõigepealt tuleb ikka selle peale mõelda, kuidas kiskjad hävitada või nad kurust eemale peletada.
Ašot soovitas süüdata suuremal arvul lõkketulesid ja siis suitsevate tungaldega, kisa ja käraga kuru ahelikus läbi kammida, liikudes parempoolsetest mägedest vasakpoolsete suunas. See hirmutab kiskjaid, ajab nad kuru väljapääsu poole ning sunnib neid lahkuma.

Plaan oli huvitav, kuid selle hävitas Gagik vaiksel toonil antud seletusega, et soovitatavast grandioossest
375
rongkäigust saavad osa võtta ainult kolm inimest. Mis «ahelik» see siis oleks? ...
Aeg möödus niisugustes vestlustes märkamatult ja lõpuks oli sokulihast tehtud šašlõkk valmis.
Alles siis, kui nende kõhud juba täis olid, toibusid nad täielikult läbielatud erutustest.
Ašot tõstis maast koopa nurgas lebanud püünisrauad ja ütles ärevusega:
«Need ju pantri jaoks valmistatud ongi!»
«Milleks onu erakul siis pantrit vaja läks? Ega ta pantri liha ikkagi poleks sööma hakanud, ja müüa polnud tal teda ka kusagil,» vaidles Gagik talle vastu.
Sušik meenutas midagi pingeliselt, siis see vist tuli talle meelde ja ta ütles:
«Lugesin kuskilt, et keegi erak sidus teele asudes oma jalgade külge kuljused. Nende helin pidi kõiki sipelgaid ja putukaid hoiatama, et neid võidakse katki tallata. Ühe sõnaga — selleks, et nad tee pealt ära jookseksid.»
«See on muinasjutt,» hakkas Gagik naerma.
«Ei, Sušikil on õigus,» astus Ašot tütarlapse eest välja. «Ta tahtis ütelda, et erakud olid head inimesed, ja see on tõsi.»
«Muidugi! Aga Gagik ei lase ju lõpuni rääkida!» pahandas Sušik. «Kui erak oleks halb inimene olnud, oleks ta kitsi püüdnud, aga mitte kiskjat, kes nende verd valab ... »
«Braavo!» hüüdis Gagik. «Kuid minu arvates tegi onu erak oma heateod selle arvestusega, et taeva pääseda. Eks? ... »
Sõbrad puhkesid naerma, kuid Ašoti mõtted viibisid mujal. «Kui erak püüdis pantreid nende raudadega,» mõtles ta, «miks siis meie ei võiks katsetada?» On võimatu tundigi rahulik olla nii kaua, kui nende kõrval elab säärane salakaval ja tugev vaenlane!
Ta rääkis oma kavatsustest ka teistele ja kuna need tema ettepaneku heaks kiitsid, asus ta õhinal seda teostama.
Mida läheb vaja, et rauad valmis seada? Tükk liha ja muud mitte midagi. Liha neil oli, kuid rauad olid tugevasti roostetanud ja niimoodi neid tarvitada ei saanud.
«Juba roostelõhn üksi heidutab kiskjat, ta ei lähe ligigi,» seletas Ašot ja talle meenus, et isa oli raudu
376
rasvaga määrinud. See kaotas nii metalli kui ka rooste lõhna. Aga kust võtta rasva?
Pulmade ajal muutuvad sokud lahjaks. Veidi rasva jääb ainult neerudele ja jämesoolele. Kui Ašot määrimisega valmis sai, tõmbas ta raudvedru üles ja vangutas kaheldes pead.
«Kardan, et ei pea vastu. Rooste on parema küünise üsna õhukeseks söönud.»
Püünise külge oli kinnitatud mingi rauatükk, mis sarnanes ankruga.
«See on selleks, et loom ei saaks kaugele joosta. Konks jääb põõsaste ning kivide taha kinni ja takistab, ja jahimees võidab sellega aega,» seletas Ašot.
«Aga kas ei saaks püünise puu külge siduda, et panter jääks kohale ega jookseks ära?» küsis Gagik tõsise huviga.
«Kus sa sellega! Ta kisub käpa välja ja paneb plehku. Sellepärast see ankur vabaks jäetaksegi, et kiskja teda enda järel lohistaks,» seletas Ašot. Ta oli väga erutatud — oli see ju esimest korda elus, kus ta kavatses kinni püüda nii hirmsa kiskja kui seda on panter! Ašoti ettekujutus töötas täie hooga, ja olles kindel, et kõik juhtub just niiviisi, nagu ta seda on ette arvanud, lausus ta asjalikul häälel: «Noh, Gagik, anna mulle tükk liha!»

«Seda juba ei ole!» keeldus Gagik. «Pane söödaks kas või minu süda, aga liha ma ei anna! Praegu pole aeg katsete jaoks ... »
«Sinna jäi veel näritud tükke järele,» ütles Hasso, kes senini oli tagasihoidlikult vaikinud. «Võtame sealt.»
Tõepoolest, kas võis siis veel paremat sööta olla?
Ülemisele terrassile, mida nimetati Pantriterrassiks, oli palju kotkaid kogunenud ja nende eemalepeletamine nõudis poistelt suurt vaeva. Selgus, et ahned linnud polnud lihatükkigi järele jätnud, ainult liigeste ümbert polnud nad kõike ära nokkinud. Poisid raiusid sealt ühe tüki, kinnitasid selle raudade külge, mille nad nõndaviisi maa sisse matsid, et välja jäid ainult lumega kaetud teravad avatud küünised, millede vahelt sööt välja paistis.
Tahtes kotkaste tähelepanu kõrvale juhtida, kogusid ja viskasid nad neile kõik jäänused ja läksid tagasi koopasse.
377
«Peaks me ometi pantri kätte saama ja siit puurist vabanema! Oleksime kõige õnnelikumad inimesed maailmas!» mõtles Ašot. Ta nägu punetas, silmad välkusid.
«Pantri elupäevad on loetud,» ütles ta. «Nüüd tuleb ka karuga arved õiendada.
«Arvan, et peame ... »
Ašot ei saanud lõpetada. Oli kuulda võigast mõminat, poollagunenud uks paisati laiali ja koopasse tungis ... purjus karu.
ÜHEKSAS PEATÜKK SELLEST, KUIDAS HAIHTUS LEGEND LASTE PÕGENEMISEST KAUG-ITTA
Kõike sel päeval juhtunut võiks tõepoolest pidada õnnetuks saatusemänguks. Kui teised kütid poleks Aramile appi tulnud ja kui ta poleks olnud sunnitud neid ootama ja nendega nõu pidama, kõik oleks võinud minna hoopis teisiti. Kõige tõenäolisem on see, et Aram oleks kitsede jälgi mööda läinud mäeküljele, mille taga asub Pantri-kuru. ja kui ta oleks mäeseljaku harjal seisatanud, oleks ta võinud meie vangisattunud noortele silma hakata. Need muidugi, nähes inimest, oleksid hakanud hõikama ja oma kisaga enestele tähelepanu tõmmanud...
Kuid kõik kujunes hoopis teisiti. Kitsed kohtasid Pantrikurus oma sugukonna kõige ohtlikumat vaenlast — pantrit — ja jätnud tema küüsi ühe oma kaaslase, tormasid sealt kiiruga tagasi. Nad väljusid kurust juba enne seda, kui neid jälitavad jahimehed Saatana raiani jõudsid.
Nüüd aga lamab Ašoti mütsi kandnud sokk elutult nende ees ning teda tapnud jahimehed on teinud tule maha ja kogunenud selle ümber. Ainult Aram istus veidi eemal, vaatleb oma poja mütsi ja nutab, nutab pisaraid valamata . . .
Katsu nüüd sellest saladusest aru saada ... Kui loom oleks mõistnud rääkida! . . . Aram oleks siis tuhat püünist mägedesse pannud, oleks välja mõelnud tuhat eri abinõu, et aga sokku tabada. Selle kinni püüdnud, oleks ta küsinud: «Kus on selle mütsi omanik?» Kuid tule ääres lebab elutult see sokk, kes Ašotti oli näinud, — lebab ega saa midagi jutustada . ..
378
Vana Assatur suitsetas süngelt oma piipu. Kõik pilgud olid pööratud temale, temalt oodati otsust. Kuid mida võis ta öelda? Vana kütt oli oma elus paljugi näinud, ta võis ära seletada tuhandeid imelisi loodusnähtusi, aga sellest aru saada, kuidas Ašoti kõrvik soku sarvedele sattus, see käis ka temale üle jõu.
Vanataat polnud endaga rahul ja tal oli ebamugav kõigi nende meeste pärast, kes temalt nõu ootasid.
«Jaa, mu lõvipoeg, oleme vist ilmaaegu siia tulnud!» ütles ta nukralt oma pojapojale Kamole, ilusale pikakasvulisele noormehele, kel oli mehelik ja karm näoilme.

«Ei, onu Assatur, kui sind poleks olnud, ei lamaks see sokk praegu siin ja meie poleks seda mütsi ära tundnud,» segas end jutusse Aram. «Süda tilgub mul musta verd, silmade ees virvendab, — kas minust on praegu laskjat? ... Täna hommikul tulistasin seda sokku ja lasksin mööda. Vaevalt hakkasin sihtima, kui süda kiskus kokku, silmad läksid uduseks . . . Sinu lasu tõttu saime vähemalt teada, et lapsi ei tule otsida Kaug-Idast. Meil hakkab külm, lähme külla tagasi. Ka teie olete kõik väsinud, vaja puhata.»
Kütid tõusid püsti ja läksid külla tagasi. Aram kutsus vana Assaturi koos pojapojaga enda juurde, Aršak aga viis Grikori oma poole.
Vennapoega nähes puhkes Aršaki naine nutma ja puistas poisi üle emaliku õrnusega. Ta pani lauale kõik, mis aga majas paremat leidus.
«Söö, söö, mu kallis, enda ja ka minu Gagiki eest, ainult et mu süda rahu saaks,» ütles naine ja pühkis vargsi põllenurgaga silmi.
«Kõik läheb hästi, naine, ära nuta. Kuhu nad siis ikka peaksid kaduma?» lausus Aršak rohkem ennast kui naist julgustades.
«No mis sa oskad öelda, mis sa oskad öelda,» hädaldas naine. «Oleks Gagik siin, kuidas ta rõõmustaks sinu tuleku üle, Grikor-džan!»
Grikori ilmumine kiskus vaese ema südamehaava veel enam lahti. Kogu öö ei saanud ta sõba silmale ja pärast hommikueinet koolikella helistamist kuuldes puhkes ta jälle kibedasti nutma.
«Lähevad . . , Kõik lähevad kooli, peale minu poja!»

nuuksus ta. «Grikor-džan, iga kord, kui kuulen seda koolikella helistamist, süda otse lõhkeb sees! Iga kord, kui näen tema sõpru, hakkavad pisarad voolama . . . Kui vaatan õpikuid, näe seal laual — tunnen, kuis pea otsekui põleks ... »
«Aitab juba, naine,» ütles Aršak pehmelt ja lahkus kodunt.
Arami juures leidis ta eest vana Assaturi ja esimees Aruti, kes oli teadmata kuidas siia sattunud. Nähtavasti oli vanamees ta välja kutsunud ja noomis teda praegu kurjalt:
«Küll aga olete külmaverelised inimesed! Lapsed on kadunud, aga teie? Tegelete ainult sellega, kuidas orava kombel täita oma pesa tagavaradega!»
«Mida me siis peame tegema?» küsis esimees solvunult.
«Mida tegema? Nina urgitsema!» ägestus vanamees. «Iga kadunud laps on väärt viit sinu- ja minusugust. Sinul aga, nagu kuulsin, on Jerevani pood rohkem meeles kui inimesed!»
Veri valgus vana küti näkku, nii vihane oli ta, ja ta käsi haaras vaistlikult kinžalli järele. Nii juhtus see alati, kui miski vana Assaturi liialt pahandas.
«Kräbe vanamees, justkui tuli teine! . . .» sosistas keegi.
«Jah, nagu sula malm, aga mitte inimene... »
Arut seisis, pea longus, ent vana Assatur ütles pärast seda, kui ta oli pisut puhanud ja rahunenud:
«Egas midagi, Aram ja Aršak, tõuske üles, koguge rahvas kokku, lähme mägedesse... Teie külas on mul raske hingata, õhust tuleb puudus . . . Näe, minu pojapoeg on pioneerid kohale toonud,» ütles vanataat aknast pilku välja heites ja sedamaid muutus ta kortsus nägu siledamaks ning karm pilk leebemaks. «Jah, Siran-džan,» pöördus ta koduselt perenaise poole, «anna mulle mu teemoon, magan mägedes, ja sealt otse koju ... »
«Miks? Kas sa siis tagasi ei tulegi?» muutus Siran rahutuks.
«Ei, külla, kus on sihuke südametu esimees, ei tõsta ma enam jalgagi,» sähvas vanamees järsult, võttis püssi ja väljus.
Kolhoosnikute ja pioneeride salgad läksid mägedesse

laiali. Lootes kadunud lastest leida kas või mingisugust jälge, uurisid nad läbi kõik kaljud, kõik lõhed ja lohud, kuid asjatult. Õhtuti läksid nad nõgudesse, ööbisid karjaste juures, hommikul rändasid aga jälle mägedesse. Nad ronisid läbi kõik Väike-Kaukasuse Araratl-poolsed mäenõlvad, vaatasid igasse nõkku, igasse prakku, iga kivihunniku taha, kuid kellelgi ei tulnud pähe pilku heita Pantrikurusse. Ent kui palju kordi olid nad lähenenud selle piiridele ning neid mööda edasi liikunud! Kuid kas võis keegi sellele tulla, et Ašot koos oma kaaslastega oli läinud sinna, kuhu kõige vapramad mehed isegi suvel minna ei julgenud? ...
Otsingud ei andnud tulemusi. Aram soovitas pioneeridel külla tagasi minna, kolhoosnikutele ja küttidele aga ütles:
«Tänan teid kõiki, mu kallid, tänan ka sind, vanaisa Assatur. Teie tegite meie heaks kõik, mis suutsite, ja kogu teie edaspidine vaev oleks asjata. Minge oma kodudesse. Mina üksi jään farmi, hakkan koos karjastega mägikarjamaadel käima. Ehk avaneb kusagil uks, mille taga mu õnn peitub . .. »
«Ei, ei, nii see ei lähe, Aram! Niimoodi mina küll sõprusest aru ei saa,» erutus vana jahimees.
Ta ei, tahtnud mingil tingimusel oma külla tagasi minna, kuid Aramil läks siiski korda teda oma nõusse saada, seda enam, et oli vaja Grikor koju saata.
Suudelnud oma nooremat kaasvenda, ütles vanataat sügavamõtteliselt:
«Inimene elab siin maailmas ikka lootuse varal, Aram. Ka sina ära silmapilgukski lootust kaota. Maailm olgu selle tunnistajaks: lapsed on elus .. .»
«Tasugu taevas sulle sinu kuldse südame eest, onu Assatur! Head teed sulle.»
Ta saatis vanataadi ja selle noored teekaaslased kuni Agridža mäeni, mis asub kõrgel pilvedes, ja tuli siis farmi tagasi.

Karjaste juurde jäänud Aramil ei olnud und ega rahu. Vahest poleks ta isegi kevadeni külla tagasi tulnud, kui ootamatu juhus poleks ta hulkumistele lõppu teinud.

Pantrikuru vastas laiuv Ararati oru osa oli, nagu juba varem öeldud, täiesti lage. Ainult piki Araksi vasakut kallast paistis kitsas põõsa- ja kõrkjariba. Vahest poleks ehk sedagi rohelust seal olnud, kui Araks igal kevadel poleks kaldaäärseid liivavälju üle ujutanud. Kuid see alles viljatu maa-ala on vaid väike osa sellest endisest suurest kõrbest, mis viimaste aastate jooksul on kattunud viinamarjaväljade ja puuvillaistandustega.
Seda tühja kõrbeosa, mis kannatamatult ootab elu, kuid praegu on alles viljatu, piiravad mõlemalt poolt ülesharitud maad.
Palaval suveajal võib sealt leida ainult kaamelioha-kaid ja uimastava lõhnaga hõbedaselt viitjat puju.
Lopsakat taimestikku võib siin näha ainult piki saladusliku voolu nõva. Alates kuru ümbritsevast alumisest, kaljuosast kuni Araksi kaldal kasvava põõsastikuni, märkab silm kolme kitsast riba. Keskmine kivine ja hall riba on voolunõva, mida kummaltki poolt palistab lopsakas kollane rohuvööt. Rohuvarred on nüüd kuivanud ja sahisevad kaeblikul! külmas detsembrikuu tuules.
Vaevalt jõuab lumi ära sulada, kui nende kollaste ribade poole suunduvad kõik sõralised, kõige esimestena — muflonid.
Karjus Avdal jagas kolhoosifarmi karjatamiskohad osadeks ja käis oma loomadega järk-järgult kogu karjamaa läbi, kuni jõudis tühja maa-alani. Siin ta peatus.
Kui Avdal Äramiga kitsejahil käis, oli ta voolunõva kallastel tihedalt kasvavat taimestikku märganud, ja otsustas koihoosikarjad sinna ajada.

Lambad sõid, uppudes punakaspruuni rohumerre, Av-dal aga istus eemal kivil ja puhtas talveõhus helisesid mahedad vilepillihelid.
Kurdidel on kombeks, et nende karju saadab üks või kaks eeslit. Eeslid veavad endal karjuse lihtsat, karjatamisel vajaminevat vara ning hurdžiine ' toidumoonaga. Kui lambad kuskil karjamaal tallesid toovad, pannakse vastsündinud hurdžiinidesse ja rahulik loom viib tallesid

1 Hurdžiin koosneb kahest poolemeetrise riideribaga ühendatud kotist. Teekäija viskab 'hurdžiini üle õla, nii et üks kott jääb seljale, teine rinnale rippuma. Tõlkija.

õrnalt oma seljal kiigutades nad ettevaatlikult farmi. Mõnikord laotakse eesli selga metsast korjatud hagu — sest miks peaks koormakandmisega harjunud toom tühjalt koju tagasi minema.
Kord palus Avdal enne päikeseloojangut oma kaaslasi, noori karjapoisse, et nad kivisest voolunõvast hagu korjaksid.
Kui karjased hagu eeslite selga hakkasid laduma, jooksis kuskilt altpoolt üks koertest nende juurde. Hammaste vahel oli tal vana kurdi abaa. Koer tõi selle otse Avdali kätte. Tema targad silmad näisid küsivat: «Vaata ometi, kas see pole meie Hasso abaa?»
Karjuse süda hakkas värisema. Ta keerutas poja määrdunud ning pahtunud kuube oma käes ja tal oli nii valus, et ta oleks tahtnud karjuda, kogu maailmale jutustada oma kaotusest.
«Kust sa ta leidsid, Tšalo-džan, kust kohast?» küsis ta koeralt pisaraid alla neelates.
Avdali ümber kogunesid ta kaaslased. Nad vaatasid abaad ja nende ihu tõmbus külmaks: jah, see oli Hasso kuub.
«Lähme,» ütlesid nad koerale. «Lähme, Tšalo-džan, näita, kust sa selle leidsid.»
Koer taipas ja juhtis neid. Nad liikusid piki voolu-nõva, läksid üle Aigedzorist Jerevani viiva tee ja peatusid põõsa juures, mille vesi oli maha murdnud. Tšalo osutas silmadega sellele — siit ta oli kuue leidnud.
«Aga mis see siis on? ... »
Üks karjustest kummardus ja koukis muda seest välja mingisuguse raamatu. Hiljem leiti veel ligunenud vihik, mis otsapidi porist välja paistis ...
«Oh häda, oh häda, veevool on lapsed kaasa viinud!» vangutas pead neist leidudest vapustatud isa.
Ta istus voolunõva äärde maha ja kattis näo kätega.
Pärast kauast ringihulkumist tuli kütt Aram külla tagasi — tuli valust mustakstõmbunud näoga ja puistatud südamega. Halba aimates astus ta majja ja nähes naise kõhna rohekaksmuutunud nägu, murest halliks läinud juukseid ja aukuvajunud silmi, istus raskelt toolile.

«Meie Ašotti pole enam,» lausus ema valjusti luksudes.
Tema silmad olid kuivad — ta oli koik oma pisarad ära nutnud. Ainult tema kõhnad õlad võppusid.
«Räägi nii, et aru saaksin,» pomises Aram ja vahtis naisele otsa haavatud looma pilgul.
«Vool viis ... viis lapsed kaasa ...»
«Missugune vool?»
«Põrgu poolt saadetud vool.»
Ja naine jutustas karjuste leitud asjadest.
«See on kõik, mis Ašotist on järele jäänud ... » Ja ta ulatas poja määrdunud vihiku.

Suure vaevaga end vaos hoides tõusis Aram püsti, läks kolhoosi hobusetalli, saduldas kaks hobust ja läks nendega Aršaki poole.
«Istu selga, sõidame,» ütles ta.
Aršak tuli talle vastu punaste ning paistetanud silmadega.
«Kuhu?» küsis ta vaevu huuli liigutades.
Mõne tunniga oli see suur ja tugev mees justkui väiksemaks muutunud, tugevad õlad olid longu vajunud...
«Sõidame sinna. Küllap seal näeme... »
Nurisemata istus Aršak hobuse selga ja nad suundusid nende halva kuulsusega kohtade poole, milledega aiged-zorlasi senini polnud sidunud miski peale hirmu ja õnnetuste.
Päike oli juba loojumas, kui nad kohale jõudsid. Aram ja Aršak sidusid hobused põõsa külge ja läksid voolu-nõva mööda allapoole. Iga sammu järel nad peatusid ja kummardusid. Seal paistis ühe kivi alt välja raamatu-nurk. õpik... Kuid kelle oma? Kuidas sellest aru saada, kui raamat oli üleni mudane, kiri vaevalt loetav. Nad sirvisid seda ja leidsid mõne terve ning puhta lehe. Raamat oli venekeelne. Hakkas silma katkend mingisugusest Džambuli luuletusest:
Mata kurbus nüüd laulu, Džambul,
nukram sügisjõest olgu su laul...
«Mis raamat see on, Aršak?»
«Pea ... Mäletan, seda tuupis pähe meie Gagik. õpik on seitsmenda klassi jaoks, venekeelne raamat... Oi,

Gagik-džan, kuhu sa ometi jäid?...» hädaldas õnnetu isa.
Nii elavalt meenusid talle poja alati lõbus nägu, naeratlevad mustad silmad ja naljad ...
«Lähme edasi, Aršak, vaatame veel. Ehk leiame veel midagi.»
Kahe isa järel ruttasid siia ka küla pioneerid, kolhoosnikud, Arami ja Aršaki naabrid. Nad läksid samuti piki voolunõva kuni Araksi jõeni ja leidsid ka mõne raamatu ja vihiku. Siis kogunesid nad kõik kokku, istusid maha ja tulid otsusele, et lapsed on teed mööda minnes äkki kiire voolu sisse sattunud ja see on nad jõkke kandnud.
«Kuhu nad siis seda teed mööda läksid?» küsis Aršak nõutult. «Nad ju kirjutasid meile hoopis midagi muud. Mis Kaug-Ida see siis on?»
Tõsi küll, lähedal asus raudteejaam. Vahest lapsed ehk ei tahtnud rongile minna farmi lähedases pooljaamas ja otsustasid minna selle jaamani ning teel sinna viis vool nad endaga kaasa...
Ainult üks asi jäi arusaamatuks: miks nad selle eest ei põgenenud? Vesi tuleb ju alati suure mühina ja kohinaga. Nad pidid ju seda kuulma!
Teistest hiljem tuli sinna laohoidja Paruir, ja nagu alati hakkas kohe vadistama, ilma et oleks kedagi tervitanud. Sõnad muudkui tulid tal robinal suust.
Imelik inimene see Paruir! Ta pole sugugi nii kohmakas ja laisk nagu ta poeg Sarkiss. Ta räägib kiiresti, vehib kätega, sammub väledalt, silmad aina keerlevad tal peas. Ei saa ta millelegi koondada oma mõtteid ega pilku. Kui ta kellegagi kõneleb, siis muudkui pilgutab silmi, nagu oleks tal mingi salajane kokkulepe oma kaasvestlejaga.
«Mitte inimene, vaid tuiskam,» ütles kord tema kohta jahimees Aram.
Ka nüüd kõneles ta vahetpidamatult silmi pööritades:
«Kes teab, nad ehk olid väsinud, istusid rohule puhkama ... Sõid, heitsid siis pikali ja uinusid... Eks magaja ole kui surnu — mis vahe seal on? Mis siin ikka enam rääkida. Mis juhtus, see juhtus ... »

Kuigi Paruir oli ilmselt auru all, leidsid paljud, et tema poolt väljendatud mõte on tõenäoline. Ainult üks
385
asi jäi veel selgusetuks ja imelikuks: kuidas sattus Ašoti müts soku sarvede otsa? ... Kurbus valdas neil päevil kogu küla. Kõik pidud ja pulmad lükati edasi. Keldrites seisid veiniga täidetud karassid, kuid mitte kellelgi polnud tuju pidutsemiseks ...

KÜMNES PEATÜKK SELLEST.'KUIDAS INIMESE SÜDA KATSUMUSTES KARASTUB

Kui ukselogu eest ära paisati ja joobnud karu koopasse sisse tungis, valdas meie noori kabuhirm. Sarkiss karjatas metsikult ja sööstis tagumisse nurka. Sušik ahhetas.
«Tuld! Tuld!» karjus Ašot.
Hasso viskas kirve käest, kahmas tulest põlevaid oksi ja loopis nendega karu. Karu jooksis mõmisedes välja, istus lähedale põõsastesse ja hakkas ärapõletatud käppa lakkuma. Ta ümises rahulolematult, olles nähtavasti pahane selle üle, et külalislahke koobas teda täna nii vaenulikult vastu võttis.
Põlevaid tükke peos hoides seisid Ašot, Hasso ja Gagik koopasuu ees ja silmitsesid mesikäppa. Neile näis, et ta täna polegi nii hirmus kui eile, kus ta joobnuna neile kuskilt mäe otsast kaela vajus. Ja Gagik viskas ootamatu julgusega kutsumatut külalist suitseva tukiga.
«Säh, söö!» hõikas ta. «Või temal tuli isu šašlõki järele?»
Tuletukk kukkus lumme, sisises ja hakkas üsna karu nina all suitsema. Vanapäts kargas üles ja pistis plehku.
«Ta on ju päris argpüks! Ja niisugust viletsat argpüksi teie kartsite?» pöördus Gagik Ašoti poole.
Ta oli nii rõõmus oma avastuse üle, et teda valdas võitmatu tahtmine naljatada ja naerda. See oli murrangumoment Gagiki elus, kus lapselik argus hakkab oma positsioone loovutama julgusele, mis tärkab meheks muutuva noormehe rinnas. Ja ta tundis sellest rõõmu.
«Vaadake, kohe kõrvetan tema kasukat!» muutus poiss aina julgemaks, ja haaranud põleva vaiguse kuuseoksa,
386
tormas karule järele. «Saan üksigi temaga hakkama!... Miks tulete mulle järele?» hüüdis ta, olgugi et ta kaaslased ei kavatsenud kuhugi minna.
Kuid nad mõistsid oma «vahvat» sõpra (ega inimene ropsupealt julgeks muutu!) ja läksid koos temaga.
Purjus karu aga oli täielikku segadusse sattunud ja jooksis põõsaid murdes edasi... Ta oli niisuguses kabuhirmus, et kiiruga üle kivitõkke ronides komistas ja kukerpalli mätsAt alla lendas.
Sušik seisis koopasuul ja naeris pisarateni, poisid naersid samuti. Läkitanud, karu aadressil mõne laitva märkuse ja ähvarduse, läksid nad koopasse tagasi. Barrikaadi ees lamas hirmutis. Arvatavasti oli karu selle ümber lükanud, saades aru pettusest, või paiskas ta selle inimese pähe maha, kes seda teab ...
«Noh, seda meiu enam vaja polegi, viime koopasse.»
387
«Ei, Ašot, paneme tagasi,» polnud Gagik nõus. «Minu arvates on panter karust lollim, ei ta aru saa, et see on hirmutis.»
Ta ronis «barrikaadile» ja kinnitas sellele uuesti hirmutise.

Kui kõik olid jälle koopasse'kogunenud, vahtisid nad Gagikki uudistavalt, otsekui näeksid teda esimest korda. Tema kõhn nägu punetas, silmad põlesid nagu söed.
«Kas loorberid on valmis, mu kallis?» pöördus ta Sušiki poole.
«Valmis, kohe toon ... »
Ja tütarlaps tõi koopanurgast igihalja okaspuuoksa, painutas seda, ühendas otsad ja pani selle pidulikult Gagikile pähe, rinnale aga kinnitas naerdes kuiva, kuldselt helkiva lehe.
«See on «Karuvõitja» medal.»
«Pole aeg naljatamiseks!» lausus Ašot. «Vaja teha koopa ette ja alla trepi juurde tuli, muidu me karust lahti ei saa. Ta ju turrheb lihalõhna.»
Poisid asusid kähku tööle. Nad tegid lõkked isegi barrikaadidele. Ašot vaatas neid tulesid ja andis voli oma Fantaasiale. «See on kindlus,» arutas ta endamisi. «Selle tornidest tõusevad taevasse tuleleegid, valvas vahtkond seisab ta müüridel ... »
Oma eredas mõttekujutuses oli poiss hoopis teises maailmas.
Karu vaatas suitsujugasid ja aina vidutas oma väikesi silmi.
«Vaadake ometi: tukub teine justkui meie Sušik!» naeris Gagik.
Ja tõepoolest: suuri vaevu suutis mesikäpp oma pead püsti hoida.
Sel ajal kärgatas äkki kuskil mägedes püssipauk, mis Pantrikurus vastu kajas. Ašotil hakkas sMa vasardama, ta kahvatas. Kas tõesti isa? ... Kas on jahil või otsib neid? ...
Pinevas vaikuses möödusid mõned minutid, kuid rohkem ei paugutatud. Siis pistsid kõik kooris kisama: «Oleme siin, siin!»
Kaja püüdis lennult need hüüded kinni ja kandis mitmekordistatult kaljude vahele.

Siis pidasid nad jälle hinge kinni ja kuulatasid teraselt. Vastust ei tulnud.
Päike vajus Suur-Ararati taha ja süütas seal tuled, eed peegeldusid vastu silmapiirile kuhjunud pilvedes, äks külmaks, kuid sõbrad seisid ikka veel «lõunabarri-aadil», visates tulle hagu. Nad oleksid nii väga tahtnuci skuda, et tundmatu kütt märkab neid suuri tuleleeke ja üüab kurusse pääseda ...
öö möödus rahutult. Selle päeva muljeid oli nii palju a need olid nõnda tugevad, et koopas ei saanud keegi agu kord ja kohus uinuda. Sarklss karjus aeg-ajalt unes, ärkas omaenese kisast ja kargas kabuhirmus üles. Sušik nägi silmi kinni pannes kogu aeg loitlevaid tulesid, Ašot ei lakanud uneski karjumast: «Kes sa oled, kes? Oleme siin, siin! ... »
Ainult Hasso magas, käed pea all, tervet ja sügavat und.
Ašot vaatas öösel kaks korda koopast välja. Oli pime. Lõkketuled olid kustunud. Ümberringi valitses imeline vaikus. Polnud kuulda kippu ega kõppu. «Kus viibivad praegu meie vaenlased — kiskjad, ja mis on neil meie jaoks varuks?» mõtles ta ja ootas kannatamatult koitu. Oh, kui pikk on detsembrikuu öö!...
Hommikul sõid nad oma kõhud hästi täis ja istusid lõkke äärde maha. Kõik olid vaiksed. Eile õhtul oli purjus karu neile palju lõbu teinud, kuid ega ta alati nii-sugusesse olekusse jää — küllap kaineneb! Ja kui ta jälle näljaseks muutub ... Ja ka panter! .. . Nad ei võinud ju sugugi selle peale kindlad olla, et viimane püünisesse satub, nad ei saanud seda kuidagi uskuda!
«Ašot, panter on juba sabapidi sinu raudades, karjub appi,» ütles Gagik Sušikile silma pilgutades.
«Sina ka alati oma naljadega! Olgu, kohe vaatama järele. Parem aita mul kirvest teritada.»
«Kui kavatsed pantril pea otsast ära raiuda, siis aitan ... »

Ent Gagik ei jõudnud lauset lõpetada, kui koopasse kostis hirmus möirgamine. Neile näis, et koobaski vappus.
389

ÜHETEISTKÜMNES PEATÜKK SELLEST, KUIDAS TEKKIS TÜLI NENDE VAHEL, KES PÜÜAVAD VÄLTIDA NIIHÄSTI TÜLISID KUI KA KOHTUMISI

Ahne panter kavatses varakult einetada, veel enne seda, kui ta eelmise päeva õgitud liha oli täielikult ära seedinud.
Kui ta oma ajutisest varjupaigast välja tuli, kuldas tõusev päike juba Ararati lumiseid tippe.
Tugev ja raske panter sammus kergelt ja pehmelt. Esimesed päikesekiired särasid tema siledal läikival oranž-värvi nahal, mis oli tihedalt täis eredaid musti täppe. Need täpid andsid kiskjale erilise ilu ja tegid ta samal ajal ka nägematuks just samasuguste kirjude mäenõlvade taustal. Tema sale ja painduv keha liikus edasi kergelt ja kiirelt, nagu oleks see mingisugune kivide vahel liuglev muinasjutuline tulilohe.
Ajanud oma hiiglasuure saba sirgu ja lüües tasa nurru, jõudis panter kaljunukile ja vaatas alla, kus ta eelmisel hommikul oli einetanud. Kas tema jahisaagi jäänused on seal ja kas need on puutumatud? ...
Kuid sokust olid ainult kondid järele jäänud. Seda nähes sattus kiskja raevuhoogu, lõi vihaselt sabaga vastu maad ja möirgas valjult ning raevuselt: «Uahh, uahh, uahh! ... »
Laisalt ja vastu tahtmist lähenes ta lumest paistvatele liha- ja kondijäänustele, sirutas juba oma käpa nende poole, kui äkki kuskilt lume alt kargas välja mingisugune raudese. Valjult kolksatades lõi see oma teravad küüned pantri käppa, pigistas seda nii, et kiskja valu pärast ulguma hakkas... Ta püüdis end vabastada, tõmbas käppa, kuid valu aina suurenes, käpp oli otsekui pihtide vahel.
Panter sattus marru. Kogu jõuga lõi ta püünisrauad vastu kivi, purustas need, ja saanud vabaks, vaatas vihast veretavate silmadega ringi, justkui otsides oma vaenlast. All aga puhkas rahulikult veel purjus ja seetõttu täiesti muretu karu.
Seal ta siis ongi!...
390
Panter surus end vastu kaljut, tõmbus kerra, muutus otsekui terasvedruks, mis iga hetk võib lahti minna.
Vaene mesikäpp! ... Läbi udu, mis ta pead täitis, kuulis ta vaenlase raevukat möirgamist, vaatas pantrile tuhmide silmadega otsa, ja kui tal oleksid käed olnud, oleks ta nendega tõrjuvaid liigutusi teinud, otsekui öeldes, et mis sa ligi tikud?... Karu pööras muretult selja, uinus uuesti ja äkki tundis, kuidas midagi rasket talle selga vajus ning teravad küüned ta kaela ja külgedesse tungisid ...
Ootamatusest ja valust röögatas karu, ja see oli seesama möirgamine, mis meie noored ärevile ajas ja sundis neid kabuhirmus koopast välja jooksma.
Nende silme ees toimus hirmus võitlus kahe metslooma vahel, kellest ühel oli suur jõud, teisel aga suur osavus.'
Meeletult ühel kohal keereldes püüdis karu «ratsanikku» oma seljast maha raputada ja tükkideks kiskuda. Kuid asjatult. Panter oli oma esivanematelt pärinud kõik sajandite vältel saadud kogemused, nende kättemaksuhimu, tigeduse ja verejanu ... Kihvade ja esimeste käppadega haaras ta vaenlasel turjast ja rebis ta külgi oma tagumiste käppade küüntega, mis olid teravad kui noad.
Valu pärast mõmisedes sööstis karu, panter kukil, kuru ümbritsevate kaljude alumisele äärele, kuid jõudnud sinna, peatus: kaljude äärest algas kuristik.

Ta pöördus tagasi, püherdas viinamarjaaeda katvas lumes ja lõpuks surus pantri enda alla.
Siis muutis kuri vaenlane oma taktikat ja võttis kasutusele hirmsamad abinõud. Altpoolt haaras ta karul ümbert kinni ja surus selle koonu oma kihvade vahele, lõi küüned ta kaela sisse ja hakkas uuesti tegutsema oma tagumiste käppade teravate «lantsettidega». Nende abil kiskus ta mesikäpa kõhu silmapilkselt lõhki, rebis tema naha tükkideks.
Tuikudes komberdas karu kuru väljapääsu poole, kuid teinud mõne sammu, lõi vaaruma ja prantsatas maha ...
Panter ei jälitanud teda. Ilmselt oli ka tema võitluses kannatada saanud, longates läks ta paremal kuru-küljel asuva kaljujalami juurde, leidis lohust sinna kogu-

nenud vett ja hakkas seda ahnelt limpsima. Siis lakkus ta oma haavu ja roomas tagumisi jalgu järele lohistades minema ning kadus kivide vahele.
Poisid ei julgenud kiskjat jälitama hakata. Nad olid sellest verisest võitlusest vapustatud ega läinud karu vaatamagi, jälgisid ainult mõne minuti vältel kaugel lumel mustendavat loomakorjust. Nende südamed vasardasid rahutult. Äsja juhtunu oli nii ootamatu ja jube, et kõik olid otse jahmunud.
Sealjuures oli see kõik neile ka rõõmsaks sündmuseks. Alles eile hommikul olid nad põõsastes otsinud peotäit marju, et vähegi kustutada nälga, ja täna lebab nende ees peaaegu lehma suurune loom... See on alles õnn! Ega seegi tähtsusetu ole, et ühte nende hirmsatest vaenlastest pole üldse enam! Teine aga kadus kõige haletsemisväärsemas olekus oma koopasse. Kes teab, millal ta sealt jälle välja saab tulla! Ega pantrilgi karu käppade vahel kõige mõnusam olnud ...
Nad olid äärmiselt rõõmsad ja tänasid mõttes erakut selle kingi eest. Kuigi rauad polnud otseseks põhjuseks, siis ikkagi just nende tõttu sattus panter meeletusse raevuhoogu. «Täie mõistuse» juures poleks ta kunagi karule kallale tunginud, vaid oleks püüdnud vältida temaga kohtumast.
Üldiselt olid rauad poistele suurt kasu toonud, neil olid nüüd ahvatlevad ja paljutõotavad väljavaated — saada endale võitluses langenud karu'rasvane ning suur kere.
Sõnagi lausumata, ainult üksteisele märku andes, võtsid poisid kirve, odad ning tuletukid ja hiilisid ettevaatlikult, otsekui vandeseltslased, tapetud looma juurde. Ašot ja Hasso raiusid kirve ja noa abil kere küljest abaluud ja kintsud. Poisid olid higised, hingeldasid ja piilusid alatasa kartlikult sinnapoole, kuhu oli kadunud panter.
Nad kiirustasid nii, nagu seda teevad ainult võõrasse majja tunginud vargad. Neil polnud niipaljukestki aega, et looma nülgida ja temalt sisikond välja võtta. Ladu-nud enesele selga suuri lihatükke, tõttasid poisid oma koopasse. Kui nad «lõunabarrikaadi» juurde jõudsid, tõukas Ašot seda jalaga nii, et see kokku varises. Kivihunnikul

seisev valvur-hirmutis langes maha. Nüüd polnud teda enam vaja!
Hingeldades ruttasid poisid koopasse, heitsid kalli kandami õlgadelt ja alles siis naeratasid teineteisele. Seejärel väljusid «vandeseltslased» jälle sõnatul kokkuleppel koopast, kuid koridoris Ašot peatus, kuulatas 'ja andis märku tagasiminekuks.
«Ülejäänud osa tuleb esialgu veel sinna jätta,» ütles ta millegipärast sosinal.
«Miks? Oma pea jätan sinna, aga liha ei jäta,» tõrkus Gagik. «Teie ise hakkate ju mult iga päev liha nõudma!»

Kuid Ašot arvas, et karukere tuleb seni kohale jätta, kuni selgub, mis pantrist on saanud: kas ta on elus või mitte? Kui ta on elus, tuleb ta näljasena oma ohvri juurde tagasi. Kõige tähtsam praegu oli selles asjas kindlale teadmisele jõuda. See küsimus oli neile elu ja surma küsimuseks.
«Kuni me pantrit ootame, õgivad kotkad kõik ära,» püüdis Gagik ikka veel vastu rääkida.
«Päeval hakkame neid eemale peletama, õhtul aga lendavad nad ise ära. See-eest tuleb aga panter, kui ta elus peaks olema, öösel tingimata.»
«Hunt on samasugune: ta hiilib öösel, et oma saaki lõplikult ära süüa,» toetas Hasso Ašotti.
Gagik läks rahulolematul ilmel koopanurka ja tõi sealt omatehtud korvi. Ta tõstis sellesse tohutu karukintsu, tassis korvi puhkides tagasi ja vinnas üles müüri äärde laotud puuvirnale.
«See on lihaladu, kandke kõik liha siia,» teatas ta külmalt.
Nähtavasti viibisid kõik poisi mõtted «õue» jäänud karuliha juures.
Igaks juhuks paigutasid poisid oma «valvurid» ümber vaese karupätsu jäänuste juurde — las peavad vahti! Ja peab ütlema, et hirmutised täitsid auga oma ülesannet: kotkad ei julgenud lähedalegi lennata. «Koopakindluse» kaitsmisel need «valvurid» nii suurt osa ei etendanud.
«Õhtul, kui kotkaid enam pole, vii need hirmutised koju,» ütles Ašot karjapoisile. «Kui panter veel elus on, ei tohi neid karuliha juurde jätta, sest panter ei riski inimesele läheneda.»

Siis asusid poisid karu lõhutud ust parandama, Hasso aga pidi minema Lambalauta.
«Juba jälle oled sa vaimustuses ja unustad ohu!» oli Sušik Ašotile pahane tema kergemeelsuse pärast. «Kui me kõik koos läheksime — poleks see nii kardetav, aga miks saadad sa Hasso üksi sinna?»
Karjapoiss sattus segadusse, tõstis käe pea juurde, et mütsi silmadele tõmmata, kuid seda polnud peas ...
Poisid pahvatasid naerma. Ka Sušik naeratas. Kohmetus, mida tema hoolitsus karjapoisis esile kutsus, oli talle alati meeltmööda.
«Viimaks sa ehk arvad veel, et saadan Hasso pantri lõugade vahele?» küsis Ašot.
«Ära karda, kõige tõenäolisem on, et pantrit polegi enam. Ja kui ta peakski elus olema, ei suuda ta Lambalauta ronida. Kuid mina arvan, et ta on kärvanud. Sain juba tookord aru, et tal on ots peal. Teie ehk küsite — miks, missuguste tunnusmärkide järgi? Noh, mõtelge ise järele.»
«Eks ütle. Võib-olla, et just see sinu teadaanne lõpuks osutubki meile kasulikuks!» tähendas Gagik irooniliselt.
«Siis sinu arvates teised olid kasutud?» vihastus Ašot. «Mis sinuga rääkida! Vaat milles asi seisab. Panter oli näljane, kui karule kallale tormas, kuid kas panite tähele, et ta midagi ei söönud. Tähendab, ei tal enam söök meeles olnud. See on üks tunnus. Ja siis läks panter kohe vee juurde: nii teevad raskesti haavatud metsloomad alati. Ja kolmandaks: kui ta läks, siis muudkui vaarus, ja pea oli tal longus. Ta ei sarnanenud sugugi võitjaga. Neljandaks: pärast veejoomist ei läinud ta tagasi ülemistele kaljudele, oma varjupaika ... Kiskjad otsivad enesele alati peidukohta üleval, kurude ja orgude kohal, kust on hea jälgida vaenlast ja oma ohvrit. Kõike seda on isa mulle näidanud ja seletanud. Võtame nüüd pantri. Kui ma märkasin, et ta pärast joomist üles ei roninud, ütlesin kohe enesele: ei temast elulooma saa. Iga jahimees teab ju, et haavatud loom läheb alla, sest tal puudub jõud mäkke ronimiseks. Olete päri? ... »
«Ei noh, kübeke tõtt selles ju on,» salvas jälle Gagik.

«Noh, kui päri olete, asume asja juurde. Jää pealegi siia, Hasso, kui juba Sušik...»
Ašot heitis pilgu tütarlapsele, naeratas ega lõpetanud oma lauset.
394
Kas nüüd sellepärast, et karu enam polnud või tänu Ašoti rahustavatele kinnitustele, kuid pinge justkui vähenes ja koopas algasid uuesti «rahulikud ajad».
Ent kui kaua need kesta võisid ja mis meie noori tulevikus ootas, seda muidugi keegi ei teadnud.

KAHETEISTKÜMNES PEATÜKK SELLEST, ET PÄRAST VAPUSTAVAID SÜNDMUSI VÕIVAD SAABUDA AJAD TÄIS IGAVUST JA VÄIKESI MURESID

Oli saabunud rahulik aeg, ent näis, et see polnud Ašotile meeltmööda. Kõik viimaste päevade sündmused olid oma erutustega poisi kujutlusvõime nii üles kruvinud, nii vapustanud kogu tema olemust, et ta otse põles ihast korda saata mingisuguseid erakordselt tähtsaid tegusid.
Ašot oli üldse veendunud, et ta on loodud võitlusteks, aga mitte rahuliku, üksluise elu jaoks. Tõepoolest, mis huvi see pakub, panna kõrvale oma relvad, tassida savi nõude jaoks ning segada seda nagu mõni naine ... Rüütlite ajad on nähtavasti möödas. Küll oli ikka tore, kui karu ja panter püherdasid lumes ja kuru kajas nende möirgamisest! Õnnelikud päevad ... Niisugustest vaatepiltidest hakkab veri kihama ja inimeses ärkab kangelane.
Ainus asi, mis Ašotti praegu huvitas, oli panter. Mis temast sai? Kas on ta veel elus või kõnges ära? Kui oligi veel midagi jäänud, millest unistada, siis oli see just panter! Kui leiaks ta haavatuna, ning ühe hoobiga .. . Või kui leiaks ta vähemalt surnultki. Nüliks temalt naha, tõstaks selle oda otsa ja läheks külla ... Kas poleks tore? Kogu küla tuleb niisugust tamašaad ' vaatama, kõik jooksevad kokku. Aga nüüd? ... Oled ukse parandanud, mine otsi savi, et teha sellest veekann.
Ent savi läks vaja veel ühe teise, enam pakilisema asja jaoks...
Kuigi eraku poolt valitud koobas oli mugav, kogunes'

'Tamašaa — huvitav vaatemäng.
395
lõkkesuitsu siiski tihedalt selle võlvide alla, ja et ta silmi kipitama ei paneks, tuli neil kõigil kogu aeg istuda või lamada.
Sušik oli korduvalt ahjutegemisest rääkinud, kuid mis teha — selleks polnud mahti. Nüüd aga pööras tütarlaps lõkke juures istudes kannatamatult ühelt küljelt teisele telliseid, milledest tõusis vaevumärgatav aur.
Sušiki kannatus oli täiesti otsas, ja ta nõudis, et savi ei tarvitataks mitte ühegi nõu jaoks ega ühekski teiseks otstarbeks, vaid et nad asuksid viivitamatult ahju ehitamisele.
«Tellised on juba kuivad, mis te ootate?» kiirustas ta poisse.
Ahi kavatseti ehitada koopasuu lähedale, kuid missugune ta olema peab, ei teadnud ükski poistest.
«Teeme ta kolmeseinalise, las eest olla vaba,» soovitas Ašot.
«Milleks kolm seina? Piisab kahest. Kolmandaks on koopasein — midagi buhharii 1 taolist.»
See Sušiki ettepanek näis olevat kõige mõistlikum, kuid keegi ei teadnud, kas katta buhharii ülevalt või teha lõõr suitsu jaoks.
«Hüva, tehke seinad valmis, tulen varsti tagasi,» ütles Hasso ja väljus.

Ta oli ammu koopa lähedal märganud kiviplaati, nüüd tassis ta selle puhkides koopasse.
«Suurepärane!» hüüdis Ašot. «See on meie ahju «katus».
Ei möödunud tundigi, kui buhharii seinad olid valmis laotud, kumbki ligi meeter kõrge. Vahemaa määras Hasso toodud kiviplaat. Lõpptulemusena valmis tõepoolest midagi kamina taolist.
«Nüüd tuleb see kõige raskem teha,» ütles Gagik, «kuid see jätke minu hooleks.»
Kõige raskemaks oli muidugi torude tegemine. Keegi poistest ei teadnud, kuidas neid valmistada. Gagiki peas aga mõlkus juba jälle mingi järjekordne idee.
Ta pätsis buhharii seinad saviga üle, buhharii peale aga ehitas mingisuguse kohmaka korstnajala. Alt oli see

* Buhharii — liik kaminaid.

plaadi laiune, ülal muutus järjest kitsamaks. Üldiselt sarnanes see suure savitrehtriga, mille laiem ots on allapoole pööratud. See pidigi endasse koguma suitsu ja kavatsetavasse lõõri juhtima.
«Nüüd hakkame poole meetri pikkusi torusid tegema,» teatas Gagik. «Mida te kardate? ... Tuletage meelde, kuidas kolhoos vett mägiallikast külla juhtis. Pani savitorud. Meie teeme samuti. Üks ots — lai, teine — kitsam, ja ühendame need üksteisega. Siis teeme vinkli sisse ja viime toru uksepealsest avausest välja.
Selge? ... »
Kogu hommikupoolik kulus neil torusid tehes, ja kuigi Gagik oli kuulus oma pottsepatöö poolest, õnnestusid Sušiki! torud siiski kõige paremini. Tema tegi seda kõike ladusalt ja osavalt, mitte nii nagu poisid. Nende valmistatud torud olid ebaühtlased, kuid tarvitamiseks täiesti kõlblikud.
Valmis torud tuli enne põletamist kuivada lasta.
Nad ladusid torud tule äärde ja istusid enesega väga rahul olles puhkama. Tore! Nüüd saavad nad ahju!
Ašot kasutas vaba hetke ja hakkas arvestama nende poolt kogutud lihatagavarasid — kas neist jätkub kevadeni.
«See pole sinu asi,» katkestas teda Gagik ja hakkas ise arvestama. «Päevas inimese peale kuussada grammi, kõikide peale — kolm kilogrammi. Tähendab, et kuus läheb vaja üheksakümmend kilogrammi, kahe kuu jaoks — sada kaheksakümmend. Karust me vaevalt niipalju saame. Tuleb veel juurde arvata kakskümmend kilo kitseliha — veel ühe nädala jaoks. Mis päev täna on? Vist kaheteistkümnes detsember? Tähendab, et Mustu kätte tuleb järg alles seitsmeteistkümnendal veebruaril.»
«Ei, nii ei lähe,» protesteeris Hasso. «Ei tohi niipalju liha süüa ... »
Ta unistas sellest, et Mustut keegi ei puutuks, kuid kartis seda otse välja ütelda.
«Miks, vennas?» ründas teda Gagik. «Eskimod söövad päevas viis kilo rasva, ja meie ei söö kilo lihagi ära? ... Nii ei saa ... Kui sina oma väga lugupeetud ning puutumatu Mustu tood, tuleme kevadeni ilusasti läbi.»

Jah, Hasso läheb meeleldi Mustut tooma, kuid sugugi mitte sel põhjusel, mida Gagik mõtleb. Hasso läheb selleks, et veeta kas või üks päev oma armsate loomadega.
Ning saanud loa, sammus Hasso kohe Lambalauda poole.
Värskeid lambajälgi allika juures polnud. Oli selge, et metsistunud loomad olid kartnud üle tule hüpata ega olnud täna üldse allikale tulnud.

Kuid Hassole see muret ei teinud. Ta otsustas Mustut ja tema tallesid just vee abil meelitada.
Poiss tuli koopasse tagasi, võttis savinõuga vett kaasa ja ronis järsku nõlva mööda üles Lambalauda juurde.
Teerajal hõõgusid veel söed tuha all. Hasso lükkas need kokku ja puhus tule lõkkele. Kivide kohale hakkas tõusma suitsu.
Karjapoiss võttis vöö vahelt vilepilli, istus maha, ja ilma et oleks silmi «Lambalauda» sissekäigult pööranud, hakkas mängima Mustule tuttavaid viise. Varsti pistis see oma pea mustast koopasuust välja, ja kohe pärast seda tulid ka kõverad sarved nähtavale. Lõpuks ilmusid kõik lambad teerajale.
Hasso tõusis, läks neile tasakesi vastu, peatus siis poolel teel ja pani veenõu keset rada lebavale lamedale kivile.
Noor oinas ja talleke ehmusid, jooksid kaljunuki taha ja piilusid sealt erutatult Hassod. Mustu jäi paigale...
Hasso läks tagasi lõkke äärde ja võttis uuesti oma vilepilli.
Taeva poole keerlevad suitsujoad ja karjusevile mahedad helid tõmbasid lammast vastupanematu jõuga enda poole. Ta otsekui kivistus, kuuldes helisid, milledega lambaid vett jooma kutsutakse. Siis jooksid tal kerged värinad üle keha — küllap talle meenus, kuidas ta koos tohutu suure karjaga oli tulnud mäest alla oja äärde, mis kurus nii toredasti sulises.
Oh, kui väga ta juua tahtis! Ja vilepill aina kutsus ja kutsus .. . Ning ahvatlevate helide saatel lähenes lammas aeglaselt ja arglikult veele.
Jõudnud veenõuni, sirutas Mustu ettevaatlikult selle poole oma mokad, ent äkki ta otsekui ehmus ja põrkas

tagasi. Siis lähenes ta uuesti, ja veendunud, et miski teda ei ähvarda, kastis mokad jahedasse selgesse vette.
Ahnelt kustutas ta oma janu, pöördus siis ümber ja hakkas määgima — küllap vist selleks, et kutsuda tallesid. Kuid neid poleks olnud vaja kutsudagi. Vanem tuli juba ise kartlikult ringi vaadates ema juurde, valmis iga hetk jooksu pistma. Viimasel momendil lõi ta siiski kartma. Väike tall aga jäigi oma peidukohta.
Hasso tõusis ja lähenes pikkamööda Mustule, sirutades käe välja. «Ute, ute, ute...» tegi ta huultega kodu-lammastele nii tuttavat häält, ise nagu pakkudes peopesal soola — lammaste armastatud maiuspala. Ent sool Mustut ei ahvatlenud. Ta sai seda iga päev allikaveest ja oli aja jooksul kaotanud refleksid, mis kõigil rohusööjatel on seotud soolaga.
Hasso veetis kogu päeva lõkke juures. Kogu päeva laulis ta pill, laulis ka Hasso ise, kõneles iseendaga. Nii harjusid loomad pikkamööda tema juuresolekuga, tema häälega, nad hakkasid üha enam uskuma, et neid ei ähvarda ükski oht. Nad veendusid selle kahejalgse olendi rahulikes kavatsustes ning selles, et tema neile mingit kahju ei tee.
Siiski nõudis karmis eluvõitluses saadud kogemus neilt ettevaatust ja valvsust. Kes teab, missugused reetlikud kavatsused võivad end varjata selle võlupilli leebete viiside taga ...
Õhtu eel tuli Hasso tühja veenõuga koopasse tagasi. Koduteel otsustas ta astangud ja kurud hästi läbi uurida, ja hulkudes seal ringi sattus ühele päikesepoolsele platsile, kus kasvas tihedalt mingisuguseid tugevate peadega kõrsi.
Hõõrudes neid päid peopesal, märkas poiss terava-otsalisi pikki ning peenikesi sinakaid teri. Hasso hakkas neid närima ja pistis siis kõigest jõust kisama:
«Ašot, Gagik, tulge ruttu! Leidsin nisu, nisu!»

Kooparahvas sattus sellest teatest ärevusse. Nisu? ... See oli nende unistus. Leivaga harjunud inimesele pole midagi raskemat, kui süüa ainuüksi lihatoitu. «Oleme muutunud tõelisteks eskimoteks,» oli Ašot korduvalt öelnud. Ta tahtis sellega väita, et kui eskimod võivad elada

ainult lihast, järelikult suudavad seda ka nemad. Kuid see tugev terve noormees tundis ise ka suurt puudust leiva järele.
Pooltoorest šašlõkist valutasid neil kõhud. Pisut abistasid neid vaid paju alt leitud piparmünt ja metsviljad, eriti astelpihlaka omad, mis Šušiki «apteegis> kunagi ei puudunud.
«Tuleme, tuleme!» kostis alt.
Ja varsti ronisid Ašot, Gagik ja Sušik hingeldades mäest üles. Aeglaselt lonkis Sarkiss neile järele.
Viljapeade vahel seistes ootas Hasso sõpru. Kõik tormasid ahnelt väikeste terade kallale, vaevu jõudes neid sõkaldest puhastada.
«Mu armsakesed, mu kallikesed!» lausus Gagik heldinult. «Juba enam kui kuu aega sureme igatsusest teie järele ... »
«Ei tohi, poisid! Toorelt süüa pole hea,» keelas neid Ašot.
Oh seda Ašotti küll! Aina piinab neid oma määruste ja korraldustega! Ei lase inimestel nii elada, nagu see neile meeldib ... Kuid mis teha? Kuna on antud sõna alluda — ei kõlba vastu rääkida!
Nad korjasid viljapäid ja läksid siis koopasse tagasi ning hakkasid neid seal lõkke ääres peksma, puhastama ja tuulama! Siis korjasid nad terad savipotti, panid tulele küpsema ja varsti juba närisidki neid mõnuga.
«Nüüd oleme siis jõudnud oma eraku elutasemele, rahu tema põrmule ... » ütles Gagik, ise täie suuga närides. «Oleks siiski huvitav teada, milline ta lõpp oli.»
«Küllap suri koopas ja meie karu vanaisa leidis ta ning tassis siit minema,» oletas Ašot.
«Miks sa seda arvad?»
«Seal põõsastes on kellegi pealuu.»
«Oi, pealuu? ... » Sušik heitis ehmunud pilgu ukse poole.
«Olgu peale, räägime nüüd muudest asjadest,» ütles Hasso kulmu kortsutades.
«Need muud asjad aga on niisugused. Homme peame terve päeva koguma nisu,» teatas Ašot toonil, mis ei salli vasturääkimist. «Liha ja soola meil juba on. Hasso korjab

vaarikajuuri, ülehomme aga läheme pantri jälgi mööda.»
Ent varsti tekkis koopasse vaikus — keegi ei rääkinud enam, igaüks mõlgutas oma mõtteid. Meie noori valdas igatsus koduste ja koduküla järele. Või oli see lihtsalt igatsus vabaduse järele?
... Alatasa olid nad olnud toidu ja kütuse jahil ja ei olnud saanud mahti mõtelda oma kodustele. Kuid nüüd puhkehetkil igatsesid nende südamed jälle selle järele, mis oli neile kõige lahedam ja kallim. Igaüks mõtles sellest, kui suurt rõõmu valmistaks kodustele nende tagasitulek sellest vanglast siin ...
«Loeme õige midagi,» ütles Ašot, märgates, et sõprade tuju on langenud. «Võta, Sušik, lugemisõpik.»
Õrnal heliseval häälel luges Sušik katkendeid Maja-kovski poeemist «Vladimir Iljitš Lenin»:

Venemaa
tsaaride ahelad
heitis,
on saabunud
äikese,
tormide päev, —
luges
Vladimir Iljitš
Šveitsis,
ja erutusest värises
leht ta käes.
Algul Sušik luges vastumeelselt, otsekui pingutades end, kuid aegamööda ta innustus ning ta hääl hakkas hõbedaselt helisema. Tütarlapse põsed õhetasid.
Poisid kuulasid pingsa tähelepanuga suure poeedi tuliseid sõnu. Need sõnad viisid nende noored südamed Neeva kallastele, Soome vaksalisse, kus inimmeri võimsalt voogas ja soomusautol seisev mees sealt prohvetlikke sõnu heitis inimkonna tulevikust:
«Seltsimehed!»
Ja suunates hulki,
ta sadade
kohale
tõstis käe .. .
Rahva tahe
kohustab meid,
401
maailma
töörahva
tahe on see.
Elagu
kommunismi rajav
partei...
Lugemine lõppes. Kõik istusid vaikselt, otsekui kuulatades neid tiivustavaid sõnu, mis veel kajasid koopa võlvide all...
Lähenes magamaminekutund ja ühtlasi aeg, mil hakatakse jutustama järjekordset muinasjuttu. Ja Hasso — täna oli tema päev — alustas, ilma et oleks oodanud meeldetuletamist, rahvamuinasjuttu Leninist.
«... Lenin-paša saduldas oma tulise hobuse, viskas enesele õlale tuhandepuudase sõjanuia ja astus keisri vastu välja.»
Karjapoiss jutustas seda muinasjuttu «Lenin-pašast», surus aeg-ajalt vilepilli huultele, tõstis pea üles ning laulis:
Lo, lo, lo, lo...
Sulab lumi — kuid mägi see jääb, eks vesigi kao — kuid seisma jääb kivi, ja kui sureb džigit — jääb järele nimi... Lo, lo, lo, lo .. .

KOLMETEISTKÜMNES PEATÜKK SELLEST, MIS KAVATSUSED KARUL OLID, KUI TA PANTRIKURUSSE TULI

Alati kui Ašot karu meenutas, ei andnud talle rahu mõte: kui pätajalg kurus elas, miks ta siis enesest nii kaua märku ei andnud? Tema jälgigi polnud näha. Ta ei olnud murdnud põõsaid, polnud otsinud pähkleid ja tammetõrusid ega tuhninud puude all. Imelik ...

Kuid kolmekümne seitsmenda päeva hommikul lahendus see mõistatus ootamatult. Päike polnud veel Pantrikuru ümbritsevate mägede tagant tõusnud, kui kõik jahmusid Gagiki paanilisest kisast:
«Kotkad pistsid karu nahka, võtku neid see ja teine!»
Poisid kahmasid oma odad ja peale Sarkissi, kes end paigast ei liigutanud, tormasid kõik kurusse. Tõepoolest, kotkad ja raisakullid, nii palju kui neid siin kurus üldse oli, olid kõik kogunenud karu laibale. Oma teravate kirkataoliste nokkadega kiskusid nad karupätsu rasvast liha tükkideks.
«Aga kus on siis meie valvurid?» hüüdis Ašot vihaselt.
«Valvureid» polnud — tuul oli nad öösel maha paisanud.
Poisid hakkasid malakatega röövlinde eemale peletama ja jõuliselt oma tiibu lehvitades lendasid kotkad kõrvale. Kuid mitte kaugele. Nad laskusid kõige lähedasematele kaljurahnudele, puhastasid vastu kive oma veriseid nokki ja vaigutasid vihaselt silmi.
Karu küljed olid lõhki rebitud, magu tühi — sisikond välja langenud. Suur pea lamas rahulikult põõsas.
Gagik võttis vaikides mütsi peast ja algas traagilisel häälek
«Ütle, miks riisusid sa meie vara? Kas sa ei teadnud, et seal,» Gagik näitas taeva poole, «on olemas jumal, et tema näeb seda ning karistab? Ja miks sa end veinist nii täis lakkusid, et kaotasid mõistuse ega osanud enda eest seista? ... »
«Jutlustaja» raputas õlgu ja hakkas silmakirjalikult nuuksuma.
Hasso ja Sušik pahvatasid lõbusalt naerma, ent Ašot ei kuulnud midagi, ta uuris tähelepanelikult ümbrust. Ta otsis pantri jälgi ja oli rõõmus, veendudes, et siin polnud mingisuguseid jälgi.
«Noh, nüüd võime karu koopasse kanda,» ütles ta ker-gendusohkega. «On selge, et pantrit pole olemas. Hasso, hakka nülgima, tulen kohe.»
Seni kui poisid olid nülgimisega ametis, /uuris Ašot karu poole laskuvaid seljakuid. Ohoo! Selgus, et karu oli välisilmast siia tulnud mööda Saatana rada. Küll on aga lugu! Ise teine saamatu, kohmakas, aga vaat missugustel ohtlikel karniisidel rändab, missuguste kuristikkude kohal! ... «Küllap hoidis käppadega kividest kinni... » mõtles Ašot ja läks mäest alla.
Poisid askeldasid ikka veel karukere ümber. Oli vaja liha tükkideks lõigata ja koopasse kanda. Seda aga oli

väga palju — eelmine kord nad olid ju rutanud ja karu küljest ainult abaluud ja kintsud ära raiunud. Kuid Ašot juba põles kannatamatusest jutustada teistele sellest, miks (nagu tema mõtles) ja milleks ilmus siia see karu. Ja seepärast ta ütles:
«Vaheaeg! Istuge, puhake. Kohe selgitame koos ühe küsimuse.» Ja hetkegi ootamata alustas sedamaid: «Mina arvan, et meie maal pole kuskil karule ohutumat paika talveuinakuks kui see kuru. Karud teavad seda ja tulevad alati talveks siia. Nii ka see karu: tuli, ja kus äkki pahvatab koopast suitsu välja, on tunda inimese lõhna ... Kui aga läheduses on inimene, ei karu siis talveunne suikuda saa ... »
«Ja eks ta otsustanudki: jätan nad õige nälga, ehk lähevad siis siit minema,» arendas Gagik Ašoti mõtet edasi ja heitis niisuguse pilgu karu neerudele, et Sušik ei kannatanud välja ja turtsatas.
«Noh, kuulake edasi,» jätkas Ašot. «Karu märkas, et kurus on inimesi ja ootas kannatamatult nende lahkumist. Tema, rumal, arvas, et oleme siin vabatahtlikult. Hea seegi, et ta pantriga kohtus, muidu poleks ta meile kogu talve rahu andnud.»
«Ei, niipalju kui mina karusid olen näinud, on nad alati lahkunud, ilma et oleksid lambaid puudutanudki,» ei nõustunud Hasso Ašotiga.

«Jah, karu on rahulik loom. See ei puutunud isegi Mustut. Kuid karu on ainult siis vagur, kui metsas on palju toitu. Ent selles kurus pole midagi, seepärast oleks ta näljasena vististi ka meie vastu huvi tundnud.»
Ašot jäi hetkeks vait, ja Gagik kasutas kohe seda vaheaega, lähenes lumel lebavale karumaole, lõikas selle noaga lahti, krimpsutas nina ning nuusutas õhku.
«Oi, missugune muskaatveini lõhn!» naeratas ta õndsalt.
Kui karuliha oli tükkideks lõigatud, ära tassitud ja külma koopanurka peidetud, lausus Ašot rahuldustundega:
«Nüüd võime muretud olla: panter on kärvanud.»
«Kas me ei läheks siis naha järele? Võtame selle ja laotame Sušik Avetovna õlgadele. Tema kasukas on ja üsna ära kulunud, päris piinlik kohe .. .»

Sušik istus tule juures ja vaatas süngelt oma armetut rüüd. Kuid see inetu kuivanud koeranahk oli päästnud tema elu! ...
«Pole viga, Sušik, ära lase oma tuju rikkuda,» ütles Ašot, märganud tütarlapse meeleolu. «Oleme jälle terved, karurasv aga annab jõudu juurde... Varsti saame koju, sina paned enesele ilusa kleidi selga ja lähed klubisse ... »
«.. .ja hakkad Hassoga tantsima,» jätkas Gagik. Karjapoisi näol võis märgata lahket häbelikku naeratust.
«Noh, lobisege edasi, mina aga lähen oma lammaste juurde,» teatas ta ning tõusis püsti.
«Hüva,» ütles Ašot. «Meie asume nisu kallale, sina aga mine Lambalauta. Kas tahad, et keegi kaasa tuleks?»
«Ei, ei, teie ainult hirmutate lambad ära.» Poisid tegid Sušikile ülesandeks lõunat valmistada ja läksid välja.
Ašot sammus vaikides. Tema mõtted keerlesid endiselt kadunud pantri ümber. Kuigi ta sõpradele kinnitas, et panter on kärvanud, sundisid rängad kogemused teda siiski ettevaatusele ja kannatlikkusele. «Ei, ootame veel päeva või kaks,» mõtles ta. «Korjame nisu, loome «leiva-tagavarad», ja siis, kui värskeid jälgi pole märgata, asume kiskjat otsima.»

NELJATEISTKÜMNES PEATÜKK SELLEST, KUIDAS ÜKS VAENE LOOM LANGES OMA EMAARMASTUSE OHVRIKS

Kannatamatult ja rõõmsa õhinaga otsis Hasso oma Mustut, selle tugeva erutusega, mis alati valdab kurdi karjust, kui ta püüab leida oma kadunud looma.
Hasso isa on karjus, ka vanaisa, vaarisa ja vaar-vana-isa olid olnud karjused. Kurdid on juba niisugused. Nende jaoks pole teist elu ega teist ametit. Neil on olemas isegi niisugune vanasõna: «Kui sa tahad, et su pojast saaks inimene, tee temast karjus.»
Kurd on armunud mägedesse ja lahkub nendest ainult

suure armastuse pärast, niisuguse armastuse pärast, mis on võimeline ohvrit tooma.
«Sinu pärast olen valmis kõigeks. Kui tahad — jätan mäed ja hakkan karjuseks teie umbses külas,» laulab kurd armeenia neiule ühes oma laulus.
Minna mägedest alla palavasse Ararati orgu? ... Jah, sellist asja võib ette võtta ainult armsama pärast. Kui tahad kurdi karistada, sunni teda lahkuma tema armastatud mägedest, lilledega kaetud aasadest ning kastestest mäenõlvadest.
Eks Hassogi ole niisugune. Üle kuu aja elab ta juba eemal oma kodumägedest — see on ju terve igavik! Kuidas võib kurd nii kaua elada ilma lammaste ja koerteta!

Hasso igatses karjade järele. Ta teadis, et sel ajal hakkavad lambad poegima ja lautades tammuvad oma nõrkadel vaaruvatel jalgadel heledalt määgivad kirjud talled ... Ah, kui püüaks vähemalt Mustu kinni! Kuidas hakkaks tsm tema eest hoolitsema, leevendaks oma igatsust! Kuigi Ašot on koolitatud, ei tunne ta siiski inimesi! Üleval mäel on lambad, tema aga saadab teda, karjust, teistele töödele. Antagu talle käsk jääda kas või ööpäevaks Lambalauta, ta oleks sellega rahul. Tal võib-olla ei õnnestu metsistunud lammast ja tema tallesid kinni püüda, kuid vähemalt näeb neid kaugelt, kuuleb südamele armsaid hääli...
Lambalaudas vaatas Hasso tähelepanelikult ringi, silmitses kõiki nurki, kõiki põõsaid ja võttis vöö vahelt oma pilli. Varsti tuli kuivanud karuohakapõosastest nähtavale paar sarvi. Vähe aja pärast ilmus ka talleke. Sellel olid nagu mägikitsel kõrvad kikkis, iga hetk võis ta võpatada ja minema lipata. Aga kus oli siis Mustu ise? ...
«Lo, lo, lo, lo» laulis vilepill sedasama viisi, mis kutsus lambaid vett jooma.
Kuid Mustu ei ilmunud ikka veel.
«Oi, ma ju tean, milles asi seisab!» taipas äkki karjapoiss, tõusis püsti ja läks otsemaid lammaste varjupaika.
Vaevalt oli ta koopasse astunud, kui hämarusest talle Mustu vastu kargas ja rahutult määgima hakkas.
«Tean, tean, sul on talleke,» ütles Hasso temale leebelt ja läks kobamisi edasi.
Varsti harjusid ta silmad koopas valitseva hämarusega

ning hakkasid seletama eemaletõukavaid, süngeid koopa-seinu.
Lammas aina määgis erutatult. Tema muidugi ei kartnud enese, vaid selle väikese olendi pärast, kes arvatavasti praegu lebas kuskil nurgas ja värises nii külmast kui ka vaistlikust hirmust. Seda hirmu põhjustas tema ema rahutu määgimine ja talleke vastas õige peenikesel häälel.
Hasso läks selle hääle peale ja lõpuks hoidis ta oma kätel tillukest ning veel märga värisevat loomakest.
«Utu ... utu ... utu .. .» laulis karjapoiss leebelt, otsekui unelaulu tallele ja soojendas teda oma rinna vastu surudes.
Ta väljus koopast ja siirdus teerajal lõkkele löönud tule poole, ning Mustu jooksis haledalt määgides tema kannul.
Aeglaselt hajudes keerles lõkketule suits taeva poole. Hasso istus tule ääres, hoides süles valget musta ninaga talle, Mustu aga seisis kõrval ja lakkus rahunenult oma väiksekest. Tõsi küll, Hasso iga liigutus pani ta võpatama

ja ehmunult tagasi põrkama. Kuid sai ta siis talle maha jätta? Ja kas võiski ta olla umbusklik inimese vastu, kes teda nii hellitavalt kallistas ja soojendas?
Hasso pakkus Mustule vett. Äsja poeginud lammas kustutas ahnelt oma piinava janu. Siis kahmas ta poisi käest rohutuusti, sõi selle ära ja pistis oma pea tema sõrmede alla, oodates paitamist... Vähehaaval elustusid lambas uuesti vanad harjumused, kaotsiläinud lähedustunne inimeste vastu pääses võidule.
«Oota, ma lüpsan sind, Mustu, mul on kahju su väikesest,» veenis Hasso lammast. Kuid seda Mustu ei tahtnud: ta usaldus polnud veel täielik. Metsistunud lammas kaitses ju oma tallesid võitluses. Tõsi küll, siin kurus ta ei kohanud lambasoo kõige kurjemat vaenlast — hunti. Kuid see-eest jõudis vahel mäeharjade tagant temani tundmatu ebameeldiv lõhn, mis teda erutas. Nähtavasti oli see olnud siis, kui siia tuli kuru peremees — panter. Ja samuti kotkad. Need viisid lamba otse meeleheitele! Vaikides ning liikumatult istusid nad kividel, oodates momenti, mil ta tallest eemaldub.
Sügisel asus Pantrikurusse elama karu. Kuid teda Mustu nii väga ei kartnudki. See veetis kogu oma aja puude all, korjates mahavarisenud vilju.
«Lo, lo, lo, lo... » jätkas Hasso mängimist, ja looma rahutus ning valvsus lahtusid pikapeale, andes maad usaldus- ja rahutundele.
Keelituste ja hellituste abil oskas Hasso Mustut enda juurde meelitada. Siis tõstis ta talle lamba nisade juurde ja see hakkas ahnelt imema.
Kui talle kõht täis sai, sidus Hasso vastsündinul, nagu see kombeks on, naba kinni ja kõrvetas seda tuhaga. Kreoliini käepärast polnud, kuid ka sedasi saab läbi — mingit nakkust ei teki.
Siis võttis poiss tallekese sülle ja hakkas aeglaselt mäest alla minema.
Pea ette sirutatult tuli Mustu temaga kaasa. Taoti ta määgis ja vaatas tagasi. Ta tunded olid kaheks lõhenenud. Siin oli tema kõige väiksem ja kõige abitum tall, Lambalauta jäid sellest vanemad. Imestunult vaatasid

need temale järele, kuna nad muidugi ei taibanud, miks ema neid maha jätab ja koos kellegi tundmatu kahtlase kahejalgse olevusega ära läheb.
Väga ettevaatlikult ning võimalikult eemale hoidudes järgnesid nad, siiski oma emale. Sealt, kus teerada hakkas alla laskuma, nägid nad,' kuidas nende ema peatus mingisuguse koopa ees. Ta vaatas jälle tagasi, hakkas määgima — kes teab, kas kutsus neid kaasa või jättis nendega hüvasti — ja läks siis inimese kannul koopasse ... Pistnud pead kalju tagant välja, saatsid noor oinas ja tall teda nukral pilgul.

VIIETEISTKÜMNES PEATÜKK SELLEST, KUIDAS NOOR KURD JA ARMEENIA TÜTARLAPS RAHULIKULT VESTLESID KOOPA-VÕLVIDE ALL

Kui Hasso Mustu koopasse tõi, polnud seal kedagi. Šušik lõikas põõsastes vitsu korvide jaoks.
Koopasse tagasi tulles pidi tütarlaps peaaegu vitsa-sületäie maha pillama.
«Oi sa mu kullake, kui tore sa oled!» hüüdis ta tallekest nähes vaimustatult.
Mustu kargas rahutult üles, jooksis talle juurde ja seadis end tema kohale seisma. Nii teevad lambad, märgates kotkast.
«Tasem, Šušik, ära ehmata neid . . . Teeme õige tallekesele sooja ja pehme aseme.»
Peagi oli kuivanud lehtedest ja kuivast rohust mugav pesa valmis ja talleke asetati sinna. Vana lammas oli algul väga ärevil, kuid lõpuks nagu taipas kõike ja rahunes. Talle näis see vist meeldivat: nüüd ei ähvardanud tema talle ei külm ega vaenlane ...

«Silmapilk kostitan sind, õeke, niisuguse toiduga, mida sa kunagi oma elus pole söönud. Säh, pese hästi puhtaks.» Ja Hasso ulatas Sušikile peene, läbipaistva sokupõie.
«Hea küll, pesen puhtaks. Mis siis edasi?»
«Mis edasi, see on juba minu mure.»
409

Algul laskis Mustu end vastu tahtmist Hasso poolt lüpsta, kuid ta nisad olid piima täis ja kui ta oli sellest vabanenud, tundis ta meeldivat kergendust.
«Sa ei jätnud tallele midagi.»
«See on ternespiim — esimene piim. Seda tallele palju ei anta, võib haigeks jääda,» seletas karjapoiss, näidates tütarlapsele poide kogutud kollakat rasket vedelikku.
«Vaata mis ma nüüd teen.»
Hasso sidus tugevasti põie avause kinni. Tuli välja midagi palli taolist.
«No lükka nüüd tuhk kõrvale ja tee sinna väike auk.»
Sušik täitis kiiresti ka selle käsu. Hasso laskis piimaga täidetud põie auku ja puistas tulist tuhka peale.
«Oi,» ehmus Sušik, «põis põleb ära ja piim valgub välja!»
«Ei, ta on juba kokku tõmbunud, on kõva nagu juust, ei valgu kuhugi,» rahustas Hasso naeratades tütarlast.
Nad istusid veidi aega vaikides ja vaatasid tulle.
«Hasso, kui vana on nüüd su vennatütar?» alustas Sušik viimaks juttu. «Ta meenus mulle, kui vaatasin seda armsat tallekest.»
«Adlai? ... Ta on juba kaheaastane,» elavnes Hasso. Ta pilk muutus soojaks.
«Küllap ajab vits käes lambaid taga ja pärib: «Kus siis meie Hasso on?» ütles Sušik ja kahetses seda: poisi silmadesse valgusid pisarad.
«Jah, igatsen näha seda tallekest. . . Kui sa ainult teaksid, missugune naljakas ja lõbus tüdruk ta on! Temast tuleb hea lüpsja.»
«Temast tuleb hea lüpsja . .. » Kurdi suus on see kõige suurem kiitus.
«Tuleb teine ema juurde: «Daijee sega piima mat-suuniga2, anna mulle süüa.»
Segatakse ja antakse temale. Tema aga ütleb: «Nüüd lahuta matsuun piimast, ei taha segu.»»
Sušik naeris, nii et valged hambad välkusid.
Siis vaikisid nad jälle. Mõne aja pärast küsis tütarlaps:

1 Daijee (kurdi keeles) — ema.
2 Matsuun — liik hapupiima.
410
«Miks te temale selle nime andsite — Adlai? Kurdidel vist niisugust nime ei ole.»
«Ei ole jah,» kinnitas Hasso. «See nimi on uus: «Adlai» tähendab «rahu». Nüüdisajal nimetavad Ala-gözil paljud kurdid nõnda oma tütreid. Võtsid selle kreeklastelt.»
«Kaunis nimi. Ilus, sügavamõtteline,» ütles Sušik heakskiitvalt ja vaatas tulle.
«Kas pole juba aeg?» tahtis ta küsida, kuid hoidis end tagasi. Ei sobi... Ta pole ju niisugune õgija nagu Gagik...
_Kuid Hasso sai juba niikuinii ta seisukorrast aru: kes võib siis rahulikult tule ääres istuda, teades, missugune roog seal valmib!
«Aga kuidas teie meie külla sattusite, Hasso? Tahtsin seda sult ammu küsida.»
«Koos armeenlastega põgenesime siia Ararati nõlvadelt. Meie oleme kurdid-jeziidid, aga on ka olemas kurdid-muhameedlased. Türklased kihutasid kurde-muha-meedlasi armeenlaste vastu üles, kuid meie vanaisad astusid nende eest välja — oleme ju

armeenlastega alati vennalikult läbi saanud. Noh, eks türgi pasad tunginud armeenlastele ja meile kallale. Põgenesimegi sealt koos. Tulime üle Arazi, sealt võtsid Vene väed meid oma kaitse alla. Nii pääsesime türgi jatagaanide1 eest. Mina pole ise seda muidugi näinud, aga isa jutustas mulle kõigest sellest. Nüüd on meie kurdid armeenlastega vennastunud, elavad armeenia külades, on farmides karjusteks. Kõik kohtlevad neid hästi.»
«Kas teil siis oma külasid ei ole?»
«Jah, on olemas ka oma külad ja koolid. Meil on ka oma laulikud. Ka raamatuid trükitakse kurdi keeles. Kahju ainult, et kui me oma külast ära tulime, pidin koolist lahkuma. Ei saanudki õppimist lõpetada.»
«Pole viga, Hasso, hakka armeenia keeles õppima,» ütles Sušik. «Sa räägid juba hästi armeenia keelt, nüüd pole sul raske õppida. Aga kui sa tahad, võin sind aidata.»
«Kas ma siis ei õpi? Tahan nii väga õppida! Kuid

Jatagaan — kõvera teraga türgi mõõk. Tõlkija.

meie ei jää ju siia igaveseks ... Kus sa mind õpetama hakkad?»
«Tulen oma salgaga igal pühapäeval farmi — võtame jälle vasikad oma šefluse alla. Tööpäevadel hakkab minu ema sind õpetama, pühapäeval aga tulen mina, kontrollin sinu õppetööd ja annan uusi ülesandeid... Oled nõus?»
«Tubli, püüan hästi õppida,» ütles Hasso ja selle märgiks, et ta alandlikult nõustub, puudutas käega paremat silma.
Poiss tahtis ütelda, et ta on Sušikile tema sooja suhtumise eest väga, väga tänulik, kuid ta häbenes.
«Mulle teeb see samuti rõõmu,» ütles Šušik, puudutades nagu Hasso käega silma, ning hakkas naerma. «No kas tuli välja kurdi või armeenia moodi?»
«Kurdi moodi,» naeratas Hasso.
Nad jäid vait. Millest võisidki nad veel rääkida, oodates kannatamatult sööki?
«Kust kohalt su isa sinu ema tõi? Meil pole ju kurde,» katkestas Sušik uuesti vaikuse.
«Tõi? . .. » küsis Hasso naerma hakates. «Isa ostis ta ühest Alagözi külast. Andis kakskümmend lammast ja hobuse...'»
Sušik ajas oma niigi juba suured silmad imestusest pärani.
Hasso segas tuld ja võttis tuha alt august kõrbenud ja pruuniks tõmbunud põie välja.
«Noh, küllap on paras aeg.»
«Kas seda saab siis süüa? Ainult tuhk ja tahm!» krimpsutas Sušik halvakspanevalt nägu. Hasso naeratas heatahtlikult:
«Ega seda niimoodi sööda. Oota, kohe saab valmis. Küll sa näed, et see on kõige puhtam toit. .. »
Ta hõõrus hoolikalt põie külge jäänud tuha ja söe-purud maha, võttis siis kooritud munaga sarnaneva massi põiest välja ja lõikas pooleks.
«Nüüd lisa soola juurde ja söö. Meie nimetame seda

1 Enne nõukogude võimu kehtestamist oli kurdi külades kombeks, et peigmees pidi pruudi isale lunaraha maksma. Ka praegu pole see komme veel igal pool kadunud.

«suluugiks» ja valmistame seda alati karjamaal. Maitse. Kas võib midagi toredamat olla?»
See lihtne karjasetoit maitses tõesti harukordselt hästi. Sušik oleks meeleldi kõik viimase raasuni ära söönud, kuid ta polnud siin ju üksi...
«Mis sina ootad, Hasso? Söö!» käis ta karjapoisile peale.

«Ah, olen seda nii palju söönud ... Kevadel teeme iga päev suluugi. .. Söö, söö ise . . .»
Ning selleks, et tütarlaps ei tunneks tema juuresolekul piinlikkust, lahkus ta koopast ettekäändel, et läheb vitsu lõikama.
Kuid Sušik polnud harjunud ainult enesele mõtlema. Ta jagas karjuse juustu viieks ühesuuruseks tükiks, oma osale lisas soola ja sõi ära.
Kui Hasso oksakimbuga koopasse tuli, küsis tütarlaps temalt naerdes:
«Aga kas teised tallesid ei saa? Kui maitsev see suluug on!»
«Ei,» naeratas Hasso. «Üks neist on alles üsna noor lammas, teine aga oinas. Nemad tallesid ei saa. Kuid hakkan sulle farmist alati suluugi saatma,» lisas ta ja puudutas sügavalt kummardades jälle käega paremat silma.
«Noh, mis kummardusi siis teie siin teineteisele teete?» imestas Gagik koopasse astudes. «Ah, Mustu! Mu kallike! Tulid meile külla? ... »
Lammas sööstis hirmunult puhisedes jälle oma talle juurde.
«Tasem, tasem!» hoiatas Hasso kätt huultele pannes poisse, kes Gagiki järel koopasse astusid.
Ladunud mäeterrassilt kaasatoodud metsnisu vihud koopanurka, jäid poisid vastsündinud talle ümber seisma.
«Tuleb välja, et hakkame ka piima saama? ... Oh sa mu kallis vennas kurd!» Ja Gagik haaras Hasso ümbert kinni ning hakkas temaga koopas ringi keerlema.
«Ei, piimast ei maksa unistadagi. Piim on ainult tallele.»
«Miks, kallis vennas? Miks võis Robinson lüpsta mingit võõrast laamat, ja meie ei tohi lüpsta oma kodu-farmi lammast?»

Hasso muidugi ei saanud millestki aru: polnud ta kuulnud ei Robinsonist ega teadnud ka, mis on laama.
«Kui vana lammast hästi toidame, võime temalt päevas pool klaasi piima võtta ... Sušiki jaoks,» lisas ta pärast lühikest vaheaega.
«No küll on lugu! Koeranahk — Sušikile, maitsev pala — Sušikile, soe koht — Sušikile! ... Kahju, et mina pole tütarlapseks sündinud ... Mis see on, kas juust? Ei, maitse on teine: justkui vaik. Suurepärane toidupoo-lis! ... Ainult üks puudus on tal — teda on vähevõitu! Ning maoni ta vist küll ei jõua.»

KUUETEISTKÜMNES PEATÜKK SELLEST, KUIDAS ENNE SUURT VÕITLUST INIMENE PEAB FÜÜSILISELT JA MORAALSELT TUGEVNEMA

Sel ööl võttis Gagik savi, pätsis sellest viis kohmakat tassi ja pani nad tule lähedale.
«Ärge arvake, et need on ainult teejoomiseks,» seletas ta. «Nendest hakkame ka hašši sööma.»
Kas oli nüüd Gagik tõepoolest suur söödik või väljendus tema erakordne huvi toidu vastu rohkem naljades, kuid juhtus ebameeldiv asi.
Ašot oli kavatsenud sel õhtul kaaslastele jutustada, millest koosneb sokupea. Kuid Gagikil oli nii suur isu hašši järele, et ta juba päeval, kasutades Ašoti äraolekut, kõrvetas tulel sokupead, raius selle väikesteks tükkideks, ladus potti ning pani tulele... Järele olid jäänud ainult sarved ja osa koljust. Tuli piirduda ainult nende «õppeabinõudega».
«Mis sina arvad, mispärast andis loodus sokule säärased hiiglaslikud sarved?» pöördus Ašot Gagiki poole.
«Mispärast? Ikka selleks, et sinu käest mütsi ära kiskuda.»
Sušik turtsatas.

«Aga milleks veel?» küsis Ašot, otsekui poleks ta nalja tähele pannud.
«Selleks, et võita temaga võistlevaid sokkusid,» vastas Gagik nüüd juba tõsiselt.
«Aga veel?»
414
Keegi ei vastanud selle peale. Siis otsustas Ašot ise jutustada seda, mida teadis.
«Kord jahil olles ajas minu isa sokud kaljutipule,» algas ta. «Tagasi joosta nad ei saanud, kartsid sattuda püssitule alla, ees aga oli kuristik. Ja nad sööstsid sinna. Mina juba tundsin headmeelt, arvasin — nüüd nad on end surnuks kukkunud ja lamavad kalju ääres, kuid isa oli hirmus vihane: «Pistsid plehku meie käest!» Vaatasime kaljult alla — ei ühtainsatki, kõik olid ära lipa-nud! ... Küsisin isalt: «Kuidas nad ometi said? Kuidas nad oma jalgu ei murdnud?» «Nemad ju viskuvad alla pea ees, mitte jalad ees,» vastas isa. Vaadake siia, kui jämedad ja tugevad on nende sarved,» soovitas Ašot kuulajaid vaadata. «Kas näete neid täkkeid? Need on kividest. Niipea kui mägikitsed näevad, et neil teist pääseteed pole, viskuvadki pea ees alla. Aga kui nad jaluli kukuksid, ei tõuseks nad enam maast üles.»
«Aga miks pole kodusokul niisuguseid sarvi?» küsis Sušik.
«Kuid meie sokud ei võitle ju ega hüppa kaljudelt alla,» vastas Hasso.
«Aga nüüd,» jätkas Ašot, «püüame teada saada, mitu aastat see sokk vana oli... Mis sina, Sušik, selle kohta ütled?»
Sušiki arvates võis see paksu kaela ja peaaegu meetri-pikkuste sarvedega hiiglasuur loom olla umbes kolmekümne aastane. Kuid igaks juhuks ütles ta poole väiksema arvu:
«Viisteist.»
Hasso hakkas naerma.
«Kas siis nii vanu kitsi saab olla? Oota, ma loen ära keerud ta sarvedel. Üks... kaks, kolm... seitse, kaheksa. Kaheksa aastat oli tal turjal, juba vana teine ...»
«Kuid miks need keerud pole ühtlased? Vaadake,» Sušik võttis joonlaua, «siin on kaksteistkümmend sentimeetrit, aga siin viimasel ainult viis ... »
«Oota, enne kui vastata, pean oma ajusid pisut liigutama,» Gagik pani sõrme laubale ja hakkas mõtlema, «Kas see oleneb toidust?» küsis ta Ašotilt. \ «Muidugi.»
415
Nad uurisid soku sarvedel kõik keerud hästi järele, püüdes meelde tuletada, missugune oli heinamaadel rohi olnud möödunud aastail.
Soku noorusaastateni nad muidugi ei jõudnud — kes mäletab, missugune suvi oli seitse või kaheksa aastat tagasi! ... Viimaste aastate kliimalised muutused ühtisid siiski sokusarvede «näitajatega». Põuastel aastatel olid keerdude vahed lühemad, viljarikkail pikemad.
«Näe, mis me avastasime. Kirjutame sellest ajalehes,» innustus Ašot, «ja meie teadaanne põhineb nende sarvede uurimisel. Sušik, võta pliiats ... »
Tuli praksus vaikselt, savipott võbises tasakesi ja aurust, mis sealt tõusis, levis hea meeldiv lõhn.
«Kas poleks aeg maitsta?» küsis Gagik alandlikult.
«On juba hilja, vaja magama heita. Oleme niikuinii liiga palju söönud, enne magamist aga on kahjulik kõhtu täis pugida,» ütles Ašot. .
«Hilja? ... Londonis süüakse kell kaks öösel biifsteeki, ausõna! Lugesin seda ühest ajakirjast! ... »
Kuid Ašot jäi-oma sõnale kindlaks.
«Kuule, Hasso, parem laula meile mõni ilus kurdi laul,» ütles ta karjapoisile.
Hasso pööras nagu tavaliselt oma näo pimeda koopa-nurga poole ja alustas kõlaval häälel:

Berivane, berivane!...
Keda küll kutsub see kõlav lauluviis?
Ja kuhu lookleb see teerada siis?
Kes on see plataani kõrval seisev mees?
Kes langes põlvili, džan, su jalge ees? ...
Karjapoiss laulis kaua ja mahedalt. Seks ajaks kui ta lõpetas, oli Gagik jõudnud tules valmis põletada kõik oma tassid ja hakkas enne magamaminemist Ašotile uuesti peale käima:
«Meie esivanemad sõid alati hašši varahommikul, koidu eel . . .»
«Mis meil esivanematega asja? Kui tõuseb päike, eks me siis söö,» ei andnud Ašot järele.
«Kuule, noormees, sa alahindad meie esiisade kogemusi,» ütles Gagik, ja saanud aru, et sest asjast midagi välja ei tule, võttis uuesti korvi kätte, et jätkata eelmisel päeval alustatud tööd.

Igavuse peletamiseks punusid innukalt korve ka kõik tema kaaslased. Nad otsekui oleksid võistelnud üksteisega: igaüks neist püüdis teisest varem valmis saada ja teha oma korvi paremini ning ilusama.
Äkki hüüdis Ašot võidukalt:
«Näe, minu oma on valmis! ... » Ja ta viis koopanurka suure raske korvi.
Kuid keegi ei suutnud punuda niisuguseid korve, nagu seda tegid Sušiki peened painduvad sõrmed, mis oskasid õmmelda, hästi joonistada ja kõige ilusamini klassis kirjutada ...
Mitmesuguse jämedusega ja mitmesugust värvi vitstest punus Sušik niisuguse korvi, et isegi kõige nõudlikumad meistrid oleksid imetlenud. Mis aga karjapoiss Hassosse puutub, siis temast ei maksa rääkidagi. Ta seisis suu lahti ja vaatles sõnatu imetlusega tütarlapse tööd — värvilise ääre, kaunistuste ja kaanega korvi. . .
«Selle saadame näitusele,» otsustas Ašot.
«Parem kinkida see mõnele väärikale mehele,» ütles Gagik Sušikile silma pilgutades ja salaja sõrmega enesele osutades.
«Jah, ka mina arvan sedasama. Mina kingin selle ühele väga väärikale ja väga toredale sõbrale,» lausus Sušik rahulikult ning pidulikult.
Kõik ootasid kannatamatult — kes see sõber siis on?
Ašotil ja Gagikil oli muidugi samal määral lootust kingile. Kas nad ei vääri siis seda? . . .
Kuid tütarlaps viivitas. Ta tõusis, lükkas laubale langenud juuksed tagasi, ulatas korvi Hassole ja ütles lahkelt:
«Sellesse hakkad maasikaid korjama. Meenutad meie raskeid päevi, meie sõprust... »
«Braavo, braavo! Seda poleks küll oodanud!» plaksutas Gagik käsi.
Karjapoiss aga, üleni punane ja kohmetu sellest ootamatust austus- ja sõprusavaldusest, pomises hämmeldunult kurdi keeles:
«Zaf, zaf, razimaa! ..." Sina oled minu õeke, minu sil-

1 Väga, väga tänulik!

made valgus...» ja asetas oma tõmmu lahja käe südamele.
Napp oli Hasso jutt. Kuid just niisuguste nappide sõnadega väljendavad kurdid oma kiindumust, armastust, õnne — kõike seda ilusat, mida nad tunnevad neiu vastu, keda nad nimetavad õeks.
öe eest annab kurd oma elugi...

«Ja sina oled minu vend ... » vastas Sušik hämmeldunult ning ulatas maheda naeratusega Hassole käe.
«Hurraa, hurraa! ... » karjus Gagik uuesti.
Kuid Hasso jahutas silmapilkselt tema palavat vaimustust. Ta võttis malaka kätte, ähvardas sellega Gagikki ning ütles:
«Katsu sa nüüd veel Sušikki nokkida!»
Gagik teadis, et see on nali, ent siiski tõsines.
«Kurd-mägilane viimaks tõesti virutab,» ütles ta ja kõik puhkesid lõbusalt naerma.
Meeleolu oli neiLhea, nälg ei piinanud, kõik olid rahul nii üksteisega kui oma tööga, savikannudes helkis vesi, ühe koopaseina äärde oli laotud peaaegu laeni ruugeid nisuvihke. Heidad neile pilgu — ja süda läheb rõõmsaks. Kõige tähtsam aga oli see, et oht neid peaaegu enam ei varitsenud.
Kuid Ašot oli mõtlik. Ta oli juba ammu otsustanud sõpru ette valmistada üheks tähtsaks asjaks ja ainult ootas parajat juhust. Niisugune juhus avaneski täna.
Kui kõik olid väsinud ja oma korvid kõrvale pannud, ütles Gagik:
«Noh, Ašot, täna on sinu kord meile midagi ette luisata.»
Tõepoolest, mis muud jäi neil üle, kui üksteisele midagi «ette luisata» (nõnda nimetas naljahammas Gagik muinasjuttude jutustamist). Pikad lood, peamiselt need, mis lõppesid lõbusalt, leevendasid neile osaks saanud kannatuste raskust, lühendasid talveöid ja koos sellega vangistusaega.
«Tubli,» nõustus Ašot kohe. «Jutustan teile ühe loo, mis õpetab leidlikkust. Sellele jutule ma sattusin meie keskaja ajaloolase Sebeosi teostes. Kuulake:
Seitsmendal sajandil oli üks osa Armeeniast pärslaste võimu all, teine aga allus Bütsantsile.

Armeenia vürst Smbat Bagratuni[1] kutsus rahvast üles anastajate ja vägivallatsejate — bütsantslaste — vastu välja astuma. Kui keiser sellest teada sai, käskis ta Bagratuni kinni võtta. Ta viidi Bütsantsi ja heideti ahelais vanglasse, et pärast metsloomadele lõhkikiskumiseks anda, nagu keiser oli otsustanud.
Smbat seisis ihualasti tsirkuse areenil, ja pannud soonilised käed ristamisi rinnale, vaatles põlgusega pealtvaatajaid. Neid oli tuhandeid kokku tulnud, et vaadata tema kannatusi. Ta oli pikakasvuline ilus mees, laiade õlgadega ja tugev. Vana kogenud võitleja, kes juba paljudes lahingutes oma jõudu ja julgust proovinud.
Kiskjate puuri uks avanes ja Smbati kallale lasti tohutu mustjaspruun karu.. : No ütelge, kui meie kohtaksime karu, kuidas hakkaksime temaga võitlema?»
«Vahvalt!» hüüdis Gagik.
«Asi ei seisa üksnes vahvuses. Siin läheb vaja ka tarkust. Smbat teadis, — teadke ning pidage ka teie seda meeles: karu ehmub, kui tema peale ootamatult ja valjusti karjutakse. Ka seal sündis samuti. Karu jooksis välja — ning kohe Smbatile kallale. Too aga sööstis karule vastu ja kus kisendas talle kõrva sisse, ning rusikaga kõige tundlikumasse kohta: vastu unetuiksoont... Kiskja vaarus, taganes ja kukkus maha. Kukkus ega tõusnud enam.
Siis lasti tulivihane härg Smbati kallale. Härg jooksis areenile ja tormas oma ohvri kallale. Kuid ka nüüd ei sattunud Smbat segadusse. Sirutanud käed ette, ootas ta rahulikult härga ja haaras sellel sarvist kinni. Algas pinev võitlus.
Pealtvaatajad, kelle hulgas oli ka keiser Maurikios abikaasaga, ootasid hinge kinni pidades võitluse lõppu.
Härg püüdis end lahti kiskuda ja meest oma sarvedele tõsta või teda ümber tõugata, kuid see tal ei õnnestunud. Mees aga pingutas oma muskleid ja püüdis härja kaela käänata ...

Äkki viis härja metsik, kaeblik möirgamine, koosolijad erutusse. Verist pead raputades jooksis loom kabuhirmus minema. Bagratuni oli tema sarved välja kiskunud. Kuid

1 Häälda: Bagratuni.

isegi sellest oli veel vähe. Ta jõudis pagevale härjale järele ja haaras sellel sabast ning ühest jalast kinni. Smbati kätte jäi sõrg ja «palja jalaga» härg jooksis häbiga minema ...
Pealtvaatajad hingasid kergendatult, keiser aga muutus hirmu pärast keeletuks.
Mis see siis oli? Mistõttu võitis Smbat? Kas jõu või mõistusega? Nii jõu kui mõistusega. Rohkem mõistusega. Ta nägi, et härg on vana, aga vanade härgade sarved ja sõrad on rabedad.
Jah, enne kui sa pole teada saanud vaenlase nõrka kohta, ei maksa temaga võidelda. Kõik lootsid, et Maurikios käsib vahva armeenlase vabaks lasta, kuid asjatult. Keiser oli morn ja ihkas kättemaksu.
Tema märguandel lasti areenile lõvi — eredalt rooste-kollane, väle ning julm kiskja. Smbat tundis, et teda ähvardab paratamatu surm, kuid ta jälgis külmavereliselt vaenlase liigutusi. Ta teadis, et lõvi võtab kallale tungides suuna oma ohvrile seitsme või kaheksa meetri kauguselt ja siis viskub talle kallale. Nõnda teevad nii panter, tiiger kui ka metskass. Sellel, kes seda teab, pole raske kallaletungi vältida. Niipea kui lõvi end vedruna kokku tõmbab — karga kõrvale. Ta ei torma su kallale, ei pista jooksma, vaid surub end uuesti vastu maad ja hakkab end hüppeks ette valmistama. Kui sa segadusse ei satu, jääd terveks. Nii Smbat tegigi. Kui lõvi hüppe tegi, põrkas ta kõrvale, haaras siis kähku lõvil lakast kinni, hüppas talle selga ja hakkas kiskjal hirmsa jõuga kõri pigistama ... Lõvi lõõtsutas, raputas pead ning kogu keha, kihutas areenil ringi, kuid vähe aja pärast ta hingamine katkes, sest julge mehe terastugevad sõrmed tungisid sügavasti ta kaela sisse. Lõvi varises kokku ja tema poolavatud lõugade vahelt tuli nähtavale keel.
Meeletus vaimustuses hakkas rahvas Smbatile maruliselt käsi plaksutama. Kostis hüüdeid:
«Anda talle vabadus, vabadus!»
Keiser Maurikios oli sunnitud märku andma ja Smbat vabastati.»
Ašot vaikis hetkeks, liigutas kepiga tuld ja jätkas juba teisel toonil:

«Panter on veel meie juures kurus, me võime teda kohata. Kes teab, võib-olla pole ta veel kärvanud. Homme läheme ta jälgi mööda. Kas teate nüüd, kuidas niisugused kiskjad inimesele kallale tungivad? Teate. Niisiis, kui teie meelekindlust ei kaota, ei saa ta teile mingisugust kahju teha. Karul oli vist esimest korda tegemist niisuguse kiskjaga, muidu oleks ta kindlasti kõrvale karanud, seni kui panter veel õhus oli .. .
«Ašot, sa oled oma jutustusega teinud must hoopis teise inimese!» ütles Gagik ' pateetiliselt. «Olen kohe praegu nõus mõnele lõvile vastu astuma, tema lakast kinni haarama ja talle selga kargama. Ausõna! Veri lausa keeb ... Lähme pantrit tapma!»
Gagik haaras tuki ja astus koopasuu poole.
«Mõtlete, et kutsun tagasi? Las läheb, harjutab, karastab südant,» ütles Ašot naerdes.
Gagik aga väljus koopast ja peatus segaduses. Kurule oli laskunud pilkane pimedus . ..
«Tuleb minna, muidu arvavad, et lõin kartma,» otsustas ta ja tegi veel mõne sammu ettepoole. Tukk pragises, pildus sädemeid ja otsekui langevad tähed valgustasid need hetkeks kogu ümbrust.

«Lähme vaatame, võib-olla tuli panter õhtul meie karu jäänuste järele,» ütles Ašot. Kuid ta kavatses hoopis midagi muud. Kuna tal oli nõu oma sõp-u viia pantrit otsima, tahtis ta enne seda tugevdada nende julgust ja tahet.
Nad võtsid tulelondid kätte ja väljusid koopast. Lõkke juurde jäi ainult Sarkiss.
«Oh, ka teie tulete?» hüüdis Gagik. «Arvate vist, et ma pantriga üksi toime ei tule!»
Kuid sedamaid ta ehmus oma sõnade üle: «Aga äkki nad lähevad tõepoolest tagasi? . . .»
Leegitsevate tukkidega vehkides läksid nad alla kurusse niisuguse kisa ja käraga, et kui neile oleks vastu tulnud terve kari tiigreid, oleksid need hirmu ja õudusega plehku pistnud ...
See vaatepilt õhutas jälle Ašoti mõttelendu ja äratas uuesti ellu ta meeletud unistused. Odadega vehkides jõudsid nad «võitlusväljale» ja

Ašoti komando peale heitsid oma relvad karule otse kõhtu.
Siis uurisid nad tuletukkide valgusel kogu ümbrust, kuid mingisuguseid uusi jälgi ei leidnud. Ainult vanad pantrijäljed, mis veel praegugi lumel näha olid, andsid tõendust sellest, et kiskja oli siit ära läinud peaaegu roomates, nii nõrk oli ta olnud.
«Noh, nüüd on asi selge. Homme läheme koos neid jälgi mööda. Praegu aga läheme koju tagasi.»

SEITSMETEISTKÜMNES PEATÜKK SELLEST, ET VÕITLUS TEEB INIMESE MEHISEKS

Selle öö veetis Ašot rahutult. Nii tunneb end arvatavasti väejuht enne otsustavat lahingut. Eks Ašot kujuta-nudki end noore väejuhina. Aeg-ajalt kergitas ta asemel lamades oma pead ja vaatles heatahtlikult ning uhkelt «oma sõjaväge». Küllap võib temagi olla Georg Marzpe-tuni 1 Garni lahingu eelõhtul!
Erutatud oma sõjakaist mõtteist, kargas Ašot mitu korda asemelt ja vaatas koopast välja. Kuid koiduni oli veel palju aega.
Kuid siis hakkasid ka tema sõbrad ärkama. Esimesena tõusis üles Gagik. Pilgutades Ašotile silma küsis ta vandeseltslase toonil:
«Kuidas on, kas hašš pole veel valmis? Tõesti? Miks sa siis nii vara tõusid?»
Ašot turtsatas ja vangutas pead.
Gagik läks koopanurka, kus seisis kann veega, mida nad tarvitasid soola asemel. Vees sisalduv lubjakiviollus pii põhja sadestunud, ja sool kui kergem aine küllastas ülemist veekihti. Gagik lisas haššile «soola» ja heitis Ašotile heldinud pilgu:
«Kas hakkame pihta, Ašot-džan?»
Ašot avas koopaukse:

1 Georg Marzpetuni — armeenia väejuht keskajal. Kahekümne võitlejaga tungis ta Garni all tervele araablaste armeele kallale.

«Väljas on ju veel öö!»
«Mis öö see enam on! Kaljukana on juba kaks korda laulnud! ... Hasso, tule välja, vaata tähtede järgi, kas on paras aeg?»
Külmast kössi tõmbudes väljus Hasso. Ega väljas nii külm olnudki, kuid kõhnunud poisile näis, et on juba jaanuarikuu pakane.
«Koidutäht pole veel tõusnud,» teatas ta tagasi tulles.

«Ah sind, lihtsameelset karjust! Ei saa sinust luiskajat isegi niisuguses tähtsas asjas!» krimpsutas Gagik pahaselt nägu.
Kuid kellel oli tahtmist nüüd tähti arvesse võtta, kui lõkke äärest tungis ninna pead pööritama panevat hašši-
lõhna?
«Hea küll, algame. Ja sööge kõhud hästi täis. Läheme kiskjat otsima, ja mine tea, millal tagasi tuleme.»
«Aga kas ei saa minemata jätta?» küsis Sarkiss kõhklevalt. «Kes teab, mis juhtuda võib.»
«Ei saa! Kuni me pole pantrit elusana või surnuna leidnud, pole meil rahulikku olemist! Kas see pole küllaltki selge?»
Gagik ja Hasso vaikisid, olgugi et mõlemad oma südames olid selle ohtliku ettevõtte vastu.
Kui lõpuks koitis ja mägede tagant päike nähtavale tuli, tõusis Ašot püsti, võttis oma relva ja ütles erutatult:
«Lähme, lähme kõik! ... » Ja et sõpru sütitada, lisas: «Peame külla tagasi pöörduma pantrinahaga, mis lehvib nagu lipp!»
Ja tõesti,, innustatud sellest ilusast väljavaatest, süttisid ka teised. Nad võtsid kaasa kõik olemasolevad relvad — odad, malakad, kivivasarad ja eraku nüri kirve — ning väljusid koopast.
Kõige lõpuks sammusid Sušik ja Sarkiss ning ei saa öelda, et nende südameis ei oleks olnud põrmugi hirmu. Miks ometi Ašot seekord ei pannud neile ette koju jääda?
«Ilmselt tahab ta ka meile julgust õpetada,» mõtles Sušik.
Gagik sarnanes võitlusse kippuva kukega. Sõbrad teadsid, et ta sel kombel iseennast taga õhutab ning vaprust teeskleb. Gagik ise aga mõtles: «Ma pean ju kas

või kordki eesotsas olema! ... See on auasi!» Ning sõpradest ette joostes isegi kurjustas:
«Mis te venite? Julgemini, julgemini mulle järele! Julge pealehakkamine on pool võitu ... »
Sušik heitis Hassole imestunud ning küsiva pilgu. «Kas see on ikka tõesti Gagik?»
Kuna ta oli sageli koduperenaisena koopasse jäänud, polnud ta märganudki, kuidas poisi julgus ohtudes oli kasvanud ja kuidas ta oli mehiseks muutunud.
Sõbrad lähenesid platsile, kus asus viinamarjaaed, ja peatusid: nad märkasid lumel pantri jälgi, mis viisid kaljudele.
Kõik vaikisid, kõigil hakkas hirm.
«Harjutame õige enne odaviskamist. Ehk läheb vaja,» soovitas Ašot sosinal.
«Me siis hakkame pantriga võitlema?» küsis Sušik õudusega. «Miks siis Ašot meile sada korda on toonitanud, et panter on juba surnud?»
«Küllap ta ongi kärvanud,» kinnitas Ašot. «Kas näete verd lumel? Kuid ... kes teab? Igaks juhuks. Olgu meie märklauaks too põõsas. Viskame viieteistkümne sammu kauguselt.»
Ta oli valmis oma oda viskama, kuid Gagik haaras tal käest kinni:
«Oled sa arust ära? Odatera ju puruneb!»
«Oi, sul on õigus! Kuid mis siis võtta märklauaks?»
«Lumememm... Ei, milleks? Parem juba lumest panter.»
See oli targasti öeldud!
Mõne minutiga valmistasid nad lumest mingisuguse neljajalgse, mis rohkem sarnanes lambale kui pantrile, ja hakkasid selle pihta odadega viskama.

Küll on lugu! ... Viiest viskest läks pihta ainult üks. Niisuguseid viletsaid tulemusi ei oodanud keegi.
«Sihi kõrgemalt, Gagik, kõrgemalt! Viska nii, et oda teeks õhus kaare ja tungiks märklauda. Sinul aga lendab oda sellest üle,» õpetas Ašot sõpra.
Hasso vaikis, ei teinud kellelegi märkusi, olgugi et viskas teistest paremini, väga täpselt. Eks tema juba ole sellega harjunud: alatasa on ta keppide ja kividega karjast lahku löövaid lambaid pildunud.

Sušik vaatas tähelepanelikult Hasso täpseid liigutusi ja tundis salajas vaimustust. Ta teadis, et Ašotile oli iga temast üleolek ebameeldiv, ja ta ei tahtnud teda enne niisugust tõsist võitlust kurvastada.
Muide, eks Ašotki teinud edusamme. Juba poole või tunni aja pärast hakkas tema oda siiski «pantrit» tabama, kuigi mitte iga kord. Mis aga Gagikisse ja Sarkissi puutub, siis jäi neile see ülitarkus kättesaamatuks, ja kuigi nad vahel harva tabasidki märki, siis oli löök väga nõrk — oda ei tunginud lumekujust läbigi.
Kuid see asjaolu Gagiki indu ei vähendanud. Ta kelkis endiselt, tundis ennast, nagu öeldakse, «oma sõiduvees». Poiss oli viimaste päevade rikkalikust toidust märgatavalt ümaramaks muutunud, ta silmadel oli jälle endine läige, energiat oli juurde tulnud.
«Ah, Ašot-džan, tunnen end lihtsalt vägilasena! Viska oda minema, hakkame maadlema .. .»
«Pole aeg selleks,» vastas Ašot kuivalt. «Lähme .. .»
Verejälgi mööda läksid nad alla, ja jõudnud kuru ümbritsevate kaljude jalamini, pöördusid paremale. Seal kivide vahel, poolenisti kaetud hõredatest kibuvitsa-põõsastest, mustendas koopasuu. Sinna oli loom ilmselt läinudki. Teravatel kibuvitsaokstel oli näha kirjusid karvatutte.
Noored peatusid ja vaatasid äraootavalt oma juhile otsa. Nemad olid veendunud tema vapruses ning leidlikkuses ja uskusid, et tema algatatud üntus lõpeb edukalt. Kuid must koopasuu ja ümberringi valitsev saladuslik vaikus ei olnud kuigi soodsad meeleolu tõstmiseks.
Ašoti märguandel raiusid poisid põõsaid koopasuu lähedalt. Kibuvitsad ja sellele juurdelisatud kuiv rädi hakkasid praksudes põlema ja neist tõusis paksu kibedat ning uimastavat suitsu.
«Minge koopasuu juurest eemale!» kamandas Ašot, ise aga võttis kirve ja jäi koopasuu kõrvale seisma justkui ohvrit varitsev mõrtsukas.
Plaan oli arusaadav. Kui kiskja on elus, ei kannata ta suitsu välja ning kas lahkub koopast või lämbub seal. Igatahes kuulevad nad tema läkastamist.
Sušik peitis end kaljunuki taha ja seisis seal suures

hirmus, tuletukk käes. Ka Sarkiss eemaldus. Õlal oli tal raske kivivasar. Poiss otsekui lõdises külmast, nii vappus tema suur ümar pea. Gagik teeskles ikka veel vahvust, pilgutas sõpradele silma ning naeratas ebaloomulikult. Ta silmad põlesid palavikuliselt. Ainult Ašot, vaatamata sellele, et ka tema kartis, jäi, nagu see temale sünnis oli, väliselt siiski külmavereliseks ja rahulikuks.
Poisid surusid end vastu kaljusid paremal ja vasakul pool koopasuud ja seisid seal ligi pool tundi pinevas ja tardunud poosis. Suitsu hoovas ohtrasti koopasse, kuid sealt ei kostnud ei kippu ega kõppu.
Pikapeale muutusid poisid julgemaks, nad vabanesid pingutatud olekust. Ka lõkketuli oli kustumas.
«Tähendab, et on ära kärvanud,» lausus Ašot.

«Mis siis ikka,» ütles Gagik, ilma et oleks end paigast liigutanud, «käsi ainult, ja ma lähen sisse, võtan tal naha seljast.»
«No-noh, ära kelgi!» muigas Ašot. «Tundsime üht niisugust Nazar'i.» «Või nii?»
Gagik pistis malaka koopasuhu, tagus sellega vastu müüri ja hõikas:
«Kuule, sina! Kas saad juba kord välja, tulin su hinge järele!»
Gagiki hüüetest julgustatud Sušik ja Sarkiss lähenesid samuti koopasuule.
«Hasso, murra oksi!» hõikas Ašot.
Relvastatud leegitsevate vaiguste kuuseokstega, astusid nad mõne hetke pärast koopasse.
«Tulge, ärge kartke.» julgustas Ašot sõpru. «Tuld ei kannata ükski loom välja.»
Kitsas koopasuu viis koridori, mis võrdlemisi järsult tõusis. Kord muutus see laiaks ning moodustas avaraid, kõrgeid platse, kord ahenes niivõrd, et meie noored end sealt suure vaevaga läbi poetasid.
Mõnikord käik hargnes mitmeks käiguks, millest mõned osutusid umbseteks. Paiguti oli põrandal ja kivide vahel näha kollakaid savivööte, laest aga rippusid lubja-kivipurikad — stalaktiidid.
Kogu käigu ulatuses, samuti kõrvalkäikudes ja eriti müüriorvades vedeles igasuguste loomade luid.
426
Esimeselt platsilt, kus konte kõige rohkem oli, viis kõrvalkäik kuhugi sügavusse, kuid sinna sõbrad ei pääsenud — see oli liiga kitsas. Aga sealt just paistsid terved loomakered ...
Kui Ašot oma tulelondiga selle groti sisemust valgustas, tundsid meie noored õudusega segatud imestust: nii palju oli siin valgeid konte, koljusid, luukeresid, haru-kordselt suuri, paiguti täiesti tundmatuid sarvi, milledest mõned kuulusid vist ammu väljasurnud loomadele. Päris kalmistu! ...
Kuid siis kustusid pragisedes ja sisisedes kuuseoksad ja nad jäid pimedasse. Ainult kaugel selja taga paistis ähmane valgusvööt, mis tungis koopasuhu.
Kõik jäid vait.
«Pöördume tagasi,» ütles Ašot.
Komistades pääsesid nad kuidagiviisi koopast välja ja Ašot saatis Hasso otsemaid vaigustest kuusejuurtest tehtud peergude järele. Nad olid neid valmistanud selleks, et pikkadel pimedatel õhtutel valgustada koobast.
Kui Hasso tagasi tuli, hakkas Ašot peerge kahe ja kolme kaupa kokku siduma — nii põlevad nad paremini. Sel hetkel pistis Gagik lähedal asuva suure kivi tagant pea välja. Ajaviiteks otsis ta põõsaste küljest marju.
«Hasso, vaata, mis mina leidsin!» kutsus ta ning näitas oksa, mis oli üleni täis punaseid pihlakamarju.
Hasso läks Gagiki juurde. Ašot askeldas ikka veel tõrvikutega, Sušik aga vestles millegi üle Sarkissiga tasasel häälel.
Varsti pärast seda tõusis Sarkiss püsti ja lähenes Ašotile. Ta kavatses veel kord proovida sõbrale auku pähe rääkida, et ta loobuks sellest ilmselt ohtlikust ettevõttest.
«Jäta, Ašot,» ütles ta, «milleks sul seda vaja? Kas poleks parem koopasuu kividega kinni matta ja rahulikult oma töödega tegelda?»
Nõu oli tark. Tõepoolest: vaja ainult sissekäigule tõke ,ette teha ja panter sealt enam välja ei püä=e — kärvab nälga, muidugi juhul, kui ta veel elus on.
Kuid kas on siis võimalik Ašotti veenda? Justkui saagi lähedusest erutatud kütt oli ta täiesti kaotanud võime külmavereliselt kaalutleda. Väljavaated omandada tore
427

dat pantrinahka ei andnud talle rahu. Kui ka Šušik Sar-kissi ettepanekut toetama hakkas, ütles Ašot neile ärritatult:
«Kas kardate? No minge siis minema, ärge segage mind! Matta koopasuu kividega kinni? Ennäe, kus tarkpea! Et niisugune nahk seal ära mädaneks?»
Sušik sai pahaseks:
«Kas jälle hakkad peale? Muud sa ei mõtle, kui ainult sellest, kuidas kogu maailma imestama panna! Kamoni sa ikkagi ei küüni!» salvas ta poissi, kuid kahetses seda otsemaid.
Nagu terav nuga tungisid need sõnad Ašoti südamesse. Veri ta soontes lõi kihama. Vasakpoolsest põsest käis värin üle, sünnimärgid muutusid seal vaevumärgatavaks, kuna ta nägu nii lõkendama lõi.
Ašot heitis Šušikile tulivihase pilgu ja ütles teravalt:
«Kui nii, siis lähen üksi. Lähen üksi pantri vastu ja tõestan, et...»
«No vaadake ainult, kui isekas ta on!» hüüatas Šušik kavalalt silmi välgutades. «Rahune juba kord!»
Kuid Ašot oli juba kadunud koopasse.
«Tule tagasi! Mis sa teed?» hüüdis Sarkiss hirmunult.
Šušik muutus samuti rahutuks, kuigi Ašoti julgus ja tema tugev tahtejõud olid talle meeltmööda.
«Las läheb,» ütles ta, kuid jäi sealsamas mõttesse.
«Kiskjad kardavad tuld, eks ole, Sarkiss? ... No ega ta sinna kauaks jää. Kui tuli kustub — ilmub tagasi.»
Šušik eksis. Ta ei võtnud arvesse seda tuld, mis vahva noormehe südames kunagi otsa ei saanud.
Kui Ašot veel koopasuu lähedal oli, kostsid temani Šušiki hüüded:
«Ašot, Ašot, tule tagasi! Ma tegin nalja! ... »
Poisi süda võpatas. «Ahaa, sa kardad! ... Sul on kahju minust!» mõtles ta rõõmsalt ja õnnelik naeratus pani järsku särama ta meeldiva ümmarguse näo, mis tavaliselt oli karm ja pisut morn.
«Saad veel nutta :.. Arvad, et tulen tagasi?» pomises ta mööda kitsast käiku edasi minnes.
Ašot oli enesele vöö vahele palju peerge pistnud ja praegu ta kõndis peaaegu kartmatult. Jõudnud kohani, kus kontidega täidetud koridor kaheks hargnes, pöördus

ta palju mõtlemata vasakule, süngesse, niiskesse, teravate kivide ja madala laega tunnelisse.
Poiss läks kiiresti, ta ei peatanud, ei vaadanud ringi ega mõelnud ohule.
Koopa lagi muutus veel madalamaks. Koridor lookles kord paremale, kord vasakule ning muutus kitsaks.
Ašot tõmbus küüru, pärastpoole heitis käpuli ja liikus edasi peaaegu roomates. Peerg ta käes pragises ja võis iga hetk kustuda. Kuid tal ei tulnud pähegi tagasi pöörduda. Praegu Ašot pantri laibale ei mõtelnud — kiskja jälgi siin üldse ei leidunud. Noormeest ahvatles edasi minema huvi uue, tundmatu maailma vastu, huvi, mis on nii omane noorusele.
Hõõrunud vastu teravaid kaljunukke oma põlved marraskile, jõudis ta lõpuks kitsast koridorist välja avarasse koopasse ja oli nüüd koopasuust nii kaugel, et väljast enam ükski hääl temani ei tunginud. Ja seal valdas teda ebamäärane, hirmutaoline tunne.
«Tühja kah!» ütles ta valjusti, et ennast rahustada, kuid just nagu vastuseks kuuldus kaugest pimedast koopanurgast metsik naerulagin ...

Ašoti süda võpatas ja talle näis, et see jääb seisma. Kaja aga püüdis selle külma, kuiva ning hirmsa naerulagina lennult kinni ja see kõmas kurjakuulutavalt koopa võlvide all.

KAHEKSATEISTKÜMNES PEATÜKK SELLEST, KUIDAS KADUNUD SÕBRAD OTSIVAD KADUNUD SÕPRA

Algul Šušik hõikas Ašotti, kuid see ei vastanud ja tütarlaps tuli otsusele, et kisamine on asjatu. «Tahab mind niisama hirmutada, tasub kätte.»
Kuid varsti ta rahutus kasvas.
«Mis teha, Sarkiss? Kas me ei peaks talle järele minema?» küsis ta väriseval häälel.
Sarkiss oli samuti rahutu. Varemalt oleks ta ükskõikselt öelnud: «Mis see minusse puutub? Kui läks, siis tulgu ka tagasi.» Kuid nüüd ... Ei, nüüd, pärast kõiki neid vintsutusi kõlas sõna sõber Sarkissi südames
429

hoopis teisiti. Muidugi etendas teatud osa ka hirm uue tundmatu häda ees. See hirm ütles talle salaja: toeta sõpra, et tema võiks homme sind toetada, sind aidata ... Kuid see polnud enam ainuüksi tasuhimu ega egoistlik arvestus. See oli ka arusaamine sellest, et ühe sõduriga sõda ei võideta. Lõpuks mõistis Paruiri poeg seda sügavat tõde. Ja just see uus tunnetus kirjutas Sarkissile ette teo, mida ta varem poleks eales julgenud ette võtta.
Sarkiss kahmas kaks vaigust oksa, süütas need põlema ja astus koopasse. Tal oli kõhe, ja et end julgustada, ta hõikas kogu aeg:
«Ašot! Ašot!»
Surudes vastu rinda sületäit oksi, sammus Sarkissi järel Sušik, tihtilugu komistades põrandal valendavate luude otsa.
Tulelontide ebaühtlane valgus tantsiskles müüridel, kuhu langes Sarkissi pikk, ülipikk vari. Kõhna ja pikana sarnanes ka ta ise varjule.
«Kui julgeks ta on muutunud!» imestas Sušik, taipamata, et Sarkissi ei juhtinud julgus, vaid vajadus tasuda head heaga. Seda püüet tajus ta esmakordselt oma elus.
Seal, kus tee hargnes, peatus Sarkiss kõheldes. Kuhu läks Ašot — vasakule või paremale? ...
«Sul kustub tuli... Säh võta uus oks,» sosistas talle Sušik. Millegipärast kartis ta valjusti rääkida ja võpatas iga kord, kui Sarkiss karjus «Ašot!».
Sarkiss võttis Sušikilt oksa ja püüdis sellega oma oksa põlema süüdata, kuid tegi seda nii kohmakalt, et mõlemad kustusid.
Algul nad isegi ei näinud teineteist. Kuid siis harjusid nende silmad pikapeale pimedusega, see otsekui oleks haihtunud, muutunud hämaruseks, milles oli veel võimalik kuidagi edasi liikuda.
«Lähme tagasi,» sosistas Sušik ehmunult.
Ent Sarkiss kui mees ei võinud sellega nõustuda.
«Ei, seni kui me pole seltsimeest leidnud, ei ole meil õigust siit lahkuda. Lähme paremat kätt, mööda seda laia käiku,» ütles ta ja sammus edasi.
Mida kaugemale nad läksid, seda pimedamaks muutus ümberringi. Oli selge, et ilma tuleta pole siin midagi teha. Sarkiss tegi kangekaelselt veel mõne sammu ettepoole,
430
kui äkki mingisugune heli. neid tarduma pani. Kass! Kusagil näugus haledalt kass! . . .
Nad kuulatasid. Heli kordus —- kõige ehtsam näugumine, — ja sellele järgnes teine, samuti väga tuttav heli: kassi turtsumine ja . . . meeleheitlik hiire piuksumine.
Ent kust võis sattuda kass siia maa-alusesse koobastikku? . . .

Sušik haaras vaistlikult Sarkissist kinni ja tundis, et too väriseb.
Uuesti kuuldus piuksumist kuskilt koopa lae alt.
Nad tõstsid pea ja nägid ... Ei, mitte kassi ega hiirt ei näinud nad seal, vaid suurt ümarat pead, ümmargusi, pimeduses fosforselt põlevaid silmi.
«Ai, ai...» pistis Sarkiss võikal häälel kisama.
Ja siis juhtus midagi hämmastavat. Kassil ilmusid äkki tiivad ja vaikselt nendega vehkides lendas ta üle nende peade.
«Öökull!» pomises Sarkiss ja põrkas tagasi.
Takerdudes kivide vastu ning komistades luudele jooksid nad koopasuu poole ja neile paistis, et pimedusest vaatavad neile kiskjalikult järele hirmsad olendid ...
Väljas võtsid nad enesele peerge ja isegi süütasid need, Jaiid koopasse tagasi minna ei julgenud. Sarkis-sile, tõsi küll, meenus uuesti autunne ja ta tegi mõned sammud koopasuu poole, kuid ta teadis, et Sušik pistab kisama, palub teda loobuda sellest ohtlikust ettevõttest. Nii see juhtuski. Sušik tõstis kisa ja ta tuli tagasi..,.
«See pole hea, see pole hea, Sušik, et sa ei lase mul minna Ašotti otsima ... » Tema hääle järgi otsustades oli ta tõsiselt solvunud.
«Kas poleks parem, kui kutsuksime Hasso ja Gagiki siia ja räägiksime ka neile? Kas ei oleks parem üheskoos koopasse minna?»
«Tubli,» nõustus Sarkiss vastumeelselt.
Roninud kaljuharjale, kust nagu peopesal olid näha kõik kaljupraod ja nõod, pani ta käed kõnetoruna suu ette ja hõikas:
«Hei! Gagik, Hasso! . . .»
Poisid kuulsid ta häält.
«Tulge siia!» hüüdis Sarkiss.
«Ašot läks kiskjat otsima ja ei ole siiani tagasi

ilmunud ... Tulge!» seletas Šušik nutusel häälel, kui poisid olid lähedale jõudnud.
See teade langes nagu raske kivi poiste südamele. Kuidas ei tulnud tagasi? ... Tähendab, et kiskja ...
Kuid ei, neil oli isegi õudne seda hirmsat oletust lõpuni mõtelda.
Haaranud peerud, sööstsid koik koopasse.
Kiiruga jõudsid nad käigu hargnemiskohale ja ilma et oleksid palju aru pidanud, pöördusid paremale. Kas polnud küllaltki selge, et Ašot ei võinud ometi minna vasakule, sellesse pilkaselt pimedasse, süngesse ja kitsasse käiku?
Ka pärastpoole valisid nad kõige puhtamad ja laiemad harukäigud, aimamata, et järjest enam eemalduvad Ašotist.
Nende tee viis ilmselt piki paremat mäeseina, sest mõnes kohas tungis päevavalgus läbi kaljupragude. Kuid edasi liikuda oli raske, kuna käik aina järsumalt ülespoole viis.
«Ašot, Ašo-ot! ... » kisasid nad aeg-ajalt, siis peatusid kõrvu teritades ja läksid jälle pettunult edasi.
Kitsast käiku mööda jõudsid nad maa-alusesse ruumi, kuhu langes päevavalgus. See oli avar ning väga kõrge koobas, korrapärane, just nagu inimkäte tehtud. Hallid müürikivid olid otsekui valmis tahutud ja alles siis põrandast kuni laeni üksteise otsa laotud. Nurkades kõrgusid sambad, samuti ühetasased, isegi kaunid. Ülal nad paindusid, nende otsad liitusid ja moodustasid majesteetlikud võlvid.
See oli suurepärane maa-alune tempel.
Noored peatusid, suud imestusest ammuli. Kes oli seda teinud ja milleks olid nad mäesügavuses tahunud tuhandeid . kivimürakaid ning ladunud siis need massiivsed müürid? ... Millist jõupingutust see oli nõudnud, millist tööd!...

Kust võisid need lapsed, kes alles nii vähe olid näinud ja nii vähe teadsid, aimata, et nad olid sattunud templisse, mis polnud ehitatud inimkäte, vaid looduse enese poolt. Need võimsad sambad, milledele toetus saali kõrge kuppellagi, ja need siledad seinakivid — kõik koosnesid kristallbasaldist, ja ainult võhikud, kes meie
432
maakera ajalugu ei tunne, kes ei tea, mis arenemisjärgud vulkaanilisel laaval pärast purset ees seisavad, võisid naiivselt oletada, et see on inimkäte töö.
«Ai, kes seal oigab?» küsis äkki Sušik kähvatades.
Ja tõepoolest: kuskilt kaugelt koopanurgast oli selgesti kuulda ohkeid ja haiglast soigumist.
«Ašot, Ašot!» hõikasid nad.
Kuid vastust ei tulnud.
Möödusid mõned piinarikkad hetked, siis kostis äkki sealt, kust varem oiged olid tulnud, lapse nuttu. Sõbrad tardusid õudusest.
Jälle kuuldus lapse kisa ja nuttu, jälle oigas keegi, siis ohkas mitu korda valjult ja raskelt. Otsekui oleks seal koopanurgas lamanud haige naine ning tema kõrval kisanud ja nutnud näljane laps ...
See oli nii õudne, et meie noored põgenesid. Hingeldades peatusid nad väheldasel platsil — seal, kus käik pisut laiemaks läks — ja vaatasid üksteisele otsa. Kõikide silmadest peegeldus hirm. Paistis, et nähtamatud vaimud on nende kannul...
Hasso võttis oma noa ja pomises selle teraga igale poole sihtides midagi kurdi keeles; arvatavasti vanaemalt salaja kuuldud posimissõnu. Kindel teadmine, et kurjad vaimud ei saa inimesele, kes teravat rauda käes hoiab, mingit kahju teha, muutis poisi nii julgeks, et ta ütles:
«Lähme, ärge kartke midagi!... »
Tõrvikutega vehkides läksid nad hirmunult koopasse tagasi. Valgustust just eriti vaja ei läinud, kuid neile näis, et tulerohkus kaitseb neid võimaliku ohu eest. Ees sammus Hasso, nuga ettepoole välja sirutatud. Peergude valgusest helkis teras, ja see andis noorele kurdile julgust juurde.
Vaevalt jõudsid nad koopasse, kui uuesti kostis valju nuttu.
«Kes te olete?» hüüdis Gagik. Nüüd, kus Ašot puudus, tundis ta end juhina ... «Kes te olete? Vastake! ... » Jälle raske ohe ...
Üksteist julgustades käisid nad kogu koopa läbi, valgustasid kõiki nurki — kuskil polnud kedagi näha.
433
Ainult ühelt kõrgelt sambalt tõusid lendu kaks öökulli ja kadusid laes valendavasse avasse.
Sõbrad vaatasid üksteisele imestunult otsa.
«See ehk näis meile ainult?» kehitas Sušik õlgu.
«K-a-s te k-kõik kuulsite üht ja sedasama?» küsis Gagik.
«Kõik üht ja sedasama.»
«Haige oigamist ja lapse nuttu?»
«Jah, jah ... »
«Tähendab, see ei saanud meile näida.»
Nad ekslesid enam kui tunni või kaks mööda selle sünge maa-aluse labürindi pimedaid käike, grotte ning koopaid ja pääsesid lõpuks mingisuguse prao kaudu maailma tagasi. Nad leidsid end seismas mäeharjal ja vaatasid imestunult ringi.
«Oi, see on ju meie Lambalaut!» hüüdis Hasso. «Vaadake ometi, seal ongi meie Mustu metsik tall!... »

Sakilise kaljunuki tagant pistis tõepoolest oma pea välja tall, kes kõrvad kikkis jälgis inimeste liigutusi.
Meie noored aga istusid kividele ja vajusid süngeisse mõtteisse. Mis teha? Kuhu minna? Ainult üks asi oli selge: nad ei olnud valinud seda teed, mida mööda Ašot oli läinud, muidu nad oleksid ta üles leidnud.
«Aga ehk on ta juba siit välja tulnud ... sellesama lõhe kaudu ... Vahest on ta ehk juba kodus ja ootab meid?» rõõmustas Sarkiss omaenese oletuse üle.
«Lähme ... Kuid tee peal siiski hõikame, äkki ta vastab meile,» elavnes Sušik.
Jõudnud kaljutipule, hakkasid nad Pantrikurusse viivat rada mööda alla minema.
«Ašot! Uu-u! Ašot! ... » — kandis kaja noored hääled kurus laiali.
Nad astusid Erakukoopasse ja jooksid kohe lõkke juurde — ehk heitis Ašot sinna magama?
Kuid koobas oli tühi . . . Haihtus viimane lootus.
Kõik olid äärmuseni kurnatud, kuid hirmus mõte, et Ašot on kadunud, ei andnud neile rahu. Nad ei jäänud puhkama. Otsimist tuli jätkata.
Niiske ja sünge hämarus laskus maa peale. Meie väsinud noored lõdisesid külmast.

«Meil pole ju enam tõrvikuid. Kuidas me siis ilma tõrvikuteta läheme?» lahutas Gagik kurvalt käsi.
Teist teed ei olnud. Tahes-tahtmata tuli otsimine hommikuni edasi lükata.
Nad otsustasid täna hommikul raiutud tõrvase puu oksad koopasse tuua, need öö jooksul tule paistel kuivatada, varustada end peergudega ja siis uuesti Pantri-koopasse minna.
«Ašoti jäljed tuleb üles otsida. Muidu eksime jälle ära ning hulgume mõttetult ringi,» ütles Sarkiss.
«Jah, aga kus sa kuivadelt kividelt jälgi leiad? Nendes käikudes pole ju mulda ega tolmu, kuhu jälg võiks järele jääda.»
Nad vahtisid värelevat tuleleeki, vaikisid ja jäid sügavaisse mõtteisse. Ah, kui praegu ilmuks koopasuule nende kallis sõber! Ei neil siis enam muresid siin maailmas oleks! ...
See öö tundus neile aastapikkusena.

ÜHEKSATEISTKÜMNES PEATÜKK SELLEST, KUIDAS PIMEDUSES VILKUVAD TULED EBAUSKLIKU PARUIRI ÄRA EHMATASID

Arvatavasti mäletate, et viinamarjaaiast ja Eraku-koopa sissekäigu juurest paistis tilluke osa Ararati orust, kus kulgeb Nahhitševanist Jerevani viiv maantee.
Kõrgete kaljude vahelt võis näha ainult väikest maan-teeosa — nii väikest, et mööda maanteed sõitev auto jäi silmapiirile ainult üheks hetkeks.
Just sellepärast Pantrikuru noored vangid ei saanudki kellelegi teatada, kus nad viibivad.
Tõsi, nad süütasid Lambatalli lähedal mäeharjadel ja Erakukoopa ees «barrikaadidel» suuri lõkketulesid, lootes, et seda maanteelt märgatakse. Ja inimesed, kes sealt öösi mööda sõitsid, olid tõesti kaugetel mäeharjadel tulesid näinud. Kuid kellele võis pähe tulla, et need on kadunud laste poolt antud signaalid. «Jahimehed on lõkketule süüdanud, head tervist neile,» mõtlesid inimesed ja ruttasid edasi.

«Mis teha, pole meie hulgas Ovan Kisakõri » kurvastas Gagik. «See oleks enesele karunaha ümber kõhu tõmmanud ja oleks nii möirgama hakanud, et ta mürisev hääl oleks Arazi kaldaile kostnud .. . Hei, hei, oleme siin! ... » hüüdis Gagik, nähes maanteel autot kihutamas. Kuid ainult mäed vastasid ta peenele häälele mitmekordse kajaga.
Sel ööl, kui meie noored põlevate tõrvikutega vehkides läksid nõkku vaatama, kas ehk mõni loom pole sinna hiilinud, et maiustada karu sisikonnaga, tuli kolhoosi laohoidja Paruir tagasi oma järjekordselt Jerevani-sõidult.
Ta istus kasukasse mähitult autojuhi kabiinis ja suitsetas vaikides. Sünged mõtted olid vallutanud Paruiri. Ta tundis, et ta pea kohale on kogunenud äikesepilved ja et kõikvõimas rahagi pole suuteline neid sealt eemale peletama...
Ja see oli imestamisväärne. Senini oli Paruir ju ainult rahasse uskunud. Hetkil, kui tal pea veiniaurudest ringi käima hakkas, seletas ta häbi tundmata: «Raha valgustab kõiki pimedaid kohti», «Raha on nagu tupest tõmmatud mõõk», «Raha viib inimest nii paradiisi kui ka põ-gu», «Taevas on jumal, maa peal aga raha».
Paruir unustas siinjuures ainult ühe «tähtsusetu» asjaolu: rahvas lõi need vanasõnad hoopis teistes elutingimustes ja teise valitsuskorra ajal. Nüüd aga olid inimesed teised ja ka raha etendas teist osa ...
Ja alles viimasel ajal hakkas Paruir aru saama, et mitte kõigest ei saa end rahaga lahti osta.
Mis teha? Kelle poole pöörduda? Kui esimees Aruti positsioon poleks kõikuma löönud, oleks võinud tema peale toetuda, kuid Aruti päevad on loetud, kõik ootavad ainult üldkoosolekut. . . Siis on Paruir kadunud.
Niisugused muremõtted rõhusid laohoidjat, kui tema auto Pantrikurust mööda sõitis. Ja äkki ta märkas seal pimeduses liikuvaid tulesid.
«Mis see küll peaks tähendama?» mõtles ta hirmuga

1 Üks eepose «Sassuni Davit» kangelasi, kellel oli erakordselt vali hääl. Enne karjuma hakkamist mähkis ta seitse pühvlinahka oma kõhu ümber, et see ei lõhkeks.

ja ta oleks vist risti ette löönud, kui autojuht poleks ta kõrval istunud.
«Serob, mis tuled need seal mägedes virvendavad? Mis?» küsis ta ehmunult.
Autojuht hakkas naerma.
«Mis tulesid seal saab olla? Sulle näis see ainult.»
Kuid ta peatas auto. Nad väljusid ja vahtisid kaua pimedusse, kuid ei näinud enam midagi.
«Ütlesin juba — see ainult näis sulle... Loe ruttu säärane palve, mis kurjad vaimud eemale peletab, ei sulle siis enam midagi viirastu,» naljatas autojuht ja ronis kabiini.
«Kaotan vist mõistuse. Mõtlen liiga palju,» ütles Paruir enesele.
Auto sõitis edasi.
Kuni külani ei lausunud Paruir sõnagi, kuid mäenõlvadel vilkunud tuled ei andnud talle rahu, mustad mõtted piinasid teda.

Nähtust ei jutustanud Paruir külas kellelegi — ta kartis pilkeid. Ja alles nädala pärast rääkis ta oma viirastustest naisele.
See jutustas seda edasi naabrinaisele, naabrinaine sosistas sellest oma heale tuttavale. Nii andis küla «traadita telefon» päeva jooksul tervele kolhoosile edasi uudise Pantrikuru nõlvadel nähtud tuledest.
Kuulis nendest ka Aram.

«Ah, mine tea, mis talle suurest hirmust võis viirastuda,» lõi kütt lootusetult käega. «Aravõitu teine.»
Need öösel mägedes nähtud tuled oleksid võinud külarahvast viia õigetele jälgedele. Kuid külas ei leidunud ühtki inimest, kes Paruiri oleks uskunud. Voolunõvas leitud asjad tõendasid ilmselt ümberlükkamatult seda, et vesi oli lapsed kaasa viinud. Ainult nende vanemad ei uskunud, ei tahtnud uskuda, et enam pole jäänud mingit lootust. Ja ikkagi ootasid nad väriseva südamega vanataat Murad'i oma tühjades kodudes. Muradil oli raske kadunud laste emadega iga päev kokku saada ning öelda neile lootustäratavaid sõnu, millesse ta ise enam ei uskunud. «Kui kaua ma neid siis ikka petan? Kui kaua pean teesklema?» mõtles ta. «Ei, parem kandku keegi teine posti laiali, las küsivad sellelt teiselt.»
Ja Murad palus külanõukogu teda vabastada kirjakandja ametist.

KAHEKÜMNES PEATÜKK SELLEST, KUIDAS PALJUD LIHTSAD LOODUSNÄHTUSED VÕIVAD PAISTA IMENA, KUI SA NEID EI OSKA SELETADA

Võrreldes selle uue õnnetusega näisid lastele kõik varem läbielatud hädad tühistena. Nad olid kaotanud sõbra. Mis tähendavad selle kõrval nälg, külm ja surmaoht? ... Ašotita olid nad otsekui orvudeks jäänud.
«Ja mina narrisin teda iga tühja asja pärast, püüdsin naeruvääristada iga ta väiksemat viga!» kurvastas Gagik kogu südamest. «Kui ta praegu siin oleks, pidagu kas või valgeni oma kõnesid, tehku hommikust õhtuni märkusi! ...»

Ja imelik asi! — kuidas ta ka ei püüdnud meenutada mõnda Ašoti tõsist iseloomuviga, ta ei leidnud ühtki.
Sušik istus käed põlvede ümber ja nuttis tasa. Karjapoiss Hasso keelitas teda õrnalt: «Heida magama, huškee Šušik, on hilja!»
Kuid kas nad said siis uinuda? ...
Päike oli vaevalt tõusnud, kui nad juba Pantrikoopa juures olid ja oma tõrvikud süütasid.
«Sarkiss, kas ei oleks parem, kui sa Sušikiga siia jääksid ja tule järele vaataksid?» soovitas Gagik.
«Ei, olen võlglane Ašoti ees. Pean igal juhul minema,» teatas Sarkiss kindlalt.
Ja nad ei saanud jätta arvestamata seda poisi südames tärganud üllast tunnet.
Kuid Sušik? Tema eelistas minna koos sõpradega vastu ükskõik mis ohule, ainult et mitte jääda piinlevas ootuses koopasuu ette .. . Ent siiski, nähes uuesti süngeid koopaseinu, mis olid täis auke ja orvi, tütarlaps kohkus. Talle näis, et nendes orvades elavad muinasjutulised lohed või varjavad end tundmatud kiskjad. Ta laskis sõpradel ette minna ja lonkis kartlikult nende järel.
Peade kohal leegitsevaid peerge hoides läksid nad nagu eelmisel päeval edasi mööda süngeid käike. «Hei, Ašot! Uu-u, uu-u! .. .» kajas kõminal käikude ja grottide võlvide all.
Kui nad käigu hargnemiskohale jõudsid, ütles Gagik:
«Eile läksime paremale poole, laia käiku mööda, täna tuleb vasakpoolne läbi uurida.»
Sõbrad nõustusid, kuigi jäid oma endise arvamuse juurde, et Ašot ei võinud seda kitsast ja sünget tunnelit valida. Nad ei teadnud ju, et nende isekas sõber teatud hetkil ei kohku mitte millegi ees.
Peaaegu roomates, tihti komistades ja oma põlvi vastu kive marraskile hõõrudes liikusid nad mööda seda kitsast käiku edasi, uurisid kõiki seinu, kuid ei näinud neil ühtki märki.

«Pidage! No see on alles mõte! ... » lõi äkki Gagik enesele vastu laupa. «Ašot seintele märke ei teinud, unustas, kuid peeruotsad pidi ta ju ometi maha viskama, eks?»
439
«Muidugi. Kui need sõrmi hakkasid põletama, pidi ta need maha viskama,» nõustus Hasso.
«Ühestki peerust ei jätku rohkem kui saja sammu peale. Vaadake hästi jalgade ette.»
Edasi liikusid nad nüüd madalale küürutades isegi seal, kus seda vaja ei olnudki. Nad valgustasid iga auku, iga mügarat, kuid põlenud peeruotsi nad ei näinud.
«Lähme tagasi,» kamandas Gagik. «Käik läheb nii kitsaks, et me enam läbi ei pääse.»
Kuid Sarkissil oli nii suur tahtmine Ašoti jälile sattuda, et ta Gagikki ei kuulanud, vaid aina edasi läks.
«Tule tagasi, Sarkiss!»
«Küll aga sattus hoogu,» naeratas Hasso.
«Temast hakkab inimene saama,» sosistas Gagik.
Vaevalt sai ta suu avada, et Sarkissi uuesti tagasi kutsuda, kui selle kisa kuulis:
«Leidsin, leidsin! Tulge siia!»
Kõik sööstsid ettepoole. Sarkissi käes oli tilluke, väikese sõrme suurune ärapõlenud peeruots.
«Lähme! Jälg on leitud, lähme!» kordas Sarkiss vaimustatult. Ta nägu punetas, ta oli nii rõõmus, justkui oleks ta peeruotsa asemel leidnud Ašoti enese.
«Ašot, ae, Ašot!...» kõlasid heledad hääled uuesti kõrgel koopalae all.
«Vaadake, terve peerg!» hüüatas Gagik. «Nähtavasti vöö vahelt välja libisenud. Hasso, kas sa aitad Sušikki? Aitad? Võtsid talt peerud? Noh, tubli poiss ... Tulge siis mulle järele!»
Kuid kus oli sel ajal meie vahva ja uhke Ašot?
Kui ta läbi kitsa käigu suurde ja valgesse koopasse oli jõudnud, siis, nagu lugeja mäletab, kuulis ta naerulaginat, mis teda ehmatas ja peatuma sundis. Juuksed tõusid tal hirmust püsti, põlved läksid nõrgaks. «Kes see on? Ehk on mõistuse kaotanud vana erak?»
See oli esimene mõte, mis talle pähe tuli, kuid tõsiselt ta seda muidugi uskuda ei saanud. Poiss pöördus ümber ja tahtis tagasi joosta kitsasse käiku, kust ta äsja oli tulnud, kuid lõi kartma. Seal võidakse teda kergesti kinni püüda... Ei saa end ümber pöörata ega lahti rabelda! . .. Katsu seal end tule või kirvega kaitsta! .. .
440
Teisel pool koobast paistis avaus laia koridori, mille lõpus oli näha valgust, mis arvatavasti kuskilt praost sisse tungis. Seal on kergem end päästa. Ning vehkides kirvega ja hoides kõrgel pea kohal tõrvikut — kokkuseotud põlevaid peerge — jooksis Ašot läbi koopa.
Koridoris ta peatus ja vaatas tagasi. Keegi ei jälitanud teda. Ta hõikas ja jäi tardunult kuulatama. Ainult vastukaja ...
Ašot rahunes pisut, kuid hirmust, senini tundmatust hirmust ei saanud ta lahti. Koridoris oli valge, kuid valgus langes ülalt, kuskilt kõrgel lae all olevast praost. Ah, kui saaks sinna üles minna ja veel kord laia maailma vaadata! Kui vähe oli ta senini hinnanud pimestavat päikesepa/stet, mis kõik enda ümber rõõmsaks muudab! ... Tuleb tagasi pöörduda, tuleb sellest maa-alusest vanglast pääseda vabadusse ... Pantrikurusse.
Selle mõtte juures muigas poiss kibestunult. Kui tühine näis talle nüüd see vilets seisukord, millesse nad olid sattunud pärast oma tulekut Pantrikurusse! Seni olid nad seda vanglaks pidanud. Kuid näe, kus see tõeline vangla on! ... Nad olid kogu aeg püüdnud Pantri-kurust pääseda vabadusse, kuid nüüd näis talle, et Pantrikuru oma

puhta õhu, mühisevate tuulte ja päikesest valgustatud punakaspruunide kaljudega ongi just see vabadus...
Ašot hakkas tagasi minema, kuid vaevalt sai ta mõne sammu astuda, kui uuesti kuuldus hirmus naerulagin ja uuesti haihtusid kõik poisi unistused.
«Hullumeelne erak» tõkestas tal tee, peerud aga hingitsesid, olid lõppemas ... Ei jäänud muud üle, kui hea õnne peale edasi minna, lootes kuidagi valgusse pääseda ...
Nii see siis juhtuski, et ta maa-alusesse koopasse vangi jäi.
Teed ta ei kaotanud. Ašot oskas igas olukorras imes-tamisväärselt kergesti orienteeruda ja oleks ka eksimatult koopast väljapääsu leidnud, vaatamata lõpmatutele harukäikudele ja labürintidele.
Kuid asi seisis selles, et poissi haaranud hirm kõigutas ta meelekindlust ja ta ei söandanud minna sinnapoole,
441
kust kostis naerulagin. Nii ta siis ei saanudki tagasi tulla... .
Jäi vaid üle vastassuunas edasi minna, teadmata, kuhu see tee viib.
Suure sünge peeglina lõi tõrviku valgusel helkima bassein. Musta lohena-višapina lamas see samasuguste mustade koopaseinte vahel.
Vett nähes Ašot võpatas ja põrkas tagasi. Kuid tagasi minna oli võimata — seal ootas teda tema haiglase mõttekujutuse loodud hullumeelne erak ...
Ašot valgustas basseini ja jäi otsekui kinninaelutatult seisma: käik moodustas siin ummiku ja lõppes.
Mida teha?
442
Ühes seinas leidis ta orva ja istus sinna. Siin ei olnud külm, kuid mingisugune ebameeldiv tunne rõhus teda, otsekui oleks tundmatu oht talle igast kandist ähvarda-des lähenenud. Vahest poleks täiskasvanud julge meeski seda talunud.
Ašot tõusis ja läks tagasi laia koridori, kuhu paistis valgust. Kuid nüüd oli ka siin pime. Tähendab, väljas on juba saabumas õhtu? ...
Poiss karjatas haledalt. Oli nii õudne, et ta võinuks hulluks minna, kui ta poleks mõistust ja tahet appi kutsunud. Tuleb vabaneda hirmust, tuleb end kokku võtta! ...
Ja mida ta siis õigupoolest kardab? Ta ju teab, et mingisuguseid kuradeid ja vaime ei ole ega võigi kusagil olla, isegi niisuguses sünges maa-aluses koobasti-kus ... Mis hirmsat siin siis on? Ja kuigi siin kõnnib ringi mõni hullumeelne vanamees, siis pole ka selles midagi õudset. Tuli ja kirves on olemas ... Tühi kartus kõik, vaja tagasi pöörduda — ega siis iga hullumeelne inimestele kallale tungi.
Nii arutas Ašot, püüdes end rahustada ning julgustada, kui äkki märkas, et tõrvik ta käes on kustumas ja et tal vöö vahel peergusid enam ei ole. Arvatavasti oli ta need tee peal kaotanud, ent võib ka olla, et ta nad kõik märkamatult ära tarvitas.
Ning ahastusega segatud hirm sai temast jälle võitu. Ašot tundis otsemaid nõrkust ja kaotas julguse.
Ta istus kivile ja vajus raskeisse mõtteisse. Ei jäänud muud midagi üle, kui öö siin mööda saata ja püüda järgmisel päeval tuttava käigu kaudu välja pääseda. Mis päeval viga! Siin ja seal tungib läbi kaljupragude koopasse valgust. Isegi kõige pimedamatesse nurkadesse langeb sageli sisse valgusvööte, mis uut jõudu annab. Valgus on elu ning lootus.
Ta läks tagasi tuttavasse kuiva orva ja seadis end sinna kerratõmbunult magama. Viimased peerud põlesid lõpuni ja kustusid sisisedes. Ümberringi oli vaid pilkane pimedus. Kuskil tilkus ühetooniliselt ja igavalt vesi: tsilk, tsilk, tsilk, tsilk ...
See ühetooniline pladin mõjus niivõrd Ašotile, et tema laud pikapeale raskeks muutusid, kinni vajusid ning ta

varsti sügavasti uinus. Ja oli hea, et ta magas, see päästis teda paljude läbielamuste ja õuduste eest.
Kas oli Ašot nüüd liiga ära väsinud, või oli läbielatu teda kurnanud, kuid ta ei ärganud kaua. Uni oli raske vahel ta karjatas, kargas üles, kuid täiesti ta ei virgunud, vaid suikus jälle.
Mingisugune sahin äratas Ašoti üles. Ta kargas püsti ja hakkas veel üsna unesegasena kirvega vehkima ning hüüdis:
«Kasi minema, muidu löön su pea lõhki! ... »
Selgus, et polnud kellelgi pead «lõhki lüüa».
Kui Ašot unest täiesti oli virgunud, meenus talle kõik juhtunu ja teda haaras õudne ning piinav tunne. Ta lähenes mõne sammu hämaruses nõrgalt helkivale järvekesele, tahtis end pesta, kuid must vesi näis talle nii süngena, et tal ei jätkunud julgust sellele läheneda.
Kaugel paistsid valguselaigud, mis tungisid sisse koridorilae ligipääsmatust praost. Päike oli nähtavasti juba õige kõrgele tõusnud.
«Mida teevad praegu tema sõbrad? Küllap ehmusid, sattusid segadusse... Sušik nutab...» mõtles ta erutatult ja ta südametunnistus hakkas teda piinama.
Kauge mälestusena näis talle nüüd kõik, mis oli jäänud väljaspoole koopaseinu, isegi ta sõbrad. Ainult Sušiki valge kahvatu tedretähniline nägu, tema silmad, milledest justkui helkis vastu päike, tema mahe naeratus kerkisid üha selgemini poisi silme ette. Ja sellest läks südames soojemaks.
«Noh, hakkan minema, kahju on neist,» otsustas ta lõplikult. «Huvitav, mida teeb praegu minu hullumeelne vana erak? ... Tont temaga, lähen.»
Kuid ta sai astuda ainult mõne sammu selle koopa suunas, kust need imelikud hääled olid kostnud, kui ülal võlviprao juures mingi vari vilksatas ja keegi selgelt ning arusaadavalt ütles: «Siin, siin», ja pärast seda hõikas veel midagi järsult ja segaselt. Õudusega jooksis Ašot tagasi, komistas kivi otsa ja kukkus kõhuli maha. Suure vaevaga ajas ta end küünarnuki najale ja nägi, et lamab koopapõrandas oleval mustal aval. Sellest avast tungis ninna kibedat vingu.

See hõng tegi Ašoti pea nii raskeks, et ta vaevu jõudis üles tõusta, mõni samm eemale minna ja kivile istuda. Kõik tema ümber hakkas keerlema, silmad võttis kirjuks, pea läks uimaseks. Ta kaotas teadvuse...
Sel ajal olid ta sõbrad kõige kitsamast koridorist läbi jõudnud, astusid suurde valgesse koopasse ja uurisid seda tähelepanelikult, lootes sattuda Ašoti jälgedele. Ja äkki lõid võlvide all valitsevas hämaruses fosforselt helkima kaks suurt silma, kostis kähe, köha meenutav heli.
Kõik põrkasid ehmunult tagasi, ainult Hasso naeratas rahulikult.
«Ärge kartke, see on kassikakk,» ütles ta, võttis maast väikese kivi ja viskas sellega lindu.
Kassikakk sirutas aeglaselt oma tiivad välja ja lendas laia koridori.
Seda koridori mööda jõudsid nad sellesse valgesse koopanurka, kus Ašot kuulis sõnu «siin, siin». Seal paistsid hulgana kõrge lae all mingisugused tumedad täpid.
«Gagik, sinu tibukesed!» puhkes Hasso naerma, tundes ära nahkhiired, kes siia terve kolooniana olid elama asunud.
Karjuse hääl äratas mõned väikesed öökullid. Nad sööstsid oma kohtadelt ja lendasid ülal valendavast praost välja.

Mõni samm sellest koopanurgast edasi nägid noored väikest tumedat järve, ja kui nad sellele lähenesid ning tõrvikud tõstsid, hakkas neile silma mingi tume kogu, kes istus veidi eemal seina ääres.
«Ašot!» hüüatas Sušik ja märgates, et too ei liiguta end, vajus nõrkenult maha ...
«Ašot, Ašot!» raputasid poisid oma sõpra õlgadest.
Kuid ta ei avaldanud mingeid elumärke.
«Kanname ta sinna valgesse nurka,» ütles Gagik ja tõstis Hasso abiga Ašoti istuli.
«Sušik, Sušik on minestuses!» hüüdis Sarkiss kohkunult.
Hasso tuli tagasi, kummardus tütarlapse kohale, tahtis peeruga valgustada tema nägu, kuid tuli kustus otsemaid.
«Anna siia!» Ta kahmas Sarkissi käest teise peeru,
445
kuid see hakkas just samuti leegitsema ja kustus kohe, kui Hasso selle allapoole laskis.
Mingisugusest august hoovas uimastavat karmu, mis pani pea pööritama ja mattis hinge.
Poisid tõstsid Sušiki üles ja kandsid ta sellessesamasse laia koridori nurka, kuhu lõhest valgus langes ja kus juba lebas Ašot.
Gagik kummardus tema kohale. Ta silmad särasid vaimustatult.
«Elus, elus, hingab!» hüüdis ta kaaslastele.
«Kas tõesti on elus?» küsis meelemärkusele tulnud Šušik.
«Oodake, ma äratan ta üles... » Ja Gagik hakkas Ašoti kõrvu hõõruma ja teda isegi vastu põski lööma.
«Mis sa teed?» pahandas Šušik. Ta kummardus Ašoti kohale ja puudutas sõrmedega selle laia valget laupa.
Poiss avas viimaks silmad, vaatas Šušikile tuhmi pilguga otsa ja pani uuesti silmad kinni.
«See olen mina, mina, Šušik!» raputas tütarlaps teda õlgadest.
Ašot ärkas, ajas end suure vaevaga istuli ja ütles tasa: «Te leidsite mu? Kas see pole ehk unes? Pea valutab ...»
Ei möödunud tundigi, kui lapsed juba ümber palavalt leegitseva lõkketule istusid ning rahulikult vestlesid.
Ašot vaatles punakaspruune, päikese käes kuldselt hiilgavaid kaljusid, kergesse vinesse mattunud Ararati orgu, ja ta süda avardus rõõmust. Kui valguseküllane, kui kaunis on maailm ...
«Noh, nüüd sa siis jõudsidki Litški Kamole järele,» ütles Šušik kelmikal ilmel ja pilgutas sõpradele silma.
«Ära nimeta seda nime, äkki kargab teine jälle üles ja läheb pimeduseriiki,» ähvardas Gagik teda sõrmega.
«Tõepoolest pimeduseriik,» kinnitas Ašot leebel ning väsinud häälel.
See, mis temaga nende tundide jooksul oli juhtunud, näis nüüd üsna kauge mälestusena. Praegu aga oli poiss rõõmus, et selles toredas maailmas pole ta enam üksi, vaid oma truude sõprade keskel...
«Kui te teaksite, kui raske oli!» tunnistas ta üles.
446
«Südant haaras niisugune hirm, millist ma kunagi varem pole tundnud.»
Ašotil oli pisut süüdlane ja kohmetu ilme, kuid ta huultel mängles naeratus ning silmad olid hellad ja head.
«Niisugusena on ta palju meeldivam. Ma ei armasta teda siis, kui ta kisab ja käsutab,» mõtles Šušik.

«Miks sa siis tagasi ei tulnud? Kas eksisid ära?» küsis Sarkiss. Esmakordselt vaatas ta niisuguse armastuse ja austusega Ašotti.
«Tahtsin tagasi pöörduda, kuid erak tuli mul teele ette,» vastas Ašot naerdes.
«Missugune erak? Meie majaperemees?» erutus Šušik, heites Ašõtile oma sinistest silmadest ehmunud pilgu.
«Jah, meie majaperemees ... Küllap on üksindusest ogaraks läinud... Ta karjus ja lagistas naerda selles valges koopas.»
«Kas nägid teda oma silmaga?» küsis Hasso.
«Ei, kuulsin ainult häält.»
Karjapoiss naeratas.
«See oli kassikakk,» ütles ta rahulikult ja tõusis üles, et hagu tuua.
«Vaat kus lugu! Kas siis kassikakk võib naerda nagu inimene?»
«Hasso tõepoolest hirmutas lendu kassikaku,» kinnitas Šušik.
Ašot vaikis kohmetunult.
«Noh, miks sina nii jahmunud oled?» hakkas Gagik talle otsa vaadates naerma.
«Need hääled kohutasid mind väga,» tunnistas Ašot, punastas ja vaatas vilksti Sušiki poole. «Ei, Hasso eksib, selles koopas olid inimesed. Üks neist isegi ütles selgesti: «Siin, siin.»»
Hasso, kes okstesületäiega tagasi tuli, hakkas tasa naerma. Lõkketule paistel lõi helkima rida ühetasaseid ilusaid hambaid ning ta silmavalged läikisid.
«Ka see oli kassikakk. Olen neid metsas küllalt kuulanud. Algul kartsin samuti, mõtlesin, et kurjad vaimud. Naeravad, vilistavad, krigistavad ning pobisevad midagi . . . Tahavad petta: «Siin, siin», kuid ise võivad iga silmapilk kallale karata. Isa pärast seletas seda mulle ja näitas neid. Nii et kartsid ilmaaegu.»

Ašot kortsutas kulmu. Kassikakud? Hea, et ta sõbrad ei näinud, missuguses seisukorras ta oli, missugune õudus teda oli haaranud. Tal oli häbi oma nõrkuse pärast ja ta koguni pahandas, et tema kui küti poeg, kes ka ise oli teatud määral jahimees, ei teadnud niisugust lihtsat asja — ei teadnud, kuidas kisavad kassika-
kud ...
Ašoti laup isegi tõmbus higiseks, nii piinlik oli tal. «No muidugi, Hasso ju alati ööbib mägedes ja koobastes, ta kuuleb, kuidas kassi-kakud kisavad. Meie isaga aga tuleme juba õhtul jahilt koju. Meie ei pruugi seda teada,» lohutas ta end.
«Hea küll, ära sellepärast nina norgu lase!» lausus Gagik. «Ega meiegi vähem ehmunud. Sattusime mingisugusesse koopasse — see polnud koobas, vaid haigla: keegi nutab, keegi ohkab ning oigab ... Kole oli, kas pole tõsi, Sušik? Mina näiteks ei loe end sugugi arglikuks poisiks, kuid lõin araks ja hakkas kahju, kui kuulsin, kuidas inimesed kannatavad. Süda oli otse lõhkemas. Kuid eks Hasso ütle jälle, et need olid kassikakud või kodukakud.»
«Ei, ma pole kunagi kuulnud, et öökullid oleksid nutnud ja oianud. Need olid kurjad vaimud ... » Ja karjapoiss heitis hirmunud pilgu Pantrikoopa sissekäigule. Nüüd hakkas Ašot naerma:

«Need just olidki need tõelised öökullid! Nemad nutavad nagu lapsed, piuksuvad nagu hiired, ohkavad ... »
448
«Kas tõesti?» hüppas Sušik hämmastunult püsti. «Tähendab ... tähendab, ka meie ...»
«Ka teie! ... » katkestas teda Ašot. «Teie samuti kujutlesite, et koopad on täis tonte. Vaat mis võib juhtuda, kui loodust halvasti tuntakse! Tuleb välja, et kui teie oleksite olnud minu asemel ja mina teie asemel, poleks keegi meist hirmu tundnud. Üldiselt aga, kui nendes koobastes pole mingeid imesid, siis lähme sinna uuesti! On juba aeg pantrilt nahk maha nülgida! Tee tõrvikuid, Hasso, aga lõika nad noaga peenemaks — siis nad ei kustu.»
«Ikkagi kustuvad ... Kui tahtsime Sušikki üles tõsta, kustus minul peerg ja Sarkissil samuti,» ütles Hasso.
«Kuidas siis sedasi? Mispärast?» imestas Ašot. «Pea, kus see oli?»
«Seal, kus sina teadvuse kaotasid.»
«Seal, kus mina ... » jäi Ašot mõttesse. «Jajah, sattusin mingile augule põrandas ja sealt tuli karmu...»
«Ka mina kummardusin ja tuli kustus mul ära,» segas end Sarkiss jutusse.
Ašot hakkas mingist tähtsast asjast aru saama.
«Sa ütled, et Sušik langes minestusse? Aga mina? ... No see on alles mõistatus! Ma ju ei lamanud augu kohal?»
«Ei, sa istusid kõrgemal, seina ääres.»
«See siis mind päästiski,» lausus Ašot. «Süsihappegaas on ohust raskem, ta koguneb allapoole, kas mäletate? Tähendab, mind ähvardas surm, ja teie päästsite mu, eks? Ja Sarkiss kah?»
«Kuidas niimoodi — «Sarkiss kah» ... Kui teda poleks olnud, poleks me sind üldse leidnudki . . . Tema sattus sinu jälile,» lausus Sušik ja heitis kõikidele võidutseva pilgu: «Mis ma teile rääkisin! . .. »
Ašot ei suutnud ikka veel toibuda, ei osanud enesele kõike juhtunut hästi seletada. Otsekui mingisugune ime! Kas võis ta arvata, et kunagi päästavad tema elu — ja veel maa-alustes galeriides — Sarkiss, keda ta kunagi oli pidanud egoistiks, Gagik oma ammu kõigile tuntud arglikkusega ja see nõrk tütarlaps, keda ta üldse ei arvestanud! . . . Temaga võrreldes olid nad kõik tahtejõuetud ja väetid olendid — nii oli ta vähemalt siiamaani
449
arvanud. Ei, siin peab olema mingi arusaamatus. Nähtavasti tundis ta oma sõpru halvasti, ei hinnanud õigesti nende võimeid. Kas oli see siis kerge tegu sinna maa-alusesse põrgusse minna? .. . Kuid nemad läksid. Kust said nad selleks jõudu? Või olid tema sõbrad ühist eesmärki taotledes läinud julgemaks, vastupidavamaks ning visamaks? On ju nii, et kui sa ühendad nõrgad ja painduvad vitsad, muutuvad need üheskoos vastupidavaiks ja paindumatuiks, otsekui tammetüvi.
Ašot vaikis natuke aega, ja ta kaaslased tundsid, et tema hinges toimub midagi tähtsat. Ning ka ta ise taipas, et nende väheste minutite jooksul oli temas palju muutunud.
Ei saa siiski öelda, et see koik oleks toimunud just praegu. Ašoti iseloom oli muutunud pikkamööda ja märkamatult — iga päevaga, iga tunniga, ja viimased minutid olid vaid nende vangis viibitud neljakümne päeva lõpptulemuseks. Nii kogunevad maasügavuses iga 'tunniga, iga hetkega Pantrikuru põhjaveed, saavutavad oma kõrgeima tasapinna ja paiskuvad siis valla.
Selgub, et kõik need õpetused, mis ta oma sõpradele, eriti Sarkissile oli jaganud, olid talle endale niisama hädavajalikud. Ta kujutles end julgena ja tugevana, kuid elu näitas, et ilma kollektiivita ei ole ka tema midagi väärt.

Ja otsekui oleks ta salaja neid mõtteid pealt kuulanud, ütles Gagik ettevaatlikult ning sõbralikult:
«Eks ole tõsi, sõbrad: üksteiseta oleksime ammu kadunud . .. Isegi kõige julgem meist. Kas pole nii, Ašot?» Ja Gagik heitis uuriva pilgu oma sõbrale.
«Jah,» vastas Ašot tasa. «Noh, see mis oli, on nüüd möödas,» ütles ta juba hoopis teisel toonil. «Süüdake tõrvikud, võtke relvad — lähme pantrit tapma ... »
Ta oli jälle endine Ašot — vahva, julge ning ennastsalgav. Ta silmades leekis jälle vaimustustuli.
Nähes, et sõbrad kõhklevad, küsis Ašot pilgates:
«Öökullid on teid vist tublisti ära hirmutanud?»
«Pead meid argpüksideks!» kihvaitas Gagik ja ajas rinna ette. «Täiesti ilmaaegu vead sa meid sinna, selles on asi! Kaks päeva ronisime kõik augud ja praod läbi: sinu pantrit pole olemas, ta on ära läinud! ... »
450
Sarkiss ja Sušik toetasid Gagikki, kuid Ašot ei nõustunud nendega. Tema arvas, et pärast niisugust vaeva ja üleelamisi ei tohi loobuda otsinguist. Nad ju siis toimiksid samuti nagu sõjavägi, kes pärast kindluse sissepiiramist ja suuri kaotusi kõige otsustavamal momendil äkki pea kaotab ja taganeb. Ei, Ašot ei kuulunud nende väejuhtide hulka, kes nii kiiresti meelt heidavad. Kuid eelkõige tuleb siiski sõjavägi oma nõusse saada!
Ta laskus koopasuu juures põlvili ja näitas sõpradele liival ümmargust jälge. Kiskja küünejäljed olid selgesti näha ja need viisid koopasse. Tagasi ei olnud panter sealt tulnud.
«Nö kas saite nüüd aru? Kas veendusite, et ta on seal?» küsis Ašot. Ta hääles kõlas etteheide.
«Vahest ta läks koopasse ja väljus Lambatalli juures?» esitas Sarkiss oma viimase argumendi.
Ašot muigas pilkavalt. No kuidas ometi nendele inimestele selgeks teha, et haavatud loomale pole niisugune järsk ja pikk tee jõukohane!
«Panter ei saanud kaugele minna, ta on kuskil üsna lähedal, mõnes pimedas nurgas. Küllap tal on juba toss väljas.. .» veenis Ašot oma kaaslasi. «Kui teie sinnapoole läksite, kas seal koridorid ei hargnenud?»
«Hargnesid küll,» tunnistas Sarkiss.
«Miks te siis räägite, et vaatasite kõik augud ja praod läbi? Noh, tulge mulle järele! Ärgu olgu minu nimeks Ašot, kui me külla kaasa ei vii pantrinahka — meie võidulippu!»
Ašoti sõnad näisid sõpradele veenvatena. Tema vaimustus nakatas neid ja nad läksid oma noore väejuhi järel uuesti koopasse.

KAHEKÜMNE ESIMENE PEATÜKK SELLEST, KUIDAS OHT ÄRATAB INIMESTES MEELEKINDLUST JA VAHVUST

Poistel olid kaasas kerged ning pikad odad. Peale selle võttis Ašot veel «ürginimese nuia», Gagik eraku kirve, karjapoiss aga oma lahutamatu karjasekepi. Sušik kandis tõrvaseid kuusepeerge.
451
Kui nad maa-aluste käikude hargnemiskohal peatusid, küsis Ašot sõpradelt:
«Teie läksite mööda paremat koridori. Kas sel ei olnud kõrvalharusid?»
«Jah, ta hargneb varsti kaheks.»

«Selge. Tähendab, panter ei läinud ei paremale ega vasakule — need koridorid oleme juba läbi uurinud: ühe mina, teise teie. Nüüd on selge.»
Poisid pöördusid paremale. Umbes kahekümne sammu järel hargnes käik vasakule ja kõhklematult juhtis Ašot kõiki mööda seda neile tundmatut teed.
Kuigi nad maa-alustes käikudes hulkudes olid omandanud palju kogemusi, ängistas siiski teadmatu hirm paratamatult nende südameid.
Ja tõepoolest, ega see pantri hävitamiseks ettevõetud retk olnud naljaasi. Nüüd pidid nad teda ju kindlasti kohtama. Kõik teised grotid olid juba läbi vaadatud.
Gagik oli väga tõsine, Sarkiss sammus aeglaselt, jäi veidi .teistest maha, Šušik aga vaatas tihti sõprade nägusid, püüdes mõistatada ees ootava ohu suurust.
Ainult Ašot vilistas muretult, näidates kõigiti, et kogu see ekspeditsioon on tema jaoks tühine asi.
Varsti oli maas märgata verejälgi ja sõprade õudus-tunne aina suurenes. Keskendatult ning vaikselt läksid nad neid jälgi mööda.
Ašot valgustas koopaseinu, põrandat, juhtis tõrviku-leegi paremale ja äkki põrkas võpatades tagasi. Ühes orvas läikis kirju kiskjanahk . ..
Meie noored surusid end vastu koopaseina. Pantri-nahk lõi punakas tõrvikuvalguses helkima ning sädelema otsekui kuldkoelisest brokaadist kuningamantel, mis hooletult oli visatud mustale maale.
Panter tõstis pea ja heitis oma tuhmide silmade raske pilgu kutsumata külalistele. Ta elupäevad olid loetud, surevate kiskjate silmadel puudub vilgas fosforne helk, mis on nii iseloomustav kogu kassisugukonnale.
Ašot taipas seda ja ütles:
«Ärge kartke .. . kärvab teine ... »
Kuid panter hakkas uuesti meelemärkusele tulema. Temas peituvad jõud polnud veel otsas. Äkki liigutas ta

vurre, kergitas korraks värelema löönud ülemist huult ja paljastas oma hirmsad kihvad.
Külmajudinad jooksid kõigil üle selja.
Koobas oli sellel kohal õige lai ja nad võisid kiskjast eemale tõmbuda.
Värisevate kätega pigistasid poisid oma odasid, Sušik aga kahmas vaistlikult enesele maast kivi pihku ... Kõik ootasid pingutatult, mida neile ütleb Ašot.
«Ärge kartke,» sosistas ta, kuid heitnud uuesti pilgu kiskjale, kahvatas.
Küüsi laiali ajades ning pika sabaga vastu maad pekstes, valmistus panter hüppeks. Ta tõmbus vedruna kokku ja surus end kogu kehaga ligi maad. Ta silmad elavnesid ja valisid enesele saaki. Viiest tema ees seisvast lapsest tuli tal üks välja valida ja kassisugukonna harjumuste kohaselt söösta just selle kallale.
Eks nüüd läinudki noortel seda vaja, mis Ašot neile jahimeestest ja loomadest oli rääkinud. Poisile meenus äkki, kuidas Malai saartel tiigrile jahti peetakse. Leidnud kiskja, ümbritsevad pärismaalased selle ja alustavad odadega vehkides ringtantsu. Tiiger vaatab ega jõua otsusele, kellele kallale tormata. Kuid nemad tõmbuvad kisades ning kärades ringi koomale ja viskavad tiigrit odadega . ..
Ning Ašot otsustas kohe ära kasutada malailaste taktikat.
«Liikuge! Liikuge, et ta ei saaks kedagi välja valida!» hüüdis ta. «Tantsige kotšariid '!»
Hirmust pea kaotanud, matkisid nad ebateadlikult Ašoti iga liigutust, Hasso aga võttis vöö vahelt oma lahutamatu vilepilli ja hakkas hoogsat tantsuviisi mängima.
Niisugusel kriitilisel hetkel võis see ehk näida hullumeelsusena. Kuid panter sattus tõepoolest segadusse. Ta ei saanud saaki valida — kahejalgsed karglesid kui kitsed .. .

Enesekaitseks ettevõetud abinõu osutus õigeks. «Tõmmake ring koomale, koomale!» käsutas Ašot.

1 Kotšarii — temporikas, järskudest hüpetest ja pööretest koosnev armeenia rahvatants.

Kiskja oli muusikast ja tantsisklevaist tuledest nii segadusse sattunud, et ainult raputas pead. «Heitke odad!»
Neli oda lendasid korraga õhku ja kivi kukkus Sušiki värisevast käest maha.
Kiskja tõusis tagumistele jalgadele, möirgas, kuid laskus jälle esimestele käppadele.
Üks oda oli ta külje sisse tunginud. Vars paindus vastu maad ja võnkus kiskja iga liigutuse juures, tehes talle hirmsat valu.
Poisid olid jäänud ilma relvata, ainult Ašot hoidis käes rasket malakat, mille otsa oli seotud suur kivi.
«Võtke kivid, ärge kartke... Ja peaasi, ärge lakake liikumast. . .»
Ašot oli otsekui palavikus. Tema isa kütiveri lõi temas kihama. Põleval pilgul jälgis ta pantri iga liigutust ja samal ajal valvas hoolega ka sõpru ega lubanud neil silmapilgukski seisma jääda.
«Torka talle malakas lõugade vahele, juhi ta tähelepanu kõrvale!» hüüdis ta Hassole.
Karjapoiss pistis osava liigutusega viimastest jõupingutustest nõrkenud kiskja kihvade vahele oma kar-jasekepi. Panter haaras selle ja hakkas seda meeletult närima. Ašot aga poetas end sel ajal pimedasse koopa-nurka, hiilis külje pealt kiskja juurde, võttis hoogu ja virutas oma raske «vasaraga» loomale pähe.
Panter vajus silmapilkselt kokku, ta jalad võpatasid kramplikult ja ta jäi elutult siruli lamama.
«Kas nägite, mis see noormees tegi?» hüüdis Gagik vaimustatult ja lõi enesele vastu rinda. «Pidage, võibolla ta pole veel lõplikult tapetud? Las ma õige annan talle*...»
Ta tõmbas vöö vahelt eraku kirve, võttis hoogu, kuid otsemaid langetas selle ilma kiskjat puutumata.
«Mine teda tea, äkki tõuseb teine üles ja laseb mul sooled välja,» ütles ta, läks kõrvale ning toetas end koopaseina vastu. «Parem virutada kiviga ... Astuge kõrvale!... »
Kivid sadasid kui rahe kiskja peale. Kuid ta ei reageerinud enam ei kividele, ei valgusele ega kisale ... Ent isegi elutu panter oli nii hirmus, et keegi ei julgenud talle kaua läheneda.

Möödus tükk aega, enne kui nad südame rindu võtsid. Nad astusid kiskja juurde, tõmbasid teda sabast, puudutasid ta jahtuvaid kappi ja siis hakkasid nad ettevaatlikult, et tore nahk kuhugi kinni ei hakkaks, elutut looma-keret koopast välja tassima.
Oma raske kandamiga suuri vaevu päikesepaistele välja jõudnud, vaatasid nad vaimustatult üksteisele otsa. Milline saavutus! Küll aga rahvas imestab, kuuldes nende vägitegudest! ...
«Silmapilk, Ašot, autasustan sind medaliga «Võidu eest pantri üle»,» ütles Sušik naerdes ja kinnitas ta pluusi külge ilusa viigipuulehe. «Nüüd on meil juba kaks au-tasustatut.»
Ašot hakkas protesteerima:
«Kõigile, kõigile!... Miks minule üksi?» Ja sattunud segadusse sellest naljaks korraldatud tseremooniast, püüdis ruttu juttu teisale viia. «Ei ole põhjust hooplemi-seks,» lausus ta. «Karu tappis pantri ja meie ainult võtsime ta oma valdusesse.»
«Sugugi mitte!» protesteeris Sušik. «Ei karu ega panter andnud end ise meie kätte — mõlemad on saadud meie vaeva läbi.»

«Kuidas käsite enesest aru saada?» päris Gagik.
«Aga üsna lihtsalt! Kui Ašot poleks raudu üles seadnud, siis ei lamaks see kiskja siin ega ripuks karuliha meil koopas.»
Eks see oli ju tõsi! Isegi Ašot ei tulnud sellele mõttele. Küllap rauad etendasid suuremat osa, kui seda oletasid meie noored. Panter sattus ju marru valu pärast, mida tekitas tema käppa klammerdunud raudhammas. Normaalses seisukorras poleks ta karu kallale tormanud ega oleks võitluses temaga nii raskesti kannatada saanud, ja lõpuks poleks ta kaugele koopasse kärvama läinud, vaid oleks kaljudel edasi rännanud ...
Jälle kiidavad sõbrad teda, jälle tõstavad teda esile! Esmakordselt pärast Pantrikurusse sattumist punastas Ašot segadussesattunud. Ei, ta sõbrad on siiski õiglased .. .
Talle meenus see õnnetu salajane hääletamine ja ta ... naeratas. Kuid senini oli ta süda alati võpatanud, kui ta sellele päevale mõtles. «Olin liiga äge, alahindasin

oma sõpru,» mõtles ta siira kahetsustundega. Näis, et poiss oli mõne päevaga meheks sirgunud.
Kõik need muutused olid toimunud ruttu, väga ruttu. Kuid kas Pantrikurus juhtunud sündmused ei vaheldunud niisama kiiresti? ... Ja kas mitte need ei põhjustanud seda, et meie noored iga tunniga tugevnesid, kasvasid ning vanemaks muutusid?
«Hasso, nüli nahk looma seljast ettevaatlikult maha, vaata et sa teda katki ei kisu... Sarkiss ja Sušik tulevad sulle abiks,» lausus Ašot, ärgates oma mõtteist. «Me topime ta rohtu täis ja saame enesele ehtsa pantri... Paneme ta kooli muuseumi... Ma — lähen ja toon odad.»
Ja Ašot astus uuesti koopasse.
«Vaata, et sa katki ei kisu!» kordas Hasso tema sõnu. «Kuid ta on juba katki kistud! Kae, Sušik... »
«Mis te arvate, kelle odaga?» küsis Gagik, uurides väikest auku nahas.
«Otsustades löögi tugevuse järgi, sinu omaga,» muigas Sušik. «See kriimustus aga on vist Ašoti odast... Hasso, vaata tähelepanelikult: teised kaks oda pole üldse kiskjat puudutanud. Küll on ikka kangelased!»
Kuid Hasso leidis nahalt veel ühe väikese augu; tähendab, neljast olid kolm märki tabanud.
«Hea küll, Ašot toob kohe odad ja kõik selgub,» ütles Hasso, lahutades osavate noaliigutustega nahka lihast ja kontidest.
Sarkiss abistas teda, kulmud nagu akti süngelt kortsus.
«Oi, küll on tal ikka palju rasva! Kahju ainult, et see on roojane,» vangutas Hasso pead, ent heitis siis pilgu Sarkissile ja lisas tähendusrikkalt: «Ärgu huntki elagu metsas üksikult.» Jah, sõber on palju väärt! Koos hea sõbraga hätta juba ei jää.»
Ašot väljus koopast, kirves ja kivivasar õlgadel, käes kimp odasid. Pimestatud päikesepaistest, kissitas ta silmi ega suutnud tükil ajal toibuda. Ta tahtis võimalikult kiiresti odasid uurida ja selgusele jõuda, kelle oma pantri küljesse oli tunginud. Kuid Hasso, märganud tardunud verd oma odateral, haaras kähku Ašoti käest odad ja pistis need üksteise järel otsapidi maa sisse.

«Mis sa teed?» haaras Ašot tal käest kinni.
«Ei midagi, puhastan .. . Roojased teised ...» vastas karjapoiss süütul ilmel.
Muld hõõrus verejäljed ära ja nii jäigi saladuseks, kelle oda pantrile oli surmahoobi andnud.
«Me pidime ju järele vaatama . .. » pomises Ašot kohmetult.

«Milleks? Kas pole siis selge, et... » Ja naerunäol ulatas ta Ašotile tema oda: «Säh! Veri oli sellel odal .. .
Hoia!»
Ašoti süda hakkas vaimustusest vasardama. «Kas tõesti?» küsis ta õhinal.
Šušik aga vaatas karjapoisile otsa ja mõtles rõõmsalt: «Vaadake ometi, missugune süda tal on!»
Hasso püüdis selle pilgu kinni ja laskis kohmetult pea longu.
«Kas veri oli tõesti minu odal?» küsis Ašot uuesti elevusega.
Ta uskus seda siiralt ja oli rõõmus ning uhke. Kui ta Gagikiga jälle koopasse läks konte tooma, küsis Sušik tasakesi Hassolt: «Miks sa seda tegid?»
Karjapoiss sattus segadusse, otsekui oleks teda mingisuguselt süüteolt tabatud. Algul püüdis ta tütarlast veenda, et oli tõtt rääkinud, kuid saanud aru, et see teab kõik, tunnistas siiski üles.
«Sõpra alandada ei tohi,» ütles ta tõsiselt ja pidulikult.

KAHEKÜMNE TEINE PEATÜKK SELLEST, MIS KOOBAS SEE OLI JA MIDA POISID SELLE PIMEDATES SÜGAVUSTES LEIDSID

Hasso ei olnud veel oma tööd lõpetanud, kui Gagik koopast välja jooksis, pannud pähe hiiglasuured sarved. Sušik isegi põrkas tagasi:
«Oi, missugused sarved! Kelle omad need on?»
«Naturalistide ringi esimees arvab, et need on kord kaunistanud tohutu kaukaasia hirve pead. Niisuguseid hirvesid pole enam olemas. Vaadake ometi — justkui

tamme oksad! Kuidas see hirv küll niisugusest kitsast käigust läbi pääses? . . . Imestamisväärt!»
Ka Ašot väljus koopast. Ühes käes oli tal Sušiki koolikott, mis väikesi konte oli täis tuubitud, teises aga kolp keerdus sarvedega. Missugusele loomale see kuulub? Muidugi mitte isamuflonile ega sokule. Kuid kellele? .. .
«Mis sa nii paljude luudega peale hakkad?» imestas Sušik.
«Mis?» sai Ašot pahaseks. «Mitte ühtki ei jäta siia! Kas saad aru, leidsime loomade kalmistu. Küllap näete veel, kui paljud õpetlased neid luid uurima hakkavad... No kiiremini, Gagik, Sušik, läki... »
Ja lõpmatuid kordi läksid nad koopasse ning tulid sealt tagasi, tassides kaasa igasuguses suuruses ja igasuguse kujuga luid. Kuipalju eri liiki loomi! Millal ja mispärast läksid nad sinna koopasse? Küll rohusööjad, küll närijad, küll kiskjad.
Alles pärast keskpäeva istusid sõbrad väsinult koopa lähedale maha.
«Siin soomegi lõunat,» teatas Ašot. «Gagik, jookse koju liha järele! Sööme ja püüame selgusele jõuda, aru saada, mis loomad need olid ja miks nad siia on sattunud.»
Varsti sisises tulel vardasse torgatud karuliha.
Hassol läks lõpuks korda pantrilt nahk täiesti tervelt, ilma lahti lõikamata ära võtta ja ta heitis selle Sušiki õlgadele.
Sile, läikiv nahk läikis päikesepaistel, tema karvad sillerdasid ja särasid tukatkullana. Oli raske kujutleda, et niisugune ilu oli veel hiljuti kuulunud salakavalale ja verejanulisele kiskjale.
Nahk oli poolteist meetrit ja saba vähemalt meeter pikk.
«Kohe moondan enese pantriks ja vaatan, kas Sarkissi süda vastu peab...» Ja Gagik ronis kiskjanahka ning möirgas hirmuäratavalt: «Uahk, uahk, uahk! . . .»
Kõik hakkasid naerma, ka Sarkissi näole ilmus heatahtlik naeratus.

«Tänu taevale, viimaks ometi tuli päike pilvede tagant välja!» ütles Gagik ja tegi Sarkissile kummarduse. «Noh, laotage nahk maha. Sööme tema peal lõunat. See on ikka

tõesti imestamisväärt! Mõni päev tagasi ajas ta meile hirmu peale, nüüd aga on siruli meie ees maas.»
Pärast lõunasööki hakkasid nad koopast leitud luid uurima. Nad vaatasid need kõik ükshaaval läbi ning tegid mitmesuguseid oletusi.
Ja nüüd hämmastas Ašot jälle kõiki oma teadmistega. Ilmnes, et ta oli tõsiselt õppinud zooloogiat, läbi lugenud palju raamatuid. Teda huvitasid kõik loomariigiga i seotud pisiasjad: nii looma kereehitus kui ka tema kombed ja harjumused.
Missuguseid luid nad küll sealt koopast ei leidnud! Alates tillukesest rebasesabaluust kuni ammu väljasurnud hirve hiiglasuurte luudeni. Ašot vaatas mõnuga neid vormituid, saviseid jäänustehunnikuid.
«See on soku pahkluu, see — tükike vähisõrga,» ütles ta, «see aga — kaljukana nokk.»
«Pea nüüd, pea!» katkestas Gagik Ašotti. «Sina ära loe mulle nagu onu erak hingepalvet. Mis on ühist kaljukanal selle sügava pimeda koopaga?»
«Kaljukana? Tema sattus koopasse kassikaku kõhus,» leidis Ašot kohe vastuse. «Kassikakud aga, nagu sa tead, pesitsevad siin koopas. Päeval peidavad nad end koopasse, öösel aga käivad jahil.»
«Jah, võib-olla ... » nõustus Gagik vastumeelselt. «Aga kui sul peakski õigus olema, mis sellest siis on? Kellele seda vaja läheb?»
«Kuidas nii?» imestas Ašot. «Iga luuke jutustab ju midagi... »
«Ega see meile praegu tähtis ole,» pomises Gagik.
Kuid Ašot otsustas teda mitte tähele panna.
«Need sarved siin,» jätkas ta kangekaelselt, «kõnelevad paljust. Need tohutud hirved, kellele need kuulusid, elasid metsades. Ilmselt olid siin varem suured tihedad metsad. Siin on eesli kolju, siin hobuse kabi,» soris Ašot oma aaretes. 1

1 Ma pole siin omalt poolt midagi juurde lisanud. Ma ainult loetlesin mõned nendest 659 eri loomale kuuluvast 1798 luust, mis meie õpetlased tõepoolest leidsid koopast, mis asetseb ühel Väike-Kaukasuse lõunapoolsel nõlval, otse Väike-Ararati vastas. Neid hoitakse praegu alal Armeenia Teaduste Akadeemia Zooloogia Instituudi muuseumis. — V. A.

«Küll aga ütles!» vangutas Gagik jälle kahtlustavalt pead. «Rebane — on õige, mäger — on õige, aga mis pidid hobused ja eesel siin tegema? Ei, vennas, sa luiskad!»
«Aga see on ju nii arusaadav!» ütles Ašot juukse-juurteni punastades. «Metsloomad murdsid maha hobuse või eesli ja tassisid selle tükkhaaval siia varjulisse kohta.»
«Küll aga räägib ülitarku asju, eks?* tuli Gagikil nõustuda. «Kuid seda kõige tähtsamat sa pole ikka veel öelnud: miks puges meie armas panter sellesse koopasse?»
Noor naturalist jäi hetkeks mõttesse, kuid siis talle otsekui meenus midagi ja ta elavnes.
«See koobas oli loomade kalmistuks,» vastas ta. «Nad tulid siia, kui tundsid surma lähenemist, pugesid kõige pimedamatesse nurkadesse ning orvadesse ja kärvasid seal. Isa räägib, et surijad loomad püüavad alati minna kaugemale teiste silmist, varjata end.»
«Noh, nüüd ma usun, et oled kütt. Aga kuna ma sinust kaks nädalat vanem olen, astu lähemale, ma suudlen sind isalikult... Ja nüüd võid sa rääkida niipalju kui tahad!»

Gagik tõusis, võttis lõkkest söe ja kirjutas suurte tähtedega Pantrikoopa sissekäigu kohale:
LOOMADE KALMISTU
AVASTASID ASOT SAROJANI JUHTIMISEL
AIGEDZORI KÜLA STEPAN ŠAUMJANI NIMELISE KESKKOOLI NOORED NATURALISTID
17. detsembril 1953. aastal.
Teinud koopa kohale selle kirja, eemaldus ta mõne sammu, pani käed puusa ja vaatles uhkusega oma kätetööd.
«Isegi mälestustahvel on meil! Kas ma ei ütelnud, et lõppude-lõpuks läheb kõik hästi!»
Ašot tegi lumepalli ja hõõrus sellega ettevaatlikult «mälestustahvlilt» sõnad «Ašot Sarojani juhtimisel» ...
«Varem poleks ta seda kunagi teinud,» pidi Sušik tahtmatult mõtlema. Ta ei ütelnud midagi, ainult naeratas Ašotile, see aga, rahul oma teoga, lausus otsekui iseendale:
461
«Nii on parem. Noh, tõuske üles, aeg on tagasi minna.» Päike loojus, ja tema kiirte vastuhelk kustus juba mäeharjade taga, kui sõbrad oma trofeekandamitega koju, Erakukoopasse, tagasi jõudsid.
Nende südametes valitses rahu. Vaenlane on hävitatud ja nüüd nad juba ei hukku. Vastuoksa, nad toovad ehk isegi veidikese kasu oma kodumaale ja selle teadusele.

KAHEKÜMNE KOLMAS PEATÜKK SELLEST, ET INIMESELE EI PIISA AINULT LEIVAST

Niimoodi saavutasid nad suurte katsumuste ja pingutuste varal seda, et võisid nüüd elada rahulikult ja teatud määral isegi muretult. Ilm oli ilus, kuid nad olid ka halva ilma vastu igati ette valmistatud. Neil oli kütust, oli ka toitu. Ei puudunud soe ja mugav eluase. Saatku Väike-Kaukasuse mäed nende kurusse kuipalju tahes tuiske ja lumetorme — nüüd need enam ei kohuta.
Ašot täitis pantrinaha rohuga ja pani topise ühte koopanurka. Metsikult puhistades hoidus Mustu temast eemale ja kartes ohtu, seadis end kaitseks oma talle ette, justkui oleks see elutu topis võinud äkki ärgata ja tema tallekese maha murda.
Sušik laotas koopa põrandale Ašoti laia palitu, puistas sellele nisuteri ja hakkas neid puhastama. Ta kavatses putru keeta. Gagik vaatas huvitatult tütarlapse tööd.
«Kas teed lihast pilaffi, Sušik?» küsis ta temale nii ebatavalise tagasihoidlikkusega.
««Pilaf, pilaf»! ... Sul on ainult see meeles, kuidas süüa saaks!» Ja oma pead tõstes ütles ta etteheitvalt: «Teie kõik mõtlete ainult söögi peale. Aga puhtus? Oleme täiesti metsistunud. Gagik ja Sarkiss isegi ei pese end.»
Ja tõepoolest, nüüd kus nende kõhud täis olid, seadis elu neile uusi nõudeid. Sušik tahtis juba kümme päeva tagasi seda küsimust üles tõsta, kuid kartis, et poisid ta välja naeravad. Kuid nüüd ta sõnadel oli mõju.
«Kuidas end ilma seebita pesta?» küsis Ašot.
«Seepi ma leidsin.»
462
«Pantrikurus — seepi?»
«Jah, seda, mis võib asendada seepi.»
«Vist mõrusid vahulilli? Kuid ei, neid saab ainult kevadel.»
Sušik teadis, mis on «mõrud vahulilled». Need on väikeste sinakate õitega taimed. Vees hakkavad nad vahutama ja nendega on hea pesta.

«Ei, mitte need. Kuid mis see just on — see olgu minu mure . . . Kohe lähen ja toon, küll siis näete.»
Allpool Savikaevandust Sušik peatus ja askeldas seal kaua midagi maa seest välja kaapides.
Varsti tuli ta koopasse tagasi, hoides käes mingisuguse halli kõva massi kamakat.
«Mis see on?»
«Looduslik seep, eri liiki savi... Ta sisaldab taimeõli. Sõjaajal pesi ema selle seebiga pesu. Aga kui siia veel natuke rasva lisada, tuleb päris hästi välja ... Hakkame seepi keetma! Lõikame pekki, sulatame üles ... Eks, Gagik!»
Gagik polnud kaugeltki suur puhtusearmastaja ja võttis seebikeetmisest osa vastumeelselt, seda enam, et see ettevõte nõudis veel pealegi kallist karupekki.
Kuid tööd siiski alustati. Kui nad sulatatud rasva Sušiki toodud massiga olid seganud, tihedaks sõtkunud, tükkideks jaotanud ja neile seebitüki vormi andnud, ütles Sušik:
«Noh, võtke nüüd igaüks enesele tükk seepi ja peske end, mina hakkan vett peale valama. Oh teid, räpakaid küll, muust ei mõtle kui toidust!»
Saviseep ja tuline vesi tegid tõepoolest näo ja käed hästi puhtaks. Sušik pesi Gagiki abiga isegi oma pead ja seetõttu muutus ta lõbusaks ning elavnes.
«Soojendage veel vett ja peske jalad puhtaks,» tegi ta korralduse ja keegi ei rääkinud talle vastu: kõik taipasid, et sellel alal on tema perenaine. «Ja üldse kuulutan tänase päeva sanitaarpäevaks. Kogume kõigisse nõudesse vett, soojendame seda ja ma hakkan pesu pesema — enese ning teie oma.»
«Oi, see on raske töö!»
«Pole seal midagi rasket.. . Noh, minge tooge vett!»

«Läheme. Kuid miks sina pesema hakkad? Oma pesu võime ka ise pesta,» ütles Ašot.
Gagikile polnud niisugune delikaatsus sugugi meeltmööda.
«Tont sind võtaks, sa ei anna inimesele võimalust töötada kollektiivi heaks!» ütles ta pahaselt.
«Mõtelge kui hea see on: nüüd saame enesele puhta pesu, see on ju väga, väga tähtis! Mis elu see mustuses on ... » jätkas Sušik.
Ta oli oma väikese võidu üle nii vaimustatud, et soovitas isegi sauna teha.
«See on nii lihtne! Vaja ainult uksepraod kinni toppida, kivid tuliseks ajada ja need siis veega üle kallata. Tõuseb niisugune aur, et koobas muutub ehtsaks saunaks. Vesi on tuline — pese end nii palju kui süda soovib!»
Gagik tahtis juba vasturääkimiseks suu avada, kuid Ašot ei lasknud tal sõnagi ütelda:
«Sušikil on õigus. Ilm on täna soe, päris saunapäev kohe. Eks teemegi siis enesele sauna. Sušik, sa korja koopa lähedalt väikesi kive, Hasso lõikab oksi, et igaüks saaks viha — peseme end vene kombe kohaselt. Meie Gagikiga läheme vett tooma.»
«Anna mulle ka mingi töö ...» lausus Sarkiss.
«Hakka sina siis vihtu valmistama, las Hasso läheb koos Sušikiga kive korjama.»
Saunategemine ei võtnud kuigi palju aega. Umbes kahe tunni pärast oli vesi soe, kivid kuumaks aetud ja ägedast tulest oli õhk koopas õige soojaks läinud.
«Noh, hakake end riidest lahti võtma, mina jooksen ja toon veel vähe seebisavi,» ütles Gagik ja ruttas koopast välja.
Sušik karjatas sel ajal väikesel päikesepaistesel rohuplatsil Mustut, talle aga hoidis süles. Tema pidi end pesema alles pärast teisi. Kuid oodata tuli kaua. «Koopas on vist midagi juhtunud,» muutus tütarlaps rahutuks.
Ent vaat mis juhtus.
Poisid oleksid juba ammu valmis saanud, kuid ootasid Gagikki, kes ikka veel ei tulnud. Ašot otsustas teda otsima minna.

Ta leidis viimaks sõbra pajuvõsas kivi taga tukkumas.
464
«Kas sul pole häbi? Kuhu sa jäid?»
«Ma ei või,» vastas Gagik lühidalt.
«Mida sa ei või? Kas oled haigeks jäänud?»
«Ei või... ei või...» raius Gagik vastu. «Kodus pesen end .. .»
Ašot ei teadnud, kas naerda või vihastuda, kuid ta loomus sai tast võitu ja ta hakkas Gagikki noomima:
«Ise aina rääkisid Sarkissi puudustest ning sellest, et teda on raske parandada! Kuid mis sa nüüd ise tegid? Pistsid plehku! Ja mille eest? Pesemise eest!»
«Parandan end, vennas ... Ainult ütle, missugusena sa mind näha tahad, niisuguseks ma ka saan. Kuid saunast parem ära minuga räägi, niisuguse külmaga mina end riidest lahti võtta ei või.»
««Ei või, ei või!» Muud kui ajad üht ja sama joru!» vihastus Ašot. «Peaksid ikka kollektiivile ka mõtlema! Ei saa ju ühiselu korda rikkuda!»
«Jällegi loeng! Ah, Ašot-džan, sinu sõnad — need otse võluvad mind! Raske on neid kuulamata jätta!»
Ja justkui surmamõistetu lonkis Gagik koju, Ašot aga, ikka veel kartes, et sõber uuesti ära lippab, viis ta valve all otse koopani.

KAHEKÜMNE NELJAS PEATÜKK SELLEST, ET POLE HALBA ILMA HEATA

Võitluses olemasolu eest tegid meie noored juhuslikult rea tähtsaid avastusi, mis tõotasid kodumaale suurt kasu tuua. Nad ei mõelnud sellele, nendele ei tulnud pähegi, et nende koopas viibimisel saadud kogemused võivad suureks kasuks tulla mitte üksnes nende külale, vaid kogu maale.
Ainult Ašot üksi tegi oma mõtisklustest mõned järeldused ja pidas neid nii tähtsateks, et ootas vaid parajat silmapilku, mil ta pidulikult sellest sõpradele teatab.
Ja see silmapilk jõudis kätte.
Pärast sauna istusid nad lõkke ääres, tundes end värsketena ja lõbusatena. Ainult Sušik istus Hassoga veidi eemal ja seletas temale midagi, vist õigekeelsuse reegleid.
465
«Meil tuleb mõned uued, viimastel päevadel juhtunud sündmused läbi arutada,» teatas Ašot ametlikult. «Eelkõige — Mustu.»
«Mis seal ikka arutada? Mustu on lammas. Ta sai talle ja tuli selle järel siia,» ütles Gagik haigutades. «Parem mõtleme selle üle järele, kuidas karuliha hoida, et see enne kevadet halvaks ei läheks.»
«Ei ta lähe halvaks, ära karda. Las seisab selles külmas nurgas, seal ta hoidub hästi alal. Kuid sina ütle mulle, miks Mustu just nüüd poegis.»
«Kas see pole mulle siis ükspuha?»
«Sugugi mitte ükspuha. Kui Hasso poleks parajal ajal kohale jõudnud, oleks märg tall külmas koopas otsa saanud — ta ei sündinud õigel ajal.»
Hasso kinnitas seda peanoogutusega.
«Jah,» ütles ta, «juba kümme aastat saadab meie farm loomi Mugani '. Seal pole talve. Detsembris on kõik haljas, justkui märtsis või aprillis. Rahvas elab telkides... Vaat mispärast meie oinaid lambakarja hulka ei lase mitte oktoobris, vaid keset suve. See on selleks, et talled sünniksid detsembris. Nad ongi sellega harjunud. Vaene Mustu unustas, et siin pole Mugan, vaid Pantri-kuru, kus talvel sündinud tall ellu ei jää.»
«Tõsi! Kas saate nüüd aru, mis tähendab olla karjus?» vaimustus Ašot. «Aga miks Mustu teine tall ellu jäi?» päris ta.

«Teine sündis kevadel... Sain juba kaugelt aru, et ta pole rohkem kui kaheksa kuud vana. Kui järele mõtlete, siis taipate teiegi, miks ta sündis kevadel, aga mitte detsembris.»
See mõistatus viis isegi Ašoti kimbatusse. Tõepoolest, miks nõnda?
«Sa tead seda, Ašot,» ütles Hasso. «Tall ei saanud detsembris sellepärast sündida, et tema isa oli möödunud suvel ainult kuue kuune. Eks ole?»
«Kuidas siis!» hüüdis Gagik, olgugi et ta Hasso kar-jusearitmeetikast tegelikult midagi ei mõistnud.

1 Mugani stepp asub Araksi ja Kuraa kaldail, nende jõgede-alamjooksul.

«Mustu talled toovad meie farmile veel suurt kasu. See on juba,» osutas Ašot vastsündinule, «uus lambatõug. Nemad talvel külma tõttu otsa ei saa, sööta aga hakkavad enesele lume alt otsima.»
Hasso tundis nii suurt rõõmu, nagu seda tunnevad vaid lihtsameelsed inimesed.
«Tõsi!» hüüatas ta. «Uus tõug! Isa läheb mul rõõmu pärast hulluks! . . .»
«Rõõmustada võib,» ütles Gagik arukalt, «kuid hulluks minna pole vaja. Kas pole aeg lõunat süüa, Ašot? Liha ju . .. »
«Kannata, Gagik, me ju alles alustasime . . .»
Kui Ašotile voli anda, räägib ta loomadest ja loodusest kuni varavalgeni. Jutt «külmakindlast» tallest viis ta uuele mõttele.
«Kes teab, kui suurt kahju tänavune varane lumi kolhoosile tõi?» küsis ta ootamatult.
«Osa puuvilla jäi lume alla.»
«Ei, Šušik, puuvilla saab ka kevadel koristada, olgugi et ta osa oma väärtusest kaotab. Kuid viinapuuvääte me muidugi mullaga katta ei jõudnud, nad jäid külma kätte ja see võtab nad ära. Lähme, kuni veel valge on, viina-marjaaeda, seal teeme kõik selgeks.»
Nad kaapisid aias lume laiali, tõstsid lume alla mattunud viinapuuväädid üles ja leidsid nende alt maha-varisenud viinamarju. Öökülm oli neid näpistanud ja teinud nad kõvaks nagu pähklid.
«Oh. möödas on need õnnelikud päevad, millal me värskeid viinamarju sõime,» ohkas Gagik. «Milleks oli sul vaja meid siia tuua? Et õnnelikku minevikku meelde tuletada?»
«Ei,» ütles Ašot. «Tuleb pistikuid lõigata ja need siis mullaga katta. Hasso, anna oma nuga siia, teie aga võtke kirves ja raiuge maa sisse väike kraav.»
Kui nad küllaldasel arvul olid pistikuid kogunud ja need maa sisse kaevanud, istus Ašot kivile.
«Jah,» ütles ta pidulikult, «oleme siin õige palju viletsust tunda saanud, kuid juba ainuüksi need pistikud tasuvad ära kõik meie kannatused. Need annavad kolhoosile võimaluse uue aia rajamiseks, ja selles aias pole enam vaja viinapuuvääte sügisel maasse kaevata

ja kevadel uuesti välja kaevata: siinsed viinapuuväädid on külmaga harjunud ... »
Imestusega märkas Hasso, et Ašoti sõnad rõõmustasid erakordselt nii Gagikki, Sušikki kui ka Sarkissi. Kuna Hasso kogu oma senise elu oli lambakarjade juures mööda saatnud, ei osanud ta selle avastuse tähtsusest sellisel määral aru saada kui viinamarjakasvatajate lapsed. Nemad ju teadsid, kui suurt vaeva ja kulu nõudsid iga-aastased sügis- ja kevadtööd viinamarjaaedades. Seda enam, et see töö ei lase end kuidagi mehhaniseerida. Igal sügisel polnud pärast marjasaagi kogumist mitte ainult kõik kolhoosnikud sellega ametis, et viina-puuvääte katta, vaid selleks kutsuti mägirajoonidest abilisi, et ainult õigeks ajaks tööga toime tulla. Kui aga talv saabus

äkki, nagu sellel 1953. aastal, võttis külm viinapuuväädid ära ja tuli tervelt kolm aastat oodata, enne kui uued viinapuud marju hakkasid kandma.
Pantrikuru metsik viinamarjaaed võis paljugi õpetada viinamarjakasvatajaile — ka need viinapuud oli ju istutanud inimene. Üks osa neist ei kannatanud talvist külma välja, kuid teine_osa kohanes karmide loodustingimus-tega, külma ja põuaga, ning andis head saaki. Ta met-sistus, kuna polnud inimest, kes ta eest oleks hoolitsenud, kuid see-eest saavutas ta aastate jooksul erilise elujõulisuse ja vastupidavuse igasuguste ebasoodsate tingimuste ning haiguste vastu.
Meie noored said sellest kõigest väga hästi aru ja asusid sellepärast suure innuga tööle. Nad kaevasid tran-šee-taolisi kraave ja panid sinna hoolikalt varjule suure hulga pistikuid.
«See juba on midagi! Võib-olla sõidavad meie viinapuude pärast siia isegi õpetlased,» lausus Ašot.
Sõbrad polnud tööhoos tähelegi pannud, et kurusse oli saabunud juba videvik ja kaljulõhedesse kogunes paks udu.
«Tont võtku seda voolu!» ütles Gagik sõpradele silma pilgutades. «Poleks ta minu abaad ära viinud, oleksin praegu selle Süšiki õlgadele laotanud.»
Hasso sai vihjest aru ja ähvardas Gagikki malakaga.
«Tõepoolest: keskpäeval saime saunaleili ja nüüd oleme jälle otsekui saunast tulnud — täiesti märjad.

Lähme,» kamandas Ašot, «niiviisi võime haigeks jääda . . .»
Nüüd ootasid nad veel suurema kannatamatusega päeva, mil nad külla tagasi lähevad. Nad ei saabu ju sinna tühjade kätega, vaid väärtuslike, kasulike leidudega. Ja rahvas võib öelda, et Aigedzori küla pioneerid mõtlesid oma kodumaa peale ja tegid tema kasuks midagi head isegi siis, kui nad olid vangis kaljude vahel ning muust maailmast eraldatud.
Sel õhtul hoovas kõigest rahu. Uus ahi undas laulda ja levitas meeldivat sooja. Koopas polnud nüüd ei suitsu ega tahma, õhk oli puhas ja värske.
Mustu oli juba jõudnud veenduda, et panter enam ellu ei ärka. Ta lesis vaikselt selle kõrval ja mäletses rahulikult.
Hasso võttis jälle oma pilli ja selle mahe, meloodiline trillerdus kandis meie noored Kaukasuse mägede näljastele aasadele, puhtasüdameliste kurdi rändkarjuste maailma. Hasso mängis, Mustu aga mälus rohukõrt ja kuulatas tähelepanelikult pillihelisid. Just samuti, pea veidi viltu, oli ka tema sõber Boinahh oma peremeest kuulanud. Tall oli end mugavalt sisse seadnud oma harilikus kohas — Sušiki süles. Isegi öösel ei lahkunud tütarlaps oma lemmikust ja uinudeski hoidis tema ümbert kinni. Vist tänuks selle eest tundiski Mustu Sušiki vastu erilist õrnust. Ka tema heitis maha tütarlapse lähedale, ei pööranud silmi tallelt ning mäletses kuni koiduni.
Teine Sušiki kasvandik, siil, ei tulnud millegipärast sel õhtul üldse oma urkast välja, ja see oli imelik.
Sušik läks ja tõi ta ahju juurde, kuid siil oli harukordselt uimane ja loid ega reageerinud millelegi.
«Minu siilike on haigeks jäänud,» langes tütarlaps tujust ära. «Vaata, Ašot: ta ei jookse ega söö.»
«Tahab magada. Seab end talveuinakusse, ära teda ärata,» seletas Ašot. «Viime ta pesasse tagasi.»
Nad täitsid seinas oleva õõne kuivade lehtede ning rohuga ja panid siili sinna.
«Ärgu keegi teda segagu, ta juba uinuski. .. kuni märtsikuuni,» ütles Ašot.

KAHEKÜMNE VIIES PEATÜKK SELLEST, MIS OLEKS OLNUD, KUI...

Neljakümne viiendal vangisviibimise päeval istusid sõbrad pärast rammusat õhtusööki ahju ääres ja vaikisid kaua, kuna igaüks mõlgutas oma mõtteid.
Sarkiss istus, suur pea süngelt norgus. Mida enam ta kollektiivile lähenes, seda mõtlikumaks ja sõnakehve-maks ta muutus. Poisi südames toimus nähtavasti suur sisemine võitlus.
Äkki tõstis ta silmad, vaatas Ašotile otsa ja küsis:
«Kuidas ma elama hakkan, kui külla tagasi läheme?»
Teda vaevas küsimus, kuidas suhtuda isasse, kuid seda lausa välja ütelda poiss ei söandanud.
«Kuidas elada? Nii nagu sind käsib sinu südametunnistus.»
«Minu südametunnistus? ... Minu südametunnistus ütleb mulle . . .» Ta jäi vait, võttis siis äkki julgust ja lisas erutatult: «See on ikkagi raske, ta on ju minu isa! ...»
Ja tõepoolest, raske probleemi andis Sarkiss lahendada oma sõpradele. Mida talle ütelda, mida soovitada? Kõik vaikisid, ning ainult Ašot, kes oli kõige otsustus-võimeliseni ja, olgu muuseas öeldud, ka kõige avameelsem, vaatas Sarkissile silma ja ütles:
«Mis on sinu arvates pioneerile tähtsam: isiklikud huvid või kolhoosi huvid?»
Jälle tekkis vaikus, kuid see ütles Sarkissile palju. Tähendab, kõik on ühel arvamusel... Tähendab, on tulnud aeg otsustada ...
«Tubli,» suutis ta ainult öelda, kuid ta vaade, näoilme ja kõrgele tõstetud pea — kõik kõnelesid võidust, mille poiss enda üle oli saavutanud.
Möödus veel mõni hetk, ja Sarkiss ütles:
«Külas ei rääkinud mulle keegi isast. Miks teie vaikisite? Mida varem oleksin tõtt teada saanud, seda parem oleks see minule olnud. Tema tegudest ma ju kõike ei teadnud, ja ema ka mitte ... »
Küsimus oli arukalt üles tõstetud ja Ašot mõtles parajasti järele, kuidas sellele vastata, kui äkki Gagik end vahele segas:

«Kas oled kuulnud vanasõna: «Sellel, kes tõtt räägib, olgu hobune alati saduldatud» ... Et pärast ütlemist saaks hobusele istuda ja minema kapata.»
Kaaslased hakkasid naerma, ent Gagik jätkas tõsiselt: «See, kes tõtt oleks öelnud, oleks kohe pidanud Pantri-kurusse jalga laskma, et oma elu päästa . . . Noh, aga kui me juba niikuinii selles kurus oleme, milleks siis vaikida?»
«Seda vastust muidugi ei tule võtta tõsiselt,» kostis Ašot. «Asi seisab selles, Sarkiss, et kui me oleksime külas sulle kõigest sellest rääkinud, see-poleks mõjunud. Siin aga on teine asi. Teised tingimused. Siin me avasime ühiselt sinu silmad ja ka olukord aitas sellele kaasa ... Küllap tead isegi, millal. .. Kuid kas sa arvad, et me ebaõiglased teod külas surnuks vaikime? Ei vaiki! Kuid seal öeldakse meile tihti: «Olete veel lapsed, see käib üle teie mõistuse.» Kuid ei käi!» Ta pahem põsk tuksatas närviliselt ja silmis lõi põlema kõigile tuttav tuli. «Ärgu nad arvaku, et meie midagi ei mõista. Näeme kõike ja saame kõigest aru!» kõvendas ta häält. «Kasvame suureks, tõestame ... »
«Kui sa, Ašot, suureks kasvad, kas hakkad siis meie esimeheks?» küsis Hasso lihtsameelselt.
Kõik puhkesid naerma, kuid Ašot ütles otse välja: «Jah, hakkan. Olen enesele eesmärgiks võtnud saada meie kolhoosi esimeheks. Nimetage seda kuidas tahate — kas auahnuseks või veel millekski muuks . . . Õpin agronoomiks, tulen külla tagasi ja ütlen kõigile: «Niimoodi need asjad ei lähe!» Arvate, et ajan kuulsust taga? ... Ei,

tahan vaid aidata meie kolhoosnikuid, tahan, et nad paremini elaksid ja et poleks ülekohut.. .»
«Huvitav! Jutusta, kuidas sina siis külas asju ajama hakkad?» küsis Sušik kavala muigega.
Ašot avas juba vastuseks suu, kuid heitis pilgu Gagi-kile ja kohmetus:
«Arvad, et hakkan igaühele märkusi tegema? ... Ei midagi sellesarnast! Võtame näiteks loomakasvatuse. Arut ajab oma arvudega rajoonikomiteele puru silma. Ostab kolhoosnikutelt pudulojuseid, saadab need farmidesse, siis aga teatab rajooni, et kariloomade plaan on arvuliselt täidetud... Edasi. Mis farm see niisugune
471
on, kus meie käisime? Lehmi on seal ainult üks neljandik osa, ja mis lehmad need ka on! Kõik muu aga on tühi-tähi — mullikad ja vasikad. Teen sellele lõpu!» ägestus Ašot. «Kuni viissada hektarit külvan põlluheina ning peete täis ja hakkan lehmi nii söötma, et ujutan küla ja kogu rajooni piimaga üle... »
Ta näis tõsiselt süvenevat oma tulevasse esimeheossa. See oli huvitav ja veidi naljakas.
«Arut sunnib kolhoosnikuid enesele lehmi müüma, teeb inimestele liiga. Kas nägite, millega ta möödunud aastal hakkama sai?» pöördus ta vihaselt sõprade poole. «Ei andnud grammigi heina normipäevade eest ja keelas kolhoosnikutel oma lehmade jaoks aasadelt rohtu niita. Ja mägedes kõrbeski rohi niisama ära. Kus on ta süda-metunnistus? Neilt aga, kes enesele öösiti veidi rohtu kitkusid, võttis ta selle ära ja süüdistas lisaks veel selles, et nad jätavad kolhoosi tööd unarusse ja tegelevad isiklike asjadega. Miks müüs Sušiki ema oma lehma ära? Miks meie müüsime? Sellepärast, et polnud millega sööta. Kas nii võib rahvaga ümber käia? »
«Pea, Ašot,» katkestas teda Sarkiss. «Teie olete siin palju rääkinud kolhoosi laost ja Jerevani poest. Gagik isegi ütles kord, et ladu ja pood rikuvad inimesi. See on tõsi. Tunnen seda asja. Kuid ütle, mida peab tegema, et meie pood ei rikuks müüjat. Seal on ju toiduained ning raha . . .Ükskõik kui ausa inimese sa sinna paned, muutub pikapeale ebaausaks. Ja ka ladu .. . Räägi mis tahes, kuid ladu on kiusatusse viiv asi...» Sarkiss punastas, nagu oleks teda süüteolt tabatud.
«Pole tõsi!» vaidles Ašot vastu. «Jutustan teile ühe loo, ja sina, Sarkiss, näed, et ladu võib kiusatusse viia ainult väga nõrgaloomulist, väiklast ja vabanda, ahnet inimest. Selle loo ma kuulsin isalt.»
Ašot peatus, heitis kohmetu pilgu Sarkissile, kuid lõi siis käega ja alustas:
«Vahest ehk haavab see kedagi, mida ütlen, kuid ükspuha . . . Kohe pärast nõukogude võimu kehtestamist Jerevanis määrati isa Jerevani kesklao kaitsjaks. Sama relvaga, mis tal oli, ja samas sõdurisinelis läkski ta sinna. Armeenias möllas tol ajal nälg, rahvas põdes tüüfust ja teisi haigusi. Kõik said päevas pool naela heeringaid
472
ja veerand naela leiba. Isa ütles, et sõjakommunismi päevil palka ei makstud. Kuid kõik töötasid suure vaimustusega — oli ju rahva saatus kaalul.
Noil päevil tuli põhjast rong ja peatus Jerevani raudteejaama juures. Vagunid olid laeni jahu ja šokolaadi täis laotud. Kaubarong laaditi tühjaks, toiduained veeti kesklattu. Kui laotöölised produktid maha laadisid ja koju läksid, nad muidugi lootsid, et ka neile midagi osaks langeb, ja selle rõõmsa teate viisid nad ka oma perekondadele.
Inimesed töötasid kogu päeva laos ja šokolaadilohn pani nende pea ringi käima. Vahest mõnel neist tuligi ehk mõte võtta tükikene lastele. Kas pannakse tähele? Seda oli ju nii palju. Kuid isegi nendes, tol ajal veel kirjaoskamatuis inimestes, oli

revolutsioon kasvatanud suure teadlikkuse. «Kuidas seda võib? Mis südamega sa viid oma lastele šokolaadi, kui teised lapsed on nälga suremas?»
Laotööliste hinges käis äge võitlus ja sellele võitlusele tegi lõpu lattu sõitnud toitlustamise rahvakomissar.
Ta käis kõik ruumid läbi ning jäi rahule. Šokolaadi-lõhn ärritas, piinas ka teda — komissar ei saanud ju tollal suuremat toidunormi kui lihttööline.
«Seltsimees komissar, ehk sööksite vähemalt tükikese,» soovitas talle laojuhataja.
Kuid komissar keeldus. Ta palus laotöötajad kokku kutsuda ja ütles neile:
«Seltsimehed, praegu on meie maa orbude maa. Ma sõitsin siia, et teid isiklikult paluda šokolaadi mitte puutuda: Nõukogude Venemaa saatis selle meie orbudele.»
Ütles ja sõitis minema. Ja neljakümne seitsmest inimesest ei puudutanud keegi šokolaadi.
Näete nüüd, et ausat inimest ei riku mitte ükski amet.»

KAHEKÜMNE KUUES PEATÜKK SELLEST, MIDA KIRJUTAB KUULUS KÜTT ASSATUR HABE OMA AIGEDZORI SÕPRADELE

Need ka!jude vahel vilkunud tuled, mida Paruir Pantrikurust öösel mööda sõites oli näinud, ei andnud talle kogu aeg rahu. Nad ei lakanud ilmumast tema silme ette, kord eredalt süttides, kord pimedusse kadudes, otsekui langevad tähed — assuulid.
Paruir tundis vaistlikult, et selle taga peitub midagi, kuid tema mõtted olid ähmased, läksid segi ja selle mõistatuse lahendamine käis tal üle jõu. Ent siiski, kui ta kord öösel rahutult asemel vähkres, turgatas tal äkki pähe mõte: «Millal lapsed kadusid?»
Seitsmendal novembril. Ent vool? Vool paiskus mäest alla kahekümne viiendal . . .»
Paruir mäletas hästi seda päeva. «Kui see aga nii on,» arutles ta, «kuidas võisid lapsed mägioja teele sattuda kaheksateist päeva pärast seda, kui nad olid kaduma läinud?»
Sellest mõttest hakkas Paruiri süda nii tugevasti vasardama, et ta asemelt kargas ja tule läitis:
«Naine, tõuse üles!»
«Kas oled hulluks läinud?» sai naine vihaseks.
«Muidugi olen hull. Vaat kui ütlen sulle midagi — lähed ka sina hulluks. Meie poeg ei ole uppunud!»
Ja Paruir jutustas erutatult oma naisele sellest mõttest, mis tal peast läbi oli käinud.
Kaduma kippuvad lootused tärkasid uuesti abikaasade südametes ja nad veetsid unetult kogu öö, tehes õhinal igasuguseid oletusi. Hommikul ajas Paruir juba enne valget kõik kadunud laste emad ja isad jalule ja nad kogunesid kiiruga nõupidamisele.
Aram ei armastanud laohoidjat Paruiri, ei pidanud teda tõsiseks inimeseks, ja seepärast ütles ta vastuseks tema sõnadele:
«Küll aga leidsid! Aga võib-olla paiskus vool ka seitsmendal mäest alla? Kust sina seda tead?»
Ta lõi käega ja lahkus. Paruiri rahutult ekslevad silmad käisid talle närvide peale.
Algasid vaidlused, küsitlemised, kuid keegi ei teadnud kindlasti öelda, kas vool Pantrikurust just seitsmendal

novembril oli alla paiskunud. See on ju kaugel külast ja üldse on see üks mahajäetud paik.. .
Ning vanemate uued lootused kustusid sama ruttu, kui nad olid tärganud. Faktid olid liiga vaieldamatud: ütle mis tahes, kuid laste asjad olid leitud voolunõvast. Suureks mõistatuseks jäi vaid see, et kõik oli juhtunud peaaegu kolm nädalat pärast nende kadumist.

Aram ei jõudnud veel nagu kord ja kohus kuuldut läbi mõelda, kui saabus kiri vanalt kütilt Assatur Habemelt.
«Tervitus Sevani-äärsest Litški külast minu sõbrale Aramile, kõikidele kadunud laste omastele ja kõigile Aigedzori täiskasvanuile ja lastele!» nii algas see kiri. «Võtke vastu minu austus teie kodukollete vastu ja olgu teil leiba külluses.
Aram-džan! Taevas on tunnistajaks, et ma pole und ega rahu saanud sest päevast peale, kui jätsin teid märgade silmadega maha ja tulin tagasi meie külla. Sest saadik pole ma paljudel öödel enne valget uinuda saanud, mõeldes kadunud lastele. Ja pärast seda, kui meie Grikori ema sai Gagiki isalt kirja selle kohta, et vool on lapsed kaasa viinud, on meie südamed valu täis. Hakkasin siis selle maailma asjade üle järele mõtlema. Kuid, Aram-džan, eilsest päevast saadik tuli mulle veel üks asi pähe ega anna rahu. Kogu tänase öö mõtlesin selle üle järele ja tulin otsusele, et lapsed ei võinud voolus uppuda... Sa ehk küsid, mispärast?
Esiteks. Viis last ei võinud kõik sama raskesti magama jääda, nii et mitte keegi neist poleks kuulnud vee lähenemist. Seda mina ei usu. Ära unusta, et inimene on metsas ja lagedal väljal magades alati valvas. Niisugune on loomus. Ilma et ta ise sest aru saab, on ta valvel kõige eest — nii loomade kui igasuguste juhuste eest. Tähendab, vähemalt ükski viiest oleks pidanud magama niivõrd erksalt, et vööl poleks saanud neile ootamatult paiskuda. Ta oleks sõbrad üles äratanud ja ka ise kõrvale jooksnud. Seda esiteks.
Teiseks. Kiired mägijõed ja ojad uhavad alati uppunu kaldale .. .
Kolmandaks. Kuidas sai vool kõiki kaasa viia? Vähemalt ükski oleks põõsast või kivist kinni haaranud — nõnda ütleb mulle minu mõistus.
Neljandaks. Vool poleks saanud kurdi karjuselt abaad seljast maha kiskuda. Kas said aru? Koer aga, see ei oleks kuidagiviisi ära uppunud. Sa peaksid ju teadma, et kui koer peremehega metsas kaasas on, ei uinu ta selle kõrval kunagi. Ta võib teeselda, et magab,
475
kuid ka kinniste silmadegagi näeb ja kuuleb kõik. Koer tunneb juba kaugelt ette lähenevat ohtu ja hoiatab alati peremeest. Tähendab, koer oleks pidanud voolu mühinat kuuldes kohe üles kargama, haukuma hakkama, asjast teatama.. . Kui ta aga ise oleks voolu sattunud, oleks ta end päästnud, välja ujunud.
Kas said aru, Aram-džan? Meie sinuga veedame kogu oma elu looduses ja sellepärast ma olen rahulik — küllap saad minust aru,. Võtke mind kuulda: minge üles voolunõva mööda. Ronige seda teed mööda ja vaadake, kas pole vool seal ülal jätnud mingisuguseid jälgi lastest. Kui leiate, tuleb püüda pääseda Pantrikurusse: sealt ju veed välja paiskuvadki.
See ongi, Aram-džan, minu heatahtlik nõu teile, ja vaadaku taeva silm lahkelt teie peale ja leidku igaüks selle üles, kes talle kallis.
Jään teile head soovides,
kütt Assatur.
1953. aastal, 17-ndal detsembril. Vana Assaturi etteütluse järgi kirjutanud tema pojapoeg Kamo.»
Vanataat Assaturi kiri andis mõninga mõtte Paruiri poolt levitatifd kuuldustele ja Arami veri hakkas soontes kihama ning süda kiiremini ja tugevamini põksuma.
Ta väljus kodunt ja seadis kohe sammud Aršaki poole.
«Aršak, me ei ole ju lapsi otsinud ülalpool peamaan-teed?»
«Ei. Milleks pidime seal otsima? ... Kõik on selge ... » ütles Aršak rusutult.
«Selge nüüd küll, ei teeks siiski paha ka sinna üles korraks pilku heita. Me pole ju ühtki laipa leidnud, tähendab, et on veel lootust.. .»

«Eeh!» lõi Aršak käega. «Kui nad veel elaksid — oleksid nad enesest kuidagi teada andnud... Ei, see on asjatu .. . Leidsime ju kuue.»
«Kuue? Kas võis siis vool nendelt riided seljast kiskuda?» kordas Aram vana Assaturi sõnu. «Lähme, ütlen sulle . .. Kuula mind.»
Lõpuks Aršak nõustus. Nad saduldasid hobused ja sõitsid voolunõva juurde.
Seal sidusid nad hobused põõsa külge ja hakkasid jälle voolust jäetud jälgi mööda minema, kuid seekord mitte allapoole, vaid teest ülespoole, seljandike äärde,
476
mille taga kaugelt paistsid Pantrikuru punakaspruunid kaljud. Teel nägid nad oksi, mis vool kurust oli välja kandnud.
«Kust need oksad siia said? Vesi ei voola ju läbi metsa. Varem pole me neid siin kunagi märganud ... » mõtles Aram kuuldavalt.
Ja mida kõrgemale nad mööda kuiva voolunõva läksid, otsides sealt elumärke, seda tugevamini haaras Arami mingi kummaline ning rahutu tunne.
Kuid lõpuks ta leidis selle, mida nähtavasti oli otsinud. See oli kuuseoks, mille vool ühele nõvaäärele oli heitnud.
Aram sattus ärevusse.
«Nemad, meie lapsed, on käinud Pantrikurus!» hüüdis ta.
«Kust sa seda tead?»
«Oks on noaga lõigatud.»
Kuid Aršak heitis jälle lootusetult käega.
«Mis mul sest oksast!» lausus ta nukralt.
Kuid jahiretkil karastatud Aram ei kuulunud nende hulka, kes kiiresti pettuvad. Tema südames oli tärganud ähmane lootus, mis teda taga õhutas ning sundis oma otsinguid kangekaelselt jätkama.
Aram ei uskunud õnnesse muidugi mitte nii, nagu usuvad seda ebausklikud inimesed. Ta pidas õnneks ootamatut avastust, leidu, ootamatult ettesattuvaid ulukeid ...
«Jahipidamine on õnneasi», «Kui veab — tühjade kätega jahilt tagasi ei tule» ... Ja niisugune õnn naeratas talle sageli metsades ning väljadel, ja päästis ta tihti näiliselt kõige lootusetumatest olukordadest. Ka nüüd usaldas ta seda tunnet.
«Jälle ei saanud sa minust õigesti aru, Aršak. Asi ei seisa ainult noas, vaid selles, et oks on sattunud siia Pantrikurust.»
«Kust sina seda tead?» küsis Aršak umbusklikult.
«Mõtle ise järele! Kas sa juhtusid siis veel kusagil voolu läheduses nägema kuuske? Neid pole kuskil!»
Aršak vaatas üles, sinna, kust vool tavatses välja paiskuda. Seal sillerdasid loojuva päikese kiirtes kuru ümbritsevad punakaspruunid kaljud. Kaugelt sarnanesid nad suurepäraste lossidega, mida ümbritsesid kindlusemüürid
477
ning tornid. Ja neil punastel kaljudel haljendasid mõnes kohas väikesed käharad kuused.
«Hüva ... Ütleme pealegi, et see oks on tõesti Pantri-kurust.»
«See tähendab, et ka raamat ja Hasso abaa sattusid siia Pantrikurust.»
«Oh, vennas Aram, kas pole see ükspuha, kus meie lapsed hukkusid — kas väljal või mägedes?» lausus Aršak süngelt. «Läheb pimedaks, sõidame õige koju.»
«Ei, meil on vaja pääseda kurusse,» vaidles Aram talle karmilt vastu. «Kes teab! Maailmas tuleb igasuguseid juhuseid ette.» Ja ootamatult pani rõõmus naeratus särama ta tõmmu kõhnunud näo. «Aga äkki on nad elus? Äkki viskasid nad raamatu ja kuue nimme selleks voolu, et vähemalt niimoodi teada anda, kus nad viibivad? Oh,

kus sa ometi oled, jahimehe õnn?» Ja Aram ohkas nii sügavalt, otsekui oleks kogu tema hing tahtnud selle ohkega välja pääseda. «Mis sa seal enam mõtled? Lähme!»
«Eks lähme siis pealegi,» kostis Aršak loiult.
Nad lähenesid kaljudele, mis Ararati poolt sulgevad kuru, ja peatusid nõva juures, seal, kust mägioja hirmsast kõrgusest alla tormab, viies enesega kaasa kõik, mis teel ette juhtub. Üsna kalju jalami juures oli vool uuristanud sügava augu ja sellest august leidis Aram veest ja päikesest kägarasse tõmbunud tütarlapse kinga.
«Vaata, Aršak!» hüüdis ta rõõmsalt. «Vaata! Ma ütlen sulle, et nad on käinud Pantrikurus! Küll see vana Assatur on tark, tõesti tark inimene! See on vist Ašheni tütre Sušiki king... » Ta vaikis hetke nukralt ning mõtiskles. «Vaene tüdruk! Ei, Aršak, tuleb siiski nii välja, et meie lapsed on hukkunud ... Asjatult lootsin millelegi. Kui inimesed tahavad enesest teada anda, viskavad nad pabereid, raamatuid ja hädakorral mõne ülearuse kuue ... Kuid ega nad hakka kingi jalast ära võtma ja lumel palja jalu käima?»
Jõuetult istus Aram kivile. Süda kiskus valust kokku, näis, et see iga hetk lõhkeb . .. Kadus ja hukkus tema ilus poju, tema lootus ... Millise küti ta temast oli tahtnud teha! Kuidas ta teda oli õpetanud, et ta oleks vahva, ei kardaks parttritki, oleks osav ja painduv kui ilves ning

suuremeelne nagu lõvi... Jah... Tema tarka ja ausameelset poega ootas suur tulevik ...
«Lähme,» virgus ta ning tõusis. «Kuid ei, Aršak. Sina mine, võta hobused ja sõida külla tagasi.»
«Ja sina?»
«Ma ronin üles, tulen hiljem.»
«Pole sul kuhugi vaja ronida! Lähme.»
«Ei, ei. .. Täna tuleb kuuvalge öö, hulgun pisut ringi, vaatan, mis seal kaljude taga on. Ma ei suuda kodus istuda, süda lõhkeb. Mine, mine . . .»
Aršak võttis teda kuulda ja läks hobuste juurde, Aram aga pööras piki kaljujalamit paremale poole, ja hakkas kallakut mööda üles minema.
Lootusesäde polnud tema südames veel kustunud, kui ta nende mägede harjadele lähenes, mis Pantrikuru idast sulgevad. «Oh, kus oled sa, saatus? . . . Kui kütt Assaturi sõnad tõeks osutuksid, poleks mul maailmas enam midagi muud vaja ... » mõtles Aram ja ronis hingeldades punakaspruunidele kaljunukkidele.
Enne kui jõuda selle kohani, kust tema arvates kitsed Ararati oru soolaväljadele alla jooksevad, tuli tal ringi minna peaaegu ümber poole mäe.
See oli meile juba tuttav Saatana raja ülemine osa, mida mööda meie noored olid läinud pärast farmist lahkumist.
Aram istus kaljunukile ja laskis pilgul ringi käia üle all laiuva Pantrikuru.
Oli viimane sügisöö. Kahekümne kolmanda detsembri kesköö l algab meie planeedi põhja-poolkeral talv.
Kuu alles tõusis kahvatule taevavõlvile. Tema tuhm valgus langes teisel pool kuru kõrguvatele läänepoolsetele mäeseljandikele. Ent idapoolseid, mida mööda meie noored sõbrad alla olid läinud, hõlmas veel pimedus. All liaigutas süngelt must sügav kuristik.
Aram istus kivil ja kuulatas pinevalt looduse hääli. Kuid talle näis, et kõikjal valitsevas vaikuses kuuleb ta ainult, kuidas veri ta soontes tuikab.
Kuid äkki langes ere kuuvalgus pajudele ja nende kõrval seisvatele karagatšidele.
«Mis see on?» imestas Aram. «Seal pajude kõrval on ju ikka kasvanud karagatšid. Karagatšid on tumeda-

koorelised. Miks on nad nüüd valged? Kes võis need puud nii paljaks koorida?»
Imelik puu oma haraliste paljaste valgete okstega erutas Arami. Kuid ta hoidis end siiski vaos. Ta sarnanes inimesega, kes seisab kitsa kä-redavoolulise ojakese kaldal ega jõua otsusele, kas riskida teisele kaldale hüpata või mitte.
Ta oleks tahtnud hõigata, tõsta häält siin kõrgel kalju-tipul — selleks oli ta ju peaaegu hinge tagasi tõmbamata siia üles roninud. Ent ta kartis. Kui talle vastuseks ainult mäed vastu kõmavad, siis puruneb ju tema viimane lootus!
Nii istus ta tükk aega ja ütles siis lõpuks enesele otsustavalt: «Noh, proovime siis sind, minu õnn!»
Ta tõusis püsti ja tahtis suu avada, et valjusti, võimalikult valjusti hõigata, kuid ei tulnud sellega toime. Mingi jõud otsekui oleks ta kõri kinni nöörinud, süda vasardas pööraselt. Talle näis, et sellest hõikest oleneb kogu tema elu — kas olla või mitte olla .. .
Aram ootas pisut, sundis end veidi rahunema, köhatas, täitis oma kopsud külma karge mäestikuõhuga ja hüüdis kõigest jõust:
«Ašot, ae, Ašo-ot! ...»
«Ašot, ae, Ašo-ot!» kajasid vastu mäed.
480
Aram jäi vait. Ta pingutas oma kuulmist, tardus paigale ja hinge kinni pidades kummardus kuru kohale.
Möödus ainult mõni silmapilk, kuid need tundusid talle igavikuna.
Ja kui ta, kaotanud viimase lootusekübeme, kavatses oma hüüet korrata, välgatas järsku pimeduses pöörane jahimeheõnn . . . Vastaspoolsetelt seljandikelt kostis äkki ta kõrvu hele hääl:
«Uu-u!»
Ja kohe hõikas seesama hääl erutatult:
«Kuulge,. Ašot, Gagik! Tõuske kähku, meid hõigatakse!»
Öine õhk oli nii puhas, et Arami terav kuulmine ei tabanud mitte ainult häält, vaid ka sõnu.
Kuuldes kutsutavat oma poega, keda ta enam armastas kui oma elu, vajus Aram, see kaljuna tugev mees, jõuetult kivile ja purskas nutma ... Palavad pisarad voolasid ta silmist, veeresid ta päikesest ja tuultest tõmmuks värvunud näole ... Südamelt langes rõhuv raskus, mis teda poolteist kuud oli piinanud.
Ent vastaspoolsetelt kaljudelt kostis:
«Oleme siin, siin! . . .»
«Aidake, päästke meid! . . .»
Aram kuulis isegi nuttu. Valjult nuuksus tüdruk — vist õnnest, nagu temagi, täiskasvanud ja elus karastatud mees.
Aram tõusis, tahtis vastata, kuid ei suutnud — hääl ei kuulanud tal sõna.
Ta haaras püssi ja teineteise järel kärgatasid mägedes kaks pauku: põmm, põmm! ...
Kaks tulukest valgalasid, sööstes välja Arami kaheraudsest jahipüssist.
«Džan! Isa, mu isa! . . .»
Ašot tundis neid pauke. Kahe pauguga kutsus isa teda alati enese juurde, kui nad jahil olles teineteist mägedes olid ära kaotanud. See oli nende kokkulepitud signaal.

«Onu Aram, onu Aram!» kostis Gagiki nõrk hääl.
«Isa, isa! . . .» kisendas Ašot erutatult.
Sušik nuttis suure häälega.
Öösi pole mägedes vaja karjuda. Piisab sellest, et rääkida arusaadavalt ja selgelt, ja kui rääkijaid lahutab kuru, mille üks mäekülg asub teisest väga kaugel, kan-
481
nab kuru täitev õhk iga sõna edasi, nii selge ja liikumatu on ta.
Aram teadis seda hästi, ja püüdes vaigistada oma südant ning sundides end rahunema, hakkas ta oma tavalisel häälel rääkima, peaaegu nii, nagu tegi seda kodus.
«Kuule poju, kas olete elus? Kas kõik? ... »
«Elus, elus! ... » kisas Ašot täiest kõrist, ja seetõttu oli raske tema sõnadest aru saada.
«Räägi tasa, nagu mina . . . Kas olete terved? Haigeid ei ole?»
«Oleme terved, onu Aram. Oleme otsekui suvituskohas! Õhk on puhas ja karge,» vastas Gagik, kes ei lasknud Ašotil rääkida.
Aram pahvatas valjult ja rõõmsalt naerma:
«Eh sind küll! Kas ikka samasugune naljahammas? Noh, kuidas läheb? . . . Kuidas elasite?»
«Sind pole näha, isa, tule valguse kätte,» palus Ašot.
Aram ronis kuust valgustatud kaljunukile ja noored nägid selget siluetti hiiglaslikust mehest, kes seisis püss käes.
«Oi, millal sa, onu Aram, jõudsid nii suureks kasvada?» küsis Gagik imestunult.
Ta muidugi naljatas. Taevataustal paistab ju isegi mäetipul istuv kotkas ülisuurena. Mis veel mehest rääkida!...
Algas pikk jutuajamine. Erutatud südamed rahunesid pikapeale.
«Kus minu ema on? Kuidas õekesed elavad?» küsis Sušik.
«Küllap Ašhen nutab praegu sinu kinga hoides. Leidsime selle voolunõvast... Leidsime ka teie raamatud . .. Hasso, aga sinu abaa ootab sind külas ... Heakene küll! Tulen kohe teie juurde alla.»
«Pole vaja, isa! Rada on umbes! Mine külla tagasi, hommikul aga tulge meile järele,» lausus Ašot.
«Tahan kohe su juurde, mu lõvipoeg! Mis mul külas teha?»
«Rada on kattunud jääga, ära tule!» kisas Ašot erutatult. «Mine koju, rahusta ema, rahusta kõiki...»
482
«Hüva, hüva, mu poeg! Inimene ei pea üksinda rõõmustama! Oodake, tuleme teile varsti järele . . .»
Ja Aram sammus nii kergelt, otsekui poleks tema jalad maad puudutanud, otsekui oleks pilv teda edasi kandnud .. .
Kuu valas oma piimjat valgust Ararati orule, lumivalgetele ürgsetele Ararati tippudele ning lähedastele mäe-seljakutele. Ümberringi oli kõik nii vaikne ning ülev, otsekui oleks kogu maailm eneses varjanud mingit rõõmustavat saladust. Või oli see kaugelt siia kandunud kevadine hõng? ... Aga võib-olla oli ainult õnnelik isa-süda esile mananud need rõõmsalt kõlavad helid ja sillerdavad kevadvärvid?
Imekergelt sammus Aram. Vahel ta peatus, vaatles all laiuvat maailma. Ta tundis end uhkena ja tugevana, talle näis, et ei mingisugused jõud maailmas suuda teda võita.
Küla lähedal uhkelt kõrguval mäekingul seisatas Aram. Põldudeni ulatuvad mäed lõppesid siin ja kingu jalami juurest algas lagendik.
Kingu kõrval oli järsk nõgu, mis kulges mägedest. Nõo madalamas osas asus küla. Praegu magas see sügavalt. Uinusid ka valge lumekatte all aiad, mis ümbritsesid

Aigedzori. Piki tänavaid kulgesid kettidena elektrilater-nad ja ainult nende heledad tuled andsid tunnistust sellest, et elu polnud peatunud.
Aram istus tee äärde, vaatas oma koduküla, tõusis siis ja hõikas kõigest jõust häälel, millest kostis tagasihoidmatu rõõm:
«Hei, koduküla rahvas! Tõuske kõik üles! Tõuske, leidsin lapsed! ... »
Siis tõstis ta püssi taeva poole ja head sõnumit kuulutades purskas kahest rauast tuld ning kärgatasid paugud.
«Kuulge, inimesed! Leidsin lapsed, leidsin nad, tõuske üles!... »
Paukudest äratatud aigedzorlased kargasid asemeilt, majades süttisid tuled, kriuksatasid-uksed ja poolalasti inimesed jooksid tänavale . . .
483
«Aram! See on Aram! Lapsed on leitud! Tõuske üles!» kandus üle terve küla.
Alles hahetas, kui Pantrikuru ümbritsevatele looduslikele kaljuseintele kogunes rahvast. Kõik kandsid käes tõrvikuid, ja nende valgusel paistsid inimeste siluetid ja liigutused kuidagi fantastilistena. Varjud kasvasid suureks, paljunesid ja liikusid kaljudel nii imelikult, et alt üles vaatavaile noortele hakkas paistma, nagu käiks seal kaljudel äge võitlus vaenlasega, kes on mõnele keskaegsele kindlusele kallale tunginud.
Saatana rajal töötasid kolhoosnikud, puhastades seda jääst ja lumest. Sajad inimesed tunglesid ülal kaljudel, eredalt põlesid hiiglaslikud tõrvikud. Läbi mäel valitseva kära kandusid aeg-ajalt noorte kõrvu südantliigutavad hüüded:
«Meie lapsed, lapsed on leitud! Meie armsad lapsed! ... »

JÄRELSÕNA

Palav on Ararati orus — nii palav, et kaskpäevaks muutub õhk tihedaks nagu udu. Kuiv somp matab endasse maa. Kõik elusolevused peidavad end kõrvetava päikese eest. Linnud lendavad ära kaugetesse jahedatesse maadesse, tiivutud olendid aga poevad peitu maa kurdudesse. Isegi maod roomavad ära mägedesse — «lähevad suvitama».
Ja siis hakkab selles hirmsas kuumuses, kui taevas pole näha ühtki pilvekest, tasandiku kohal kõrguvatest vasakpoolsetest mägedest äkki alla paiskuma käreda-vooluline ning sogane vool. Kohinal ja mühinal tormab ta ülalt Araksi poole, voolab jõkke, lööb selle läbipaistvad veed sogaseks ning kaob. Otsekui poleks teda olnudki! ...
Mis vool see ometi on? Kus ta sündis ja kust ta tormab?
Selle mõistatuse üle on inimesed sajandite vältel pead murdnud ja see mõistatus olekski vist jäänud lahendamata, kui ühel ilusal sügispäeval poleks Aigedzori külast grupp pioneere mägedes asuvasse farmi läinud, et vaadata, kuidas elavad nende šeflusalused vasikad. Tagasiteel sattusid nad Pantrikurusse ja jäid sinna poolteiseks kuuks vangi.
484
Lapsed tulid sealt tagasi kõhnadena, päikesest ja tuulest parkunud nägudega, kuid elu kurus oli karastanud nende keha ja hinge.
Mägitalve karmid loodusjõud saatsid lastele kallale pakase ja tuisud, sundisid neid nälgima, kannatama suurt puudust ning ähvardasid neid hukutada .. . Kuid pioneerid ei hukkunud ega kaotanud julgust. Vastuoksa, nad tulid võitjatena välja sellest raskest võitlusest.
Jäid seljataha, möödusid need rasked päevad koos pakase, lumetormide ja näljaga .. .

Jälle on saabunud kevad Ararati orgu, jälle paisusid ja muutusid sogaseks Araksi veed.
Pantrikurust allpool, seal, kus laiub Ararati oru üles-harimata maa, vallutavad mürinal ja suitsedes traktorid uudismaad. Nad lõhuvad seni puutumatut maad ja jätavad laias reas enda järele kollase savimulla vagusid.
Aednik Aršak võtab korvist metsistunud viinapuu pistikuid ja ulatab nende kimbukesi teda ümbritsevatele kooliõpilastele.
_«Noh, kullakesed, istutage, kuid korralikult — nii, et koik kasvama hakkaksid!» õpetab ta oma noori abilisi.
Ja kunagi Pantrikurus kasvatatud viinapuupistikud pannakse hoolikalt väikestesse vaokestesse.
Esimees Arutti enam kolhoosis ei ole. Nüüd juhivad teised inimesed Aigedzori ühismajandit ja nende juhatusel rajatakse see aed. Ararati orus on see esimeseks aiaks, mida talveks ei ole vaia mullaga kinni katta ega kevadel sellest vabastada. Täitub Artem Sarojantsi unistus, kes oma pika elu töövilja pärandas rahvale.
Jerevani poolt lähenes väike auto ja pööras paremale, saladusliku voolu kuiva nõva suunas. Autost astusid välja mehed, käes mapid.
«Noh, kes «Pantrikuru vangidest» kohal on?» küsis üks saabunuist. «Kas nad ei näitaks meile, kus viinamarjaaed asus?»
Need olid Teaduste Akadeemia töötajad. Nad tulid katsejaama jaoks pistikuid viima. Pärast sõitsid Jerevanist Aigedzori presendist töörõivais geoloogid. Nad uurisid koopa läbi ja lahendasid voolu saladuse.

Lõhates kaljusid leidsid geoloogid maa-aluse basseini, mille vesi oli sogane ja külm. Selle basseini suuet sulges liikuv kivi. Kui bassein veega täitus, nihkus selle survel kivi kõrvale ja vool paiskus välja. Kui vesi oli välja jooksnud, vajus kivi jälle endisesse asendisse tagasi.
Niisama lihtsaks osutuski selle saladusliku voolu tekkimine.
Kolhoos seadis maa-aluse basseini korda. Sügisest kuni kevade lõpuni koguneb vesi sinna, kuid ta ei paisku sealt enam oma heaksarvamisel välja. Ei. Niipea kui noored, alles hiljuti istutatud taimed hakkavad vajama vett, läheb kütt Aram Saatana rada mööda Pantrikurusse ja avab sinna ehitatud lüüsi.
Kord märkas Aram mäeharjal üksildast metsikut oinast, kes imestunult silmitses rahulikult voolavat vett. See oli Mustu tall. Ta ema elas juba ammu farmis, kuid ta ise elas ikka veel metsikult ja ei Hasso meelitamine ega Arami kavalad võtted suutnud teda mõjutada. Ta oli vabaduses sündinud, vabaduses kasvanud ega tahtnud lahkuda oma armastatud mägedest...
Täna on reede. Kahe päeva pärast tuleb Sušik farmi, Hassol aga pole veel kõik õppetööd tehtud. Pole viga! Ta jõuab veel. Karjapoisil pole siiani kordagi tulnud punastada oma väikese õpetaja ees.
Õnnelikuna võtab Hasso vöö vahelt oma armsa pilli.
«Lo-lo-lorlo,» kostavad aasade kohal hõbedased trillerid.
Hasso tõstab maast väikese kivi ja viskab sellega val-latushoogu sattunud kitse, siis võtab peast viltmütsi, mille ümber on mähitud siidrätt, paneb parema käe kõrva äärde ja hakkab laulma. Õrn kurdi viis kajab vastu mägedes .. .
Berivane, berivane ...
Kaunilt suliseb ojake,
joostes mägedelt kiiruga,
kuid ei võistelda suuda
see õekese õrna lauluga.

Aasal lilled nii lõpmata
kaunilt õitsevad kevadel,
kuid pean siiralt tunnistama:
Šušik-džan, sa kaunim ju veel .
486
Sušik imetleb reas kasvavaid noori viinapuuvääte, mägedelt puhuv tuul aga kannab ta kõrvu tuttavat armsat viisi. Tütarlaps tõstab tõmmu käe silmade kohale ja püüab mäetipul seletada karjuse väikest kuju. Ja pöördudes kõrval töötava sõbra poole, sõnab ta soojalt:
«Kuula, Ašot, Hasso laulab ... Meie Hasso ... »

VAHTANG ANANJAN

Vahtang Ananjan sündis 1905. aastal Armeenias Samahjani külas Idževani rajoonis talumehe pojana. Juba varajasest lapseeast peale tuli tal võõraste juures tööd rühkida. Pärast nõukogude võimu kehtestamist Armeenias astub V. Ananjan LKNÜ ridadesse, käib parteikoolis ja töötab aktiivselt kaasa talurahvalehes «Mat-škal» («Kündja»), saades hiljem selle toimetajaks.
A. 1930—1931 ilmuvad V. Ananjanilt kaks külaelule pühendatud brošüüri, seejärel jutustus «Tulerõngas», milles kujutatakse võitlust nõukogude võimu eest Armeenias.
Kuni Suure Isamaasõjani ilmuvad V. Ananjanilt mitu raamatut, muu seas ka «Violetsetel kõrgustel» ja «Koopaelanikud». Sõja puhkemisel astub Ananjan vabatahtlikuna armee ridadesse, tõotab sõjakorrespondendina ja kirjutab hulga olukirjeldusi ning jutte, mis ilmuvad esialgu ajalehis, hiljem aga antakse välja eriraamatuna («Võitlustandreil»). 1945. aastal ilmub temalt seiklusjutt «Põrgu-ukse saladusi», millele järgnevad raamatud «Pärast sõda», «Jahimehe jutustused» (kolm väljaannet), «Inimesed meie farmist», «Sevani kaldal», «Lapsepõlv mägedes» ja «Pantrikuru vangid».
Laialdase kuulsuse on võitnud V. Ananjani jutustus «Sevani kaldal», mis on ilmunud mitte ainult vene keeles, vaid ka paljude teiste Nõukogude Liidu ja rahvademokraatia maade rahvaste keeltes. Selle jutustuse motiividel loodi ka kinofilm «Mägijärve saladus».
1947. aastal andis kirjastus «Sovetski Pissatel» vene keeles välja raamatu «Jahimehe jutustused» ja 1951. aastal ilmus see raamat ka «Ogonjoki» raamatukogu väljaandes.
V. Ananjani on autasustatud ordeniga «Austuse märk» ja medalitega. Vahtang Ananjan on NLKP liige
489
SISUKORD
Sissejuhatus 3
Esimene osa
Esimene peatükk. Sellest, kuidas lihtne kirjakast sai
ühe väga tõsise arusaamatuse põhjustajaks 5
Teine peatükk. Sellest, milleni viis ühe poisikese järele-
mõtlematu temp 11
Kolmas peatükk. Sellest, kuidas meie noored matkajad,
kes lahkusid tasastelt teedelt, liikusid edasi Saatana rada
mööda 19
Neljas peatükk. Sellest, kuidas loodus ei võtnud arvesse seda, et lapsed peavad õigel ajal koju jõudma . . 23

Viies peatükk. Sillest, kuidas lootus asendus meeleheitega, meeleheide aga — lootusega 34
Kuues peatükk. Sellest, kuidas puudus aega viitmata uksele koputama hakkas 39
Seitsmes peatükk. Sellest, kui hädasti oleks meie noortel vaja olnud ürginimese võimsaid käsi 42
Kaheksas peatükk. Sellest, et Pantrikuru vangide olukord oli hoopis raskem, kui nad arvasid 53
Üheksas peatükk. Sellest, kuidas looduse annid ei rõõmusta alati inimese kõhtu 60
Kümnes peatükk. Sellest, mis toimus Aigedzori külas, kui seal saadi kätte saatuslik kiri 74
Üheteistkümnes peatükk. Sellest, et ükski olend ei nõustu vabatahtlikult saama teise olendi toiduks 82
Kaheteistkümnes peatükk. Sellest, mis siis saab, kui vilumatud inimesed teevad katset küttida 86
Kolmeteistkümnes peatükk. Sellest, kuidas mõnikord õnn naeratab alatule inimesele 90
Neljateistkümnes peatükk. Sellest, kui tähtis on inimese ette õigel ajal seada peegel, et ta näeks oma nägu 97
Viieteistkümnes peatükk. Sellest, kui õige on tõde, mis ütleb, et üks mees pole lahinguväljal veel sõjavägi 108
491
Kuueteistkümnes peatükk. Sellest, mis oli Ašotile nii väga kallis 115
Seitsmeteistkümnes peatükk. Sellest, kuidas kõigest hoolimata inimene leiab ikkagi võimaluse looma petmiseks 119
Kaheksateistkümnes peatükk. Sellest, et jaanalind, kuigi ta oma pea tiiva alla peidab, ei jää nähtamatuks 123
Üheksateistkümnes peatükk. Sellest, kuidas kogu meie maa otsis kadunud lapsi 132
Kahekümnes peatükk. Sellest, missuguseid õnnelikke juhuseid tuleb ette selles maailmas 135
Kahekümne esimene peatükk. Sellest, kuidas rasketel silmapilkudel inimese mõistus hakkab kiiremini töötama . . . , 144
Kahekümne teine peatükk. Sellest, et isegi koer ei talu toorust 150
Kahekümne kolmas peatükk. Sellest, kuidas Ašot saavutas seda, mille poole ta nii visalt oli püüdnud . . 154
Kahekümne neljas peatükk. Sellest, kuidas meie noored leiutasid ikka uusi ja uusi abinõusid sõbra päästmiseks 159
Kahekümne viies peatükk. Sellest, kuidas sünnib inimlikkus 164
Kahekümne kuues peatükk. Sellest, kui visalt vabaneb inimene lapsepõlves omandatud halbadest kalduvustest 171
Kahekümne seitsmes peatükk. Sellest, et enne tormi on alati vaikrie 174
Kahekümne kaheksas peatükk. Sellest, kuidas äkki ärkas üks uinuvaid loodusjõude 179

Teine osa
Esimene peatükk. Sellest, mida kõike ei mõelnud välja rahvas, kui ta oli harimata ja ebausklik 183
Teine peatükk. Sellest, kuidas sa unistad päikesest, kui kõikjal on pime 187

Kolmas peatükk. Sellest, et sõpra tuntakse hädas ... 193
Neljas peatükk. Sellest, mida õpetasid lastele raskete päevade kogemused 198
Viies peatükk. Sellest, kuidas meie noortel tuli kõik otsast .peale alustada .203
Kuues peatükk. Sellest, missugused ootamatused varitsevad inimest, kui ta pärast kõrgele ametikohale asumist unustab tagasihoidlikkuse 205
492
Seitsmes peatükk. Sellest, kuidas küsimata, kas Pantrikurus on ka arsti, tuli haigus .213
Kaheksas peatükk. Sellest, kuidas inimene, kes tunneb mõnda tööd, ei jää kunagi hätta 218
Üheksas peatükk. Sellest, miks väikese karjuse unistus ei teostunud 225
Kümnes peatükk. Sellest, et parem varblane peos kui tuvi katusel 231
Üheteistkümnes peatükk. Sellest, et õnnetus ei hüüa tulles 235
Kaheteistkümnes peatükk. Sellest, kuidas Pantrikuru vangide südames lootus kord süttis, kord kustus . 242
Kolmeteistkümnes peatükk. Sellest, kuidas surm pikkamööda, aga kindlalt lähenes noorte asukohale . . . 251
Neljateistkümnes peatükk. Sellest, et ei häda ega õnn tule kunagi üksi 255
Viieteistkümnes peatükk. Sellest, kuidas meie noored asuvad avastama mõistatusliku aia saladust . . . 260
Kuueteistkümnes peatükk. Sellest, kuhu viis saladuslik teerada 265
Seitsmeteistkümnes peatükk. Sellest, kui ruttu Pantrikuru vangid lühendasid vabadusse viiva tee . . . 274
Kaheksateistkümnes peatükk. Sellest, kuidas vesi muutub jääks, jää aga suleb tee 278
Üheksateistkümnes peatükk. Sellest, kui lähedal ja siiski kaugel oli vabadus 283
Kahekümnes peatükk. Sellest, kuidas vastu minnes rasketele katsumustele, tuleb eelkõige karastada tahtejõudu 287
Kahekümne esimene peatükk. Sellest, missugune oli esimene talvepäev 291
Kahekümne teine peatükk. Sellest, kui kahjulik on mõnikord teha talveuinakut 297
Kahekümne kolmas peatükk. Sellest, kes oli elanud saladuslikus koopas 303
Kahekümne neljas peatükk. Sellest, kuidas Pantrikuru vangide ja looduse vahel kehtestati ajutine vaherahu 306
Kahekümne viies peatükk. Sellest, kuidas ootamatu sündmus hoiatas meie noori, et oht pole veel möödunud . 313
Kahekümne kuues peatükk. Sellest, kuidas elutud nahkhiired ärkasid ja ära lendasid 324
Kolmas osa
Esimene peatükk. Sellest, kuidas mägedes hulkus sokk, kelle peas oli müts 327
493
Teine peatükk. Sellest, kui ebamugav on loomale kanda mütsi 335
Kolmas peatükk. Sellest, kes oli too röövel, kes meie noored paljaks riisus 343
Neljas peatükk. Sellest, miks erakul tuli oma «pühade» jalgadega tallata veel üks rada 347
Viies peatükk. Sellest, mida jutustasid suured ja väikesed sõra jäljed 354

Kuues peatükk. Sellest, kuhu lambajäljed poisse viisid . 357
Seitsmes peatükk. Sellest, mis tollel sündmusrikkal päeval veel juhtus 367
Kaheksas peatükk. Sellest, et õnn ja ebaõnn on ju õigupoolest vennaksed 374
Üheksas peatükk. Sellest, kuidas haihtus legend laste põgenemisest Kaug-Itta 378
Kümnes peatükk. Sellest, kuidas inimese süda katsumustes karastub 386
Üheteistkümnes Apeatükk. Sellest, kuidas tekkis tüli nende vahel, kes püüavad vältida niihästi tülisid kui ka kohtumisi 390
Kaheteistkümnes peatükk. Sellest, et pärast vapustavaid sündmusi võivad saabuda ajad täis igavust ja väikesi muresid 395
Kolmeteistkümnes peatükk. Sellest, mis kavatsused karul olid, kui ta Pantrikurusse tuli 402
Neljateistkümnes peatükk. Sellest, kuidas üks vaene loom langes oma emaarmastuse ohvriks 405
Viieteistkümnes peatükk. Sellest, kuidas noor kurd ja armeenia tütarlaps rahulikult vestlesid koopavõlvide all 409
Kuueteistkümnes peatükk. Sellest, kuidas enne suurt võitlust inimene peab füüsiliselt ja moraalselt tugevnema 414
Seitsmeteistkümnes peatükk. Sellest, et võitlus teeb inimese mehiseks 422
Kaheksateistkümnes peatükk. Sellest, kuidas kadunud sõbrad otsivad kadunud sõpra 429
Üheksateistkümnes peatükk. Sellest, kuidas pimeduses vilkuvad tuled ebauskliku Paruiri ära ehmatasid . 435
Kahekümnes peatükk. Sellest, kuidas paljud lihtsad loodusnähtused võivad paista imena, kui sa neid ei oska seletada 438
Kahekümne esimene peatükk. Sellest, kuidas oht äratab inimestes meelekindlust ja vahvust 451
Kahekümne teine peatükk. Sellest, mis koobas see oli ja mida poisid selle pimedates sügavustes leidsid . . 458
494
Kahekümne kolmas peatükk. Sellest, et inimesele ei piisa ainult leivast 462
Kahekümne neljas peatükk. Sellest, et pole halba ilma heata 465
Kahekümne viies peatükk. Sellest, mis oleks olnud, kui 40
Kahekümne kuues peatükk. Sellest, mida kirjutab kuulus kütt Assatur Habe oma Aigedzori sõpradele .. . 474
Järelsõna 484
Vahtang Ananjan ... 489

Ананян Вахтанг Степанович ПЛЕННИКИ БАРСОВА УЩЕЛЬЯ На эстонском языке Оформление Р. Кальё. Эстонское Государственное Издательство Таллин, Пярнуское шоссе, 10

Toimetaja B. Kuusber g
Kunstiline toimetaja H. V i t s u r
Tehniline toimetaja T. Mit t
Korrektorid A. Nurmoja ja M. Teemägi
Ladumisele antud 1. IV 1 957. Trükkimisele antud 4. V 1957. Paber 54:84, VM. Trükipoognaid 3 1+ 1 lisa. Formaadile 60:92 kohaldatud trükipoognaid 2 5,5 2. Arvtitus-poognaid 2 7.2 6. Trükiarv 3 0 00 0. Tellimise nr. 1 2 42. Trükikoda «Ühiselu», Tallinn, Pikk tän. 4 0 /4 2.

Hind rbl. 9.90

7 — 11